

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для очної і заочної форм навчання освітньо-наукової програми підготовки
доктора філософії, галузь знань 03 – Гуманітарні науки,
спеціальність 032 – Історія та археологія)*

**Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2018**

УДК 94(100)(078)

Яцюк М. В. Актуальні проблеми світової історії : конспект лекцій для очної і заочної форм навчання освітньо-наукової програми підготовки доктора філософії, галузь знань 03 – Гуманітарні науки, спеціальність 032 – Історія та археологія) / М. В. Яцюк ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. – 546 с.

Укладач

канд. іст. наук, доц. М. В. Яцюк

Рецензент

Л. М. Жванко – доктор історичних наук, професор кафедри історії і культурології (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Рекомендовано кафедрою історії і культурології, протокол № 2 від 3 жовтня 2017 р.

Конспект лекцій укладено з метою допомогти аспірантам спеціальності 032 – Історія та археологія під час підготовки до занять та іспиту з навчальної дисципліни «Актуальні проблеми світової історії»

© М. В. Яцюк, 2018

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018

ЗМІСТ

ТЕМА 1 ЄГИПЕТСЬКА ДЕРЖАВА ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОГО, НОВОГО І ПІЗНЬОГО ЦАРСТВ.....	4
ТЕМА 2 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ	
Лекція 1 Гомерівська доба історії Греції (XI–IX ст. н. е.).....	16
Лекція 2 Архаїчна Греція (VIII–VI ст. до н. е.).....	42
Лекція 3 Класична Греція (V–IV ст. до н. е.).....	81
ТЕМА 3 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ	
Лекція 1 Царський період в історії Риму.....	124
Лекція 2 Рання Римська республіка (кінець VI – сер. II ст. до н. е.).	141
Лекція 3 Пізня Республіка в Римі (сер. II – кінець I ст. до н. е.).....	190
ТЕМА 4 ЄВРОПА В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
Лекція 1 Раннє Середньовіччя (V–X ст.): феодална Західна Європа у IX–XI ст.....	258
Лекція 2 Європа в період розвинутого феодалізму (XI–XV ст.): середньовічні міста.....	312
ТЕМА 5 РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ ЄВРОПИ.....	339
ТЕМА 6 КРАЇНИ ЄВРОПИ У ПЕРШІЙ ПЕРІОД НОВОГО ЧАСУ.....	367
ТЕМА 7 КРАЇНИ ЄВРОПИ У 1870–1918 РР.....	419
ТЕМА 8 КРАЇНИ ЄВРОПИ У XX СТ.	
Лекція 1 Початок Другої світової війни.....	462
Лекція 2 Початок «холодної війни».....	520

ТЕМА 1 ЄГИПЕТСЬКА ДЕРЖАВА ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОГО, НОВОГО І ПІЗНЬОГО ЦАРСТВ

План

1. Виникнення держави та її розвиток.
2. Суспільний устрій і його еволюція.
3. Державний лад, суд, збройні сили.
4. Основні риси права.

Виникнення держави та її розвиток

В Єгипті раніше ніж в інших країнах утворилось класове рабовласницьке суспільство і вперше в світі виникла держава. Точних даних, коли це відбулося, немає, але близько III тис. до н.е. держава в Єгипті вже існувала.

До її утворення населення Єгипту проживало окремими громадами. Громади об'єднувались в області (номи). На рубежі IV–III тис. до н. е. в Єгипті існувало 40 номів, на чолі яких стояли правителі – номархи. Номархи намагались поширити свою владу на всю країну, ведучи постійні війни зі своїми сусідами. Близько III тис. до н.е. відбулося об'єднання номів.

Спочатку номи об'єдналися в дві самостійні держави: Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. У період Раннього царства (XXX–XXVIII ст. до н. е.) фараон Нармер (менес) об'єднує Верхній і Нижній Єгипет в єдину державу.

Історія стародавньої єгипетської держави поділяється на декілька періодів: Раннє, Стародавнє, Середнє, Нове і Пізнє царство.

Раннє царство (XXX–XXVII ст. до н. е.)

Історія Раннього царства відома погано. Єгипетська держава цього періоду ще нагадує древній і доволі примітивний племінний союз. На чолі держави стояв

цар, його оточу-вав багатолюдний двір, що складався з великої кількості придворних. Період раннього царства характеризується форму-ванням державного апарату.

Одним із головних завдань держави цього періоду була організація зрошення в нільській долині.

Стародавнє царство (XXVIII–XXIV ст. до н. е.)

Період Стародавнього царства – це час виникнення в Єгипті першої централізованої рабовласницької держави. Але під кінець Стародавнього царства влада фараонів почала слабнути, посилювалась влада номархів. Стародавнє царство роз-падається.

Середнє царство (кінець III тис. до н.е. – 1600 р. до н. е.)

Початок Середнього царства характеризується майже необмеженою владою номархів. Фараони в період розквіту Середнього царства постійно намагались об'єднати державу і зміцнити центральну владу. Вони прагнули обмежити владу номархів, замінюючи старих, незалежних правителів областей новими, що підкорялись царській владі. Але протиріччя в єгипетському суспільстві призвели до послаблення держави, і Єгипет в 1600 р. до н.е. захоплюють азійські племена гіксосів.

Нове царство (XVI–XII ст. до н. е.)

З поразки і вигнання гіксосів починається період Нового царства.

Внаслідок війн територія Єгипту збільшується, і він стає величезною державою. Багаточисельні війни сприяли розвитку рабства. Рабами володіли навіть люди з низьким суспіль-ним становищем – пастухи, ремісники та ін.

Підвищується роль жерців, які стають майже незалеж-ними від центральної влади.

У XII ст. до н.е. розпочинається занепад Нового царства, який триває до VIII ст. до н. е.

Пізнє царство (VII–VI ст. до н. е.)

Історія Пізнього царства починається в VII ст. до н.е. і продовжується до 525 р. до н. е. У цей час ще сильніше проявився поділ суспільства на вільних і рабів.

Привілейованим станом, поряд із жерцями, стають воїни. Військову опору фараонів складали іноземні найманці.

У 525 р. до н. е. війська перського царя Камбіза у битві під Пелузіумі розбили єгипетські війська і завоювали Єгипет.

Суспільний устрій та його еволюція

Давні єгиптяни називали свою країну Кемі. Письмові знаки єгиптян покладено в основу фінікійського алфавіту, що дав початок азбуці греків і римлян. Єгипетські вчені розробили основи багатьох наук: астрономії, медицини, геометрії, механіки, архітектури.

Рабовласницький устрій у господарському житті Єгипту мав більше значення, ніж в інших стародавньосхідних деспотіях. Раби працювали в царських і храмових господарствах, маєтках великих чиновників, були домашньою челяддю.

Панівним класом стародавньоєгипетського суспільства були рабовласницька знать і жерці. Становище знатної людини визначалось трьома умовами: давністю роду, величиною землеволодіння, посадою, яку вона займала.

У кінці Стародавнього царства, скориставшись послабленням центральної влади, аристократія, особливо провінційна (номова), встановлює майже повну незалежність. Власники провінційних землеволодінь звільняються від виконання робіт на користь держави. Особливо це стосувалось провінційних правителів – номархів. Це стало однією з причин розпаду Стародавнього царства.

У період Стародавнього царства, незважаючи на значне посилення централізації, номова аристократія зберігає та зміцнює привілеї. Свої володіння

вони називають батьківськими, тобто спадковими, і, таким чином, незалежними від волі держави.

номарха).

У період Нового царства положення аристократії змінюється: вона змушена була примиритись з деспотичним пануванням фараона і його адміністрації з однієї сторони, і з висуванням жерців – з іншої. Становище жерців у період Нового царства заслуговує на особливу увагу. Храми і жерці стають власниками величезних багатств – землі і коштовностей. Жрецьке звання стає спадковим у певних сім'ях. Призначення на церковні посади стало проводитись незалежно від уряду.

У період Пізнього царства привілейованим станом, поряд із жерцями, стали воїни.

З XIV ст. до н. е. в Єгипті соціальне становище вільних осіб визначалось родом занять. Такий поділ мав ознаки кас-тової системи. Жерці, лікарі належали до вищої касты. Вони відрізнялися від інших зовнішнім виглядом. Жерці не носили головних уборів, голили голову, використовували косметику. Знать наслідувала їх приклад.

Воїни-ополченці, які отримували за службу земельні на-діли, також об'єднувались в окрему касту. Свої касты мали кондитери, птахолови. У касті знедолених перебували ті, хто займався бальзамуванням трупів, виготовленням мумій. «Злодій у законі» також мав офіційне право бути членом своєї касты – злодійської корпорації, але за умови, якщо він сплачував податок.

Основна маса сільського населення була вільною, проживала в селах і представляла собою сільську громаду.

Сільська громада виникає разом із розпадом роду. Від родових порядків у громаді зберігається колективна власність на землю: купувати, продавати, міняти її можна тільки за зго-дою всіх членів громади.

Кожна сім'я володіла земельним наділом спочатку тимчасово, а потім постійно. У спільному користуванні залишались вільні землі, ліси, луки. Управління громадою здійснювалось загальними зборами, радою, старійшиною.

За своїм характером сільська громада – це перехідна форма від колективної власності на землю до індивідуального господарства. Але в умовах Стародавнього Єгипту сільська громада збереглась і після того, як виникло класове суспільство. Це пояснювалось тим, що землеробство було можливим тільки за умови зрошення земель. При наявних знаряддях праці спорудження і підтримка в належному стані зрошуваних систем була під силу тільки великим колективам. Колективним було як спорудження, так і використання каналів. У цьому головна причина того, що сільська громада не загинула, що, не змінюючись, зберігалась протягом тисячоліть.

Більша частина членів громади володіла невеликими наділами. Вони часто розорювались і втрачали наділи, потрапляючи в залежність.

В епоху Нового царства більша частина єгипетських селян працювала на державних і храмових землях. Питання зрошення вирішував центральний уряд. Більшу частину врожаю у селян забирали. З розповсюдженням системи примусової праці все більше стирається різниця в становищі рабів і вільних працівників. Як і вільні селяни, маси рабів працювали в державних господарствах, іноді раби наділялись землею. Основну масу рабів постачали війни, але чимало їх вийшло з числа розорених селян.

Державний лад, суд, збройні сили

В усі періоди історії Стародавнього Єгипту вся влада зосереджувалась у руках фараона (30 династій – близько 200 фараонів).

Релігія, яка була в Стародавньому Єгипті державною, тобто загальнообов'язковою, відносила його до богів. Як керівник культу, «син бога»

фараон вважався посередником між землею і небесами: жерці виконували свої обов'язки за його дорученням.

Успадкування престолу відбувалось у межах однієї і тієї ж правлячої династії (від батька до старшого сина).

Законним вважався тільки той фараон, який народився від шлюбу між принцом і принцесою правлячої династії. Тому цариці майже завжди були рідними сестрами своїх чоловіків.

Влада фараона була необмеженою і здійснювалась через чиновників.

Центральне управління країною здійснював візир (арабська назва, стародавньоєгипетська – джаті). Один із візирів Стародавнього царства визначав свої обов'язки: «видавати закони, розмежовувати земельні наділи, вершити суд і здійснювати вищі поліцейські функції». Особливо наголошується на тому, що візир був головою шести судових палат.

Отже, в руках візира зосереджувалась уся повнота влади.

Крім візира, джерела називають головним скарбником (завідуючий всім, що дає небо, земля і повітря); начальника робіт, обов'язком якого був нагляд за зрошувальними систе-мами, завідуючого будинком зброї.

Головному скарбникові підкорялись два скарбники царя, які завідували каменоломнями та мідними рудниками. Вони виконували також функції військового і морського міністрів.

Існував розгалужений бюрократичний чиновницький апарат, що вів облік усього державного господарства, стягу-вав податі, управляв царськими угіддями і складами, завіду-вав поліцією та судом.

В Єгипті була встановлена чітка ієрархія чиновників та порядок проходження служби, позачергове проходження ступенів, присвоєння звань і титулів, пов'язане з нагородженням землею та селянами, прийоми і доповіді, спеціальний одяг (форма). Особливі інструкції встановлювали правила користування секретними документами, правила прикладання пе-чатки,

встановлювали відповідальність за розголошення дер-жавної таємниці, визначали строки розгляду скарг.

Особливе місце в системі державного механізму займали жерці. Їх функції не обмежувались релігійними справами. Вони проповідували святість, вічність влади фараона. Будь-який протест проти деспотизму влади розцінювався як тяжкий проступок проти релігії.

Крім того, значення жерців збільшувалось у зв'язку з тим, що вони вміли лікувати, будувати складні архітектурні споруди, розраховувати площі земельних наділів.

Жерці були опорою царської влади, але це не заважало їм при нагоді фактично відтіснити фараона від влади.

Підготовка чиновників здійснювалась у навчальних закладах. Приймались туди діти аристократів, вищої знаті, чиновництва.

Учні проходили випробувальний термін, прийняті на навчання знаходились на утриманні держави. Такі навчальні центри були в Геліополі, Мемфісі.

За Рамзеса II найпрестижніший навчальний заклад – Будинок Сеті – знаходився у Фівах. Тут навчали майбутніх жерців, суддів, писарів. Обліковців і бухгалтерів готували в шко-лі при царській скарбниці. В інших навчальних закладах викладали астрологію, математику, філологію, хірургію, зцілення. Стародавньоєгипетські студенти залучались до наукових досліджень. Доступ до наукових знань носив кастовий характер. Вони були надбанням жерців.

Чиновники і жерці належали до каст знаті. Вони звіль-нялися від державних повинностей.

Як бачимо, діяльність жерців була тісно пов'язана з іншими частинами державного механізму. Тісний союз релігії і держави в Стародавньому Єгипті був обумовлений самою природою рабовласницької тиранії.

Місцеве управління зосереджувалося в руках номарха і його чиновників. Становище номів у різний час було різним. У деякі періоди, як, наприклад, у

період Середнього царства, кожен із номів був державою в мініатюрі на чолі з номархом, який зосереджував у своїх руках адміністративну і судову владу, а також верховне керівництво справами місцевого культу. Кожен ном мав свого особливого бога – покровителя, власне провінційне чиновництво, громадські роботи, податки, військо.

Головою судової влади (як і всього державного апарату) був фараон. Вищою судовою установою держави з часів Стародавнього царства були шість палат, головою яких був візир. У надзвичайних ситуаціях фараони призначали особливі судові колегії.

У період Нового царства судова влада здійснюється особливими колегіями – кенбетами: центральною, що складалась з 30 членів, окружними, міськими. Крім державних, були храмові суди.

Судочинство у цивільних і кримінальних справах було однаковим. Кримінальні, як і цивільні справи, порушувались за скаргою потерпілого, якому дозволялось підтримувати звинувачення. Він же мав вказувати і міру покарання.

Судочинство велось у письмовій формі. Своє рішення суддя не вмотивовував. Він просто мовчки прикладав до лоба особи, що виграла процес, зображення істини, яке він носив на шії. Суддя вважався жерцем богині Істини, але це не заважало суддям брати взятки, що було звичайним явищем не тільки в суді, а й в інших державних установах.

Доказами у судовому процесі були: свідчення і клятва свідків, скаржника, огляд місця подій, тортур.

Військове відомство в Єгипті очолював начальник «будинку зброї». Він підкорявся лише фараону. Армія складалась з ополченців, з часом її замінило постійне військо професіоналів. Воїни проживали в окремих поселеннях, мали земельні наділи, які під час військових походів обробляли раби. Гвардія фараона перебувала в привілейованому становищі, особливо в епоху Нового царства. Крім професіоналів, для військових експедицій за межами країни набирали ополченців.

У період військових походів та експедицій армію очолював сам фараон. Допоміжну роль відігравала поліція, яка комплектувалася з полонених нубійців та лівійців. Місцеві правителі в особі номархів і головні збирачі податків мали свої поліцейські підрозділи. Поліцейські службовці були наглядачами під час громадських робіт, переслідували кримінальних злочинців, виконували обов'язки катів. Окрім охорони громадського порядку, військово-поліцейські частини допомагали владі стягувати податки, проводити мобілізацію населення на будівництво іригаційних споруд, пірамід, храмів. Армія була головним каральним органом під час придушення повстань.

Існував спеціальний підрозділ з охорони пірамід.

Основні риси права

Джерелом права в Стародавньому Єгипті спочатку був звичай. З розвитком держави активнішою стає законодавча діяльність фараонів. За легендою, перші закони в Єгипті були написані Меном, засновником першої династії фараонів. Є дані про інших фараонів, які склали зведені законоположення з різних галузей управління. Однак ці пам'ятки права не збереглися.

Право власності. В Єгипті існувало декілька видів земельних володінь – державні, храмові, приватні і общинні. Доволі рано виникло велике землеволодіння в особі храмових господарств і царських вельмож. Вони могли здійснювати різні угоди з землею (дарувати, продавати, передавати у спадщину). У селі розвиток приватної власності йшов дуже повільно. Стримуючим фактором тут виступала громада. Але є дані про те, що вже в період Стародавнього царства общинні землі переходять з рук у руки.

Рухоме майно – раби, робоча худоба, знаряддя праці набагато раніше стали приватною власністю і були предметом різних угод.

Зобов'язальне право. Стародавньоєгипетське право знало ряд договорів, серед яких: договір позики, найму, купівлі-продажу, оренди землі, схову, товариства.

Враховуючи особливу цінність землі, в Єгипті існував особливий порядок її переходу з рук у руки. Він передбачав здійснення трьох актів: перший полягав у досягненні згоди між продавцем та покупцем про предмет договору і проведенні платежу; другий акт носив релігійний характер і полягав у дачі продавцем клятви, що підтверджувала договір; третій акт був введенням покупця у володіння, що вело до переходу права власності на землю. Поступово другий акт перестав здійснюватись.

Формалізм у розпорядженні нерухомою власністю – характерна риса юриспруденції багатьох країн Стародавнього Сходу.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб оформлявся на підставі договору від імені чоловіка і дружини. Договір визначав правове становище майна, яке принесла дружина як посаг. Воно залишалось її власністю, допускалась і передача дружині всього майна сім'ї. В Єгипті доволі довго існували пережитки матріархату, що призводило до досить високого становища жінки в сім'ї. З часом, зі зміцненням прав чоловіка, він стає главою сім'ї, і жінка, незважаючи на її доволі високе становище, втрачає попередню рівноправність. Розлучення було можливе для обох сторін. Якщо розлучення починалося за ініціативою чоловіка, дружині поверталася частина посагу і частина майна, нажитого спільно. Дружині належала частина посагу й у тому випадку, якщо вона залишала чоловіка із власної волі.

Шлюби між кровними родичами заборонялися. Проте фараони могли одружуватися на своїх сестрах і навіть дочках. Один із суддів того часу сказав: «Жоден закон не дозволяє шлюби із сестрами, але закон дозволяє робити фараону все, що він хоче».

Рамзес II за 67 років царювання мав 5 головних дружин і багато дружин рангом нижче. У нього було 162 сини.

Невірність чоловіка не каралася, йому дозволялося мати наложниць. Невірність дружини каралася смертю. Дружина, яка обманювала свого чоловіка, спалювалася, зазначається в одному з давніх написів.

Одруження, величина посагу, народження дитини, смерть фіксувалися в «будинку життя» – центрі ділового життя, своєрідному університеті. Під час такого акту були присутні свідки.

Спадкове право. Єгипетське право знало спадкування за законом і заповітом. Спадкоємцями за законом були як сини, так і дочки, які успадковували майно порівну. Заповіт могли скласти як чоловік, так і дружина.

Кримінальне право. Єгипетському праву було відомо доволі широке коло діянь, що визнавались злочинами. Найбільш тяжкими вважались посягання на державний і суспільний устрій (зрада, змова, повстання проти фараона, розголошення державної таємниці). У таких випадках, поряд із злочинцем, відповідальність несли і члени його сім'ї. Суворо карались злочини релігійного характеру (вбивство священних тварин, чаклунство).

Злочинами проти особи вважалось вбивство, особливо суворо каралось вбивство батьків, тяжким злочином вважалось відхилення від встановлених правил лікування у випадку смерті хворого.

Серед майнових злочинів джерела називають крадіжку, обмірювання, обважування.

До злочинів проти честі і гідності належала подружня невірність, зґвалтування. У випадку шлюбної зради дружині відрізали ніс, а її партнера кастрували. Така ж кара застосовувалась і до гвалтівника. Дуже розповсюдженим покаранням була смертна кара. Крім того, застосовувались і інші покарання: відрізання носа, побиття палицями, тюремне ув'язнення, обернення в рабство, грошові штрафи. Суворі покарання мали за мету устрашіння.

Вид покарання залежав від суспільного становища злочинця і тяжкості скоєного.

За крадіжку храмового майна штраф стягувався у 100-кратному розмірі від вартості вкраденого. Звичайна крадіжка у жителів компенсувалась у 2-3-кратному розмірі. Потерпілий у місті міг звернутися до ватажка злочинської касты. У цьому випадку за повернення речі власник платив грабіжнику четверту частину її вартості.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте етапи середнього, нового і пізнього царств.
2. У чому полягали особливості суспільного ладу стародавнього Єгипту?
3. Природа і суть шлюбно-сімейного права.
4. Основні риси кримінального права стародавнього Єгипту.

Список електронних посилань до теми 1

Питання 1 <http://yourlib.net/content/view/10274/119/> (дата звернення 06.02.2017).

Питання 2 <http://yourlib.net/content/view/10275/119/> (дата звернення 06.02.2017);

<http://yourlib.net/content/view/10276/119/> (дата звернення 06.02.2017);

<http://yourlib.net/content/view/10279/119/> (дата звернення 06.02.2017);

Питання 3 http://supermif.com/istoria_shid/12_istoria_shid.html/ (дата звернення 06.02.2017).

Питання 4 http://supermif.com/istoria_shid/1_istoria_shid.html/ (дата звернення 06.02.2017);

http://supermif.com/istoria_shid/16_istoria_shid.html/ (дата звернення 06.02.2017).

ТЕМА 2 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Лекція 1 Гомерівська доба історії Греції (XI–IX ст. до н.е.)

План

1. Особливості розвитку гомерівського суспільства.
2. Соціально-економічні відносини гомерівського суспільства. Рабство.
3. Родові інститути і гомерівський поліс.
4. Майнове і соціальне розшарування гомерівського суспільства.

1 Особливості розвитку гомерівського суспільства

Історія Стародавньої Греції розвивалася майже одночасно і у взаємозв'язках з історією країн Стародавнього Сходу. Більше того, як засвідчують розкопки останніх десятиліть, південь Балканського півострова є одним з найдавніших місць людського поселення – тут жили люди ще в добу палеоліту. В VIII тис. до н. Е. На Балканському півострові, особливо на півдні та на островах, існувало вже відносно розвинене суспільство, зокрема високорозвинена кріто-мікенська культура і писемність. Жили тут племена пеласгів та ін. Водночас у цей період, як свідчать стародавні джерела, відбуваються постійні великі переміщення народів. Так, наприкінці III тис. до н. е. У центральну та південну частини Балканського півострова з півночі переселяються племена ахейців та іонійців, а в XII ст. до н. е. – грецькі племена дорійців. У I тис. до н. е. Давньогрецькі племена остаточно переселились і сформувались. Отже, на півночі Греції і частково в середній частині проживали еолійці. Східну частину середньої Греції, Аттику та деякі острови заселяли іонійці. Ахейці оселились на півночі та в центрі Пелопоннесу, а на півдні – дорійці. Упродовж тривалого часу греки розмовляли на різних діалектах, а єдина мова сформувалася лише в період еллінізму.

Період грецької історії, що йде за крито-мікенською епохою, прийнято називати «гомерівським» за ім'ям великого поета Гомера, поеми якого «Іліада» і «Одіссея» залишаються найважливішим джерелом інформації про цей час.

Свідчення гомерівського епосу істотно доповнює і розширює археологія. Основну масу археологічного матеріалу для цього періоду дають розкопки некрополів. Найбільші з них були відкриті в Афінах (райони Кераміка і пізнішої Агори), на острові Саламін, на Евбеї, в околицях Аргоса. Число відомих зараз поселень XI-IX ст. до н. е. вкрай невелико (сам по собі цей факт свідчить про різке скорочення загальної чисельності населення). Майже усі вони знаходяться у важкодоступних, укріплених самою природою місцях. Прикладом можуть служити гірські селища, відкриті в різних місцях на території східного Крита, у тому числі Карфі, Кавусі, Врокастро та ін. Судячи з усього, в них ховалися залишки місцевого мінойсько-ахейського населення, витісненого з рівнинної частини острова дорійцями. Приморські поселення гомерівського часу зазвичай розташовуються на невеликих півостровах, пов'язаних з сушею лише вузьким перешийком, і нерідко обносяться стіною, що свідчить про широке поширення піратства. З поселень такого типу найбільш відома Смирна, заснована на узбережжі Малої Азії еолійськими колоністами з європейської Греції.

Археологія показує, що так зване дорійське завоювання відкинуло Грецію на декілька століть назад. З досягнень мікенської епохи збереглися лише небагато виробничих навичок і технічні пристосування, що мали життєво важливе значення як для нових мешканців країни, так і для залишків її колишнього населення. Сюди можна віднести гончарний круг, порівняно високу техніку обробки металу, корабель з вітрилом, культуру вирощування оливи і винограду. Сама мікенська цивілізація з усіма характерними для неї формами соціально-економічних відносин, державних установ, релігійно-ідеологічних уявлень і т. п.: поза сумнівом, припинила своє існування (Численні пережитки крито-мікенської епохи збереглися в грецькому мистецтві і архітектурі, а також в релігії, міфології і

епічній поезії. Не можна, забувати про те, що це саме пережитки, тобто розрізнені, випадково вцілілі елементи прадавніх культур, які відійшли в минуле). На усій території Греції знову на довгий час затвердився первісно-громадський лад.

Дорійське завоювання Балкан прискорило розклад первіснообщинного ладу як у завойовників, так і у завойованих. Ще одним наслідком цього завоювання було масове переселення переможених (ахейців, іонійців) зі своїх земель на острови та узбережжя Малої Азії. Тут виникають їх численні колонії (у тому числі Троя, Ефес, Галікарнас). Грецькі колонії виникають і у Північній Африці, Італії, навіть Франції (Массалія – нині Марсель) та Іспанії (Сагунт), Криму і Кавказі. Колонізації сприяли й такі фактори, як нестача придатних для заселення й обробітку земель. З тогочасних джерел дізнаємось, що в Греції навіть виникала необхідність обмежувати дітонародження, зокрема синів, щоб не дробити господарство. Адже Балкани – країна гориста, і землеробство було можливим тільки на рівнинах, тому хліб довозили. На схилах гір вирощували виноград, оливки, фрукти, але через бідність ґрунтів це потребувало багато праці. Розвивалося скотарство, проте через нестачу прісної води це була переважно дрібна худоба – кози, вівці та ін. Водночас Греція була достатньо багата на корисні копалини: залізо, мідь, срібло, золото, глину, будівельні матеріали (камінь, мрамур, граніт). Отже, інтенсивно почало розвиватися ремесло. Географічне становище Греції (тепле море, берегова лінія з численними затоками, безліч островів тощо) сприяло розвитку мореплавства, рибальства, морської торгівлі. Економічному розвитку Греції сприяла і близькість до країн Стародавнього Сходу, які були економічно і культурно більш розвиненими.

Таким чином, як зазначалось, дорійське завоювання і переміщення племен прискорили розклад родоплемінних відносин. Розвивається приватна власність, поглиблюється майнове розшарування, відбувається класоутворення. Особливо інтенсивно ці явища спостерігаються в XI–IX ст. до н. е. В історії цей період називають "гомерівським" за іменем легендарного сліпого співця Гомера, якого

стародавні греки та в пізніші часи вважали автором знаменитих епічних поем «Іліада» й «Одіссея» (нині це беруть під сумнів). Тривалий час майже всі знання про цей період черпали саме з цих творів. Потім вони доповнювались численними археологічними знахідками.

Отже, в XI–IX ст. до н. е. Греки жили ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення поділялося на роди, кілька родів об'єднувались у фратрію, а кілька фратрій – у плем'я, так звану філу. Членів філ пов'язували спільність походження, ведення господарства, спільність релігійного культу (власне опікунське божество та осередок його культу). Племена вже об'єднувались в невеликі народи, родові відносини ще були міцними. Людина, котра не належала до якогось роду, перебувала поза суспільством, вона ніким і нічим не захищалась. Зберігається звичай кривавої помсти. Залишити вбивство родича без помсти вважали безчесним, це викликало б гнів богів і накликало б біду на весь рід. Проте вбивця за згодою роду міг відкупитися – заплатити штраф родичам вбитого або піти у вигнання. Земля перебувала поки що у колективній власності общини (роду), але була розбита на ділянки, якими володіли окремі сім'ї. Спочатку ділянки розподіляли щороку за жеребом (клери), потім вони закріплювались за сім'ями назавжди, а врешті перетворювались у приватну власність і були одним з основних мірил багатства.

Мікенські палаци і цитаделі були покинуті і лежали в розвалинах. За їх стінами ніхто вже більше не селився. Навіть у Афінах, ймовірно, не потерпілих від дорійського нашествия, акрополь був покинутий своїми мешканцями вже в XII ст. до н. е. і після цього довгий час залишався незаселеним. Створюється враження, що в гомерівський період греки розучилися будувати будинки і фортеці з кам'яних блоків, як це робили їх попередники в мікенську епоху. Майже усі будівлі цього часу були дерев'яними або складеними з необпаленої цеглини. Тому жодна з них не збереглася. Поховання гомерівського періоду, як правило, надзвичайно бідні, навіть вбогі, якщо порівнювати їх з мікенськими могилами. Увесь їх інвентар

складають зазвичай декілька глиняних горщиків, бронзовий або залізний меч, наконечники списів і стріл у чоловічих могилах, дешеві прикраси в жіночих. У них майже зовсім немає красивих цінних речей. Відсутні предмети чужоземного, східного походження. Усе це говорить про різкий занепад ремесла і торгівлі, про масову втечу кваліфікованих майстрів-ремесників з розореною війною і нашествиями країни в чужі краї, про розрив торгових морських шляхів, що сполучали Мікенську Грецію з країнами Близького Сходу і з усім іншим Середземномор'ям. Вироби грецьких ремісників гомерівського періоду помітно поступаються як за своїми художніми якостями, так і в чисто технічному відношенні творам мікенських, а тим більше критських, мінойських майстрів. У розписі кераміки цього часу неподільно панує так званий геометричний стиль. Стінки судин покриває невитіюватий візерунок, складений з концентричних кругів, трикутників, ромбів, квадратів. Перші, ще дуже примітивні зображення людей і тварин з'являються після тривалої перерви лише в самому кінці IX ст.

Усе це не означає, що гомерівський період не вніс в культурний розвиток Греції нічого нового. Історія людства не знає абсолютного регресу, і в матеріальній культурі гомерівського періоду елементи регресу химерно переплітаються з цілим рядом важливих нововведень. Найважливішим з них було освоєння греками техніки виплавки і обробки заліза. У мікенську епоху залізо було відоме в Греції тільки як дорогоцінний метал і йшло головним чином на виготовлення різного роду прикрас на зразок кілець, браслетів і т. д. Прадавні зразки залізної зброї (мечі, кинджали, наконечники стріл і списів), виявлені на території Балканської Греції і островів Егейського моря, датуються XII–XI ст. до н. е. Дещо пізніше, в X–IX ст. до н. е., з'являються перші знаряддя праці, виготовлені з того самого металу. Прикладами можуть служити сокира і долото, знайдені в одному з поховань афінської Агори, долото і тесло з однієї могили в некрополі кераміка, залізний серп з Тиринфа та інші предмети. Про широке застосування заліза для виготовлення сільськогосподарських і всяких інших

знарядь добре обізнаний і Гомер. У одному з епізодів «Іліади» Ахілл пропонує учасникам змагань на тризні, влаштованій їм на честь загиблого друга Патрокла, випробувати свої сили в метанні брили самородного заліза. Вона ж буде і нагородою, яку отримає переможець.

Широке впровадження нового металу у виробництво означало в умовах того часу справжній технічний переворот. Метал уперше став дешевий і широко доступний (родовища заліза зустрічаються в природі набагато частіше, ніж родовища міді і олова – основних компонентів бронзи). Відпала необхідність в небезпечних і дорогих експедиціях до місць видобутку руди. У зв'язку з цим різко зросли виробничі можливості окремої сім'ї. Це був безперечний технічний прогрес. Проте його благотворна дія на громадський і культурний розвиток Древньої Греції позначилася далеко не відразу, і в цілому культура гомерівського періоду набагато нижча, ніж хронологічно попередня їй культура крито-мікенської епохи. Про це одноголосно свідчать не лише предмети, знайдені археологами під час розкопок, але і ті описи життя і побуту, з якими нас знайомлять гомерівські поеми.

Соціально-економічні відносини гомерівського суспільства. Рабство

Вже давно помічено, що «Іліада» і «Одіссея» в цілому зображують суспільство, що стоїть набагато ближче до варварства, культуру набагато відсталішу і примітивнішу, ніж та, яку ми можемо уявити собі, читаючи таблички лінійного письма Б або розглядаючи витвори крито-мікенського мистецтва. У економіці гомерівського часу неподільно панує натуральне сільське господарство, основними галузями якого залишаються, як і в мікенську епоху, землеробство і скотарство. Сам Гомер, поза сумнівом, добре розбирався в різних видах селянської праці. Він з великим знанням справи судить про нелегку роботу землероба і пастуха і нерідко вводить у своє оповідання про Троянську війну і про пригоди Одіссея сцени з сучасного йому сільського життя. Особливо часто такі

епізоди використовуються в порівняннях, якими поет рясно устатковує свою розповідь. Так, в «Іліаді» герої Аякси, що йдуть у бій, порівнюються з двома биками, які орють землю. Ворожі раті, які зближуються, уподібнюються жінцям, що йдуть по полю один назустріч одному. Загиблій нагадує поетові олійне дерево, вирощене дбайливим хазяїном, яке з коренем вирвав несамопитий вітер. Зустрічаються в епосі і розгорнуті описи польової праці. Такі, наприклад, сцени оранки і жнив, з величезним мистецтвом зображені Гефестом, богом ковальського ремесла, на щиті Ахілла.

Разом із хліборобством греки гомерівської епохи займалися садівництвом і виноградарством. Про це свідчить детальний опис дивовижного саду царя феаків Алкіноя в «Одіссей».

Надзвичайно важливу роль в економіці гомерівського часу грало скотарство. Худоба вважалася основним мірилом багатства. Кількістю голів худоби багато в чому визначалося положення, що займає людина в суспільстві. Так, Одисей вважається «першим серед героїв Ітаки і довколишнього материка», тому що йому належить 12 стад великої рогатої худоби і відповідна кількість кіз, овець і свиней. Худоба використовувалася і як мінова одиниця, оскільки справжніх грошей гомерівське суспільство ще не знало. У одній зі сцен «Іліади» бронзовий триножник оцінюється в дванадцять биків; про жінку-рабину, майстерну у багатьох роботах, сказано, що її вартість дорівнює чотирьом бикам.

Результати вивчення гомерівського епосу цілком підтверджують висновок, зроблений археологами, про економічну ізоляцію Греції і усього Егейського басейну в XI–IX ст. до н. е. Мікенські держави з їх високорозвиненою економікою не могли існувати без постійних добре налагоджених торгових контактів із зовнішнім світом, передусім з країнами Близького Сходу. На противагу цьому типова гомерівська община (демос) веде абсолютно відособлене існування, майже не вступаючи в зіткнення навіть з найближчими до неї іншими такими самими громадами. Господарство общини має здебільшого натуральний характер.

Торгівля і ремесло грають у ньому лише найдрібнішу роль. Кожна сім'я сама робить майже усе необхідне для її життя: продукти землеробства і скотарства, одяг, просте начиння, знаряддя праці, можливо, навіть зброя. Фахівці-ремісники, що живуть своєю працею, в поемах зустрічаються у край рідко. Гомер називає їх деміургами, тобто «працюючими на народ». Багато з них, ймовірно, не мали навіть своєї майстерні і постійного місця проживання і вимушені були бродити по селах, переходячи з будинку у будинок у пошуках заробітку і харчування. До їх послуг зверталися тільки в тих випадках, коли треба було виготовити який-небудь рідкісний вид озброєння, наприклад бронзовий панцир або щит з бичачих шкур або ж дорогоцінну прикрасу. У такій роботі важко було обійтися без допомоги кваліфікованого майстра-коваля, кожум'яки або ювеліра. Греки гомерівської епохи майже абсолютно не займалися торгівлею. Потрібні їм чужоземні речі вони вважали за краще добувати силою і для цього споряджали грабіжницькі експедиції в чужі краї. Моря, що омивають Грецію, кишіли піратами. Морський розбій, так само як і грабіж на суші, не вважався в ті часи негожим заняттям. Навпаки, в підприємствах такого роду бачили прояв особою завзятості і молодечства, гідних справжнього героя і аристократа. Ахілл відкрито нахваляється тим, що він, б'ючись на морі і на суші, розорив 21 місто в троянських землях. Телемах гордиться тими багатствами, які «награбував» для нього його батько Одиссей. Але навіть і лихі пірати-здобувачі не наважувалися в ті часи виходити далеко за межі рідного Егейського моря. Похід в Єгипет вже здавався грекам тієї пори фантастичним підприємством, який вимагав виняткової сміливості. Весь світ, що лежав за межами їх маленького світу, навіть такі порівняно близькі до них країни, як Причорномор'я або Італія і Сицилія, здавався їм далеким і страшним. У своїй уяві вони населяли ці краї жахливими чудовиськами на зразок сирен або велетнів-циклопів, про яких оповідає Одиссей своїм здивованим слухачам. Єдині справжні купці, про яких згадує Гомер, – це «хитрі гості морів» фінікійці. Як і в інших країнах, фінікійці займалися в Греції в основному посередницькою торгівлею,

збуваючи утридорога дивовижні заморські вироби із золота, бурштину, слонової кістки, флакончики з пахощами, скляні намиста. Поет відноситься до них з явною антипатією, бачачи в них підступних обманщиків, завжди готових провести простодушного грека.

Незважаючи на появу в гомерівському суспільстві досить ясно виражених ознак майнової нерівності, життя навіть самих вищих його прошарків вражає своєю простотою і патріархальністю. Гомерівські герої, а вони всі як один царі і аристократи, живуть в грубо збитих дерев'яних будинках з двором, оточеним частоколом. Типово в цьому сенсі житло Одиссея, головного героя другої гомерівської поеми. Біля входу в «палац» цього царя красується велика гнойова купа, на якій Одиссей, що повернувся додому у вигляд старого жебрака, знаходить свого вірного пса Аргуса. У будинок запросто заходять з вулиці жебраки і бродяги і сідають у дверей в очікуванні подачки в тій же палаті, де бенкетує зі своїми гостями хазяїн. Полом у будинку служить щільно втоптана земля. Усередині житла дуже брудно. Стіни і стеля покриті сажею, оскільки будинки опалювалися без труб і димаря, «по-курному». Гомер явно не уявляє собі, як виглядали палаци і цитаделі «героїчного століття». У своїх поемах він жодного разу не згадує про грандіозні стіни мікенських твердинь, про фрески, що прикрашали їх палаци, про ванни і туалетні кімнати.

Та і увесь життєвий устрій героїв поем дуже далекий від пишного і комфортабельного побуту мікенської палацової еліти. Він набагато простіший і грубіший. Багатства гомерівських басілеїв не йдуть ні в яке порівняння із станами їх попередників – ахейських владик. Останнім потрібний був цілий штат писарів, щоб вести облік і контроль їх майна. Типовий гомерівський басілей сам відмінно знає, що і в якій кількості зберігається в його коморі, скільки у нього землі, худоби, рабів та ін. Головне його багатство полягає в запасах металу: бронзових котлах і триногах, злитках заліза, які він дбайливо зберігає в затишному куточку свого дому. У його характері далеко не останнє місце займають такі риси, як

скнарість, обачність, уміння з усього отримувати вигоду. В цьому відношенні психологія гомерівського аристократа мало чим відрізняється від психології заможного селянина тієї епохи. Гомер ніде не згадує про численну придворну челядь, що оточувала ванактів Мікен або Пілоса. Централізоване палацове господарство з його робочими загонами, з наглядачами, писарями і ревізорами йому абсолютно не відомо. Правда, чисельність робочої сили в господарствах деяких басілеїв (Одіссея, царя феаків Алкіноя) визначається досить значною цифрою в 50 рабинь, але навіть якщо це не поетична гіпербола, такому господарству ще дуже далеко до господарства пілоського або кносського палацу, в яких, судячи з даних табличок, були зайняті сотні або навіть тисячі рабів. Нам важко уявити собі мікенського ванакта, що розділяє трапезу зі своїми рабами, а його дружину, яка сидить за ткацьким верстатом в оточенні своїх рабинь. Для Гомера як те, так і інше – типова картина життя його героїв. Гомерівські царі не цураються самій грубої фізичної роботи. Одісей, наприклад, анітрохи не менше гордиться своїм умінням косити і орати, ніж своїм військовим мистецтвом. Царську дочку Навсікаю ми зустрічаємо уперше у той момент, коли вона зі своїми служницями виходить на узбережжя стирати одяг свого батька Алкіноя. Факти такого роду говорять про те, що рабство в гомерівській Греції ще не отримало скільки-небудь широкого поширення, і навіть в господарствах найбагатших і найзнатніших людей рабів було не так вже багато. При нерозвиненості торгівлі основними джерелами рабства залишалися війна і піратство. Самі способи придбання рабів були, таким чином, пов'язані з великим ризиком. Тому ціни на них були досить високими. Красива і майстерна в роботі невільниця прирівнювалася до стада биків з двадцяти голів. Селяни середнього достатку не лише працювали пліч-о-пліч зі своїми рабами, але і жили з ними під одним дахом. Так живе у своїй сільській садибі старик Лаерт, батько Одіссея. У холодний час він спить разом з рабами прямо на підлозі в золі у вогнища. І за одягом, і за всім виглядом його важко відрізнити від простого невільника.

Слід також враховувати, що основну масу підневільних працівників склали жінки-рабині. Чоловіків в ті часи в полон на війні, як правило, не брали, оскільки їх «приручення» вимагало багато часу і завзятості, жінок же брали охоче, оскільки їх можна було використати і як робочу силу, і як наложниць. Дружина троянського героя Гектора Андромаха, оплакуючи свого загиблого чоловіка, думає про очікуючу її саму і її маленького сина важку рабську долю. У господарстві Одісея, наприклад, дванадцять рабинь зайняті тим, що з ранку до пізнього вечора мелють зерно ручними зернотерками (ця робота вважалася особливо важкою, і її доручали зазвичай норавливим рабам у вигляді покарання). Раби-чоловіки в тих небагатьох випадках, коли вони згадуються на сторінках поем, зазвичай пасуть худобу. Класичний тип гомерівського раба утілює «божественний свинопас» Евмей, який першим зустрів і прихистив блукача Одісея, коли він після багаторічної відсутності повернувся на батьківщину, а потім допоміг йому розправитися з його ворогами – женихами Пенелопи. Маленьким хлопчиком Евмея купив у фінікійських работорговців батько Одісея Лаерт. За зразкову поведінку і слухняність Одісей зробив його головним пастухом свинячого стада. Евмей розраховує, що за його завзятість буде щедра нагорода. Хазяїн дасть йому шматок землі, будинок і дружину – «словом, усе те, що слугам вірним давати пан благодушний повинен, коли справедливі боги успіхом старання його нагородили». Евмей може вважатися зразком «хорошого раба» в гомерівському розумінні цього слова. Але поет знає, що бувають і «погані раби», не бажаючи покорятися своїм панам. У «Одіссей» це козопас Меланфій, який співчуває женихам і допомагає їм боротися з Одісеєм, а також дванадцять рабинь Пенелопи, що вступили в злочинний зв'язок з ворогами свого хазяїна. Покінчивши з женихами, Одісей і Телемах розправляються і з ними: рабинь вішають на корабельному канаті, а Меланфія, відрізавши йому вуха, ніс, ноги і руки, ще живим кидають на поживу собакам. Цей епізод красномовно свідчить про те, що почуття власника-рабовласника вже досить сильно розвинене у героїв

Гомера, хоча саме рабство ще тільки починає зароджуватися. Незважаючи на риси патріархальності в зображенні відносин між рабами і їх хазяями, поет добре розуміє, яка непрохідна грань розділяє обидва ці класи.

Населення, крім землеробства, активно займалося скотарством, ремеслами, торгівлею. У гомерівських поемах згадуються лікарі, ворожбити, гончарі, ковалі, зброярі, кушніри, столяри, каменярі та ін. Здійснюється перехід до використання заліза, золотих і срібних виробів. Виникають численні укріплені міста, які стають осередками господарського, культурного, політичного життя. Розвивається торгівля. Платежі здійснюють спочатку зерном, худобою та іншим, потім з'являються гроші. Однак загалом господарство мало ще натуральний характер, продукція виготовлялася переважно для власного вжитку і споживання. Численні ремісники працюють не у власних майстернях, а вдома у замовника, користуючись його матеріалом і знаряддям.

Родові інститути і гомерівський поліс

Серед інших найважливіших досягнень мікенської цивілізації в смутний час племінних вторгнень і міграцій було забуто і лінійне складове письмо. Увесь гомерівський період був періодом в повному розумінні цього слова неписьменним. Досі археологам не вдалося знайти на території Греції жодного напису, який можна було б віднести до проміжку з XI по IX ст. до н. е. Після тривалої перерви перші відомі науці грецькі написи з'являються лише в другій половині VIII ст. Але в цих написах використовуються вже не знаки лінійного письма Б, якими були поцятковані мікенські таблички, а букви абсолютно нового алфавітного письма, яке, ймовірно, тільки зароджувалося в цей час. Відповідно до цього ми не знаходимо в поемах Гомера ніяких згадок про писемність. Герої поем усі безграмотні, не уміють ні читати, ні писати. Не знають письма і певці-аеди: «божественний» Демодок і Фемій, з якими ми зустрічаємося на сторінках «Одіссеї». Сам факт зникнення письма в післямікенську епоху, звичайно, не

випадковий. Поширення лінійного складового письма на Криті і в Мікенах диктувалося в першу чергу потребою централізованої монархічної держави в строгому обліку і контролі над усіма, що перебували у його розпорядженні матеріальними і людськими ресурсами. Писарі, які працювали в мікенських палацових архівах, справно фіксували надходження в палацову казну податей від підвладного населення, виконання трудових повинностей рабами і вільними, а також різного роду видачі і відрахування з казни. Загибель палаців і цитаделей у кінці XIII – початку XII ст. супроводжувалася розпадом великих ахейських держав, які групувалися навколо них. Окремі громади звільнялися від своєї колишньої фіскальної залежності від палацу і переходили на шлях абсолютно самостійного економічного і політичного розвитку. Разом з крахом усієї системи бюрократичного управління відпала і потреба в письмі, яке обслуговувало потреби цієї системи. І воно було надовго забуте.

Який же тип суспільства виник на руїнах мікенської бюрократичної монархії? Покладаючись на свідчення того ж Гомера, ми можемо сказати, що це була досить примітивна сільська громада – демос, що займала, як правило, дуже невелику територію і майже повністю ізольована від інших, сусідніх з нею громад. Політичним і економічним центром общини був так званий поліс. У грецькій мові класичної епохи це слово виражає одночасно два тісно пов'язаних між собою у свідомості кожного грека поняття: «місто» і «державна». Цікаво, проте, що в гомерівському лексиконі, в якому слово «поліс» (місто) трапляється досить часто, відсутнє слово, яке можна було б перевести як «село». Це означає, що реальної протилежності між містом і селом у той час в Греції ще не існувало. Сам гомерівський поліс був в один і той же час і містом, і селом. З містом його зближує, по-перше, компактна, розташована на невеликому просторі забудова, по-друге, наявність укріплень. Такі гомерівські поліси, як Троя в «Іліаді» або місто феаків в «Одіссеї», вже мають стіни, хоча за описом важко визначити, були це справжні міські стіни з каменю або цеглини або ж усього лише земляний вал з

частоколом. Та все ж поліс гомерівської епохи важко визнати справжнім містом через те, що основну масу його населення складають селяни-землероби і скотарі, зовсім не торговці і ремісники, яких в ті часи було ще дуже мало. Поліс оточують безлюдні поля і гори, серед яких око поета розрізняє лише поодинокі пастуші хатини та кошари. Як правило, володіння окремої общини не тягнулися занадто далеко. Найчастіше вони були обмежені або невеликою гірською долиною, або маленьким острівцем у водах Егейського або Іонічного моря. «Державним» кордоном, що відділяє одну общину від іншої, служив зазвичай найближчий гірський кряж, пануючий над полісом і його околицями. Уся Греція, таким чином, з'являється перед нами в поемах Гомера як країна роздроблена на безліч дрібних самоврядних округів. Надалі упродовж багатьох століть ця роздробленість залишалася найважливішою відмінною ознакою усієї політичної історії грецьких держав. Між окремими громадами існували дуже напружені відносини. На жителів найближчого сусіднього полісу дивилися в ті часи як на ворогів. Їх можна було безкарно грабувати, вбивати, обертати в рабство. Звичайним явищем були запеклі розбрати і пограничні конфлікти між сусідніми громадами, що нерідко переростали в кровопролитні затяжні війни. Приводом для такої війни могло стати, наприклад, викрадення сусідської худоби, В «Іліаді» Нестор, цар Пілоса і найстаріший з ахейських героїв, згадує про подвиги, здійснені їм в молоді роки. Коли йому не було ще і 20 років, він напав з невеликим загоном на сусідню з Пілосом область Еліду і викрав звідти величезне стадо дрібної і великої рогатої худоби, а коли через декілька днів жителі Еліди рушили до Пілосу, Нестор убив їх проводиря і розігнав усе військо.

У громадському житті гомерівського полісу чималу роль грають все ще сильні традиції родового ладу. Об'єднання родів – так звані філи і фратрії – складають основу усієї політичної і військової організації общини. По філах і фратріях будується громадське ополчення під час походу або битви. По філах і фратріях народ сходиться на збори, коли потрібно обговорити яке-небудь важливе

питання. Людина, що не належала ні до якої фратрії, знаходиться, в розумінні Гомера, поза суспільством. У нього немає вогнища, тобто дома і сім'ї. Його не захищає закон. Тому він легко може стати жертвою насильства і свавілля. Між окремими родовими союзами не було міцного зв'язку. Єдине, що примушувало їх триматися один за одного і селитися разом за стінами полісу, — це необхідність в спільному захисті від зовнішнього ворога. У іншому філи і фратрії вели самостійне існування. Община майже не втручалася в їх внутрішні справи. Окремі роди постійно ворогували між собою. Широко практикувався варварський звичай кровної помсти. Людина, що заплямувала себе вбивством, повинна була втікати в чужу землю, рятуючись від переслідування родичів убитого. Серед героїв поем нерідко зустрічаються такі вигнанці, що покинули вітчизну із-за кровної помсти і знайшли притулок у будинку якого-небудь чужоземного царя. Якщо вбивця був досить багатий, він міг відкупитися від родичів убитого, сплативши їм пеню скотом або зливками металу.

Громадська влада, представлена «стариками градськими», тобто родовими старійшинами, виступає тут в ролі третейського судді, примирителя сторін позовників, з рішенням якого вони могли і не вважатися. У таких умовах за відсутності централізованої влади, яка здатна підпорядкувати своєму авторитету ворогуючі роди, міжродові розбрати нерідко зростали в криваві цивільні усобиці, що ставили общину на грань розпаду. Таку критичну ситуацію ми бачимо в завершальній сцені «Одіссеї». Родичі женихів, озлоблені загибеллю своїх дітей і братів, полеглих від руки Одиссея, спрямовуються до заміської садиби його батька Лаерта з твердим наміром помститися за загиблих і викоренити усю царську сім'ю. Обидві «партії» зі зброєю в руках виступають один назустріч одному. Зав'язується битва. Лише втручання Афіни, яка протегує Одиссею, зупиняє кровопролиття і примушує ворогів піти на примирення.

Майнове і соціальне розшарування гомерівського суспільства

Патріархальна моногамна сім'я, що живе замкнутим господарством (ойкос), була головним економічним осередком гомерівського суспільства. Родова власність на землю і інші види майна, судячи з усього, була зжита ще в мікенську епоху. Основний вид багатства, яким була в очах греків гомерівського часу земля, вважався власністю усієї общини. Час від часу в общині влаштовувалися переділи землі, що їй належить. Теоретично кожен вільний общинник мав право на отримання наділу (ці наділи називалися по-грецьки клерами, тобто, «долями», оскільки їх розподіл робився за допомогою жеребкування). Проте на практиці ця система землекористування не перешкоджала збагаченню одних членів общини і розоренню інших. Гомер вже знає, що поряд з багатими «багатонадільними» людьми в общині є і такі, у яких зовсім не було землі. Ймовірно, це були селяни-бідняки, у яких бракувало засобів для того, щоб вести господарство на своєму невеликому наділі. Доведені до відчаю, вони поступалися своєю землею багатим сусідам і таким чином перетворювалися на батраків-фетів.

Фети, положення яких лише небагатьом відрізнялося від положення рабів, стоять в самому низу тих громадських сходів, на вершині якої ми бачимо пануючий стан родової знаті, тобто тих людей, яких Гомер постійно іменує «кращими» (арістою – звідси «аристократія») або «добрішими», «благороднішими» (агатою), протиставляючи їх «поганим» і «низьким», тобто рядовим общинникам. У розумінні поета, природний аристократ стоїть на голову вище будь-якого простолюдина як в розумовому, так і у фізичному відношенні.

Свої претензії на особливе, привілейоване становище в суспільстві аристократи намагалися обґрунтувати посиленнями на нібито божественне походження. Тому Гомер нерідко називає їх «божественними» або «богоподібними». Зрозуміло, реальною основою могутності родової знаті була

зовсім не спорідненість з богами, а багатство, що різко виділяло представників цього стану з середовища рядових членів общини. Знатність і багатство для Гомера – поняття майже нерозривні. Знатна людина не може не бути багатою, і, навпаки, багач обов'язково має бути знатний. Аристократи чваняться перед простолюттям і один перед одним своїми великими полями, незліченими стадами худоби, багатими запасами заліза, бронзи і дорогоцінних металів.

Економічна могутність знаті забезпечувала їй командні позиції в усіх справах общини як під час війни, так і в мирний час. Вирішальна роль на полях битв належала аристократії вже внаслідок того, що тільки багата людина могла в ті часи придбати повний комплект важкого озброєння (бронзовий шолом з гребенем, панцир, важкий шкіряний щит, оббитий міддю), оскільки зброя була дуже дорога. Лише найзаможніші люди общини мали можливість утримувати бойового коня. У природних умовах Греції за відсутності багатих пасовищ це було далеко не просто. До цього слід додати, що досконало володіти тодішньою зброєю могла лише людина, що отримала хорошу атлетичну підготовку, систематично вправлялася у бігу, метанні списа і диска, верховій їзді. А такі люди могли знайтися знову-таки тільки серед знатних. У простого селянина, з ранку і до заходу сонця зайнятого важкою фізичною працею на своєму наділі, просто не залишалось часу для занять спортом. Тому атлетика в Греції довгий час залишалася привілеєм аристократів. Під час битви аристократи у важкому озброєнні піші або верхи на конях ставали в перших рядах ополчення, а за ними безладно юрбився «простий народ» в дешевих панцирах з легкими щитами, луками і дротиками в руках. Коли війська супротивників зближувалися, промахой (букв. що «б'ються попереду» – так називає Гомер воїнів зі знаті, протиставляючи їх рядовим ратникам) вибігали і зав'язували поодинокі поєдинки. До зіткнення основних погано озброєних мас воїнів справа доходила рідко. Результат битви зазвичай вирішували промахой.

У давнину місце, що займала людина у бойовому порядку, зазвичай визначало і його становище в суспільстві. Будучи вирішальною силою на полі битви, гомерівська знать претендувала також і на пануюче положення в політичному житті общини. Аристократи третирували простих общинників як людей, «нічого не значущих в справах війни і ради». У присутності знаті «чоловіки з народу» (демос) повинні були зберігати шанобливу безмовність, прислухаючись до того, що скажуть «кращі люди», оскільки вважалося, що за своїми розумовими здібностями вони не можуть розсудливо судити про важливі «державні» справи. На народних зібраннях, описи яких неодноразово зустрічаються в поемах, з розмовами, як правило, виступають царі і герої «благородного походження». Народ, що був присутнім при цих сперечаннях, міг виражати своє відношення до них криками або брязканням зброї (якщо збори відбувалися у військовій обстановці), але в саме обговорення зазвичай не втручався. Лише у одному випадку, як виняток, поет виводить на сцену представника народної маси і дає йому можливість висловитися. На зборах ахейського війська, який осаджує Трою, обговорюється питання, що кровно зачіпає усіх присутніх: чи варто продовжувати війну, яка тягнеться вже десятий рік і не обіцяє перемоги, або ж краще сісти на кораблі і усім військом повернутися на батьківщину, в Грецію. Несподівано бере слово рядовий ратник Терсит і сміливо викриває пожадливість і користолюбство Агамемнона, верховного проводиря ахейського воїнства, і закликає усіх негайно відплисти до рідних берегів, надавши гордому Атриду одному битися з Троєю.

«Крамольні» розмови Терсита різко обриває Одиссей, один з ахейських царів. Обсипавши його грубою лайкою і пригрозивши розправою, якщо він продовжуватиме свої нападки на царів, Одиссей на підтвердження своїх слів завдає баламутові сильного удару своїм царським жезлом.

Сцена з Терситом, як і багато інших епізодів гомерівських поем, красномовно свідчить про глибокий занепад і звиродніння первісної демократії.

Народні збори, покликані за своєю природою служити рупором волі більшості, тут виявляються слухняним знаряддям в руках невеликої купки царів.

Отже, політична організація гомерівського суспільства була ще дуже далека від справжньої демократії. Реальна влада зосереджувалася в руках найбільш могутніх і впливових представників родової знаті, яких Гомер називає «басілеями». У творах пізніших грецьких авторів слово «басілей» означає зазвичай царя, наприклад персидського або македонського. Зовні гомерівські басілеї дійсно нагадують царів. У натовпі будь-якого з них можна було дізнатися за знаками царської гідності: скіпетру і пурпурному одягу. «Скипетродержці» – звичайний епітет, використовуваний – поетом для характеристики басілеїв. Вони іменуються також «зевсонародженими» або «вигодуваними Зевсом», що повинне вказувати на особливу прихильність, яку проявляє до них верховний олімпієць. Басілеям належить виняткове право зберігати і тлумачити закони, вселені їм, як думає поет, знову-таки самим Зевсом. На війні басілеї ставали на чолі ополчення і повинні були першими кидатися у битву, показуючи приклад хоробрості і відваги рядовим ратникам. Під час великих загальнонародних свят басілей здійснював жертвопринесення богам і благав їх про благо і процвітання для усієї общини. За усе це народ зобов'язаний був шанувати «царів» «дарами»: почесною долею вина і м'яса на бенкеті, кращим і найбільшим наділом при переділі громадської землі тощо.

Формально «дари» вважалися добровільними або почесною, яку басілей отримував від народу в нагороду за свою військову доблесть або за справедливість, проявлену їм в суді. Проте на практиці цей старовинний звичай нерідко давав в руки «царів» зручний привід для хабарництва і здирства, так би мовити, «на законній підставі». Таким «царем – пожирачем народу» представлений в перших піснях «Іліади» Агамемнон. Вже відомий нам Терсит уїдливо викриває непомірну пожадливість «пастиря народів», що проявляється при розподілі військової здобичі.

За всієї могутності і багатства басілеїв їх влада не може вважатися царською владою у власному значенні цього слова. Тому звичайна в перекладах Гомера заміна грецького «басілей» словом «цар» може бути прийнята лише умовно.

В межах своєї філи або фратрії басілей виконував головним чином жрецькі функції, завідуючи родовими культами (у кожного родового союзу був в ті часи свій особливий бог-покровитель). Все ж разом басілеї складали якусь подібність правлячої колегії або ради цієї общини і спільно вирішували усі насущні питання управління, перш ніж представити їх на остаточне затвердження в народне зібрання (до речі, ця остання формальність дотримувалася далеко не завжди). Час від часу басілей разом з родовими старійшинами (поет зазвичай не проводить чіткої грані між тими і іншими) збиралися на міській площі (агорі) і там у присутності усього народу розбирали судові тяжби. У час війни один (іноді два) з басілеїв обиралися на народному зібранні на посаду воєначальника і очолював ополчення общини. У поході і у битві басілей-воєначальник користувався широкою владою, що включала право життя і смерті щодо боягузів і неслухів, але після закінчення походу він зазвичай складав свої повноваження. Ймовірно, бували випадки, коли воєначальник, який прославився своїми подвигами і до того ж виділяється серед інших басілеїв своїм багатством і знатністю роду, домагався продовження своїх повноважень. Якщо ж його військові функції доповнювалися також функціями верховного жерця і головного судді, така людина ставала «царем», тобто фактично главою общини. Таке положення займає, наприклад, Алкіной серед феакійських басілеїв, Одісей серед інших басілеїв Ітаки, Агамемнон серед проводирів ахейського війська під Троєю. Положення верховного басілея, проте, було дуже неміцним. Лише небагатьом з них вдавалося закріпити за собою владу на тривалий час, а тим більше передати її своїм дітям. Зазвичай цьому перешкождали суперництво і ворожі підступи інших басілеїв, що ревниво стежили за кожним кроком правителя і прагнули не допустити його надмірного посилення. Монархія, як інститут, в цей час ще не існувала (Лише у

деяких грецьких полісах, у тому числі в Спарті, склалися царські династії з твердо встановленим порядком спадкоємства престолу, хоча і тут царська влада була сильно обмежена законом. У більшості ж міст-держав сама посада «царя общини» була скасована ще в прадавній час (у IX або VIII ст. до н. е.) і поступилася місцем щорічно переобираємим архонтам і іншим магістратам.).

Гомерівський період займає особливе місце в грецькій історії. Соціально диференційоване суспільство і держава, які вже існували в Греції за часів розквіту мікенської цивілізації, тепер зароджуються тут знову, але вже в інших масштабах і формах. На зміну централізованій бюрократичній державі мікенської епохи прийшла невелика самоврядна община вільних землеробів. З часом (у деяких районах Греції це сталося, ймовірно, вже у кінці IX або початку VIII ст. до н. е.) з таких громад вирости перші міста-держави, або поліси. На відміну від попередньої (мікенською) і подальшої (архаїчною) епохи гомерівський період не мав скільки-небудь видатних успіхів в області культури і мистецтва. Від цього часу не дійшло до нас жодного великого архітектурного пам'ятника, жодного твору літератури або образотворчого мистецтва (сам гомерівський епос, що є нашим основним джерелом з історії цього періоду, хронологічно вже знаходиться за його межами). Багато в чому це був час занепаду і культурного застою. Але в той самий час це був і час накопичення сил перед новим стрімким підйомом. У надрах грецького суспільства відбувається в цей період вперта боротьба нового із старим, йде інтенсивна ломка традиційних норм і звичаїв родового ладу і не менш інтенсивний процес утворення класів і держави. Величезне значення для подальшого розвитку грецького суспільства мало корінне оновлення його технічної бази, що знайшло своє вираження передусім в широкому поширенні заліза і його впровадженні у виробництво. Усі ці важливі зрушення підготували перехід грецьких полісів на абсолютно новий шлях історичного розвитку, вступивши на який вони змогли впродовж трьох або чотирьох найближчих століть досягти небачених в історії людства висот культурного і соціального прогресу. У

цю епоху виникає рабство, яке має домашній характер. Рабів ще небагато, здебільшого – це домашні, дворові люди, які допомагають вести господарство, у польових роботах чи ремеслі, пасуть худобу, їхня праця не є основною в господарстві. Іноді господарі дають їм невеликі земельні ділянки, хату, дозволяють мати сім'ю.

Серед вільних поглиблюється майнова і соціальна диференціація. Верхівка общини поступово виділяється в родову знать – це вожді, старійшини, герої. Вони володіють кращими і більшими наділами землі, мають багато рабів, худоби, золото, срібло. До них потрапляють в економічну залежність щораз більше збіднілих общинників, котрі позичають у багатіїв зерно, інвентар, насіння, гроші. Чим людина багатша, тим вона впливовіша, авторитетніша, краща. Вже у поемах Гомера біднота характеризується як елемент ненадійний, хиткий, непевний, словом – жалюгідний. Але багатії і знать ще не зовсім відокремились у суспільстві. Вони особисто працюють у своєму господарстві, виконують різні, в тому числі важкі роботи.

Держави у греків у той час ще не існувало, проте певні органи управління суспільством, безумовно, були. Найважливіші з них такі постійно діючі органи:

1. Рада старійшин – буле. До її складу входили всі старійшини роду, а якщо їх було надто багато, то обирала осіб з їхнього середовища. Своя рада старійшин була не тільки в кожному роді, а й у фратрії та племені. Старійшини виступають представниками цього роду, фратрії, філи, у переговорах з чужинцями чи іншими грецькими племенами дають клятви від імені общини, беруть участь у родоплемінному суді. Вони ж разом з вождем розв'язують усі питання стосовно життя і діяльності роду, фратрії, філи. В епоху Гомера рада старійшин – це вже не зібрання мудрих, досвідчених літніх людей, а орган найважливіших представників родової знаті, заможної верхівки суспільства.

2. Вождь – басилевс. Його обирали всім чоловічим населенням роду, фратрії, філи. Це військовий керівник, воєначальник, який командував військом і

мав завдання захищати народ і землю. Басилевс – не король, не правитель з необмеженою владою чи щось подібне до того. По-перше, його обирав народ, він відповідав перед народом і був його лідером. Він був рівним серед своїх воїнів, спав і харчувався разом з ними, у битвах з ворогами виступав у перших рядах війська. Однак накази його були обов'язкові до виконання. На війні він мав необмежене право життя і смерті над своїми воїнами. Він повністю відповідав також за результати битви. Зате в разі перемоги він діставав кращі трофеї, більше, ніж інші воїни, рабів і почесні. У мирний час влада басилевса мала швидше "батьківський" характер: він розглядав і вирішував різні поточні справи, спори і конфлікти, управляв життям колективу, приносив разом з жерцями жертви богам, керував релігійними обрядами тощо. Разом із старійшинами басилевс вирішував різні важливі справи, судив з ними порушників традицій і звичаїв.

На користь басилевса серед населення було встановлено певні пожертви, якими покривали його витрати, наприклад на прийняття чужоземців, бенкети і подарунки для них та інших почесних гостей. Басилевсу виділяли найкращу ділянку землі – теменос. На випадок його одруження чи одруження його дітей населення робило внески, зате всіх запрошували до нього на святкування. Ні корон, ні мантий басилевси не носили. Єдиною відзнакою їхньої влади був скіпетр – багато прикрашений жезл або посох.

3. Народні збори – агора. Це збори всього дорослого чоловічого населення роду, фратрії чи філи. Їх скликали басилевс чи рада старійшин у разі потреби, здебільшого для вирішення найважливіших проблем війни і миру, про хід воєнних подій, з приводу епідемій, стихійних лих тощо. Кожен громадянин міг виступити на зборах, беручи в руки спеціальний жезл, – знак того, що він виконуватиме публічну функцію. Голосування не було, а волю свою народ висловлював криком. Отже, басилевс чи рада старійшин або вмілі оратори могли легко повести за собою маси. Збори повинні були закінчуватися до заходу сонця.

Подальший розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь і засобів виробництва, поглиблення соціальної та майнової диференціації, збільшення кількості рабів і посилення їх експлуатації, щораз ширше використання рабської праці в усіх галузях господарства – усе це призводить до остаточного розкладу родоплемінних відносин, первіснообщинного ладу загалом. У VIII–VII ст. до н. е. В Греції зміцнюється влада і збільшуються привілеї родової знаті. Виникає боргове рабство неоплатних боржників. Дедалі більше майнове розшарування породжує гострі соціальні та політичні суперечності між родовою аристократією, яка тепер уже перетворилася на правлячу групу багатих землевласників, та простим міським і сільським населенням – демосом – нащадками рядових общинників гомерівської доби. Поступово виникає і посилюється торгово-ремісничя верства міського населення, не пов'язана безпосередньо із сільським господарством. Демос, зокрема міський, зі зміцненням своєї економічної сили почав активніше домагатися своєї участі в управлінні суспільством і водночас обмеження влади родової аристократії. Це був період зародження у Греції державності.

На території Балкан виникло багато невеликих так званих міст-держав (полісів). Форми правління у них були різними. Спочатку здебільшого виникали тиранії. Тирані – одноособові правителі – вихідці з аристократії, які приєдналися до демосу, або з верхніх прошарків самого демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової знаті, конфіскували частину її земель, вбивали або виганяли найактивніших прибічників старих порядків. Попри всю недосконалість тиранії це була прогресивна на той час форма влади. Щоправда, тирані часто проводили непослідовну політику і тим самим налаштовували проти себе демос, що їх обрав. Ранні тиранії були недовгочасними. Поваливши владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані втрачали свою владу і виявлялися непотрібними. Під час тиранії зростали і набували політичного

досвіду політики, які послідовніше відстоювали інтереси демосу, в результаті народ знову повставав – тепер уже проти тиранії.

Після повалення тиранії в найбільш економічно розвинених полісах звичайно встановлювали нові форми правління демосу. Зокрема, у тих полісах, де майнове розшарування громадян було порівняно незначним, виникала стародавня демократія («демос» – народ, «кратосій» – правління, влада), тобто правління вільних корінних жителів, усього поліса. А в тих полісах, де майнове розшарування виявилось різким і вплив багатіїв значним, виникала олігархія (тобто влада небагатьох). Слід чітко розуміти відмінність між аристократією (теж владою небагатьох) і олігархією. Аристократія була владою в ранньорабовласницькому суспільстві, яке щойно виникло після розкладу родового ладу. Це влада родової знаті. Олігархія виникає на вищому економічному і соціальному рівнях. Олігархами були не обов'язково родові аристократи. Влада олігархів ґрунтувалася на їхньому багатстві та пов'язаній з ним економічній і політичній могутності. У складі олігархів були і найбагатші представники демосу, і нащадки родової аристократії.

Рабовласницька демократія й олігархія, які виникли в VI ст. до н. е., повністю розвинулися в V ст. до н. е., тобто вже в наступному, класичному періоді.

Отже, на території Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося багато порівняно невеликих держав. Що зумовило їх виникнення? Причини слід шукати насамперед у природних та економічних умовах розвитку Греції. Природні умови – високі дикі гори, порослі густими лісами, урвища, ущелини, які покривають Балканський півострів, не сприяли об'єднанню племен, єдиному господарському розвитку, формуванню єдиного внутрішнього ринку, встановленню тісних контактів і взаєморозумінню між людьми. Навпаки, природні умови їх роз'єднували. Крім того, Греція була заселена різними народами, які прийшли туди в різні часи, були на різному ступені соціального

розвитку, являли собою різні племена, кожне зі своїми мовними, етнічними, релігійними та іншими особливостями.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає системність впливу дорійського завоювання на балканські народи?
2. Який же тип суспільства виник на розвалинах мікенської бюрократичної монархії?
3. Структура політичної організації гомерівського суспільства.
4. Органи управління грецьким суспільством у гомерівський період.

Список електронних посилань до лекції 1

Питання 1 http://supermif.com/istoria_greki/0_istoria_greki_zmist.html/ (дата звернення 06.02.2017).

Питання 2 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 06.02.2017).

Питання 3 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 06.02.2017).

Питання 4 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 06.02.2017).

ТЕМА 2 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Лекція 2 Архаїчна Греція (VIII–VI ст. до н.е.)

План

1. Причини та характер Великої грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.).
2. Грецькі поліси архаїчної доби.
3. Соціальна структура грецького суспільства в VIII–VI ст. до н. е.
4. Рання, або старша, тиранія VII–VI ст. до н. е.

Причини та характер Великої грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.)

Так званий архаїчний період, що охоплює VIII–VI ст. до н. е., є початком нового важливого етапу в історії стародавньої Греції. За ці три століття, т. з. за порівняно короткий історичний термін, Греція далеко обігнала у своєму розвитку сусідні країни, в тому числі й країни стародавнього Сходу, які до того часу йшли в авангарді культурного прогресу людства. Архаїчний період був часом пробудження духовних сил грецького народу після майже чотиривікового застою. Про це свідчить небачений вибух творчої активності.

Знову після тривалої перерви відроджуються, здавалося б, назавжди забуті види мистецтва: архітектура, монументальна скульптура, живопис. Споруджуються з мармуру і вапняку колони перших грецьких храмів. Висікають з каменя і відливають у бронзі статуї. З'являються поеми Гомера і Гесіода, дивовижні за глибиною і щирості почуття ліричні вірші Архілоха, Саффо. Алкея і багатьох інших поетів. Перші філософи – Фалес. Анаксимен. Анаксимандр – напружено розмірковують над питанням про походження всесвіту і першооснові всіх речей.

Стрімке зростання грецької культури протягом VIII–VI ст. до н. е. був безпосередньо пов'язаний з проходившим в цей час Великою колонізацією. Раніше було показано, що колонізація вивела грецький світ зі стану ізоляції, в якому він опинився після краху мікенської культури. Греки зуміли багато чому навчитися у

своїх сусідів, особливо у народів Сходу. Так, у фінікійців було запозичене алфавітний лист, яке греки удосконалили, ввівши позначення не тільки приголосних, по і голосних; звідси ведуть своє походження та сучасні алфавіти, включаючи російську. З Фінікії або з Сирії до Греції потрапив секрет виготовлення скла з піску, а також спосіб видобутку пурпурової фарби з раковин морських молюсків. Єгиптяни і вавілоняни стали вчителями греків в астрономії і геометрії. Єгипетська архітектура і монументальна скульптура зробили сильний вплив на зароджувалася грецьке мистецтво. У лідийцев греки перейняли таке важливе винахід, як грошова чеканка.

Всі ці елементи чужих культур були творчо перероблені, пристосовані до насущних потреб життя і увійшли як органічні складові частини в грецьку культуру.

Колонізація зробила грецьке суспільство більш рухливим, більш сприйнятливим. Вона відкривала широкий простір перед особистою ініціативою та творчими здібностями кожної людини, що сприяло вивільненню особистості під контроль роду і прискорювало перехід всього суспільства на болое високий рівень економічного і культурного розвитку. У житті грецьких полісів на перший план висуваються тепер мореплавання і морська торгівля. Спочатку багато з колоній, що перебували на віддаленій периферії еллінського світу, опинилися в економічній залежності від своїх метрополій.

Колоністи гостро потребували найнеобхіднішому. Їм не вистачало таких продуктів, як вино і оливкове масло, без яких греки взагалі не уявляли собі нормальне людське життя. І те й інше доводилося доставляти з Греції на кораблях. З метрополій у колонії вивозилася також глиняний посуд та інша домашня начиння, потім тканини, зброю, прикраси і т. п. Ці речі приттявляють до себе увагу місцевих жителів, і ті пропонують в обмін на них зерно і худобу, метали і рабів. Невигадливі вироби грецьких ремісників спочатку не могли, звичайно, конкурувати з високоякісними східними товарами, які розвозили по всьому

Середземномор'ю фінікійські купці. Проте вони користувалися великим попитом на віддалених від головних морських шляхів ринках Причорномор'я, Фракії, Адріатики, де фінікійські кораблі з'являлися порівняно рідко. Надалі дешевша, але зате і більш масова продукція грецького ремесла починає проникати і в «заповідну зону» фінікійської торгівлі – в Сицилію.

Південну і Середню Італію, навіть в Сирію і Єгипет – і поступово завойовує ці країни. Колонії помалу перетворюються у важливі центри посередницької торгівлі між країнами стародавнього світу. У самій Греції головними осередками економічної активності стають поліси, які стоять на чолі колонізаційного руху. Серед них міста острова Евбея, Корінф і Мегари в Північному Пелопоннесі, Егіна, Самос і Родос в Егейському архіпелазі, Мілет і Ефес на західному узбережжі Малої Азії.

Відкриття ринків на колоніальній периферії дало потужний поштовх вдосконаленню ремісничого і сільськогосподарського виробництва в самій Греції. Грецькі ремісники наполегливо вдосконалюють технічне оснащення своїх майстернях. На всю подальшу історію античного світу ніколи більше не було зроблено стільки відкриттів і винаходів, як за три століття, складові архаїчний період. Досить вказати на такі важливі нововведення, як відкриття способу пайки заліза або бронзового лиття. Грецькі вазы VII–VI ст. до н. е. вражають багатством і різноманітністю форм, красою мальовничого оформлення. Серед них виділяються судини роботи коринфських майстрів, розписані в так званому орієнталізуючого, т. е. «східному», стилі (його відрізняють барвистість і фантастична химерність мальовничого декору, що нагадують малюнки на східних килимах), і пізніші вазы чернофигурного стилю, в основному афінського і Пелопоннеского виробництва. Вироби грецьких керамістів і бронзолітейщиків свідчать про високий професіоналізм і далеко просунулися поділі праці не тільки між галузями, але і всередині окремих галузей ремісничого виробництва. Основна маса кераміки, вивозили з Греції на зовнішні ринки, виготовлялася в спеціальних

майстернях кваліфікованими гончарами і художниками–вазописцями. Фахівці–ремісники вже не були, як колись, безправними одинаками, які стояли поза громади та її законів і нерідко не мали навіть постійного місця проживання. Тепер вони утворюють вельми численну і досить впливову соціальний прошарок. На це вказує не тільки кількісний і якісний ріст ремісничої продукції, але і поява в найбільш економічно розвинених полісах особливих ремісничих кварталів, де селилися ремісники однієї певної професії. Так, в Коринті починаючи вже з VII ст. до н. е. існував квартал гончарів – Керамік. В Афінах аналогічний квартал, який займав значну частину старого міста, виник в VI ст. до н. е.. Всі ці факти говорять про те, що протягом архаїчного періоду в Греції стався історичний зсув величезної важливості: ремесло остаточно відокремилося від сільського господарства як особлива, абсолютно самостійна галузь товарного виробництва. Відповідно перебудовується і сільське господарство, яке може тепер орієнтуватися не тільки на внутрішні потреби сімейної громади, а й на ринковий попит. Зв'язок з ринком стає справою першорядної важливості. Багато грецьких селяни мали в ті часи човна або навіть цілі кораблі, на яких вони доставляли продукти своїх господарств на ринки прилеглих міст (сухопутні дороги в гористій Греції були вкрай незручні і небезпечні із–за розбійників). У ряді районів Греції селяни переходять від вирощування погано вдавалося тут зернових культур до більш дохідних багаторічних культур – винограду і олійним: чудові грецькі вина і оливкове масло користувалися величезним попитом на зовнішніх ринках в колоніях. Зрештою багато грецькі держави взагалі відмовилися від виробництва свого хліба і стали жити за рахунок більш дешевого привізного зерна.

Отже, основним результатом Великої колонізації був перехід грецького суспільства зі стадії примітивного натурального господарства на вищу стадію товарно–грошового господарства, для якої був потрібний універсальний еквівалент товарних угод. У грецьких містах Малої Азії, а потім і в найбільш значних полісах європейської Греції з'являються свої монетні стандарти, що

наслідують лідійських. Ще до цього в багатьох областях Греції використовувалися як основний мінової одиниці невеликі металеві (іноді мідні, іноді залізні) бруски, що називалися обол (букв, «спиці», «рожна»). Шість оболов становили драхму (букв, «жменя»), так як таке їх кількість можна було захопити однією рукою. Тепер ці стародавні назви були перенесені на нові грошові одиниці, які також стали називатися обол і драхмами. Вже в VII ст. в Греції були в ходу два основних монетних стандарту – Егінській і Евбейська. Евбейська стандарт був прийнятий крім острова Евбея також в Коринті, Афінах (з початку VI ст.) І в багатьох западногреческих колоніях, в інших місцях користувалися Егінским. В основу обох систем грошового чекана була покладена одиниця, іменована талантом (Талант як вагова одиниця був запозичив з Передньої Азії; тут був поширений вавилонський талант (біл'ту, близько 30 кг) з 60 хв, або 360 шеклів, і фінікійський талант (кіккар, близько 26 кг, що дорівнює Евбейська таланту) з 60 хв, або 360 шеклів. Егінській талант важив 37 кг), яка в обох випадках ділилася на 6000 драхм (драхми зазвичай карбувалися з срібла, обол – з міді або бронзи). «Гроші роблять людину» – це вислів, приписуване якомусь спартанцю Арістодем, стало своєрідним девізом нової епохи. Гроші у багато разів прискорили почався ще до їх появи процес майнового розшарування громади, ще більш наблизили повне і остаточне торжество приватної власності.

Угоди купівлі–продажу поширюються тепер на всі види матеріальних цінностей. Не тільки рухоме майно: худобу, одяг, начиння і т. п., а й землі, що вважалися досі власністю не окремих осіб, а роду або всієї громади, вільно переходять з рук в руки: продаються, закладаються, передаються за заповітом або як придане. Вже згадуваний Гесіод радить своєму читачеві регулярними жертвопринесеннями домагатися розташування богів, «щоб, – закінчує він своє повчання, – купував ти ділянки інших, а не твій б – інші».

Продаються і купуються і самі гроші. Багата людина міг віддати їх у борг біднякові під відсоток, за нашими поняттями дуже високий (18% річних у ті часи

не вважалося занадто високою нормою). Разом з лихварством з'явилося боргове рабство. Звичайним явищем стають угоди самозаклада. Не маючи можливості вчасно розплатитися зі своїм кредитором, боржник віддає в заклад дітей, дружину, а потім і самого себе. Якщо борг і накопичені за ним відсотки не виплачувалися і після цього, боржник з усім своїм сімейством і залишками майна потрапляв у кабалу до лихваря і перетворювався на раба, положення якого нічим не відрізнялося від становища рабів, узятих в полон або куплених на ринку. Боргове рабство містило в собі страшну небезпеку для молодих і ще не зміцнілих грецьких держав. Воно виснажувало внутрішні сили полісної громади, підривало її боєздатність у боротьбі з зовнішніми ворогами. У багатьох державах приймалися спеціальні закони, що забороняють або обмежують закабалення громадян. Прикладом може служити знаменита солоновская Сейсахтейя («струшування тягара») в Афінах (див. про неї нижче). Проте чисто законодавчими заходами навряд чи вдалося б викоринити це страшне соціальное зло, якби рабам–одноплемінникам не знайшла заміна в особі рабів–чужоземців, Широков поширення цієї нової і для того часу, безумовно, більш прогресивної форми рабства було безпосереднім чином пов'язано з колонізацією. У ті часи греки ще не вели великих воєн з сусідніми народами. Основна маса рабів надходила на грецькі ринки з колоній, де їх можна було придбати у великих кількостях і за доступними цінами у місцевих царків. Раби складали одну з головних статей скіфського і фракійського експорту до Греції, масами вивозилися з Малої Азії, Італії, Сицилії та інших районів колоніальної периферії.

Надлишок дешевої робочої сили на ринках грецьких міст вперше зробив можливим широке застосування рабської праці в усіх основних галузях виробництва. Покупні раби з'являються тепер не тільки в будинках знаті, але і в господарствах заможних селян.

Рабів можна було побачити в ремісничих майстерень і купецьких крамницях, на ринках, в порту, на будівництві укріплень і храмів, на гірських

розробках. Скрізь вони виконували найважчу і принизливу роботу, не вимагала спеціальної виучки. Завдяки цьому у їхніх господарів – громадян поліса створювався надлишок вільного часу, який вони могли присвятити заняттям політикою, спортом, мистецтвом, філософією і т. п. Так закладалися в Греції основи нового рабовласницького суспільства і разом з тим нової полісної цивілізації, різко відрізняється від попередньої їй палацової цивілізації крито–мікенської епохи. Першим і найбільш важливим ознакою, що свідчить про перехід грецького суспільства від варварства до цивілізації, було утворення міст. Саме і архаїчну епоху місто вперше посправжньому відокремився від села і політично, а також економічно підпорядкував її собі. Ця подія була пов'язана з відділенням ремесла від сільського господарства і розвитком товарно–деттежних відносин (Втім, самі греки бачили головна ознака міста не з торгово–ремссленной діяльності, а в політичній самостійності поселення, його незалежності від інших общіп. В їх розумінні містами (полісами) могли вважатися і неукріплені селища, котрі володіли незалежністю з причин військово–політичного характеру).

Грецькі поліси архаїчної доби

Майже всі грецькі міста, за винятком колоній, вирости з укріплених селищ гомерівської епохи – полісів, зберігши за собою це давня назва. Між гомеровским полісом і що змінив його полісом архаїчним малося, однак, одна вельми істотна відмінність. Гомерівський поліс був в один і той же час і містом і селом, бо ніяких інших конкуруючих з ним поселень на підвладній йому території не існувало. Архаїчний поліс, навпаки, представляв собою столицю карликової держави, до складу якого крім нього самого входили також села (по–грецьки коми), що розташовувалися по окраїнах території поліса і політично від нього залежали.

Слід також враховувати, що у порівнянні з гомерівським часом грецькі поліси архаїчного періоду стали більшими. Це укрупнення відбувалося як за рахунок природного приросту населення, так і за рахунок штучного злиття

декількох селищ сільського типу в один новий місто. До цього заходу, що називалася по-грецьки синойкізм, т. з. «Спільне поселення», вдавалися багато громади для того, щоб зміцнити свою обороноздатність перед обличчям ворожих сусідів. За великих міст в сучасному розумінні цього слова в Греції ще не було. Поліси з населенням у кілька тисяч чоловік були винятком: у більшості міст чисельність жителів не перевищувала, мабуть, і тисячі людей. Приклад архаїчного поліса – стародавня Смірна, розкопана археологами; частина її знаходилася на півострові, закривав вхід в глибоку бухту – зручну корабельну стоянку. Центр міста був обнесений оборонною стіною з цегли на кам'яному доки. У стіні було кілька воріт з вежами і оглядовими майданчиками. Місто мало правильне планування: ряди будинків йшли строго паралельно один одному. У місті діяло кілька храмів. Будинки були досить місткі і зручні, в деяких з них виявлені навіть теракотові ванни.

Головним життєвим центром ранієгреческого міста була так звана агора, що служила місцем народних зборів громадян і в той же час використовувалась як ринкова площа. Вільний грек проводив тут більшу частину свого часу. Тут він продавав і купував, тут же в співтоваристві інших громадян поліса займався політикою – вирішував державні справи; тут, на агори, він міг дізнатися всі важливі міські новини. Спочатку агора була просто відкритої площею, позбавленої яких би то не було будівель. Пізніше на ній стали влаштовувати дерев'яні або кам'яні сидіння, ступенями що піднімалися друг над другом. На цих лавах розміщувався народ під час зібрань. У ще більш пізній час (вже наприкінці архаїчного періоду) по сторонах площі споруджувалися спеціальні навіси – портики, які захищали людей від променів сонця. Портики перетворилися на улюблене притулок дріб'язкових торговців, філософів і всякої гулящої публіки. Прямо на агори або неподалік від неї розташовувалися урядові будівлі поліса: булевтерий – будівля міської ради (буле), пританей–місце для засідань правлячої

колегії пританов, дикастерій – будівлю суду і т. п. На агорі ж виставлялися для загального ознайомлення нові закони і розпорядження уряду.

Серед будівель архаїчного міста помітно виділялися своїми розмірами і пишністю оздоблення храми головних олімпійських богів і знаменитих героїв. Окремі частини зовнішніх стін грецького храму були розфарбовані в яскраві тони і багато прикрашені скульптурою (також розфарбованою). Храм вважався будинком божества, і воно було присутнє в ньому у вигляді свого зображення.

Спочатку це був всього лише грубий дерев'яний ідол, що мав вельми віддалене схожість з людською фігурою.

Однак до кінця архаїчної епохи греки вже настільки удосконалилися у пластичному мистецтві, що висічені ними з мармуру або відлиті в бронзі статуї богів цілком могли б зійти за живих людей (греки уявляли собі своїх, богів людиноподібними істотами, наділеними даром безсмертя і надлюдським могутністю). У святкові дні бог, вбраний в свою кращу одяг (для таких випадків у кожному храмі був спеціальний гардероб), увінчаний золотим вінком, милостиво приймав дари і жертвопринесення від громадян поліса, що були в храм в урочистій процесії. Перш ніж наблизитися до святині, процесія проходила через місто під звуки флейт з гірляндами живих квітів та запаленими факелами, у супроводі озброєного ескорту. З особливою пишнотою справлялися свята на честь божества даного поліса.

У кожного поліса був свій особливий покровитель або покровителька. Так, в Афінах це була Афіна Паллада. в Аргосі – Гера, в Коринті – Афродіта, в Дельфах – Аполлон. Храм бога—«градодержателя» перебував звичайно в міській цитаделі, яку греки називали акрополем, т. е. «верхнім містом». Тут зберігалася державна ка: ша поліса. Сюди надходили штрафи, що стягувалися за різні злочини, і всі інші види доходів держави), В Афінах вже в VI ст. вершина неприступною скелі акрополя була увінчана монументальним храмом Афіни – головної богині міста.

Відомо, як багато місця займали в житті стародавніх греків атлетичні змагання. Починаючи з найдавніших часів у грецьких містах влаштовувалися спеціальні майданчики для вправ молоді – вони називалися гімнасія. і палестрами. Юнаки та підлітки проводили там цілі дні незалежно від пори року, ретельно займаючись богом, боротьбою, кулачними боями, стрибками, метанням списа і диска. Жоден великий свято не обходилося без масового атлетичного змагання – агона, в якому могли брати участь усі свободнорожденніє громадяни поліса, а також спеціально запрошені чужинці.

Деякі агони, які користувалися особливою популярністю, перетворювалися на межполісних загальногрецькі святкування. Такі знамениті Олімпійські ігри, на які кожні чотири роки стикалися атлети і «вболівальники» з усього грецького світу, включаючи навіть і найвіддаленіші колонії. Держави–учасниці готувалися до них не менш серйозно, ніж до майбутньої військової кампанії. Перемога чи поразка в Олімпії були справою престижу кожного поліса. Переможця–олімпіоніка вдячні співгромадяни обсипали воістину царськими почестями (іноді навіть розбирали міську стіну, щоб розчистити шлях для тріумфальної колісниці переможця: вважалося, що персона такого рангу в звичайні ворота пройти не може).

Такі основні елементи, з яких складалася повсякденне життя громадянина грецького поліса в архаїчну епоху, а також і в пізніший час: комерційні угоди на агори, словопренія у народних зборах, участь у найважливіших релігійних церемоніях, атлетичних вправах і змаганнях.

А так як усіма цими видами духовної і фізичної діяльності можна було займатися тільки в місті, то греки не уявляли собі нормального людського життя поза міських стін. Лише такий спосіб життя вважали вони гідним вільної людини – справжнього елліна, і в цьому особливому способі життя вони бачили своє головне відмінно від всіх оточуючих «варварських» народів.

Породжений потужним сплеском економічної активності, яким супроводжувалася Велика колонізація, раннегреческій місто, в свою чергу, став важливим фактором подальшого економічного і соціального прогресу. Міський уклад життя з характерним для нього інтенсивним товарообміном та іншими видами господарської діяльності, в яких брали участь маси людей самого різного походження, з самого початку вступив у суперечність з тодішньою структурою грецького суспільства, заснованої на двох головних принципах: принципі станової ієрархії, що розділяє всіх людей на «кращих», або «шляхетних», і «гірших», або «нізкорожденних», і принципі суворої відособленості окремих положових спілок як один від одного, так і від усього зовнішнього світу. У містах почався вже раніше, у зв'язку з переселенням в колонії, процес ломки міжродових бар'єрів пішов особливо швидкими темпами. Люди, що належали до різних родів, філам і фратрій, не тільки живуть тепер пліч-о-пліч, в одних і тих же кварталах, а й вступають у ділові і просто дружні контакти, укладають шлюбні союзи. Поступово починає стиратися грань, що відокремлює старовинну родову знати від заможних купців і землевласників, що вийшли з простолюду. Відбувається зрощування цих двох прошарків у єдиний панівний клас рабовласників. Головну роль у цьому процесі відігравали гроші – найбільш доступний і найбільш мобільний вид власності. Це добре розуміли вже сучасники описуваних подій. «Гроші в пошані загальному. Багатство змішало породи », – вигукує мегарський поет VI в. Феогнід.

З зростанням міст пов'язаний прогрес в області внутріполісного і міжнародного права. Необхідність подальшого розвитку товарно-грошових відносин, згуртовано всього населенні поліса в єдиний цивільний колектив важко було узгодити з традиційними принципами родового права і моралі, відповідно до яких кожен чужинець – виходець з чужого роду або фратрії сприймався як потенційний ворог, який підлягає знищенню або перетворенню в раба. В архаїчну епоху ці погляди поступово починають поступатися своїм місцем більш широким

і гуманним поглядам, згідно з якими існує якась божественна справедливість, що розповсюджується в рівній мірі на всіх людей, незалежно від їхньої родової або племінної приналежності.

З таким поданням ми стикаємося вже в «роботу і днях» Гесіода, беотийського поета VIII в. до н. е., хоча його найближчому попередникові—Гомеру воно зовсім чуже. Боги, в розумінні Гесіода, уважно стежать за правими і неправими справами людей. Для цієї мети на землю послані «три мириада вартою безсмертних ... правих і злих людських справ шпигуни, бродять по світу всюди вони, зодягнені імлою туманною» (Тут і далі переклади В.В. Вересаєва.).

Головною блюстительницею права є дочка Зевса — богиня Діке («Справедливість»). Про реальний прогрес суспільної правосвідомості свідчать найдавніші збірники законів, приписувані знаменитим законодавцям: Драконт, Залевки, Харонда та ін Судячи зі збережених уривків, кодекси ці були ще дуже недосконалі і містили в собі чимало архаїчних правових норм і звичаїв: в основі своїй закони Драконта і їм подібні були записом вже існуючого звичайного права. Багато з цих законів сягають своїм корінням в глибини первісної епохи, як, наприклад, екзотичний звичай залучення до судової відповідальності «вчинили вбивство» тварин і неживих предметів, з яким ми стикаємося в одному з дійшли до нас фрагментів із законів Драконта. Разом з тим сам факт запису права не можна не оцінити як позитивний зсув, оскільки він свідчить про прагнення покласти межу самоуправству впливових сімей та пологів і домогтися підпорядкування роду судового авторитету поліса. Запис, законів і введення правильного судочинства сприяли изживанню таких старовинних звичаїв, як кровна помста чи мзда за вбивство. Тепер вбивство вже не вважається приватною справою двох сімей: сім'ї вбивці і сім'ї його жертви. У рішенні спору участь спільнота, представлена її судовими органами.

Передові норми моралі і права поширюються в цю епоху не тільки на співвітчизників, а й на чужинців, громадян інших полісів. Труп убитого ворога

вже не піддавався нарузі (пор., наприклад, «Іліаду», де Ахілл поглумився над тілом загиблого Гектора), а видається родичам для віддання землі. Вільних еллінів, захоплених в полон на війні, як правило, не вбивають і не перетворюють на рабів, а повертають на батьківщину за викуп. Вживаються заходи для викорінення морського піратства і розбою на суші. Окремі поліси укладають між собою договори, гарантуючи особисту безпеку і недоторканність майна громадян, якщо вони опиняться на чужій території. Ці кроки до зближення були викликані реальною потребою в більш тісних економічних і культурних контактах. Певною мірою це вело до подолання колишньої замкнутості окремих полісів п поступовому розвитку общгре–чеського, або, як тоді говорили, панеллінського, патріотизму. Проте далі цих перших спроб справа не пішла. Єдиним народом греки таки не стали.

Саме міста були в архаїчний період головними осередками досягнень передової культури. Тут отримала широке поширення нова система письма – алфавіт.

Він був набагато зручніше складового листа мікенської епохи: складався всього з 24 знаків, кожен з яких мав твердо установлене фонетичне значення. Якщо в микенском суспільстві грамота була доступна лише деяким присвяченим, входили в замкнуту групу переписувачів–професіоналів, то тепер вона стає загальним надбанням усіх громадян поліса (кожен міг опанувати елементарними навичками письма і читання в початковій школі). Нова система писемності вперше з'явилася воістину універсальним засобом передачі інформації, що з однаковим успіхом міг застосовуватися і в діловому листуванні, і для запису ліричних віршів чи філософських афоризмів. Все це зумовило швидке зростання грамотності серед населення грецьких полісів і, безсумнівно, сприяло подальшому прогресу культури в усіх основних її областях.

Однак весь цей прогрес, як зазвичай буває в історії, мав і свій зворотний, тіньовий бік. Стрімкий розвиток товарно–грошових відносин, що викликало до

життя перші міста з їх передовий, життєствердною культурою, негативно позначилося на становищі грецького селянства. Аграрний криза, був головною причиною Великої колонізації, не тільки не зтих, по, навпаки, почав лютувати з ще більшою силою. Майже повсюдно в Греції ми спостерігаємо одну й ту ж безрадісну картину: селяни масами розоряються, позбавляються своїх «отеческих наділів» і поповнюють ряди наймитів – фетов. Характеризуючи обстановку, що склалася в Афінах на рубежі VII–VI ст. до н. е., перед реформами Солона, Аристотель писав: «Треба мати на увазі, що взагалі державний лад був олігархічним, але головне було те, що бідні знаходилися в поневоленні не тільки самі, але також їхні діти і дружини. Називалися вони Пелата і шестідольниками, тому що на таких орендних умовах обробляли поля багатіїв (Не зі псом ясно, що хотів сказати Аристотель цією фразою. Шестідольниками могли віддавати землевласникові або 5/6, або 1/6 врожаю. Останнє здається більш ймовірним, так як при що існувала землеробської техніці навряд чи селянин міг би прогледувати сім'ю однієї шостої часткою врожаю з ділянки такого розміру, який він міг обробляти разом з дружиною і дітьми.). Вся ж взагалі земля була в руках небагатьох. При цьому, якщо ці бідняки віддавали орендної плати, можна було відвести в кабалу і їх самих, і дітей. Та й позики у всіх забезпечувалися особистої кабалою аж до часу Солон». В тій чи іншій мірі ця характеристика застосовна і до всіх іншим районам тодішньої Греції.

Корінна ломка звичного життєвого укладу дуже болісно діяла на свідомість людей архаїчної епохи. У поемі Гесіода «Роботи і дні» вся історія людства представлена як безперервний занепад і рух назад від кращого до гіршого. На землі, на думку поета, вже змінилися чотири людські покоління: золоте, срібне, мідне і покоління героїв. Кожне з них жило гірше, ніж попереднє, але найтяжчий доля дістався п'ятого, залізного поколінню людей, до якого зараховує себе і сам Гесіод. «Якби міг я не жити з поколінням п'ятого століття! – Гірко вигукує поет. – Раніше його померти я хотів би иль пізніше народитися».

Свідомість своєї безпорадності перед обличчям «царів–дароядцев» («Царі» (Басіле) у Господа, так само як і у Гомера, – представники місцевої родової знаті, які стоять на чолі громади.), Мабуть, особливо гнітило поета–селян і на. Про це говорить включена в поему Гесіода «Байка про солов'я і яструбів»:

Байку тепер розповім я царям, як вони нерозумні. Ось що одного разу сказав солов'я нестрогласному яструб. Кігті встромити в нього і несучи його в хмарах високих. Жалко пищав соловей, пронизаний кривими кігтями, Той же властительно з промовою такою до нього звернувся: «Що ти, нещасний, піщішь? Адже набагато тебе я сильніше! Як ти не співай, а тебе занесу я, куди мені завгодно, І пообідати можу я тобою, і пустити на свободу. Розуму той не має, хто міряться хоче з найсильнішим; Ні переможе він його – до уннженью лише горе додасть!» Ось що стрімке яструб сказав, довгокрилі птах.

У ті часи, коли Гесіод створював свої «Роботи і дні», могутність родової знаті в більшості грецьких полісів залишалася ще непохитним.

Через якихось сто років картина докорінно змінюється.

Процес майнового розшарування громади торкався не тільки селянство, а й знати. Багато аристократи, захоплені жадобою наживи, вкладали свій стан в різні торгові підприємства і спекуляції, але, не маючи достатньої практичної кмітливості, розорялися, поступаючись місцем більш чіпким і вивертким вихідцям з низів, які завдяки своїм багатством підіймаються тепер на саму вершину соціальної драбини. Ці «вискочки» викликають в душі поета–аристократа дику злість і ненависть. У мріях він бачить народ повернутим в його колишнє, полурабської стан:

Твердою ногою наступи на груди суемислящей черні, Бий її мідним бодцом, шию пригни під ярмо! .. Немає під всевидячим сонцем, немає в світі широкому народу, Щоб добровільно терпів міцні віжки панів ... (Переклад Л. Піотровського.)

Дійсність, однак, розбиває ці ілюзії глашатая аристократичної реакції. Повернення назад вже неможливо, і поет це усвідомлює.

Вірші Феогнида відобразили розпал класової боротьби, той момент, коли взаємна ворожнеча і ненависть борються партій досягли своєї найвищої точки. Потужне демократичний рух охопило в цей час міста Північного Пелопоннесу, в тому числі і рідне місто Феогнида Мегару, також Аттику, островні поліси Егейського моря, іонийские міста Малої Азії і навіть віддалені західні колонії Італії та Сицилії.

Всюди демократи висувують одні й ті ж гасла: «Переділ землі і скасування боргів», «Рівність всіх громадян поліса перед законом») (ісономія), «Передача влади народу» (демократія). Це демократичний рух було неоднорідне за своїм соціальним складом. У ньому брали участь і багаті купці з простолюддя, і заможні селяни, і ремісники, і знедолені маси сільської та міської бідноти. Якщо перші домогалися насамперед політичної рівності із старовинною знаттю, то останніх набагато більше приваблювала ідея загального майнової рівності, що означало в тодішніх умовах повернення назад, до традицій общинного родового ладу, до регулярних переділах землі. У багатьох місцях доведені до відчаю селяни намагалися здійснити на практиці патріархальну утопію Гесіода і вернуть людство назад у «золотий вік». Натхнені цією ідеєю, вони захоплювали майно багатіїв і знаті і ділили його між собою, скидали зі своїх полів ненависні заставні стовпи (Ці стовпи споруджувалися кредитором па поле боржника в знак того, що поле було запорукою сплати боргу та могло у разі його несплати бути відібрано.), спалювали боргові книги лихварів. Захищаючи свою власність, багатії все частіше пускають у хід терор і насильство, і таким чином накопичували століттями класова ворожнеча переростає в справжню громадянську війну. Повстання і державні перевороти, що супроводжувалися звірячими вбивствами, масове вигнання і конфіскаціями майна переможених, стають в цей час звичайним явищем в житті грецьких міст–держав.

Згадка про монархів в останньому рядку – вельми симптоматично: в багатьох грецьких державах тривав іноді десятиліттями соціально–політична

криза дозволявся встановленням режиму особистої влади. Виснажена нескінченними внутрішніми заворушеннями і чварами полисна громада вже не могла протистояти домаганням впливових осіб на одноосібну владу, і в місті встановлювалася диктатура «сильної людини», який правив, не рахуючись з законом і з традиційними установами: радою, народними зборами і т. д. Таких узурпаторів греки називали тиранами (Саме це слово запозичене греками з лідійського мови і спочатку не мало лайливого значення.), протиставляючи їх древнім царям – басілеям, який правив на підставі спадкового права або всенародного обрання. Захопивши владу, тиран починав розправу зі своїми політичними супротивниками. Їх стратили без суду і слідства. Цілі сім'ї і навіть пологи відправлялися у вигнання, а їх майно переходило в казну тирана. У пізнішій історичній традиції, в основному ворожій тиранії, саме слово «тиранія» стало в грецькій мові синонімом нещадного кривавого свавілля. Найчастіше жертвами репресій ставали вихідці з стародавніх аристократичних прізвищ. Вістря терористичної політики тиранів було направлено проти родової знаті. Не задовольняючись фізичним винищенням найбільш видних представників цієї соціальної групи, тирани всіляко ущемляли її інтереси, забороняючи аристократам займатися гімнастикою, збиратися на спільні трапези і пиятики, набувати рабів і предмети розкоші. Знати, що була найбільш організованою і разом з тим найвпливовішою і багатою частиною громади, представляла найбільшу небезпеку для одноосібної влади тирана. З цього боку йому постійно доводилося очікувати змов, замахів, заколотів.

По-іншому склалися стосунки тирана з народом. Багато тирані архаїчної епохи починали свою політичну кар'єру як простата тобто вождів і захисників демосу. Знаменитий Пісистрат, який захопив владу над Афінами в 562 р. до н. е., спирався на підтримку найбільш бідної частини афінського селянства, яка мешкала в основному у внутрішніх гористих районах Аттики. «Гвардію» тирана, надану Пісистратом на його прохання афінським народом, склав загін з трьохсот осіб,

озброєних киями – звичайна зброя грецького селянства в той смутний час. За допомогою цих «дубіноносцев» Писистрат захопив афінський акрополь і таким чином став господарем становища в місті. Перебуваючи при владі, тиран задобрював демос подарунками, безкоштовними прийомами і звеселеннями під час свят. Так, Пісистрат ввів в Афінах дешевий сільськогосподарський кредит, який позичив нужденних селян інвентарем, насінням, худобою. Він заснував два нових всенародних святкуваннях; Великі Панафінеї і Міські Діонісії і справляв їх з незвичайною пишнотою (В програму міських Діонісій входили театральні вистави. Згідно переказу, в 536 р. до н. е., при Писистрате була здійснена перша в історії грецького театру постановка трагедії). Прагненням домогтися популярності серед народу були продиктовані і приписувані багатьом тиранам заходи з благоустрою міст: будівництво водопроводів і фонтанів, спорудження нових прекрасних храмів, портиків на агорі, портових споруд і т. д. Все це, однак, ще не дає нам права вважати самих тиранів «борцями» за народну справу. Головною метою тиранів було всебічне зміцнення панування над полісом і в перспективі – створення спадкової династії. Здійснити ці задуми тиран міг, лише зламавши опір знаті. Для цього йому і потрібна була підтримка демосу або принаймні доброзичливий нейтралітет з його боку. У своєму «народолюбстві» тирані зазвичай не йшли далі незначних подачок і демагогічних обіцянок натовпі. Ніхто з відомих нам тиранів не намагався здійснити на ділі основні гасла демократичного руху: «Переділ землі» та «Скасування боргів». Ніхто з них нічого не зробив для того, щоб демократизувати державний лад поліса. Навпаки, постійно маючи потребу в грошах для виплати платні найманцям, для своїх будівельних підприємств та інших потреб, тирані обкладали підданих невідомими раніше податками. Так, при Писистрате афіняни щорічно відраховували в казну тирана 1/10 своїх доходів. В цілому тиранія не тільки не сприяла подальшому розвитку рабовласницької держави, але, навпаки, гальмувала його.

Тактика, що застосовувалася тиранами по відношенню до народних мас, може бути визначена як «політика батога і пряника».

Заграючи з демосом і намагаючись залучити його на свій бік як можливого союзника у боротьбі зі знаттю, тирани водночас боялися народу. Щоб убезпечити себе з цього боку, вони нерідко вдавалися до роззброєння громадян поліса і разом з тим оточували себе найманими охоронцями з числа чужинців або відпущених на волю рабів. Усяке скупчення людей на міській вулиці або площі вселяло тирану підозри, бо йому здавалося, що громадяни щось затівають, готують заколот чи замах, на мешкання тирана розташовувалося звичайно в міській цитаделі – на акрополі. Тільки тут, у своєму укріпленому гнізді, він міг відчувати себе хоча б у відносній безпеці.

Природно, що в таких умовах дійсно міцного союзу між тираном і демосом не було і не могло бути. Єдиною реальною опорою режиму особистої влади в грецьких містах–державах, по суті, була наймана гвардія тиранів. Тиранія залишила помітний слід в історії ранньої Греції. Колоритні фігури перших тиранів – Періандра, Писистрата, Поликрата та ін – незмінно привертали до себе увагу пізніших грецьких істориків. З покоління в покоління передавалися легенди про їх незвичайному могутність і багатство, про їх надлюдською успішності, що викликала заздрість навіть у самих богів, – таке відоме переказ про Полікратом персні, збережене Геродотом (Переказ розповідає, що гостював у Поликрата, тирана о–ва Самос, єгипетський цар порадив йому пожертвувати найдорожчим, що у нього було, щоб боги не позаздрили його щастя. Полікрат кинув у море свій перстень, але па наступний день рибалка приніс йому в дар біль шую рибу, і кинутий перстень знайшовся в її череві. Єгипетський цар покинув Поликрата, вважаючи його приреченим, і незабаром той справді загинув.). Прагнучи надати більше блиску своєму правлінню і увічнити своє ім'я, багато тиранів залучали до своїх дворів видатних музикантів, поетів, художників. Такі грецькі поліси, як Коринф, Сикион, Афіни, Самос, Мілет, стали під владою тиранів багатими,

процвітаючими містами, прикрасились новими чудовими будівлями. Деякі з тиранів вели досить успішну зовнішню політику.

Періандр, що правив в Коринті з 627 по 585 р. до н. е., зумів створити велику колоніальну державу, що від островів Іонічного моря до берегів Адріатики. Знаменитий тиран о–ва

Самос Полікрат за короткий час підпорядкував своєму пануванню більшу частину острівних держав Егейського моря. Писистрат успішно боровся за оволодіння важливим морським шляхом, який з'єднував Грецію через коридор проток і Мармурове море з Причорномор'ям. Тим не менш внесок тиранів у соціально–економічний і культурний розвиток архаїчної Греції не можна перебільшувати. У цьому питанні ми цілком можемо покластися на ту тверезу та неупереджену оцінку тиранії, яку дав найбільший з грецьких істориків Фулідід. «Все тирані, колишні в еллінських державах, – писав він, – звертали свої турботи виключно на свої інтереси, на безпеку своєї особистості і на звеличення свого будинку. Тому при управлінні державою вони переважно, наскільки можливо, стурбовані були прийняттям заходів власної безпеки; жодного чудового справи вони не вчинили, окрім хіба воєн окремих тиранів з прикордонними жителями». Але маючи міцної соціальної опори в масах, тиранія не могла стати стійкою формою державного устрою грецького поліса. Пізніші грецькі історики і філософи, наприклад Геродот, Платон, Аристотель, бачили в тиранії ненормальне, протиприродне стан держави, своєрідну хвороба поліса, викликану політичними заворушеннями і соціальними потрясіннями, і були впевнені, що довго цей стан тривати не може.

Дійсно, лише деякі з грецьких тиранів архаїчного періоду зуміли не тільки утримати за собою захоплений ними престол, а й передати його у спадок своїм дітям (Найбільш тривалим було правління династії Орфагорідів в Сикионе (670–510 рр. до н. е.). На другому місці стоять коринфские Кіпселіди (657–583 рр. до н. е.), на третьому – Писистратидах (560–510 рр. до н. е.).

Тиранія лише послабила родову знати, але остаточно зламати її могутність не могла, та й, мабуть, і не прагнула до цього. У багатьох полісах слідом за поваленням тірапії знову спостерігаються—спалаху гострої боротьби. Але в круговерті громадянських воєн поступово зароджується новий тип держави – рабовласницький поліс.

Формування поліса було результатом наполегливої перетворювальної діяльності багатьох поколінь грецьких законодавців. Про більшість з них ми майже нічого не знаємо. (Антична традиція донесла до нас лише кілька імен, серед яких особливо чільне місце займають імена двох видатних афінських реформаторів – Солона і Клісфена та великого спартанського законодавця Лікурга. Як правило, найбільш значні перетворення проводилися в обстановці, гострої політичної кризи. Відомий ряд випадків, коли громадяни тієї чи іншої держави, доведені до відчаю нескінченними чварами і заворушеннями і не бачили іншого виходу з такого становища, обирали одного із свого середовища посередником і примирителем.

Одним з таких примирителів був Солон. Обраний у 594 р. до н. е. на посаду першого архонта (Архонти (букв. «начальницький») – правляча колегія посадових осіб, що складалася з дев'яти осіб. Перший архонт вважався головою колегії. За його імені в Афінах позначався рік.) з правами законодавця, він розробив і здійснив широку програму соціально–економічних і політичних перетворень, кінцевою метою яких було відновлення єдності полісної громади, розколотої цивільними міжусобицями на ворогуючі політичні угруповання. Найбільш важливою серед реформ Солона була корінна реформа боргового права, що увійшла в історію під образним найменуванням «струшування тягаря» (Сейсахтейя). Солон і справді скинув з плечей афінського народу ненависне тягар боргової кабали, оголосивши всі борги і накопичені за ним відсотки недійсними і заборонивши на майбутнє угоди самозаклада. Сейсахтейя врятувала селянство Аттики від поневолення і тим самим зробила можливим подальше розвинені

демократії в Афінах. Згодом сам законодавець з гордістю писав про цю свою заслугу перед афінським пародом.

Звільнивши афінський демос від тяготевшей над ним заборгованості, Солон, однак, відмовився виконати інше його вимога – зробити переділ землі. За словами самого Солона, в його намір зовсім не входило «в нажитого рідних дати худим і шляхетним частку рівну мати», тобто повністю зрівняти знати і простолюду у майновому та соціальному відношенні. Солон спробував лише призупинити подальше зростання великого землеволодіння і тим самим покласти межу засиллю знаті в економіці Афін.

Відомий закон Солона, що забороняв купувати землю понад певної норми. Очевидно, ці заходи мали успіх, так як в подальшому, протягом VI і V ст. до н. е., Аттика залишалася але перевазі країною середнього і дрібного землеволодіння, в якій навіть найбільші рабовласницькі господарства по перевищували за площею кількох десятків гектарів.

Ще один важливий крок у бік демократизації афінської держави та зміцнення його внутрішньої єдності був зробив наприкінці VI ст. (Між 509 і 507 рр.) Клісфеном (Між Солонем і Клісфеном в Афінах правив тиран Пісістрат, а потім його сини. Тиранія була ліквідована в 510 р. до н. е.). Якщо реформи Солопа підірвали економічну могутність знаті, то Клісфен, хоча і сам виходець із знатного роду, пішов ще далі. Головною опорою аристократичного режиму в Афінах, так само як і у всіх інших грецьких державах, були родові об'єднання – так звані філи і фратрії. З найдавніших часів весь афінський демос ділився на чотири філи, в кожному з яких входило по три фратрії. На чолі кожної фратрії стояв знатний рід, який відав її культовими справами. Рядові члени фратрії зобов'язані були підкоритися релігійному і політичному авторитету своїх «вождів», надаючи їм підтримку в усіх їхніх підприємствах.

Займаючи панівне становище в родових союзах, аристократія тримала під своїм контролем всю масу демосу. Проти цієї політичної організації Клісфен і направив

свій головний удар. Він ввів нову, чисто територіальну систему адміністративного розподілу, розподіливши всіх громадян по десяти філам і ста дрібнішим одиницям – демам. Філи, засновані Клісфеном, не мали ніякого відношення до старих родовим філам.

Більше того, вони були складені з таким розрахунком, щоб особи, що належали до одних і тих же пологів і фратрій, були надалі політично роз'єднані, проживаючи в різних територіально–адміністративних округах. Клісфен, за висловом Аристотеля, «змішав все населення Аттики», не рахуючись з його традиційними політичними і релігійними зв'язками. Таким чином йому вдалося вирішити одночасно три важливі завдання: 1) афінський демос, насамперед селянство, яке становило досить значну і разом з тим найбільш консервативну його частину, був звільнений з–під древніх родових традицій, на яких ґрунтувалося політичний вплив знаті; 2) були припинені нерідко виникали чвари між окремими родовими спілками, які загрожували внутрішній єдності афінської держави; 3) були залучені до участі в політичному житті ті, хто до цього стояв поза фратрій і філ і в силу цього не користувався громадянськими правами. Реформи Клісфена завершують собою перший етап боротьби за демократію в Афінах. У ході цієї боротьби афінський демос добився великих успіхів, політично виріс і зміцнів. Воля демосу, виражена шляхом загального голосування у народних зборах (Екклеса), набуває чинності обов'язкового для всіх закону. Всі посадові особи, не виключаючи й самих вищих – архонтів і стратегів (стратегія в Афінах називалися воєначальники, які командували армією і флотом. Колегія з десяти стратегів була заснована Клісфеном.), Вибираються і зобов'язані звітувати перед народом у своїх діях, а в тому випадку, якщо допущена яка–нібудь провину з їхнього боку, можуть бути піддані важкого покарання.

Рука об руку з народними зборами працював створений Клісфеном рада п'ятисот (буле) і заснований Солоном суд присяжних (гелієм). Рада п'ятисот виконував при народному зборах функції своєрідного президії, займаючись

попередніми обговоренням і обробкою всіх пропозицій і законопроектів, що надходили потім на остаточне затвердження в Екклес. Тому декрети народних зборів в Афінах починалися звичайно з формули: «Ухвалили рада і народ». Що стосується геліеї, то вона була в Афінах вищою судовою інстанцією, до якої всі громадяни могли звертатися зі скаргами на несправедливі рішення посадових осіб. Як рада, так і суд присяжних обиралися жеребкуванням по десяти філам, заснованим Клісфеном. Завдяки цьому до їх складу могли потрапити нарівні з представниками знаті також і рядові громадяни. Цим вони докорінно відрізнялися від старого аристократичного ради та суду – ареопагу.

Втім, до повного торжества демократичних ідеалів було ще далеко. Сформована в результаті реформ Солона і Клісфена система державного управління оцінювалася древніми як помірна форма демократії. Найбільшим значенням в політичному житті Афін користувалася прошарок заможного селянства, відтіснила на задній план як стару земельну знати, так і торгово–ремісничі верстви міського населення. Заможні селяни – зевгіти (Зевгіт – від грец. Зевгос – «ярмо», «упряжка»). Упряжка з двох волів була головною робочою силою в господарстві селянина (можливо, це слово походить від місця, яке воїн наймав в строю. становили політично активне ядро ??народних зборів. З них же формувалося важкоозброєні гоплітское (Гопліт – піший воїн, що має повний комплект важкого захисного озброєння: топоаш. Панцир, шолом та щит. На відміну від воїнів гомерівської епохи гопліти билися в зімкнутому строю, так званої фалангою) Ополчення, яке стає тепер вирішальною силою на полях битв, майже зовсім витіснивши з них аристократичну кінноту. Малоземельні селяни, так само як і міська біднота, активної участі в управлінні державою у той час ще не приймали, хоча формально і ті п інші вважалися афінськими громадянами. Слід мати на увазі, що пачпая з часу Солона доступ в багато з урядових установ був обмежений в Афінах високим майновим цензом. Так, членом ради міг стати лише людина, що належав до розряду зевгітов, тобто той, хто отримував зі своєї землі

не менше двохсот заходів річного доходу. Найвищий ценз був встановлений для посади архонта – не менше п'ятисот заходів річного доходу. Представники останнього, четвертого за рахунком розряду фетов (Фети – букв, «поденники», «батраки»). До цього розряду входили громадяни, які одержували менше двохсот заходів річного доходу з землі, а також ті, у кого землі взагалі не було) були допущені тільки в народні збори і до суду присяжних. Знадобилося не одне десятиліття наполегливої політичної боротьби для того, щоб принцип громадянської рівноправності був послідовно проведений в Афінах.

Афінська демократія дає уявлення лише про один із можливих шляхів розвитку раннегрецького поліса. Протягом архаїчного періоду в Греції виникло багато дуже різноманітних типів і форм полісної організації. Один з найбільш своєрідних варіантів полісного ладу склався в Спарті – найбільшому з дорійських держав Пелопоннесу. Починаючи вже з найдавніших часів соціально–економічний розвиток спартанського суспільства прийняло не Сві звичайний напрямок. Заснували Спарту дорійці прийшли до Лаконію як завойовники і поневолювачі місцевого ахейського населення. Приблизно з середини VIII в. в Спарті, як і в багатьох інших грецьких державах, став відчуватися гострий земельний голод. Виникла в зв'язку з цим проблема надлишкового населення вимагала свого негайного рішення, і спартанці вирішили її по–своєму: вони знайшли вихід в розширенні своєї території за рахунок найближчих сусідів. Головним об'єктом спартанської агресії стала Мессенія, багата і велика область у південно–західній частині Пелопоннесу. Боротьба за Мессенію, що відбувалася в VIII–VII ст. до н. е., завершилася зрештою повним завоюванням і поневоленням її населення. Захоплення родючих мессенських земель дозволив спартанського уряду припинити надвигавшийся аграрну кризу. У Спарті було здійснено широкий переділ землі і створена стабільна система землеволодіння, заснована на суворій відповідності між числом наділів і числом повноправних громадян. Вся земля була поділена на 9000 приблизно однакових за своєї прибутковості наділів, які

були роздані відповідному числу спартиатов (Спартиати – звичайне найменування повноправних громадян Спарти в джерелах). Надалі уряд Спарти уважно стежило за тим, щоб величина окремих наділів залишалася весь час незмінною (їх не можна було, наприклад, дробити при передачі в спадщину), а самі вони не могли переходити з рук в руки за допомогою дарування, заповіту, продажу і т. д. Були поділені і прикріплені до землі державні раби–ілоти з числа підкорених жителів Лаконії і Мессенії. Зроблено це було з таким розрахунком, щоб на кожен спартанський клер (земельний наділ) доводилося по кілька плотських сімей, які своєю працею забезпечували всім необхідним самого власника клера і всю його сім'ю.

В результаті цієї реформи спартанський демос перетворився на замкнутий стан професійних воїнів–гоплітів, які здійснювали силою зброї своє панування над багатотисячною масою ілотів.

Підневільну працю ілотів визволював спартанців від необхідності здобувати собі прожиток і залишав їм максимум вільного часу для занять державними справами і з овершенствования у військовому мистецтві. Останнє було тим більше необхідно, що після завоювання Мессенії в Спарті створилася вкрай напружена обстановка: тут була порушена основна заповідь рабовласницької економіки, сформульована згодом Аристотелем: уникати скупчення великих мас рабів одного етнічного походження. Ілоти, що складали більшість серед трудового населення Спарти, говорили па одному і тому ж мовою і мріяли тільки про те, як би скинути ненависне ярмо спартапських завойовників (За свідченням Геродота, в спартанській армії, що билася проти персів при Платеях (479 р. до н. е.), на кожного повноправного спартиата доводилося по сім ілотів). Утримати їх у покорі можна було тільки за допомогою систематичного нещадного терору.

Постійна загроза плотського заколоту вимагала максимальної згуртованості й організованості спартиатов. Тому одночасно з переділом землі в Спарті була проведена ціла серія реформ, які увійшли в історію під ім'ям «законів / Ікурга» (

про життя і діяльності Лікурга не збереглося ніяких достовірних свідоцтв. Не вдалось встановити з достатньою точністю і Часів'ян реформ. Багато із сучасних істориків вважають його вигаданою особою. Найбільш ймовірно, що «Лікургом лад» в остаточному вигляді склався не раніше ніж до кінця VII–початку VI ст. до н. е. Реформи ці в короткий термін до невпізнання змінили вигляд спартанського держави, перетворивши його у військовий табір, всі мешканці якого були підпорядковані казарменій дисципліні. З моменту народження і до смерті спартиат перебував під невсипущим спостереженням особливих посадових осіб (вони називалися зфорамі, т. е. «наглядачами»), які зобов'язані були стежити за неухильним виконанням усіма громадянами законів Лікурга.

У цих законах було передбачено все аж до найдрібніших деталей, таких, як крій одягу і форма бороди і вусів, які дозволялося носити громадянам Спарти. Закон суворо зобов'язував кожного спартиата віддавати своїх синів, як тільки їм виповниться сім років, у спеціальні табори – агели (букв. «стадо»), де їх піддавали звірячої муштри, виховуючи в підростаючому поколінні витривалість, хитрість, жорстокість, вміння наказувати і коритися і інші якості, необхідні «справжньому спартанцю». Дорослі спартиати у загальнообов'язковому порядку відвідували спільні трапези – сисситии, щомісяця виділяючи на їх пристрій певну кількість продуктів. У руках правлячої верхівки спартанського держави сисситии і агели були зручним засобом контролю за поведінкою і настроями пересічних громадян. Держава в Спарті активно втручалася в особисте життя громадян, регламентуючи дітонародження і подружні стосунки.

Відповідно до принципу «ликургова ладу» все повноправні громадяни Спарти офіційно іменувалися «рівними», і це були не порожні слова. У Спарті діяла впродовж майже двох століть ціла система заходів, спрямованих до того, щоб звести до мінімуму будь-які можливості особистого збагачення і тим самим призупинити зростання майнової нерівності серед спартиатов. З цією метою була вилучена з обігу золота і срібна монета. Згідно з переказами, Лікург замінив її

важкими й незручними залізними оболонками, вже давно вийшли з ужитку за межами Лаконії. Торгівля і ремесло вважалися в Спарті заняттями, ганебними громадянина. Ними могли займатися лише періеки, (букв, «що живуть навколо») – неполноправное населення невеликих містечок, розкиданих по території Лаконії і Мессенії на деякому віддаленні від самої Спарті. Практично всі шляхи до накопичення багатства були закриті перед громадянами цього незвичайного держави. Втім, навіть якщо комусь із них вдалося б заробити капітал, скористатися ним під пильним наглядом спартанської поліції моралі він все одно не зміг би. Всі спартіати незалежно від їх походження та суспільного становища – виключення не робилося навіть для стояли на чолі держави «царі» (Починаючи з найдавніших часів Спартою управляли два «царя», що належали до двох різних династій. Влада «царів» була довічною, за її сильно обмежував постійний нагляд з боку ефорів. Всією повнотою влади «царі» користувалися лише під час війни в якості верховних головнокомандувачів спартанської армії.) – жили в абсолютно однакових умовах, як солдати в казармі, носили однакову просту і грубий одяг, їли однакову їжу за загальним столом в сіссітіях, користувалися однаковою домашнім начинням. На виробництво і споживання самих незначних предметів розкоші в Спарті було накладено найсуворішу заборону. Ремісники з числа періеков виготовляли лише найпростішу і необхідну начиння, знаряддя праці та зброя для спорядження спартанської армії. Ввезення ж в Спарту чужоземних виробів було категорично заборонено законом. Спартанського уряду вдалося згуртувати громадян перед обличчям поневолених, по постійно готових до обурення ілотів. Володіючи великим запасом внутрішньої міцності, «община рівних» змогла надалі витримати такі серйозні випробування, якими були, наприклад, велике повстання ілотів 464 р. (так звана III Мессенская війна) або Пелопоннеской війна 431–404 рр. до н. е. Принесла свої плоди і наполеглива військова тренування, якій спартанці віддавалися все життя з неослабною запопадливістю. Знаменита спартанська фаланга (тяжеловооруженная піхота, що трималася в зімкнутому строю) довгий

час не знала собі рівних на полях битв і заслужено користувалася славою непереможною. Спарта зуміла ще до початку V ст. до н. е. встановити свою гегемонію над більшою частиною Пелопоннесу, а згодом спробувала поширити її також і на всю іншу Грецію. Однак великодержавні претензії Спарти спиралися лише на її військову силу. В економічному і культурному відношенні вона сильно відставала від інших грецьких держав. Встановлення «ликургова ладу» різко загальмувало розвиток спартанської економіки, повернувши її назад, майже на стадію натурального господарства гомерівської епохи. В атмосфері суворого військово–поліцейського режиму з його доведеним до абсурду культом рівності поступово захиріла, а потім і зовсім зникла яскрава і своєрідна культура архаїчної Спарти (Археологічні розкопки на території Спарти показали, що в VII–першій половині VI в. Тут знаходився один з найбільш значних центрів художнього ремесла у всій Греції. Вироби лакейських ремісників цього часу не поступаються кращим виробам афінських, коринфських і Евбейських майстрів.). Після Тиртея, який оспівав подвиги, здійснені спартанськими воїнами під час мессенських воєн, Спарта не дала ні одного значного поета, жодного філософа, оратора, вченого. Повний застій у соціально–економічному і політичному житті і крайнє духовне зубожіння – такою ціною довелося розплачуватися спартанцям за своє панування над ілотами. Замкнулася у собі, відгородитися від зовнішнього світу глухою стіною ворожнечі та недовіри, Спарта поступово стає головним осередком політичної реакції на території Греції, надією і опорою всіх ворогів демократії.

Отже, ми познайомилися з двома крайніми, найбільш розрізнити форму ранньогрецьких поліса. Перша з цих двох форм, що склалася в Афінах в результаті реформ Солона і Клісфена, забезпечувала громадянам гармонійний розвиток особистості і виявилася більш здатною до розвитку і, отже, історично більш перспективною в порівнянні з другою – казарменій спартанської формою поліса. Афіни не знали властивої Спарті повної політичної дискримінації всіх людей фізичної праці. Саме Афінам судилося стати надалі головним оплотом грецької

демократії і водночас найбільшим культурним центром Греції, «школою Еллади», як скаже пізніше Фукідід.

Говорячи про суттєві відмінності в громадському та державному устрої Афін і Спарти, ми не повинні випустити з уваги те спільне між ними, що дозволяє вважати їх двома різновидами одного н того ж типу держави, а саме поліса. Будь поліс являє собою самоврядну, або, як говорили греки, автономну громаду, найчастіше не виходить за межі одного, зазвичай невеликого міста і його найближчих околиць (звідси загальноприйнятий у сучасній науковій літературі переклад терміну поліс – «місто–держава»). Держави, що перевищують за своїми розмірами цю звичайну для поліса норму, зустрічаються в Греції лише як виняток (прикладом можуть служити як раз Афіни і Спарта, на території яких крім головного міста, який дав ім'я своїй державі, були ще й інші міста). Основна особливість полісної організації, що відрізняє її від всіх інших видів рабовласницького держави, полягає в тому, що тут в управлінні державою беруть участь в якійсь, хоча, звичайно, далеко не в рівній, мірою всі члени даної громади, а не лише вибрана її частина, що входить у надзвичайно вузьке коло придворної знаті, як ми найчастіше спостерігаємо це в монархіях стародавнього Сходу, Громадянська громада (демос) практично зливається тут з державою (Зрозуміло, слід мати на увазі, що розміри і чисельність самих полісних громад могли коливатися в дуже широких межах залежно від тих критеріїв цивільних прав, які використовувалися в різних грецьких державах. Якщо в Афінах: у часи розквіту демократії в другій половині V в. налічувалося близько 45 тис. повноправних громадян, то в Спарті їх число навіть і в роки найвищого піднесення її могутності не перевищувало 9–10 тис. осіб. Втім, в Греції існували й такі поліси, в яких весь цивільний колектив складався з декількох сотень або навіть декількох десятків людей).

Навіть у найбільш консервативних і політично відсталих грецьких полісах зразок тієї ж Спарти все повноправні громадяни мали доступ до народних зборів,

яке вважалося носієм вищої суверенної влади в державі (Цей принцип був сформульований вже в найдавнішому з усіх дійшли до нас політичних документів – так званої «Ретро Лікурга»(близько VIII в. до н. е.). Її заключна фраза свідчила:«Сила і влада нехай належать народу»). Будучи вираженням колективної волі громадян поліса, рішення народних зборів мали силу загальнообов'язкового закону. У цьому виявляється найважливіший політичний принцип, що лежить в основі полісної організації, – принцип підпорядкування меншості більшості, особистості колективу. Вище ми вже бачили на прикладі Спарти, які парадоксальні форми брало підчас це всемогутність закону. Та й в інших грецьких державах оформлена як закон влада колективу над особистістю і майном окремого громадянина нерідко простягалася вельми далеко. В Афінах, папрімер, будь–яка людина, яке б високе положення в суспільстві він і обіймав, міг виявитися вигнаним за межі держави без всякої провини з його боку лише на тій підставі, що цього хотіло більшість його співгромадян (В таких випадках проводилося спільне голосування, в якому бюлетенями служили глиняні черепки. Звідси назва цієї процедури – остракізм, букв. «живцювання»). Кожен з учасників голосування писав на своєму черепку ім'я тієї людини, яка, на його думку, представляв у даний момент найбільшу небезпеку для держави. Тот. хто збирав таким сбрачом найбільше число голосів, виганяли з Афін терміном на десять років. Винахід остракізму приписувалося до старовини Клісфеном. Зауважимо, що інститут остракізму передбачає поголовну грамотність громадян.). Використовуючи своє право верховного контролю над життям і поведінкою окремих громадян, поліс активно втручався в економіку, стримуючи зростання приватної власності і згладжуючи, таким чином, майнова нерівність всередині цивільної громади.

Прикладами такого втручання можуть служити вже відома нам солоповская Сейсахтейя в Афінах, приписуваний Лікургу земельний переділ в Спарті та аналогічні економічні реформи в інших полісах (У багатьох полісах контроль держави над приватною власністю громадян носив систематичний характер.

Найбільш типовими його проявами можна вважати різні заборони та обмеження, що накладалися на купівлю та продаж землі, так звані літургії – повинності на користь держави, що виконувалися найбільш заможними громадянами; закони проти розкоші і т. д.).

Для свого часу поліс може вважатися найбільш досконалою формою політичної організації панівного класу. Його головна перевага перед іншими формами і типами рабовласницької держави, наприклад перед східною деспотією, полягає в порівняльній широті і стійкості його соціальної бази і в тих широких можливостях, які він давав для розвитку приватного рабовласницького господарства. Полісна громада об'єднувала у своєму складі як великих, так і дрібних власників, багатих землі і рабовласників і просто вільних селян і ремісників, гарантуючи кожному з них недоторканність особи і майна і разом з тим певний мінімум прав, і насамперед права власності на землю всередині поліса. У правоздатності греки бачили основний ознака, що відрізняє громадянина від негромадянина. Водночас поліс був військово–політичним союзом вільних власників, спрямованим проти всіх поневолених і експлуатованих і переслідують дві основні мети: 1) утримувати в повинності вже наявних рабів; 2) організувати військову агресію проти країн «варварського» світу, забезпечуючи тим самим поповнення рабовласницьких господарств необхідної їм робочої силою.

Соціальна структура грецького суспільства в VIII–VI ст. до н. е.

Прискорений розвиток грецької економіки в VIII–VI ст. до н. е., включення усіх верств населення в ті або інші галузі виробництва створювали умови для формування різних класів і соціальних груп зі своїми економічними і політичними інтересами. Проте цей процес був складним і тривалим. Відносини кровної спорідненості і уявлення про відомий колективізм життя зберігалися досить довго і ускладнювали процес класоутворення. Якщо в полісах з активним розвитком ремесел і торгівлі процес класової диференціації і зживання пережитків родових

відносин йшов досить швидко (у Коринфі, Мілеті, Мегарах та ін.), то в полісах з переважанням сільського господарства, слабким розвитком товарних відносин він був загальмований, а родові пережитки продовжували відігравати важливу роль аж до V ст. до н. е., а в деяких відсталих районах Греції, як наприклад, в полісах Фессалії, Фокіди або Етолії – і до IV ст. до н. е.

Зживання родових і формування класових відносин в Греції VIII–VI ст. до н. е. відбувалося поступово, в два етапи. Перший етап (VIII – перша половина VII ст. до н. е.) характеризується існуванням сильних пережитків родового ладу і пануванням родової знаті. Вона захопила значну частину родового земельного фонду, використала для обробки своїх володінь збіднілих і тих, що потрапили до них в залежність через низку обставин (неврожай, стихійне лихо, необхідність захисту, древні традиції допомоги шанованим членам роду та ін.) родичів, іноді застосовуючи і рабську працю.

Родова знать була зацікавлена передусім у поневоленні і використанні праці своїх родичів, що розоряються, адже праця покупних рабів була досить дорогою, а постачання рабів на ринки в цей ранній час були рідкісні. Для закабалення своїх родичів став використовуватися механізм найжорстокішого лихварства: видача позик під дуже високі відсотки (яких–небудь обмежень для лихварського відсотка не було). Загальна тенденція соціального розвитку в Греції VIII – першої половини VII ст. до н. е. полягала у збільшенні багатства і могутності родової знаті і росту числа родичів, що знаходилися в напіврабській залежності. Яскрава картина соціального розшарування, зростання могутності і багатства знаті, яка забула закони справедливості, міститься в поемі Гесіода «Труди і дні». Землевласницька аристократія, що використовує механізм родових пережитків для захоплення землі і збільшення своїх багатств, збіднілі родичі, що потрапили до неї в залежність, працюючі на аристократа–родича в його маєтку або орендують у нього на кабальних умовах ділянки землі, склали основні соціальні прошарки грецького суспільства VIII – першої половини VII ст. до н. е.

З середини VII ст. до н. е. починається новий, другий, етап соціальної стратифікації грецького суспільства. Він був обумовлений інтенсифікацією економічного розвитку, успіхами ремісничого виробництва і торгівлі, зміцненням виникаючих міст. Усі ці процеси призвели до росту питомої ваги торгово–ремісничих прошарків грецьких полісів. У ремісничих майстернях, працюючих на ринок, збільшується потреба в додатковій робочій силі, яка задовольняється за рахунок збільшення долі рабської праці.

Відбувається ускладнення традиційної соціальної структури. Соціальні групи, що формуються, конституюються як особливі класи населення, які мають різні соціально–економічні і політичні інтереси. Військово–землевласницька знать, яка захопила родові землі і поставила в залежність від себе значну частину своїх збіднілих родичів, бачила свій інтерес у збереженні існуючого положення і своїх привілеїв, висхідних ще до родових порядків. Знать з побоюванням дивилася на бурхливий розвиток ремісничого виробництва, розмах торгових операцій, зростання міського населення. Це була консервативна громадська сила. Спираючись на багатство і механізм древніх традицій, земельна аристократія захопила органи політичної влади в полісах, уміло пристосовувавши інститути родового управління (народне зібрання, рада старійшин) до нових потреб.

Інше положення було у рядової маси землеробів, частково вільних або частково потрапивших в кабальну залежність від земельної аристократії. Займаючись примітивним землеробством, вони насилу зводили кінці з кінцями, страждаючи від лютого боргового права, потрапляли в залежність від великих землевласників, поповнюючи ряди кабальних боржників. Ця частина населення, що чисельно переважала в грецькому суспільстві, була зацікавлена передусім в створенні гарантій свого існування: земельної ділянки, достатньої для харчування сім'ї, особистої свободи і можливості участі в політичному житті полісу. Грецькі землероби вимагали пом'якшення жорстокого боргового права, законодавчої фіксації своїх громадянських прав, відміни боргового рабства, створення таких

органів управління, в яких вони могли б взяти участь. Природно, ці вимоги можна було провести в життя лише зломивши лютий опір правлячої аристократії. Торгово–ремісничі прошарки грецьких полісів склалися з самих різних елементів. До їх складу входили представники аристократії, що оцінила значення ремесел і торгівлі і для полісу, і для свого власного збагачення, городяни, землі, що хоча і володіють пристойними ділянками, але свої основні інтереси бачили в утриманні ремісничих майстерень, торгових кораблів. Нарешті, до цього прошарку населення належали прості ремісники, що живуть працею своїх рук, дрібні торговці, матроси і веслярі, вантажники і будівельники, які могли мати крихітний земельний наділ, а могли і втратити зовсім зв'язок із землею. Незважаючи на свою строкатість, торгово–ремісничий прошарок в цілому був зацікавлений в розширенні ремісничого виробництва, торгових зносин, грошового обігу, мореплавання, поширенні рабства, тобто у швидшому економічному і культурному розвитку Греції, якому заважали залишки родових відносин. У міру того як зміцнювалися різні ремесла, розширювалися торгові операції і мореплавання, росло багатство і вплив торгово–ремісничих верств населення полісів. Вони тепер претендували на свою частку участі в політичній владі, виступали проти панування консервативної земельної аристократії.

Ускладнення соціальної структури, формування громадських прошарків з різними, суперечливими інтересами породжували напруженість в суспільстві, яка у ряді полісів переростала в кровопролитні зіткнення, призводила до вбивств, вигнання, конфіскації майна. Ці соціальні зіткнення були викликані прагненням провести в життя певну соціально–політичну програму розвитку того або іншого полісу. Якщо військово–землеробська аристократія стояла за пристосування органів родового ладу, традиційних інститутів управління до нових умов, оскільки саме вони гарантували аристократії збереження її привілеїв, впливу і політичної могутності, то широкі маси землеробів, торгово–ремісничі круги (на відміну від аристократії цю частину населення називали демосом, тобто народом) прагнули

до створення нових органів управління, в яких вони могли б брати безпосередню участь і які могли гарантувати їм приватну власність, швидкий економічний розвиток, широке використання рабської праці, їх особисту свободу. Історія Греції VIII–VI ст. до н. е. наповнена зіткненнями за реалізацію цих програм розвитку. У VIII – першій половині VII ст. до н. е. військово–землевласницька знать утримувала пануючі позиції, але із середини VII ст. до н. е. політичний вплив аристократії слабшає, а її супротивники з середовища демосу поступово відтісняють родову знать з пануючих позицій і нарощують свій політичний вплив.

Сила родової знаті визначалася не лише наявністю великих земельних володінь, не лише переважанням в раді старійшин і наявних магістратах, але і вирішальною роллю аристократії у військовій справі – кіннота і колісниця складали ударну силу грецького війська, яку лише доповнювали слабоозброєні, зібрані поспішно загони.

До середини VII ст. до н. е. роль кінноти і колісниць стала падати, а все більше значення набуває забезпечена залізною зброєю важкоозброєна піхота, яка комплектувалася з середніх за своїм достатком землеробів. Такі землероби не могли утримувати коня або мати колісницю, але мали достатні засоби, щоб придбати важке озброєння. Гопліти шикувалися пліч–о–пліч в декілька рядів в сильно витягнутий по фронту прямокутник, виставивши списи вперед (така побудова називалася фалангою), і грізно рухалися на ворога. Здорові, постійно зайняті сільською працею землероби були досить підготовлені до такого способу ведення бою. Проти натиску фаланги, яка нащетилилася списами, кіннота і колісничні виявлялися безсилями. Перетворення гоплітів на головну військову силу грецьких полісів сприяло зміцненню їх громадського значення і зростанню їх політичної ваги.

Великою перемогою широких кіл демосу, тобто дрібних землеробів і міського торгово–ремісничого населення, була кодифікація звичайного права і запис діючих правових норм, що регулюють соціально–економічні відносини.

Збереглися зведення про проведення такої кодифікації діючого права в Спарті («Велика ретра» законодавця Лікурга), в Локрах Епізефірських в Південній Італії (законодавство Залевка), в сицилійському полісі Катані (законодавство Харонда), закони Драконта в Афінах і в інших полісах. Запис діючих норм права дозволив обмежити свавілля в тлумаченні юридичних правил: право тлумачення звичайного права за традицією належало аристократії і призводило до частих зловживань. У записаних законах закріплювалася і гарантувалася приватна власність на землю і рухоме майно на шкоду родової власності, і тим самим приватна власність захищалася від довільних захоплень родової аристократії. У ряді законодавств вводилися статті про гарантованість земельних наділів для пересічних громадян, фіксувалася компетенція зборів громадян, які починають відігравати важливу роль в полісі, вводилися деякі обмеження в діяльності рад старійшин, що були оплотом влади родової аристократії. Принципове значення мало законодавчу заборону поневолення громадян за борги, тобто знищення боргового рабства. Бідняк, який заборгував, у разі несплати боргу вже не міг бути обернений в рабство або проданий за межі полісу, – закон гарантував його особисту свободу. Поступово складалося переконання, що греки не можуть бути рабами, що ними можуть бути тільки представники не грецького населення (греки дещо пізніше стали називати їх варварами). Законодавча гарантія особистої свободи для населення полісу через знищення боргової кабали примушувала тепер власників великих маєтків або ремісничих майстерень розраховувати не стільки на внутрішні джерела поповнення рабів, скільки на ввезення рабів.

Рання, або старша, тиранія VII–VI ст. до н. е.

Велике значення в політичному розвитку Греції в VII–VI ст. до н. е., відтисненні родової знаті від влади в цілому ряді грецьких полісів і зміцненні положення торгово–ремісничої верхівки, мала діяльність так званих тиранів. Тиранами називали осіб, як правило, досить знатного походження, які насильно

захоплювали владу в тих або інших полісах, підпорядковували своєму впливу діючі органи управління (зокрема, аристократичну раду старійшин і традиційні магістрати).

Раніше усього в другій половині VII ст. до н. е. тиранія була встановлена в містах Коринфі, Мегарах і Сікіоні. У VI ст. до н. е. тиранічні режими були встановлені в Мілеті, Афінах, на острові Самі і інших островах Егейського моря, у ряді полісів Південної Італії і Сицилії. Тирані, що захопили владу, в цілому проводили політику, спрямовану проти панування старої родової аристократії. Вони не лише усували від влади багато знатних родів, але і конфісковували їх майно і землі, виганяли з полісу, звільняли залежних від них осіб. Тирані підтримували торгово-ремісничі круги і дрібних землеробів, заохочуючи заняття ремеслами і торгівлею, будували торгові кораблі і облаштовували порти, чеканили монети і забезпечували безпеку торгових шляхів.

Проте тиранія в Греції була короткочасним явищем. Поки тирані вели боротьбу з пануванням родової знаті, проводили реформи на користь широких кіл населення, сприяли економічному процвітанню полісів, їх режим знаходив прибічників. Але незабаром правління тиранів стало набувати деспотичного характеру, породжуючи насильства і зловживання як самих тиранів, так і їх наближених. Населення перестало їх підтримувати, і тирані були вигнані або загинули у боротьбі. До кінця VI ст. до н. е. тиранія як форма державного правління зжила себе і була знищена майже в усіх грецьких містах. В цілому тиранія зіграла важливу роль у боротьбі з пануванням консервативної родової знаті, вона розчистила дорогу для затвердження полісного ладу, підготувала умови для зміцнення торгово-ремісничих прошарків і підвищення їх ролі в суспільстві і управлінні.

Законодавче закріплення прав пересічних громадян, знищення кабального рабства і пом'якшення боргового права, зміни у військовій справі, значення важкоозброєних воїнів-гоплітів, що привели до підвищення, зміцнення ролі

народного зібрання як політичного органу призводили до консолідації цивільного колективу полісу, підвищення ролі середніх прошарків полісного громадянства, що має в розпорядженні деякий достаток, захищає свій поліс у фаланзі гоплітів, бере участь в народних зібраннях, де обговорювалися справи рідного полісу.

Питання для самоконтролю

1. Визначте економічні причини та характер Великої грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.).
2. Порівняйте особливості полісів гомервського і архаїчного періоду.
3. Які внутрішні протиріччя були притаманні соціальній структурі грецького суспільства цієї доби?
4. Чому раніше усього в другій половині VII ст. до н. е. тиранія була встановлена в містах Коринфі, Мегарах і Сікіоні?

Список електронних посилань до лекції 2

Питання 1 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

Питання 2 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

Питання 3 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

Питання 4 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

ТЕМА 2 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Лекція 3 Класична Греція (V–IV ст. до н.е.)

План

1. Криза давньогрецького полісу в першій половині IV ст. до н.е.
2. Гегемонія Спарти.
3. Причини греко–перських воїн. Їх періодизація.
4. Перші вторгнення персів у Балканську Грецію (492–490 рр. до н. е.). Похід Ксеркса.
5. «Молодша» тиранія в Греції та її причини.

1 Криза давньогрецького полісу в першій половині IV ст. до н.е.

Руйнівна Пелопоннеська війна зробила великий вплив на становище грецьких полісів в першій половині IV ст. до н. е. Поразка Афін і розпуск такого економічного і політичного об'єднання, як перший Афінський морський союз, знову увірнули Грецію в стан роздробленості, привели до розриву економічних зв'язків, необхідності їх переорієнтації. Війна, одна з самих кровопролитних в грецькій історії, привела до колосальної розтрати матеріальних і людських ресурсів, грошових коштів, загибелі великих цінностей. Безжально вирубувалися маслинові гаї і виноградники, спалювалися посіви, було зруйновано багато міст (наприклад, Платеї). Тільки за 5–6 років війни Афіни витратили величезну суму в 10 тис. талантів, яку вони накопичували впродовж двох десятиліть. Війна привела до загибелі великої кількості людей, особливо серед цивільного прошарку населення, на який випали основні тяготи військової служби як в гоплітському ополченні, так і на флоті. Тільки від епідемії висипного тифу, що терзав Афіни, померло не менше чверті населення, у битві біля Делії загинуло не менше 3 тис. осіб, після катастрофи в Сицилії втрати Афін склали приблизно 10 тис. гоплітів і приблизно 30–40 тис. веслярів, легкоозброєних воїнів і матросів. Звичайно, такі втрати не могли не позначитися на стані усього комплексу соціально–економічних

і політичних відносин. Треба було заповнювати поріділі ряди громадянства, власників земельних ділянок, ремісників і дрібних торговців, учасників народних зібрань, членів гелієї, численних виборних магістратів. При замкнутому характері полісу, який не допускав широку роздачу громадянських прав метекам і іноземцям, і невисокій народжуваності ця проблема могла вирішуватися з великими труднощами.

З початку IV ст. до н. е. можна говорити про помітне збільшення кількості рабів, про широке проникнення рабської праці в сільське господарство, ремісничі майстерні, різні торгові підприємства. Проникнення рабства в афінську економіку привело до загального укрупнення виробництва, поширенню рабовласницьких маєтків до 20–25 га з контингентом в 1,5–2 десятки рабів, ергастеріїв з персоналом в 2–3 десятки рабів і більше. Таке положення було характерним не лише для Афін, але і для інших полісів Греції.

Величезні руйнування і розтрата матеріальних ресурсів під час війни вимагали їх відновлення. Треба було знову саджати маслинові гаї і виноградники, зводити будинки і будівлі, відроджувати зруйновані міста. Як Пелопоннеська війна, так і численні війни IV ст. до н. е. вимагали постійного поповнення нової зброї, кораблів і різноманітного спорядження. Усе це не могло не стати стимулом для розвитку грецької економіки загалом. Дослідження стану господарства Греції в IV ст. до н. е. показує, що воно знаходилося на підйомі: було відновлено і успішно розвивалося сільське господарство, особливо оливководство і виноградарство, в численних ергастеріях вироблялася різноманітна продукція, яка вважалася однією з найкращих у тодішньому світі, особливого розмаху досягли торгові операції, які охоплюють тепер усе Середземномор'я і Причорномор'я. Нові імпульси для розквіту грецької економіки дало проникнення рабської праці в різні сфери виробництва і створення відносно великих рабовласницьких господарств, маєтків в сільській місцевості і ергастеріїв в містах. Питома вага в економіці таких господарств в IV ст. до н. е. значно зросла в порівнянні з V ст. до

н. е. Більше того, рабська праця більшою мірою, ніж раніше, починає застосовуватися в зевгітських, тобто заможних, селянських господарствах, в яких 1–2 раби працюють на полях разом з сім'єю самого землероба.

Під час військових дій відбувався відомий перерозподіл багатств: землі, рабів, грошових коштів, їх концентрація у одних і втрата іншими, яка намітилася в V ст. до н. е. майнова диференціація, розшарування усередині полісного колективу громадян на багатів і бідняків було посилене за рахунок розвитку рабовласницьких відносин в IV ст. до н. е. Власники маєтків і великих ергастеріїв заводили рентабельні господарства, мали пристойні доходи. Отримала поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей у позику під лихварські відсотки; особливо вони були великі, якщо давалися власникам кораблів, які ведуть торгівлю з далекими країнами (у такому разі відсоток на позичений капітал іноді досягав 30% і більше). Багаті, які мають великі партії рабів, частенько вважали за краще здавати їх в наймання якому–небудь підприємцеві, отримуючи тверду плату за їх використання. Іноді пан надавав в розпорядження раба деякі засоби, приміщення і дозволяв йому жити окремо і працювати в майстерні, виплачуючи за це свого роду оброк. Деякі з таких працюючих на оброку рабів усіма правдами і неправдами намагалися скопити невеликі засоби і купити свободу, стаючи вільновідпущениками.

У Афінах та інших торгово–ремісничих центрах Греції зростає значення прошарку вільновідпущеників серед населення полісу, збільшується їх питома вага в різних галузях економіки. Зокрема, вони проникають навіть в землеробство – одвічне заняття повноправних громадян, орендуючи землі, власники якої з будь–яких причин не могли обробляти самі і здавали їх в оренду.

Одним із проявів економічного пожвавлення в Греції IV ст. до н. е. було впровадження у багато галузей рабської праці, що зміцнило товарне виробництво, інтенсифікувало торгівлю і грошовий обіг.

У маєтках і ергастеріях зайняті там рабські контингенти робили продукції значно більше, ніж це було потрібно для власного споживання, і ці досить значні надлишки йшли на внутрішній міський ринок і на ринки інших полісів. У IV ст. до н. е. зростання господарської активності, поява товарної продукції сприяли розвитку не лише внутрішньополісної, але і міжполісної торгівлі. Грецька економіка вже не могла замикатися у вузьких рамках невеликих і обмежених за своїм економічним потенціалом полісів. Для нормального функціонування економіки потрібне було створення якщо не політичного, то в усякому разі відомої економічної єдності, яка забезпечує обмін товарами і сировиною, приплив рабів, охорону торгових шляхів, що далеко не завжди було можливе в умовах полісної роздробленості.

Великий розмах міжполісної торгівлі і розвиток товарного виробництва загалом привели до інтенсифікації грошового обігу. Кількість грошей, викарбуваних у IV ст. до н. е., у грецькому суспільстві різко зросло в порівнянні з V ст. до н. е. У обігу було не лише срібло, здобуте в нових копальнях Лавріона, Пангея, Фракії, Лідії, але і запаси дорогоцінного начиння, яке зберігалося в храмах. Велика кількість грошей була випущена на грецький ринок з персидської казни.

Перський цар став активно втручатися в грецькі справи вже у кінці Пелопоннеської війни і продовжував свою політику в першій половині IV ст. до н. е., підкріплюючи її значними грошовими субсидіями, що розподіляються серед проперських елементів.

Як бачимо, Афіни витратили величезні грошові суми на багато своїх військових підприємств, а переможниця Спарта, навпаки, за рахунок здобичі, перських субсидій створила солідні валютні накопичення. Грецький оратор Ісократ обчислює загальну суму грошей, отриманих різними спартанськими воєначальниками тільки від Персії, в 5 тис. талантів. Не менша кількість грошей була захоплена спартанцями під час пограбування афінських союзних та інших міст. У обозі спартанського наварха Лісандра везли сотні золотих вінків,

«подарованих» йому грецькими містами за їх «звільнення». Потреба в грошах примушувала переплавляти і чеканити гроші з храмових посудин і іншого священного начиння (статуй і статуєток, подарованих в храми та ін.). Так, в скрутні часи Пелопоннеської війни афіняни переплавили велику частину скарбів, які зберігалися в Парфеноні (більше 6 тис. талантів). У IV ст. до н. е. до таких акцій прибігав тиран Сіракуз Діонісій, тиран Фер Ясон у Фессалії. Жадання золота призводило до вчинення таких тяжких, з точки зору полісної моралі, злочинів, як розграбування загальноеллінських святинь. У 364 р. до н. е. аркадці захопили і обікрали храм Зевса в Олімпії, де здійснювалися жертвопринесення під час Олімпійських ігор. У 356 р. до н. е. фокідянці захопили і вивезли храмові багатства іншої загальногрецької святині – храму Аполлона у Дельфах (10 тис. талантів). На ці гроші фокідянці змогли набрати армію найманців в 20 тис. воїнів.

Гроші стають престижною формою багатства, разом із земельними володіннями. Більше того, ряд землевласників вважали за краще продавати земельні ділянки, щоб мати готівку: її було легше приховати від оподаткування і поглядів співгромадян в смутні часи, їх віддавали в ріст і отримували без клопоту непогані відсотки, легко ділили серед спадкоємців і т. д. У IV ст. до н. е. з'являються багаті, які мають в розпорядженні капітали в декілька десятків талантів, тоді як в V ст. до н. е. таких було буквально одиниці. Тепер серед багатців були не лише знатні громадяни, але і метеки, іноземці, які не мають громадянських прав, як правило, займаються ремеслами і торгівлею, люди заповзятливі, енергійні, мало пов'язані обмежувальними правилами, які накладалися в полісі на громадян (збагачення за рахунок лихварства, деяких видів торгівлі і ремесел у ряді полісів вважалися негідними громадянина).

Особливим джерелом швидкого збагачення не лише для метеків, але і для деяких громадян була спекуляція хлібом. У великих торгово-ремісничих центрах, таких, як Афіни, Коринф, Мегари його, як правило, бракувало. Доводилося привозити зерно здалека: з Північного Причорномор'я (особливо з Боспорського

царства), з багатих хлібом сицилійських міст. Проте перевезення зерна на маломістких і тихохідних судах, які рухалися уздовж звивистих берегів, були справою ненадійною і часто викликали перебої в постачанні населення хлібом. Це призводило до коливання цін на хлібному ринку і розгулу спекуляції. Багато безсоромних ділків створювали на цьому великі статки. Полісна влада намагалася боротися з махінаціями. Так, в Афінах кількість наглядачів за правилами хлібної торгівлі і цінами зростає з 10 до 35. «Вони спостерігають, – писав Арістотель, – передусім за тим, щоб на ринку зерновий хліб продавався сумлінно; далі, щоб мірошники продавали ячмінне борошно відповідно до вартості ячменю, а булочники пшеничний хліб – відповідно до ціни пшениці, і притому булки мали таку вагу, яку вони їм вкажуть. Закон велів наглядачам встановлювати це».

Хлібна торгівля жорстко регламентувалася. Великі партії зерна, які привозили на кораблях, оптові торговці повинні були продавати під спостереженням наглядачів дрібним торговцям прямо в порту, але не більше ніж 50 медімнів (приблизно 2 т) в одні руки, і дрібні торговці повинні вести торгівлю за встановленими правилами.

Проте спритні хлібні спекулянти знаходили багато способів обходити встановлені правила продажу. Городяни їх люто ненавиділи. «Їх інтереси, – писав Лісій, – протилежні до інтересів інших: вони найбільше наживаються тоді, коли при звістці про яке–небудь державне лихо продають хліб за дорогими цінами. Ваші нещастя так приємно їм бачити, що іноді вони про них дізнаються раніше усіх, а іноді і самі їх вигадують: то кораблі наші в Понті загинули, то вони захоплені спартанцями при виході з Геллеспонта, то гавані знаходяться у блокаді, то перемир'я буде порушено... Коли ви усе більш потребуєте хліба, вони виривають його у вас з рота і не хочуть продавати, щоб ми не розмовляли про ціну, а були раді купити у них хліби за будь–якою ціною. Отже, іноді під час миру вони тримають нас на облоговому положенні». Хлібна спекуляція і труднощі в забезпеченні зерном були джерелом серйозних внутрішніх конфліктів в Афінах, в

той самий час вони показували слабкі можливості полісної адміністрації вирішити це важливе економічне питання.

Загальному пожвавленню товарного обігу і інтенсифікації торгово–кредитних операцій в IV ст. до н. е. сприяло залучення до товарного обігу земельної власності. Володіння земельною ділянкою було основою для юридичного оформлення цивільного статусу, визначала повноправність громадянина, його участь в усіх справах свого полісу. Громадяни повинні були обробляти і зберігати свою землю, передавати нащадкам. Операції купівлі–продажу землі могли спричинити втрату земельних володінь і обезземелювало громадян, що вело до позбавлення прав громадянина. Тому торгові операції із землею були сильно обмежені в епоху, попередню Пелопоннеській війні. Проте в IV ст. до н. е. положення змінилося: різко зросла кількість угод з купівлі–продажу земельних ділянок. Наявні в нашому розпорядженні дані про положення в Афінах в першій половині IV ст. до н. е. показують, що в товарний обіг поступають землі не лише нижчих розрядів громадянства, але і середніх і великих землевласників: на афінських полях ставляться численні заставні камені, так звані хорою, в записах полетів (спеціальних посадовців) про продаж конфіскованого майна і стягнення однопроцентного мита у разі продажу державної землі приватним особам постійно згадуються різні за розмірами земельні ділянки. Значна частина афінського громадянства втрачає зв'язок із землею і сільським господарством і живе вже по–міському. Закономірним результатом частих земельних угод була концентрація земельної власності в руках одних власників і обезземелювало інших. Кількість зевгітських господарств, середнього прошарку афінського громадянства, основи гоплітського ополчення, скорочується. В IV ст. до н. е. воно навряд чи перевищує 5 тис. осіб. Ймовірно, не випадково у ряді проектів політичного перевлаштування афінського демократичного ладу висувалася пропозиція обмежити число політично повноправних громадян цифрою в 5 тис., а іноді і в 3 тис. осіб, що мають ценз зевгіта. Ще більш різкі форми з

обезземелювання громадян були в консервативній Спарті. Там чисельність спартіатів, власників повного клера, скорочується з 5 тис. в V ст. до н. е. до 1,5 тис. в першій половині IV ст. до н. е. Аналогічні процеси відбувалися також у Беотії, Фессалії та інших містах Греції.

Включення земельної власності в активний товарний обіг і пов'язана з цим можливість, з одного боку, концентрації землі і, з іншого – обезземелювання громадян, вело до підривання основного принципу полісного життя, а саме нерозривної єдності поняття громадянина і землевласника. У IV ст. до н. е. можна було бути повноправним громадянином, але не мати землі, займатися ремеслами і торгівлею, брати найдіяльнішу участь в політичному житті. В той самий час заповзятливі метеки і іноземці, які не мали громадянських прав і тим самим права володіти земельною ділянкою, в IV ст. дістають можливість обійти це положення і починають займатися землеробством, організацією землеробських господарств, широко використовуючи право на оренду земельних ділянок. Розширення оренди в грецьких полісах IV ст. до н. е. і її активне використання метеками і вільновідпущениками – свідчення активності і підвищення економічної ролі цих верств населення в житті полісів.

Накопичення багатств і чисельне зростання прошарку багатців, власників великих статків у вигляді земельних володінь, будинків, ремісничих майстерень, кораблів, грошових коштів і партій рабів призводили до збіднення інших верств населення. У грецьких полісах і в V ст. до н. е. найчисленнішим прошарком серед громадянства були фети. У IV ст. до н. е. їх чисельність зростає за рахунок розорення або загибелі в численних війнах представників відносно заможної категорії зевгітів, які служили в гоплітах. Серед фетів з'являється значне число осіб, позбавлених засобів і вимушених жити жебрацтвом. Частина незаможного населення, яке втратило землю, могла забезпечити своє існування, подавшись в ремісничі майстерні, найнявшись на будівництво будівель і храмів, в портові працівники, матроси. В умовах зростаючого застосування рабів, поширення

рабовласницьких ергастеріїв і маєтків проста некваліфікована праця вважалася рабським заняттям. «Ремісники вважаються, – пише Кінофонт, – непридатними для дружнього співтовариства і поганими захисниками вітчизни. А в деяких містах, особливо в тих, які славляться військовою справою, навіть і не дозволяється нікому з громадян займатися ремеслами». Тому громадяни, які розорилися і незаможні, чисельність яких постійно зростала, не виявляли великого бажання займатися продуктивною працею, вважаючи за краще не працювати, а жити коштом держави, свого полісу, що в корені підривало традиційні полісні уявлення про необхідність для громадянина мати своє господарство і бути старанним працівником. У ряді грецьких полісів з'являється особливий соціальний прошарок незаможних і не бажаних працювати громадян, яких можна назвати люмпен–пролетаріатом. Ці голодні, безробітні люди, які мають права громадянства, які голосують в Народному зібранні і беруть участь в роботі виборного суду, представляли неспокійну, легко збудливу масу, яка була джерелом постійних конфліктів і зіткнень в грецьких містах. Частенько незаможні люди покидали своє місто, вирушали на чужину, завербувавшись в найманці до удачливого полководця або варварського царя, який має у розпорядженні кошти. Велика кількість греків служила в найманцях у перського царя або його сатрапів. Розвиток найманства – характерна риса грецького суспільства IV ст. до н. е. Якщо в V ст. до н. е. основою грецької військової організації було ополчення, яке складається з громадян–гоплітів, які екіпіруються самостійно, то в IV ст. до н. е. його роль зменшується і все більшого значення набувають загони найманців, які служать за грошову плату і складаються з професійних воїнів, що походять з жителів різних міст, як правило, на своїй батьківщині незаможних і знедолених. Тепер вони захищають інтереси інших полісів, віддають свої життя за чужі інтереси, але отримують за це відповідне утримання, частину військової здобичі.

Широке впровадження найманства було пов'язане не лише із зубожінням широких мас громадянства і труднощами комплектування гоплітського

ополчення. Численні війни IV ст. до н. е. показали професійну слабкість таких ополченців: збирані від випадку до випадку, вони не мали достатньої підготовки, були слабо дисципліновані, з небажанням йшли від своїх господарств в далекі походи. Найманці були професіоналами, знавцями військової справи, мали добру виучку, підтримували сувору дисципліну, були мобільні і могли бути відправлені до найвіддаленіших областей, до того ж вони не були пов'язані з різними політичними угрупованнями і дотримувалися відомого нейтралітету під час політичних дебатів і зіткнень. У Греції з'являються спеціальні місця, свого роду ринки, куди сходилися найманці з пропозицією послуг багатому покупцеві. Такі зібрання–ринки були на мисі Малея в південній частині Лаконіки, в Аркадії, Коринфі, Фокіді, Фессалії. На таких ринках можна було «купити» найманий загін від декількох сотень до декількох тисяч гоплітів.

Широке поширення армій найманців, їх активна і часто вирішальна участь у військових діях, з одного боку, і падіння ролі власне цивільного ополчення як основи полісної військової організації – з іншого, – один з яскравих показників її серйозної кризи.

Пожвавлення грецької економіки, розвиток товарно–грошових відносин, широке впровадження рабства у багато сфер життя і виробництва вели до загострення класових протиріч в грецьких полісах, росту загальної соціальної напруженості в Греції. Одним з класових конфліктів грецького суспільства, яке сформувалося в IV ст., було протистояння рабовласників – власників великих ергастеріїв, маєтків, будинків, кораблів, готівки і рабів, що збільшилися в числі, які в умовах грецької економіки, піддавалися добре організованій і умілій експлуатації. Раби були не лише самим експлуатованим класом, але і не вважалися повноцінними людьми. Природно, раби ненавиділи своїх панів, і греки не будували із цього приводу ніяких ілюзій: раб розглядався як природний ворог пана, і його покора забезпечувалася не умовляннями і розумними аргументами, а насильством. «Майже кожне звернення до раба, – рекомендував філософ. Платон,

– має бути наказом. Жодним чином ніколи не потрібно жартувати з рабами, ні з жінками, ні з чоловіками. Багато хто дуже безрозсудно любить балувати рабів: цим вони тільки роблять важчим їх підпорядковане життя, та й самим собі утруднюють управління».

Прекрасно розуміючи внутрішній антагонізм у відносинах між рабами і їх панами, греки усвідомлювали небезпеку відкритих виступів рабів і рекомендували ряд заходів, спрямованих на послаблення цього протиріччя. Той же Платон, узагальнюючи досвід управління рабами, радив підбирати для одного господарства рабів різних національностей, щоб, використовуючи відмінності в звичаях, релігії, звичках, мові, легше було приводити рабів до покірності. Він радив панам не кривдити рабів без особливої необхідності, не проявляти до них безпричинну жорстокість, дотримуватися відомої справедливості в покараннях. Відкриті повстання рабів в Греції були ускладнені ще й тому, що раби жили у будинках, ергастеріях або маєтках в ізоляції один від одного, під строгою охороною, не могли постійно спілкуватися між собою. Проте в джерелах збереглися відомості про протести і повстання рабів. Найчастіше такі повстання відбувалися під час військових дій, коли увага їх хазяїв і державних органів була спрямована на війну. Так, наприклад, приблизно 20 тис. афінських рабів, в їх числі значна частина ремісників, скористалися рядом невдач афінян і в 413 р. до н. е. і перебігли до спартанців. Інші джерела повідомляють про часті випадки набігів рабів як свого роду протесті проти безправного положення.

Прикладом відкритого виступу рабів проти хазяїв є повстання в Сіракузах в 414 р. до н. е. під керівництвом Сосістрата. Скориставшись скрутним становищем Сіракуз, обложених афінською експедиційною армією, раби Сіракуз домовилися про повстання. Сили повсталих виявилися настільки великі, що Сіракузці не змогли їх знищити у відкритому бою. Полководець Сіракуз Гермократ був вимушений вдатися до хитрощів: щедрими обіцянками і підкупом був внесений розкол в ряди повсталих – 20 керівників було видано, а обезголовлений рабський

загін розбитий, частина рабів схоплена і піддана тяжкій страті, інші втекли до афінян, що осаджували місто. Джерела зберегли дуже трохи відомостей про випадки прояву протесту рабів. Ймовірно, превентивні заходи полісної влади і прагнення хазяїв до розумного управління рабами ускладнювали відкриті форми протесту; проте зростання напруженості у відносинах між рабами і їх власниками в IV ст. до н. е. безперечний.

Великої гостроти досягли в IV ст. до н. е. протиріччя усередині полісного колективу, викликані майновим і соціальним розшаруванням в середовищі громадянства.

Нижчі розряди громадянства втрачали свої земельні ділянки, вимушені були займатися малопrestiжними ремеслами, наймалися керівниками, працювали на будівництві будівель, в порту, в копальнях поряд з рабами. Частина громадян, що опустили, жила випадковими заробітками, а то й вважала за краще не працювати, займаючись жебрацтвом, ведучи дозвільне голодне життя, отримуючи дотації від свого полісу.

Природно, цей знедолений і усе більш зростаючий в чисельності прошарок громадянства виражав гостре невдоволення своїм незавидним становищем. Бідняки–громадяни із заздрістю і ненавистю дивилися на розкішне життя своїх багатих співгромадян, власників маєтків, великих ергастеріїв, міських будинків, безліч кораблів, які живуть у великих будинках, мають дорогі колісниці, витрачали величезні гроші на утримання гетер і т. п. Ця стихійно зростаюча ненависть призводила до посилення напруженості у відносинах між різними прошарками громадянства.

Зростання соціальної напруженості в грецьких полісах отримало свого роду ідеологічне оформлення, яке виразилося в появі гасел, свого роду програмних вимог бідних категорій громадянства: переділ землі і касація боргів. Ця вимога відбивала реальну дійсність Греції IV ст. до н. е., яка полягала в концентрації багатств в руках верхівки і збіднення основної маси громадянства, в масовій

заборгованості як результаті впровадження товарно–грошових відносин, причому заборгованості як нижчих, так і заможніших категорій громадянства.

Ці тенденції отримали різне втілення в різних полісах Греції, але в тому або іншому ступені вони були властиві майже кожному полісу.

У зв'язку з цим гострота і політична значущість гасла «переділ землі і касація боргів» змінювалася в різних областях Греції. Так, в Афінах в умовах демократичного ладу вдавалося згладити гостроту соціального невдоволення, і це гасло не отримало особливої популярності. Афінська демократія в цілях деякого послаблення напруженості проводила цілеспрямовану політику матеріальної підтримки бідних категорій громадянства: саме в Афінах (і, наскільки відомо, тільки в Афінах) була введена плата за відвідування народних зібрань, за участь в судах гелієї, відправлення магістратських посад. У Афінах був встановлений суворий контроль за хлібним ринком і велася боротьба із спекуляцією, досить широко розповсюджувались гроші на відвідування театральних спектаклів. На багатих громадян були накладені так звані літургії – з них збирали різні внески на державні потреби. Природно, це давало деякі результати, і соціальна напруженість не вилилася в криваві зіткнення і громадянські війни зі зброєю в руках, а проявлялася у формі політичної боротьби на народних зібраннях, в дискусіях філософів, в літературних творах.

Проте у багатьох полісах Греції положення було іншим, і тут заклик до «переділу землі і касації боргів» виражав насувні сподівання і глибинні інтереси громадян, а боротьба за їх рішення приймала форми змов, кривавих зіткнень, змови із зовнішнім ворогом. Так, наприклад, в Спарті, яка вважалася зразком майнової рівності спартіатів і соціального спокою усередині общини рівних, боротьба проти концентрації багатства і майнового розшарування прийняла гострі форми і вилилася в небезпечну змову Кінадона в 399 р. до н. е. У ній брали участь колишні громадяни, які в силу описаних вище умов збідніли, втратили земельну ділянку і тому вибули з общини рівних. «Змовники знали, – писав Ксенофонт, –

що їх задуми співпадають з прагненнями усіх ілотів, неодамодів (вільновідпущеників), гігіумейіонів (неповноправних громадян) і періеків, адже коли серед них заходить розмова про спартіатів, то ніхто не може приховати, що він із задоволенням з'їв би їх живцем». Ряди невдоволених збільшувались, але донощик повідомив про змову ефорам, які, за словами того ж Ксенофонта, «прийшли в жах» від його організованості і кількості учасників. Вони не наважилися схопити Кінадона в самій Спарті, побоюючись повстання його прибічників, послали його з якимсь придуманим дорученням в одну з місцевостей Пелопоннесу і там схопили. Під тортурами Кінадон видав своїх спільників і був страчений разом з ними: усім їм наділи на шию залізні бруси, прикували до них руки і, ганяючи по вулицях Спарті, забили до смерті бичами і лозинами.

Соціальна напруженість вилилася в справжню громадянську війну ще в двох полісах Пелопоннесу – в Коринфі і Аргосі. У Коринфі соціально–політичні угруповання, використали труднощі, викликані військовими діями між Коринфом і Спартою в 392 р. до н. е. За Ксенофонтом, міська знать не хотіла воювати з олігархічною Спартою і стала готувати змову з метою укладення миру і передачі міста спартанцям. Під час одного зі свят, коли народ був зайнятий змаганнями, жертвопринесеннями і іншими святковими заходами, аристократи захопили цитадель міста – Акрокоринф, але були вибиті звідти прибулим народом. Частина змовників втекла до спартанців. Тоді народ кинувся громити будинки «знатних» і «кращих», підозрюючи їх в співчутті. Почалася різанина – «один загинув стоячи, під час дружньої бесіди, інший – сидячи, третій – в театрі, інші навіть під час виконання обов'язків арбітра на змаганнях... Знатні громадяни кинулися шукати притулку – одні до підніжжя статуй богів, що стояли на агорі, інші – до вівтарів, але вбивали і тих, хто пригорнувся до вівтарів». Аристократи, які залишилися в живих, і їх прибічники відкрили спартіатам ворота міських укріплень і впустили ворога в місто. Між спартанцями, підтримуваними їх олігархами і коринфянами сталася запекла битва. «На маленькому просторі, – повідомляє Ксенофонт, –

загиною так багато народу, що можна було там побачити людей, які лежали величезними купами, як лежать купи зерна, дерева, каменів». Спартанці були вимушені відступити, але їм вдалося захопити порт Коринфа Лехейон і викликати в місті продовольчі труднощі.

У іншому пелопоннеському місті Аргосі в 370 р. до н. е. бідні громадяни повстали проти спроможних і, озброївшись дубинами (скіталами), перебили приблизно 1200 осіб, розділивши між собою їх майно (так званий аргоський скіталізм).

Говорячи про загострення соціальної боротьби в містах Пелопоннесу, афінський оратор Ісократ писав, що громадяни багатьох полісів на Пелопоннесі «відносяться один до одного з такою недовірою, з такою ворожістю, що співгромадян бояться більше, ніж ворогів. Замість одностайності, яка була при нашій владі, і взаємної майнової підтримки вони дійшли до такого розпаду зв'язків між собою, що люди спроможні більш охоче кинули б своє майно в море, ніж надали б допомогу тим, хто має потребу, а бідні менше б зраділи знахідці кладу, ніж можливості силою оволодіти майном багатих. Припинивши жертвопринесення на вівтарях, люди, точно жертвовних тварин, закладають один одного». Узагальнюючи картину соціальних відносин в грецьких містах першої половини IV ст. до н. е., філософ Платон говорив про те, що кожен грецький поліс розколотий на два ворожі табори: на поліс багатих і поліс бідняків, готових пожерти один одного.

Соціальна напруженість в грецьких полісах виражалася не лише в природному невдоволенні нижчих категорій громадянства своїм економічним станом. Гнівалися і знатні громадяни, які використали результати економічного підйому у своїх інтересах, оволодівши великими багатствами, великими партіями рабів. Вони були невдоволені тим, що механізм полісної державності виявився недостатньо ефективним, щоб захищати їх інтереси, забезпечувати необхідний і стабільний соціальний порядок. При вирішальній ролі Народного зібрання,

переважанні прямого народоправства, яке забезпечувало вплив громадянства в цілому на державну політику, багатіючі круги залежали від його волі, повинні були нести тягар державних витрат більшою мірою, ніж бідні громадяни. Численні літургії, різні внески і обов'язкові пожертвування, конфіскації майна, які накладалися на них демократичною більшістю, викликали у верхівки громадянства невдоволення полісними порядками, особливо в тих центрах, які мали демократичний устрій. Ксенофонт, відбиваючи настрої афінської аристократії, таким чином описує ситуацію, що склалася в Афінах першої половини IV ст. до н. е.: «Коли я був багатий, – розповідає один з афінян, Хармід, – я боявся, щоб хто–небудь не підкопав стіни в моєму будинку і не забрав гроші, а мені самому не завдав якої–небудь шкоди. Потім мені доводилося ублажати донощиків: я знав, що вони мені можуть принести більше зла, ніж я їм. Крім того, місто завжди накладало на мене які–небудь повинності, а відмовитися від цього не було ніякої можливості. А тепер, коли я позбувся джерел доходу за кордоном, а від земель, розташованих в цій області, не отримую нічого, розпродав своє майно, я солодко сплю, розтягнувшись; місто мені довіряє; ніхто мені більше не загрожує, а я вже загрожую іншим: як вільному, мені можна жити і тут і за кордоном; переді мною встають з місць і поступаються дорогою багаті». Полісна аристократія мріяла про сильну владу, яка забезпечила б їй спокійні умови для множення її багатств, зміцнення її високого громадського становища.

Загострення соціальних конфліктів усередині цивільного колективу доповнювалося зростанням напруженості серед інших соціальних прошарків, зокрема між громадянством в цілому і великим за чисельністю прошарком метеків. У IV ст. до н. е. зросли їх економічна роль і вплив в житті грецьких полісів – вони володіли багатьма ремісничими майстернями, активно займалися грошовими операціями і торгівлею, за допомогою оренди отримали доступ до земельних володінь, стали заводити прибуткові господарства в Аттиці. Проте при усьому їх багатстві, частенько дуже великому, в політичному відношенні вони

були позбавлені громадянських прав. Таке незбігання їх економічного і соціально–політичного стану викликало невдоволення метеків, народжувало прагнення проникнути в ряди громадянства і тим самим взяти безпосередню участь в управлінні полісом. Але громадяни, у тому числі і самі нижчі їх розряди, не хотіли допускати до себе сторонніх і ділити будь з ким ті великі привілеї, які мали. За уся першу половину IV ст. до н. е. у Афінах тільки чотирьом щасливцям з метеків були надані громадянські права: цивільна община, полісний колектив зберігав свою замкнутість і не бажав її порушувати. Природно, це збільшувало загальну соціальну напруженість в грецьких полісах.

Однією зі спроб вирішити соціально–політичні проблеми грецьких полісів в IV ст. до н. е. було встановлення тиранічних режимів (так звана молодша, або пізня, тиранія на відміну від старшої, або ранньої, тиранії VII–VI ст. до н. е.). Тиранічні режими, як правило, виникали в тих містах, де соціальна напруженість виливалася в цивільні зіткнення (Сіракузи, Коринф, Сікіон, Гераклея). В умовах кровопролитної боротьби усередині полісів, військової загрози ззовні у ряді полісів владу захоплювали популярні полководці з середовища громадян цього полісу або чужоземні командири найманих загонів. Вони підпорядковували своєму строгому контролю Народне зібрання, раду виборних магістратів, заповнюючи їх своїми прибічниками. Мало зважаючи на полісні традиції, тирані доволі розпоряджалися земельною власністю міста, прибігали до конфіскацій, щедро роздавали громадянські права чужакам, передусім своїм найманцям, вводили нові повинності, управляли диктаторськими методами. Тирані захоплювали владу насильницьким шляхом, проте вони спиралися, особливо на початку свого правління, на деяку підтримку цивільного населення. Причому тиранів підтримували різні соціальні сили: з одного боку, демократичні круги, які виражають інтереси рядового і знедоленого громадянства, з іншого – полісна аристократія, яка хотіла бачити в сильній владі тирана гарантію міцності соціального порядку. В цих складних умовах тиранам IV ст. до н. е. доводилося

проводити політику лавірування серед різних верств населення, примирення протиріч, які загострилися: підготовувати знедолену масу громадянства і в той самий час забезпечувати інтереси полісної аристократії. Проте вирішити завдання, що суперечать один одному тирані IV ст. до н. е. не змогли. Ось чому тиранічні режими, які встановилися в грецьких полісах, виявилися недовговічними і, як правило, були пов'язані з діяльністю якого–небудь одного виверткого політика, такого, як Діонісій в Сіракузах (405–367 рр. до н. е.), Язон у Ферах (80–70–і роки IV ст. до н. е.), Філомел у Фокіді (середина 50–х років IV ст. до н. е.). Ледве прийшовши до влади, вони викликали різке невдоволення в усіх верствах цивільного населення, їх найманці виявлялися силою не дуже надійною, багато хто став жертвою змов, а режим був знищений після їх смерті або найближчих наступників. Встановлення тираній в IV ст. до н. е., як спроба вирішення хворих питань соціально–політичного життя Греції виявилася абсолютно неспроможною.

Описані вище особливості соціально–економічного і політичного розвитку грецьких полісів в IV ст. до н. е.: впровадження класичного рабства і товарної економіки, майнова диференціація громадянства, концентрація багатств на одному полюсі і зубожіння на іншому, втрата нижчими верствами цивільного населення земельної власності, падіння ролі цивільного ополчення і поширення найманства, підвищення економічного і соціального значення метеків, зростання соціальної напруженості, встановлення тиранічних режимів – усі ці хворобливі явища в історії Греції першої половини IV ст. до н. е. визначаються як криза грецького полісу. Рамки невеликої по території і населенню держави з обмеженим військово–економічним потенціалом тепер, в умовах зростаючої економіки, ускладнення господарських структур, вже не могли забезпечувати нормальних умов для подальшого розвитку. У його надрах сформувався цілий вузол протиріч, вирішити які полісна організація влади не могла, і під загрозою виявилися інтереси панівного класу. Потрібна була інша форма економічної і політичної

організації, органічною частиною якої став би поліс і яка забезпечила б подальший розвиток виробництва і культури.

Багато грецьких мислителів, аналізуючи ситуацію, пропонували свої проекти рішення проблем грецького життя IV ст. до н. е. Одне з рішень було запропоновано Арістофаном. У комедії «Жінки в Народному зібранні», написаної в 389 р. до н. е., Арістофан радить використати такий засіб вирішення наболілих питань афінського суспільства – знищити приватну власність і усупільнити майно. Після усупільнення майна, на думку Праксагори, зникнуть вади і злочини, заздрість і обман. Не потрібний буде суд, не потрібні будуть і посадовці. Обіди будуть безкоштовні. Громадяни отримають таблички з буквами, які означатимуть відповідну громадську їдальню. Зникне інститут сім'ї, діти вважатимуться загальними. Робота стане долею рабів. Настане спокійне, щасливе, мирне життя усіх громадян. Цей же мотив рівномірного розподілу багатства як основи щасливого життя розробляється Арістофаном і в комедії «Багатство», написана в 388 р. до н. е. Заходи, запропоновані героями Арістофана, були протестом проти майнової диференціації, такої характерної для Афін початку IV ст. до н. е.

Своє лікування соціальних недуг грецького суспільства IV ст. до н. е. запропоновано Платоном. Щоб зміцнити поліс і вивести його з кризи, Платон вважає необхідним розділити усе населення на три касты: касту філософів – правителів держави, касту воїнів–вартових, які охороняють кордони і підтримують внутрішній порядок, і касту іншого населення, куди входять ремісники, землероби, торговці як вільні, так і раби, які повинні працювати і обслуговувати вузьку групу філософів і вартівих. Перші дві касты мають власність, у них усе загальне, сімейні відносини регулюються особливими правилами, щоб виростити здорове і сильне покоління. В той самий час ремісники і землероби можуть мати приватну власність, сім'ю і жити відособлено. Будь–які випадки невдоволення з їх боку повинні пригнічуватися нещадно. Таким чином, і в основі проекту Платона лежала ідея підтримки раніше усього соціального

порядку шляхом особливої організації панівного класу і реорганізації державного управління в олігархічному дусі, повній відмові від завоювань демократії.

Дещо іншим був проект Арістотеля. На його думку, для оздоровлення усього ладу полісного життя потрібна була підтримка середніх прошарків громадянства, власників гоплітської ділянки. Переважання середнього класу землеробів – основа міцності полісного ладу. Ремісники і торговці виключаються із складу повноправних громадян, управління державними справами передається в руки старших за віком громадян, тоді як молоді несуть військову службу. Самою кращою формою державного управління, за Арістотелем, повинна стати помірна демократія, так звана політія, тобто такий державний устрій, в якому усіма правами користується лише вищий і середній прошарок землевласників. Сам поліс має бути невеликим за територією і населенням і розташований на морському узбережжі. Ось в такому полісі, вважав Арістотель, було б досягнуте спокійне і щасливе життя, міцний державний порядок.

Проте запропоновані проекти реформування і оздоровлення уражених кризою грецьких полісів виявилися утопічними, нездійсненими в історичній обстановці IV ст. до н. е. Криза грецького полісу продовжувала поглиблюватися.

2 Гегемонія Спарти

Спартанцям був наказаний суворий спосіб життя і заборонялася всяка розкіш. Наприклад, чоловіки не могли обідати вдома, вони збиралися за спільні столи, де обідали групами, або товариствами. Цей звичай громадських столів називався сисситії. Кожен член товариства доставляв до столу певну кількість борошна, вина, плодів і грошей. Обідали вони дуже помірно, улюблену страву їх становила чорна юшка, зварена на свинині, з приправою з крові, оцту і солі. В одязі і житлах зберігалася також найбільша простота. Тільки перед битвою спартанці вбиралися як на свято: вони надягали тоді багрянні плащі, прикрашали вінками свої довгі коси і йшли з піснями під звуки флейт. (Звістка Плутарха про

те, що Лікург заборонив у Спарті золоту і срібну монету і ввів великовагову – залізну, щоб попередити накопичення великих сум у одних руках, – це звістка не можна визнати імовірним: золоту та срібну монету почала карбувати в Греції вже після Лікурга.)

Виховання дітей було дуже суворе. Вони належали власне не батькам, а державі.

Новонародженого хлопчика батько повинен був виставляти у відомому місці, де збиралися старці. Якщо вони знаходили дитя слабким або потворним, то його кидали у прірву з вершини Тайгету; тільки діти, обіцяли стати здоровими воїнами, поверталися батькам і залишалися на їх опікою до семирічного віку. З цього віку хлопчики віддавалися в гімназію – суспільну школу, де вони займалися найбільше гімнастикою під наглядом особливих чиновників. Тут намагалися утворити з них сильних воїнів, твердих характером, здатних переносити всі позбавлення і підкорятися самої суворой дисципліні; їх змушували звикати до голоду, до втоми і перенесення болю; з цією метою, наприклад, хлопчиків жорстоко били різками, і вважалося ознакою мужності не видавати при цьому ніяких стогонів. Навіть спартанські сільські дівчата займалися гімнастичними вправами, щоб зміцнити свої сили і виробляти потім здорових дітей. Спартанки були відомі своєю красою у всій Греції; спартанські годувальниці увійшли в таку славу, що скрізь багаті люди намагалися доручати їм своїх дітей. Щоб розвинути у молодих спартиатах винахідливість і спритність, їм дозволялося безкарно красти що–небудь з їстівного, але якщо злодій потрапляв, то його боляче карали. Хлопчикам не давали взуття, влітку і взимку вони носили однаковий одяг, спали на очереті, який повинні були самі наламати в Евроті без допомоги гострих знарядь. Крім гімнастики вони навчалися в школі грати на флейті і співати войовничі релігійні гімни. Скромність і повагу до старшим були першим будинком молодих людей. Спартанські юнаки звичайно ходили по вулицях тихим, рівним кроком, з опущеним поглядом і тримаючи руки під плащем

(останнє вважалося в Греції ознакою скромності). Вони з дитинства привчалися не плодити промов, а відповідати коротко і сильно. Звідси подібні відповідай! і тепер називаються «лаконічними».

У двадцять років спартиат закінчував своє виховання і надходив у військо; у тридцять років він ставав чоловіком і користувався всіма правами громадянина; у шістдесят років він звільнявся від військової служби. Шлюб укладався між молодими людьми вільно, по схильності. Звичайно спартиат викрадав свою подругу (втім, з відома батьків) і кілька часу бачився з нею потайки, а потім вже відкрито оголошував її своєю дружиною і вводив в будинок. Становище дружини в Спарті і взагалі у дорян було досить почесне: вона була госпожою в будинку, не вела такої самотницького життя, як на Сході і частково в інших грецьких племен, і в кращі часи Спарти виявляла високий патріотичний дух. Наприклад, один молодий спартиат, показуючи матері своєї меч, помітив, що він дуже короткий. «Зроби ще один крок попереду, – відповідала мати. Інша спартанка, подаючи щит синові, вирушав на війну, сказала звужується донизу, з лаконічним: «З ним або на ньому* (тобто повертайся переможцем або мертвим).

В інших дорійських державах (особливо на острові Крит) відзначаються ті ж відносини завойовників і підкорених, ті ж суспільні столи, рада старійшин – герусія і інше, тільки в Спарті дорійські звичаї набули чинності твердих законів Лікурга. Положення дорян в Лаконії серед ворожого їм ахейського племені і постійна необхідність силою зброї підтримувати тут своє панування над більш численним народом сприяли тому, що спартанська громада засвоїла собі характер військового братства, завжди готового до бою. Впровадження Лікургових установ дійсно забезпечило Спарті кілька сот років чудового могутності і наповнило її історію гучними справами любові до батьківщини і благоговіння перед його законами. З іншого боку, вони повідомили життя спартанців характер нерухомості. Нехтуючи мирним працею і розумовими заняттями, вони з плином часу відстали в цьому відношенні від інших греків. Не займаючись торгівлею,

вони могли ще накопичувати у себе багатства допомогою військової здобичі, але, щоб побудувати храми та інші витончені будівлі, повинні були запрошувати митців з чужих областей; на ниві літератури та науки вони не дали жодного генія. Спартанці були чудовими воїнами: їх армія викликала загальне здивування і заздалегідь наводила страх на ворогів злагожденістю рухів, войовничим виглядом, яскравими плащами, блискучими мідними шоломами; боягузтво була між ними велика рідкістю: вона каралася загальним презирством і відчуженням. Але в мистецтві брати укріплені місця спартанці відстали від більш освічених еллінських народів. Перемоги захопили спартанців до військових підприємств за межі вітчизни, про ці підприємства близько познайомили їх з образом життя інших народів і спричинили за собою згодом зміни в їх простому суворому побуті.

Завдяки військовому пристрою громади, спартанці dokonчили підкорення лаконських ахейців, а потім звернули свою зброю на сусідню область – Меессню. Ворожнеча з мессенцями виникла через прикордонних суперечок у VIII столітті. Спартанці вели з ними так звані Мессенские війни.

Подробиці цих воєн прикрашені різними неймовірними оповідями. У Першій Мессенській війні відзначився цар Аригодем, який заради порятунку вітчизни заколов богам у жертву власну дочку, а потім, коли зневірився у спасінні, убив себе на її могилі. У другій війні вождем мессенцев став герой Арістомен. У числі його легендарних пригод наступне. Взятий в полон спартанцями, він разом зі своїми товаришами був кинутий у глибоку прірву, але залишився живий і врятувався з неї з допомогою лисиці: прийшла до трупів і відкрили, таким чином, хід, через який Арістомен виповз з прірви. Перемоги Арістомена, знайшов союзників у аркадянах і аргивянах, навели такий страх на Спарту, що вона, за порадою Дельфійського оракула, звернулася за допомогою до афінянам, і ті прислали їй поета Тиртея. Його войовничі гімни надихнули спартанців, і щастя перейшла на їх бік. Внаслідок зради аркадян, Арістомен програв велику битву; він

довго ще захищався в гірській фортеці Іра і, нарешті, із решти жменюю сміливців пішов в Аркадію.

Мессенія була завойована спартанцями, багато її жителі переселилися в Південну Італію і Сицилію, а решта були звернені в ілотів (середина VII століття). Потім послідували завязані війни Спарти з іншими сусідами: аркадянами і аргівянами (у перших спартанці відняли прикордонну гірську область Тегею, у друге – Кинурию). До епохи греко–перських воєн Спартанець був найсильнішою державою Греції. Майже всі народи Пелопоннесу визнали над собою спартанську гегемонію. Вона виражалася в тому, що на загальних радах і під час спільних походів очолювання належало спартанських царів.

3 Причини греко–перських воєн. Їх періодизація

Формування грецьких полісів, що супроводжувалося бурхливими соціально–політичними потрясіннями, завершилося до кінця VI ст. до н. е. Внутрішнє положення у Балканській Греції стабілізувалося, в численних полісах поживалося господарське життя, зміцнилося політичне положення середніх прошарків громадянства, створилися умови для розвитку культури.

Проте наприкінці VI ст. до н. е. грецьким полісам стала погрожувати сусідня могутня держава Ахеменідів. Величезна перська монархія оправилася від серйозних потрясінь і міжусобних воєн, що спалахнули після смерті Камбіза. Серією економічних і військово–адміністративних реформ Дарію I вдалося зміцнити внутрішнє і зовнішнє положення Перської імперії, яка перетворилася наприкінці VI ст. до н. е. у світову державу.

Захопивши грецькі міста Малої Азії і острова східної частини Егейського моря, перська правляча верхівка стала розробляти плани підкорення полісів Балканської Греції. Для світової держави, яка має в розпорядженні колосальний для того часу військово–економічний потенціал, необмежені фінансові кошти, величезну навчену армію, завоювання дрібних, до того ж ворогуючих між собою

грецьких полісів здавалося нескладним завданням і в той самий час принадною метою. Грецькі поліси були розвиненими торгово–ремісничими містами, досить населеними, з високою культурою і тому могли принести перській казні і правлячій верхівці різноманітні вигоди. До того ж захоплення Балканської Греції було важливе із стратегічної точки зору, оскільки віддавало в руки великого царя усе Східне Середземномор'я.

Балканським полісам перси несли загрозу самому їх існуванню, їх шляху розвитку, як полісних організмів з інтенсивною економікою, активним політичним життям громадян, з самобутнім стилем життя і культури.

Отже, агресія перської держави, яка підігривається уявною слабкістю жертви, з одного боку, і природна потреба в захисті самих основ свого існування з боку греків – ось найбільш глибокі причини греко–перських воєн, які потрясли Східне Середземномор'я в першій половині V ст. до н. е. і зробили величезний вплив на розвиток грецького суспільства і його культури.

Ось чому війна грецьких полісів з перською державою розглядалася не як звичайне військове зіткнення, а як боротьба двох світів. В ході греко–перських воєн вирішувалася доля грецьких полісів. Це зумовило гостроту військових зіткнень, призвело до мобілізації усіх військово–економічних ресурсів, на полях битв піддалися жорстокій перевірці усі соціальні і політичні установи воюючих сторін.

Війна греків з Персією датується 500–449 рр. до н. е., тобто це одне з найтриваліших військових зіткнень у світовій історії. Зазвичай в науковій літературі прийнято називати боротьбу греків з перською державою греко–перськими війнами тому, що військові дії велися не безперервно, а розпадалися на ряд військових кампаній, більш менш тривалих. Таких військових кампаній можна виділити п'ять:

1. 500–494 рр. до н. е. – повстання Мілета і грецьких міст Малої Азії проти перського ярма.

2. 492–490 рр. до н. е. – перше вторгнення перських військ на територію Балканської Греції.

3. 480–479 рр. до н. е. – похід Ксеркса на Грецію – кульмінаційний пункт греко–перських воєн.

4. 478–459 рр. до н. е. – зміна характеру військових дій, перехід стратегічної ініціативи до греків, звільнення від персів грецьких міст островів Егейського моря і Малої Азії. Посилення афінської військової могутності.

5. 459–449 рр. до н. е. – військова експедиція Афін і їх союзників в Єгипет і завершення греко–перських воєн.

4 Перші вторгнення персів у Балканську Грецію (492–490 рр. до н. е.). Похід Ксеркса

Після пригнічення повстання малоазійських міст Дарій I визнав момент сприятливим для здійснення своїх давніх стратегічних планів з підкорення полісів Балканської Греції. Він мав в розпорядженні значну армію, яка тільки що отримала перемогу над повсталими греками, володів стратегічною ініціативою, мав такий «законний» привід для вторгнення, як покарання тих, хто допомагав іонійцям. Навпаки, у балканських державах панували страх і розгубленість.

У Малій Азії був сформований сильний експедиційний корпус чисельністю приблизно 30 тис. воїнів і великий флот приблизно 600 судів. На чолі цієї армії був поставлений зять царя, талановитий воєначальник і дипломат Мардоній. Метою походу Мардонія було завоювання грецьких міст в протоках і на північному узбережжі Егейського моря, підпорядкування фракійських племен, Македонії і, якщо ситуація виявиться сприятливою, вторгнення на територію самої Греції і захоплення Афін. Мардоній також прагнув зміцнити свій тил, зокрема запобігти можливості нового повстання в Малій Азії. За його

розпорядженням тирана були позбавлені влади, а в містах відновлені полісні органи влади.

У 492 р. до н. е. Мардоній переправив свою армію через Геллеспонт (суч. Дарданелли), яка почала захоплення північного узбережжя Егейського моря. Флот з припасами, спорядженням і продовольством супроводжував сухопутне військо. Персам вдалося підпорядкувати прибережні грецькі міста, південні фракійські племена, острів Фасос, виявив свою покірність і македонський цар Александр. Проте біля мису Афон персидський флот потрапив у бурю і був знищений на прибережних скелях. За відомостями Геродота, загинуло 300 судів і приблизно 20 тис. воїнів.

Зазнавши таких втрат, Мардоній був вимушений відвести залишки своєї армії в Малу Азію. Незважаючи на невдачу походу 492 р. до н. е. загалом, за що Мардоній був відсторонений від командування, персам вдалося закріпитися в північній частині Егеїди і створити собі плацдарм на майбутнє.

Невдача першого походу не змінила планів Дарія, і він знову став готуватися до вторгнення в Грецію. Формувалася нова відбірна армія чисельністю до 20 тис. воїнів і великий флот. На чолі її були поставлені досвідчений воєначальник Датіс і племінник царя Артафрен. Радником при них був вигнаний з Афін колишній тиран Гіппій, який добре знав місцеві умови і мав своїх прибічників в Афінах. Перси врахували складність обхідного руху навколо північного узбережжя Егейського моря і прийняли сміливе, хоча і ризиковане рішення – переправити армію на кораблях прямим шляхом з Малої Азії в Аттику і з ходу розгромити Афіни. Це рішення було ризикованим, оскільки на маломістких і тихохідних судах переправити великі маси піхоти і особливо кінноти було дуже небезпечно. Переобтяжені судна легко могли стати здобиччю навіть легкого морського хвилювання і нападу ворожих кораблів.

Військовим приготуванням передувала дипломатична підготовка. У 491 р. до н. е. у усі поліси Балканської Греції були спрямовані персидські послани з

вимогою повної покірності (вимога «землі і води») або хоч би нейтралітету в майбутній війні. Багато грецьких полісів–островів Фессалії, Беотії підкорялися цій вимозі, Аргос заявив про свій нейтралітет, але найсильніші грецькі держави, Спарта і Афіни, категорично відкинули вимоги. Спартанці скинули послів в колодязь, запропонувавши самим узяти там «землю і воду», а афіняни скинули послів із скелі. Вбивство послів зробило неможливим ведення яких–небудь переговорів. Греки готувалися до війни.

Дочекавшись спокійної погоди, Датіс і Артафрен, дотримуючись крайньої обережності, переправили свою армію на острів Евбею, де захопили і знищили Еретрію, а її жителів обернули в рабство. Після підкорення Евбеї перси висадилися в північно–східній частині Аттики – біля містечка Марафон, розташованого в 42 км від Афін.

Ймовірно, план військових дій проти Афін був складений за радами Гіппія. На широкій марафонській рівнині перси могли спокійно і зручно розташувати свою армію і використати чудову кінноту. Маючи добре укріплений табір, перси могли безперешкодно спустошувати усю Аттику. З Марафону можна було вчинити напад на Афіни по сухопуттю, а великий персидський флот міг обігнути мис Суній і атакувати Афіни з моря. Саме така комбінована атака флоту з боку моря і сухопутної армії з глибини принесла персам успіх у взятті Мілета в 494 р. до н. е.

Положення посилювалося тим, що Гіппій мав своїх прибічників в самих Афінах, які вели агітацію на користь персів. До того ж серед афінського командування не було згоди відносно плану ведення військових дій. Частина стратегів дотримувалася вичікувальної пасивної тактики і пропонувала обмежитися обороною Афін. На довершення усього афінянам відмовила в негайній допомозі Спарта, оскільки в ці дні там проходило релігійне свято.

У цих крайніх обставинах на перший план висунувся талановитий полководець Мільтіад. У кінці VI ст. до н. е. він був правителем Херсонесу

Фракійського, часто стикався з персами і добре знав особливості перської військової організації, її сильні і слабкі сторони. У 490 р. до н. е. Мільтіад був одним із стратегів і запропонував план ведення військових дій, який зрештою привів афінян до перемоги. Мільтіад хотів випередити персів і нав'язати їм наступальну тактику. Він переконав своїх колег стратегів не відсиджуватися в погано укріплених Афінах, а вести усе військо до Марафону і дати там рішучу битву. 12 вересня 490 р. до н. е. відбулася знаменита Марафонська битва, що увійшла до історії античного військового мистецтва.

На Марафонській рівнині зіткнулися дві різні системи військової організації: старогрецька фаланга, що складається із важкоозброєних піхотинців–гоплітів, і розсипний лад персів. Кращими в персидській армії були прославлена кіннота і лучники.

Використовуючи особливості місцевості, Мільтіад побудував фалангу (всього 11 тис. воїнів) не так, як це зазвичай робилося у греків, по 1000–1200 воїнів по фронту і 8 шеренг в глибину, а розтягнув її за рахунок зменшення щільності рядів в центрі так, щоб фланги упиралися в сусідні пагорби, що оберігало греків від оточення і атаки перської кінноти. Для надання більшої маневреності фаланга була розбита на три частини: лівий фланг, центр і правий фланг, які могли діяти самостійно.

Для того, щоб нейтралізувати дію перських стрільців, останні 100 м до зближення з супротивником греки пробігли бігом. Битва розвивалася за запропонованим полководцем планом: перська кіннота не могла обійти грецькі фланги і практично мало брала участь у битві. Під час бою персам вдалося потіснити ослаблений центр афінян, проте на флангах греки, перевернувши персів, розгорнулися і ударили по центру. Перемога була повною, на полі бою залишилося більше 6 тис. воїнів супротивника, афіняни втратили 192 гопліта.

Відразу ж після битви в місто Афіни був спрямований скороход з радісною звісткою про довгождану перемогу. Він прибіг на агору і з вигуком «Перемога»!

намертво рухнув на землю. На згадку про цей епізод на Олімпійських іграх була встановлена марафонська дистанція в 42 км 192 м – відстань від місця битви до афінської агори.

Використовуючи перебування усього афінського війська далеко від Афін, перси зробили спробу опанувати беззбройне місто з моря, переправивши воїнів на судах, але Мільтіад передбачав і цей хід. Відразу ж після перемоги під Марафоном афінське військо форсованим маршем повернулося в Афіни до прибуття туди перського флоту. Перська ескадра постояла на рейді деякий час і, розуміючи безперспективність облоги, пішла до берегів Малої Азії. Таким чином, і цей напад персів на Балканську Грецію закінчився повним провалом.

Перемога афінян біля Марафону мала величезне морально–політичне значення. Вона показала перевагу грецької військової організації, силу невеликих грецьких полісів. Прославлена перська армія, яка до того ж мала в розпорядженні майже подвійну перевагу в силах, була наголову розбита цивільним ополченням. Перському цареві стало ясно, що завоювання Еллади зажадає мобілізації величезних засобів, великої напруги усіх сил Перської держави.

Дарій I, розуміючи, що його військово–політичному престижу завдано сильного удару, з подвійною енергією почав приготування до нового вторгнення в Грецію. Проте його смерть в 486 р. до н. е., а потім повстання, що спалахнули, у Вавилонії і Єгипті перешкодили новому цареві, синові Дарія, Ксерксові завершити ці приготування. Але, відновивши відносний спокій у своїй великій державі до 483 р. до н. е., Ксеркс енергійно приступив до прямої військової і дипломатичної підготовки вирішального походу на Грецію. З усіх кінців імперії стягувалися військові контингенти в Малу Азію, будувався флот, заготовлювалися спорядження, продовольство і припаси. Оскільки транспортування величезній армії, прямим шляхом, через Егейське море, була неможливим, затвердили «маршрут Мардонія» – довший, але надійніший обхідний шлях уздовж північного узбережжя Егейського моря. Тут на скорених ще Мардонієм землях, включаючи

Македонію, що визнала перський протекторат, будувалися склади для постачання великої армії. Щоб убезпечити себе від випадковостей плавання уздовж мису Афона, багатого вирами і рифами (саме тут загинув великий персидський флот в 492 р. до н. е.), біля основи півострова Акте був проритий 2-кілометровий канал для проходу судів.

Була проведена ретельна дипломатична підготовка походу. Не жаліючи золота для підкупу, перси добилися підтримки з боку ряду аристократичних полісів Фессалії, Беотії. Аргос заявив про свій нейтралітет, що було вигідно персам. Щоб попередити можливу допомогу з боку полісів Великої Греції, Ксеркс домовився з Карфагеном про активізацію військових дій в Сицилії, які скували сили західних греків.

До 481 р. до н. е. приготування були закінчені, величезна перська армія, яка налічувала не менше 150–200 тис. воїнів (Геродот, сильно перебільшуючи сили персів, називає фантастичну цифру в 5,28 млн. воїнів), потужний флот до 1200 судів різного класу були готові до вторгнення. Надаючи особливе значення кампанії, цю найбільшу армію старовини очолив сам цар царів Ксеркс. Страшна, смертельна загроза нависла над Елладаю.

У Греції теж готувалися до війни, домагаючись військово-політичної єдності численних і часто ворогуючих між собою полісів і консолідації усередині самих полісів, з одного боку, і вигнання проперських елементів і різних опозиційних сил – з іншою. Природно, нарощувалася військова потужність кожного полісу, розроблялися різні плани відбиття перської агресії.

До 481 р. до н. е. у Балканській Греції вдалося припинити міжусобиці і на конгресі в Коринфі знаходився військовий союз 31 полісу Греції. Об'єднувалися збройні сили і флот, що виставляються в максимальній кількості, на чолі об'єднаної армії і флоту були поставлені спартанські царі як найдосвідченіші воєначальники.

Краще всього в джерелах відбито політичне життя Афін того часу. Афіни були непримиренним ворогом персів, а перські царі вели підготовку до вторгнення в Елладу під приводом помсти саме Афінам. Після марафонської перемоги афіняни вжили рішучі заходи для боротьби з проперськими елементами, передусім прибічниками вигнаного тирана Гіппія, найближчого радника персів в Марафонській битві. Використовуючи введену Клісфеном процедуру ostracismu, афіняни вигнали найбільш впливових прибічників Пісістратидів (Гіппарха, сина Харма, і Мегакла, сина Гіппократа). З питань зміцнення військової могутності Афін в Народному зібранні розгорілася боротьба між прибічниками політичного угруповання на чолі з Фемістоклом і іншим, очолюваним учасником марафонської битви Арістідом. Фемістокл закликав до посилення морської могутності Афін. Він висунув програму будівництва сильного військово–морського флоту у складі 200 самих швидкохідних судів – трієр, розширення афінської гавані, спорудження портових будівель і постійних тренувань суднових екіпажів. Реалізація морської програми Фемістокла припускала проведення наступальних дій і активної зовнішньої політики афінської держави. Для виконання цієї програми передбачалося використати доходи з Лаврійських срібних копалень збільшивши їх шляхом активнішої експлуатації копалень. Програма Фемістокла мала не лише військовий, але і політичний аспект. Її реалізація піднімала політичну роль нижчих прошарків афінського громадянства, представників четвертого майнового розряду за солонівським становим діленням – фетів. Фети не мали засобів на придбання дорогого гоплітського спорядження і могли служити головним чином у флоті. Ось чому програма Фемістокла зустріла заперечення з боку заможних прошарків афінських землевласників, інтереси яких представляв Арістід. Він прагнув до зміцнення гоплітського війська, будівництва оборонних укріплень навколо Афін і проведення більше пасивної зовнішньої політики.

До кінця 80–х років V ст. до н. е. угруповання Фемістокла отримало перемогу, його політичний супротивник Арястяд був вигнаний ostracismom, і

морська програма Фемистокла стала енергійно проводитися в життя. Її успішному проведенню сприяла така демократична реформа афінського державного устрою, як введення жеребу при виборі вищих посадовців в Афінах – архонтів. Якщо раніше вони обиралися відкритим голосуванням, на результати якого аристократія могла впливати через залежних осіб підкупом і іншими засобами, то після 487 р. до н. е. від усіх 10 територіальних фял обиралися 500 кандидатів, з яких сліпа доля вибирала дев'ять вищих магістратів–архонтів. Проте, прагнучи до об'єднання сил напередодні перського нашестя, афіняни дозволили повернутися в місто усім підданим остракізму, у тому числі і Арістиду, який разом з Фемистоклом взяв найдіяльнішу участь у військових діях, що незабаром розгорнулися.

Великий афінський флот, що складається з кращих судів того часу, керованих тренуваними командами, вдало доповнював прекрасну спартанську важкоозброєну піхоту. Разом з ополченнями і судами інших союзних полісів Еллада мала в розпорядженні великі сили для відбиття перського нашестя.

Ранньою весною 480 р. до н. е. почався великий похід Ксеркса на Елладу. Перси переправилися по двох понтонних мостах через протоку Геллеспонт, причому переправа не обійшлася без курйозу: сильна течія і хвиля зруйнували один понтонний міст. Розгніваний Ксеркс як типовий східний деспот, що вважає себе повелителем не лише людей, але і стихій, наказав покарати бичами води Геллеспонта, для його утихомирення у воду були кинуті кайдани. Будівельники моста були обезголовлені. Довелося зводити новий міст.

За підготовленим маршрутом перси благополучно пройшли усе фракійське узбережжя і Македонію. Греки спочатку припускали тримати оборону у вузького входу в Темпейську долину (Північна Фессалія) і навіть вислали туди 10-тисячний загін, але, побоюючись зради фессалійської аристократії, залишили оборонні позиції і відступили.

Новим оборонним рубежем було обрано вузьку Фермопільську ущелину, по якій проходила єдина дорога з Фессалії в Середню Грецію. Тут були побудовані

оборонні споруди – стіна, вежі (їх залишки виявлені археологами). Сюди попрямував звідний загін з 7,2 тис. гоплітів, включаючи 300 спартанців на чолі з їх царем Леонідом. Одночасно сильний грецький флот з 270 трієр зайняв позиції біля північного краю острова Евбеї у мису Артемісії. Оборона Фермопіл і битва біля Артемісія переслідували обмежені цілі: перевірити бойову готовність персів, з одного боку, а з іншої – згуртувати в спільній битві союз грецьких міст і збудити ненависть до загарбників. Поки не могло бути і розмови про вирішальну битву як на суші, так і на морі – занадто нікчемні були сили греків в порівнянні з армією Ксеркса. Поставлені цілі були досягнуті. Оборона Фермопіл перетворилася на символ нещадної і священної боротьби за незалежність Греції. У бойовому епізоді у Фермопіл в усьому блиску проявилися кращі сторони грецької військової організації. Величезна армія персів впродовж чотирьох діб штурмувала грецькі позиції, які захищаються невеликим загonom. Справа дійшла до того, що злякані героїчними діями греків, перські воїни відмовилися йти в атаку і їх за наказом царя погнали вперед бичами. Ксеркс був вимушений ввести у бій свою знамениту гвардію, так званих «безсмертних», що робилося в дуже окремих випадках. Але і «безсмертні» не могли збити греків з їх позицій. Леонід виявився блискучим тактиком. Він уміло використав місцеві умови і майстерно побудував свою оборону. У бою греки застосовували маневрування, неправдиві відходи назад, після чого знову вибудовувалися у фалангу і завдавали нищівних ударів ворогу.

Ксеркс гнівався, але усе було марно. Склалася парадоксальна ситуація: найпідготовленіша і більша перська армія нічого не могла поробити з маленьким грецьким загonom. Ксеркса виручив зрадник–фессалієць. За велику суму він показав обхідну дорогу і вивів персів в тил захисників Фермопіл. Вважаючи подальшу оборону безглуздою, Леонід, щоб врятувати велику частину воїнів, що залишилися, наказав їм відійти. На місці битви залишилися лише спартанці, яким закон забороняв відступати з поля бою. До них добровільно приєдналися воїни з

міст Феспій і Фіви. Після героїчного опору усі вони пали у битві, і стало ясно, що в Елладі Ксеркс зустріне таких же доблесних захисників.

Незважаючи на захоплення Середньої Греції, у тому числі Афін, основні військові сили греків, союзна армія і флот були збережені. Згідно з первинними планами, греки усією армією повинні були обороняти Коринфський перешийок, де зводилися потужні оборонні споруди. Ось чому спартанці наполягали на перекладі зосередженого в Саламінській протоці союзного флоту ближче до сухопутної армії. Проте афінські керівники і передусім Фемістокл запропонували інший план: дати рішучу морську битву у вузькій Саламінській протоці, де швидкохідні і маневрені грецькі трієри мали б перевагу над громіздкими і тихохідними судами супротивника. А морська перемога, на думку афінян, могла круто повернути долю усієї війни.

Сам Ксеркс, у свою чергу, рахував рішучу морську битву в даний момент вкрай бажаною тому, що у нього була майже подвійна перевага у кількості судів, їх фінікійські команди він вважав досить досвідченими в морській справі. До того ж грецький флот був відірваний від сухопутного війська, тоді як персидські кораблі тісно взаємодіяли з основним складом армії.

Прагнучи схилити спартанців до рішучої битви, Фемістокл застосував наступну хитрість. У табір персів був посланий лазутчик, який передав Ксерксові нібито секретні відомості про відхід грецького флоту з-під Саламіну. Повіривши цим донесенням, а вони могли відповідати дійсності, Ксеркс наказав зайняти виходи з Саламінської протоки і тим самим блокувати грецький флот. Битва стала неминучою. Вона сталася 28 вересня 480 р. Як і припускав Фемістокл, швидкохідні і маневрені грецькі судна, що прекрасно орієнтуються в мілководді вузької протоки, зломали наполегливий опір персів і знищили майже увесь їх величезний флот.

У безсилій люті Ксеркс спостерігав з берега за загибеллю своїх судів. Знищення перського флоту різко змінило військову ситуацію. Грецькі кораблі

могли тепер перерізати усі комунікації з Малою Азією, знищити понтонні мости через Геллеспонт і поставити в скрутне становище сухопутне військо. Тому Ксеркс міняє плани військової кампанії. Зі значною частиною армії і залишками флоту він повертається в Азію. У Середній Греції залишився відбірний корпус на чолі з досвідченим Мардонієм.

Мардоній відвів свої війська в дружню персам Беотію, реорганізував їх і весною наступного 479 р. до н. е. знову захопив і розграбував Афіни. Біля мису Мікалі готувалися резервна армія і флот, які повинні були підстрахувати дії Мардонія. У 479 р. до н. е. грецьке союзне командування розробило план комбінованого удару і знищення одночасно і сухопутної армії Мардонія у Беотії, і резервної бази біля Мікалі. Союзне грецьке ополчення під командуванням талановитого спартанського воєначальника Павсанія зібралось у Беотії і біля міста Платеї нав'язало рішучу битву Мардонію (479 р. до н. е.). Битва біля Платеях, одна з найбільших сухопутних битв античності, є зразком військового мистецтва Давньої Греції. Мардоній мав в розпорядженні відбірне 70–тисячне військо, грецьке союзне ополчення було не меншим. В ході битви були показані зразки військової хитрості, тактичного таланту і умілого маневрування великих мас піхоти. Обидва полководці – Мардоній і Павсаній – збудували війська на укріплених позиціях і кожен прагнув виманити супротивника з укріплень, змусивши завдати першого удару. Кінноті Мардонія вдалося виявити і засипати джерела водопостачання греків, перехопити вози з продовольством і тим самим поставити в скрутне становище їх військо. Не маючи можливості залишатися на своїх укріплених позиціях, Павсаній здійснює ризикований і абсолютно несподіваний для супротивника маневр. Глухою ніччю він наказав знятися з позицій свого центру, що складається з гоплітів союзних міст, відійти на 20 км до Платеїв і там закріпитися. Потім почав відхідний рух по різних дорогах, але підтримуючи зв'язок один з одним, правий фланг, займаний спартанцями, за ним лівий фланг, займаний афінянами. Уранці, коли перси виявили порожній табір

греків, Мардоній наказав своїм воїнам знятися з позицій і рухатися до Платеїв, а сам на чолі відбірного авангарду і кінноти спішно кинувся переслідувати, як він вважав, відступаючого безладно супротивника. Ось цього–то і чекав Павсаній. Як тільки з'явилися перші персидські вершники, спартанці розгорнули фалангу і зустріли персидський авангард усією своєю потужністю. У вирішальний момент бою підспіли афіняни, і перси були розсіяні. У бою був убитий і Мардоній. Коли ж підійшли інші частини перської армії, спартанці і афіняни розгромили позбавлене командувача військо. Ар'єргард персів під командуванням Артабаза так і не встиг підійти до місця битви. Дізнавшись про повний розгром основної частини армії, Артабаз поспішив зі своїм корпусом в Малу Азію. Битва біля Платеях закінчилася повним розгромом відірної армії Мардонія. Того ж дня союзна ескадра на чолі із спартанським царем Леотіхидом і афінським стратегом Ксантіппом атакувала резервну базу персів біля мису Мікалі і комбінованою атакою з моря і суші знищила сильну персидську армію і спалила велику частину перських судів.

Битви біля Платеїв і Мікалі стали блискучим завершенням напруженої боротьби греків з армією Ксеркса. Після її загибелі великий цар вже і не мріяв про підкорення вільної Еллади, військова потужність Перської монархії була настільки розхитана, що цареві доводилося думати про те, як би утримати свою державу від розпаду.

У військових діях грецьких полісів з перською державою стався поворот. Стратегічна ініціатива перейшла до греків. Відбивши напад на Балканську Грецію, греки поставили перед собою нові завдання: звільнення від перського панування міст західної частини Малої Азії і проток.

5 «Молодша» тиранія в Греції та її причини

З Пелопоннеської війною світ грецьких полісів вступив в смугу тривалого і важкого кризи, з якого йому вже не судилося вийти власними силами. Звичайно, війна не була причиною цієї кризи, але вона вирішальним чином прискорила його наступ, розв'язавши дію тих руйнівних сил, енергія яких давно вже накопичувалася в надрах давньогрецького суспільства. У IV ст. до н. е. криза полісної системи став вже безсумнівним фактом. термін стасис («Смута», «повстання») часто зустрічається в позднекласическій період – від Пелопоннеської війни і до тимчасового об'єднання Греції під владою македонських царів.

Однак зміст історичного процесу не обмежувалося тоді одним лише руйнуванням старого полісного ладу. Одночасно йшли пошуки виходу з тяжкого становища, випробували різні варіанти подальшого розвитку, і в цих пошуках і дослідях встановлювалися нові істини, які могли стати вихідними моментами у формуванні нової суспільної системи.

Важливе місце в ряду цих історичних дослідів належить пізньокласическій тиранії; її називають пізньою, або молодшою, тиранією, щоб відрізнити від тиранії архаїчного часу, що супроводжувала народженню грецького поліса. Своєрідний характер і значення цієї пізньої тиранії цілком визначаються тими особливими історичними умовами, які її породили. Молодша тиранія була викликана до життя кризою поліса – це положення визнається тепер безперечним. Однак щоб усвідомити по-справжньому цю істину, треба чітко уявляти собі логіку тих соціальних процесів, які зумовили і загальна криза полісної системи, і народження молодшої тиранії.

Криза поліса був перш за все кризою громадянського суспільства. Вихідний момент розкладання останнього слід шукати в сфері соціально-економічній. Прогресуюче розвиток крупнообласницького рабовласницького господарства неухильно вело до концентрації власності в руках небагатьох і до розорення і

зубожіння мас вільних громадян. Зростання соціальної нерівності в свою чергу викликав загострення суспільних відносин навіть в передових демократичних полісах, де додавалися особливі зусилля для підтримки відомого рівності між громадянами. Б'є в очі розкіш багатіїв викликала заздрість і недобррозичливість низів. Зростаюче роздратування народної маси знаходило вихід у швидких судових розправах над окремими багатіями, а іноді і в масових погромах, як було, наприклад, в Аргосі в 370 р. До н.е. е., коли міська біднота, підбурювана демагогами, забила на смерть палицями до 1200 багатих громадян.

У цих умовах виявилось банкрутство полісного держави, чії можливості були дуже обмежені, а між тим як громадяни мали на нього все більше підвищені вимоги, наполягаючи: бідні – на подальше розширення системи державного допомоги, а багаті – на забезпеченні своєї власності і життя ог посягань з боку цієї бідноти, на наведенні в країні твердого порядку. Не будучи в змозі задовольнити ці вимоги, а отже, і забезпечити єдність і згоду громадян, полісное держава втрачало історичний сенс. На практиці було важливо і те, що один і той же соціальний процес – зубожіння народних мас – приводив не тільки до підриву традиційної опори поліса – громадянського ополчення, але і до створення нової політичної сили – найманної армії, яку при нагоді можна було використовувати для повалення існуючого ладу. І дійсно, занепад полісного держави, його нездатність впоратися зі зростаючими труднощами і обумовлена ??цим практика надзвичайних призначень заохочують ініціативу окремих честолюбців, які, спираючись на особистих друзів і найманців, починають все частіше домагатися одноосібної влади.

Намітилася тенденція до подолання поліса зсередини доповнювалася не менше виразною тенденцією до його подолання і ззовні. Зростаючі економічні і політичні зв'язки підривали полісної партикуляризм, і всюди виявляється тяга до об'єднання, особливо в рамках окремих історичних областей (Халкідікській, Фессалійський, Беотійський, Аркадські і інші союзи). Однак розвиток це

наражалося на серйозні перешкоди: крім традицій полісної автономії виявилось прагнення полісів–гегемонів перетворювати союзи у власні держави, а з іншого боку, тривало суперництво цих сверхполісов через гегемонії в Греції. Все це вело до безперервним міжусобним війнам, які послаблювали греків і заохочували втручання в їх справи сусідніх «варварських» держав – Персії на Сході і Карфагена на Заході.

Соціальний і політична криза поліса природно доповнювався кризою ідеології. Характерною рисою часу була зростаюча аполітичність, т. Е. Байдужість громадян до долі своєї держави. Раціоналістична критика існуючого порядку, яку започаткували софісти і Сократ, не залишила каменя на камені від полісного патріотизму, на зміну якому тепер прийшли нові настрої і нові ідеї. У той час як народна маса все частіше вдавалася спогадами або, скоріше, мріям про примітивне урівнительства, верхівка суспільства все більше просочувалася індивідуалістичними і космополітичними настроями. Традиційні політичні доктрини, демократичні і олігархічні в рівній мірі, виявлялися неспроможними перед обличчям нових завдань, і, у міру того, як криза брав все більш затяжну і гостру форму, в суспільстві серед людей різного соціального і культурного рівня міцніло переконання, що лише сильна особистість, авторитетний вождь або диктатор, що стоїть над цивільним колективом, зможе знайти вихід з того глухого кута, в який зайшло полісное держава. У політичній літературі, що виражала запити полісної еліти, популярними стають тема і образ сильного правителя (в трактатах Антисфена, Платона і Аристотеля, у промовах Ісократ, в історичних або мнімоісторическіх творах Ксенофонта).

Оскільки, однак, внутрішнє перебудова не мислилося без перебудови зовнішнього, наведення порядку всередині окремих міст – без встановлення загального миру в Греції і переможного відображення «варварів», образ сильного правителя набував одночасно риси борця за об'єднання Еллади, керівника загальноеллінські війни проти «варварів», риси царя–завойовника (особливо у

Исократа в промовах «Евагор» і «Філіп» і у Ксенофонта в романі «Кіропедія»). Так мрії про соціальному і політичному перебудові суспільства виявилися пов'язані з монархічною ідеєю, а остання в свою чергу – з ідеєю панеллінських.

Природним наслідком соціального, політичного та ідеологічного кризи грецького суспільства в позднекласическій період стало відродження тиранії. Розкладання полісної системи створювало сприятливі умови для дій окремих честолюбців, для їх виступу проти традиційних республіканських порядків і створення режимів особистої влади.

Нестачі в таких спробах не було. Характерне для того часу розвиток крайнього індивідуалізму породжувало у сильних і зарозумілих людей прагнення вийти з-під контролю суспільства, скинути часом справді тяжку опіку громадянського колективу і підпорядкувати цей колектив своїй волі. Не людина – суспільству, а суспільство – сильній людині – така була тут вихідна аксіома, теоретичну підставу якої поклали софісти своїм вченням про відносність закону в порівнянні з природою і кінцевим висновком про безумовне право сильного від природи людини на першість і владу над іншими.

Це переконання сильної особистості в своєму праві на владу не було чимось суто суб'єктивним – воно спиралося на усвідомлення реально існуючих можливостей. Ситуація була сприятлива для здійснення найзухваліших задумів не тільки тому, що старий порядок похитнулася безперервної смутою; важливою умовою успіху було також наявність необхідних сил, на які ініціатор перевороту міг спертися. Зазвичай подібний авантюрист діяв у згоді з групою впливових друзів, що покладали на нього таємні надії. Потім такий честолюбець намагався демагогічними обіцянками залучити на свою сторону масу простого народу, що при легкій збудливості демосу зробити було не так уже й важко. Нарешті, в його розпорядженні завжди могло бути достатня кількість озброєних найманців.

Поширення найманства взагалі було одним з найважливіших факторів, що підготували народження молодшої тиранії. Саме найманці, яким на відміну від

воїнів громадянського ополчення менш було властиве почуття обов'язку перед державою і більше – свідомість зв'язку з безпосереднім командиром, виявлялися найчастіше тим засобом, за допомогою якого честолюбний і не дуже лояльно налаштований полководець міг повалити свій уряд. При цьому очевидно, що так могли надходити не тільки місцеві політичні діячі, котрі обіймали високий військовий пост з волі співгромадян, а й звичайні начальники найманих загонів, чужаки–професіонали, які прийшли на службу – часто разом зі своїми загонами – з боку, так що найманство і тиранія могли бути в цей період взаємопов'язаними явищами.

Зазвичай народження тиранії здійснювалось в обстановці гострої внутрішньої боротьби, викликане або ускладненою зовнішніми загрозами. В такий момент полисное держава, відчуваючи своє безсилля впоратися з одночасно обрушилися на нього внутрішніми і зовнішніми труднощами, нерідко вдавався до допомоги будь–якого авторитетного політика або полководця і наданням йому надзвичайних повноважень (наприклад, призначення одноосібним стратегом–автократором) створювало необхідну легальну передумову, подавало привід до встановлення режиму особистої влади.

Гострі кризові ситуації в цей бурхливий час виникали в багатьох грецьких містах, і нерідко вони вирішувалися саме встановленням тиранії. Діонісії – батько і син – в Сіракузах, Ликофрон, Ясон та Олександр в Фессалії, Филомеле, Ономарх, Фаїлла і Фалек в Фокіді, Евфроній в Сикионе, Спартокіди на Боспорі, Клеарх і його наступники в Гераклеє Понтийской, Евагор і Нікокл на Кіпрі – ось імена лише найбільш відомих представників тиранії в позднекласічеській період. Однак і цього переліку достатньо, щоб переконатися в тому, наскільки поширеним явищем виявилася пізня тиранія.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізувати кризові явища давньогрецького полісу в першій половині IV ст. до н.е.
2. Арістофанова модель виходу з кризи: позитивні і слабкі складові.
3. Проаналізувати політичну суть і наслідки гегемонії Спарти.
4. Суть спартанської моделі виховання
5. Які були причини греко–перських військових конфліктів?

Список електронних посилань до лекції 3

Питання 1 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

Питання 2 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

Питання 3 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

Питання 4 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

Питання 5 <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm/> (дата звернення 09.02.2017).

ТЕМА 3 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Лекція 1 Царський період в історії Риму

План

1. Природа і населення Апеннінського півострова.
2. Виникнення держави в Римі.

Природа і населення Апеннінського півострова

Апеннінський півострів нагадує своєю конфігурацією чобіток, який глибоко вдається до Середземного моря. Його геологічним продовженням є о. Сицилія, відокремлений від Італії трикілометровою Мессинською протокою. На північ від Сицилії розсіпані дрібні Ліпарські (Еолійські) островці. Уздовж західного узбережжя Італії розташовані великі – Сардинія і Корсика, а ближче до берега – невеликі Ільва (Ельба) і Капрея (Капрі) острова. Навколо усіх них плескалися хвилі Тирренського моря, з півдня Італія омивається Іонійським, а зі сходу – Адріатичним морями. Велика кількість островів і порізаність Тирренського і південного узбережжя Італії сприяли тут розвитку мореплавства. Берегова лінія на сході або круто обривається в морі, або рясніє мілинами і незручна для мореплавання. З півночі над Італією нависають потужні Альпи, а по центру уздовж півострова тягнуться невисокі, але молоді Апеннінські гори з діючим вулканом Везувієм, сицилійською Етною та їх липарським побратимом.

По площі Італія значно перевершує Грецію, більше в ній і низовин і долин, придатних для землеробства.

Проте природною родючістю відрізняються лише Етрурія з її червоноземами, Кампанія і частково Лацій з рихлим, вулканічним ґрунтом, а також Апулія з чорноземами.

Італія багачі Греції водними ресурсами. Найбільшою водною артерією є Падус, який греки назвали Еріданом. Розгалужуючись на рукави, він впадає в

Адріатику. Припливи Падуса ліворуч – Тицін, Велика і Мала Дурія, а справа – Требія і Парма, судноплавні. У басейні цієї річки багато соковитих пасовищ. У Адріатику несуть свої води й інші річки – Рубікон, Метавр, Ауфід. У Тирренське море впадають Арно, Тибр, Ліріс і Вольтурн. При таненні снігів в Апеннінах навіть невеличкі річки широко розливаються, заболочуючи місцевість. Тосканське (на північ) і Помптинське (на південь від гирла Тибру) болота вважалися в давнину труднопрохідними.

Багато в Італії і озер: в Альпах – Вербан (лаго Маджоре), Бенак (Гарда), в Етрурії – Тразміменське, в Лації – Регильське, Альбанське, в Самнії – Фуцинське озеро.

До середини I тисячоліття до н. е. клімат Італії був прохолоднішим і вологішим, так що північна частина її перебувала в зоні помірного, а інша – субтропічного м'якого клімату. На півдні сніг був рідкістю. У давнину країна була багата рослинністю, Альпи вище 1700 м було вкриті хвойними деревами – сосною, ялицею, ялиною. Нижче їх змінювали широколистяні буки, дуби, благородні каштани. У Середній Італії вони змішувалися з вічнозеленими пініями, кипарисами, олеандрами, на схилах Апеннін і в горбистих рівнинах росли лаври, мирт. На півдні шелестіла тільки вічнозелена рослинність. З глибокої старовини в Італії плодоносили груші, яблука, виноград, а на півдні – маслинові дерева, гранати і мигдаль. Із злаків культивували полбу, пшеницю, ячмінь. Італійці вирощували льон, бобові і городні культури. Ліси і гаї густо покривали країну. Про це говорять назви деяких місць – Цімінський ліс в Етрурії, Віминал (від *vīnen* – вербова лоза) – пагорб у Римі та ін. В лісах водилися вовки, ведмеді, кабани, зайці, на гірських схилах – сарни, газелі. Дуже рано були приручені вівці, свині і бики, що стали головними жертвними тваринами. За однією з версій, Італія отримала своє найменування від «*vitulus*» – бик, бичок, від іншого варіанту слова «бик» (*bos, vis*) йде назва міста Бовіан. Моря були багаті рибою і молюсками. З раковин, що добуваються в Тарентинській затоці, отримували пурпур. Корисних

копалин було небагато, але вони мали важливе значення: залізо, мідь і олово на острові Ільва, в Південній Етрурії і у Бруттії, сланці в Етрурії, срібло у Бруттії, золото в Альпах, будівельний камінь і мармур в Апеннінах. Багатством були сіль і глина, краща, – в Кампанії.

Італія була заселена з епохи палеоліту. Про це говорять знахідки знарядь з каменю і рогу в гроті Романеллі на півдні півострова, черепів неандертальського типу в Лації, печери з живописом давньокам'яного століття в Лігурії. Люди займалися тоді збиральництвом, полюванням і рибальством.

Всюди в Італії і на островах виявлені пам'ятники неоліту. В цей час люди жили вже не лише в печерах, але стали будувати хатини, частенько типу напівземлянок, їх заняттям ставало землеробство і скотарство.

З III тисячоліття до н. е. разом із каменем стали застосовувати мідь і виготовляти керамічний посуд. У цей період халколіта, або енеоліту, розвивалися зв'язки з Балканською Грецією та Іспанією.

У II тисячолітті жителі Італії вже знали бронзу. Її використовували для виготовлення зброї, але головним чином, прикрас. У Північній Італії на берегах озер і річок, а також на воді будували пальові селища. Поряд з ними виявлені пагорби із залишками знарядь праці, начиння, їжі. За купами змішаного із землею сміття ця культура дістала назву террамарської культури (італ. terra magna – жирна земля). Террамарці користувалися бронзовими сокирами, списами і шилами. За знахідками зерен пшениці і бобів, а також по зображенню плуга на альпійських скелях можна судити про розвиток землеробства, а по знахідках кісток рогатої худоби і свиней – про скотарство.

Жителі террамар спалювали своїх померлих і ховали їх попіл в глиняних урнах. Некрополі розташовувалися поряд із селищами. Заупокійні приношення одноманітні і бідні відповідно до майнової і соціальної рівності епохи родового ладу. У Середній і Південній Італії паралельно культурі террамар розвинулася інша культура бронзи, Апеннінська, тісно пов'язана з Егеїдою. Вплив Егейського

світу простежується в осушувальних спорудах, поширенні розписної кераміки мікенського типу, оформленні релігійних культів. Носії Апеннінської культури практикували похоронний обряд трупопокладення. Разом із апеннінцями селилися в прибережних районах Південної Італії і островів переселенці, мікенські греки. Своєрідна культура бронзового століття склалася в Сардинії. Поряд із селищами з хатин височіють складені з грубих каменів так звані нураги. Це зведені на кам'яній круглій основі вежі з рідкісними вузькими щілинами–вікнами, із заплутаною системою приміщень, розташованих на різних рівнях і сполучених вузькими кам'яними сходами. Призначення нурагів не зрозуміле. Вони могли слугувати сакральним цілям і притулком для давніх сардів у разі військових нападів.

У кінці II – початку I тис. до н. е. Італія вступила в залізне століття, представлене різними варіантами культури. Ще у середині XIX ст. біля Болоньї в містечку Вілланова були відкриті могильники з кремаціями. Попіл спалених вміщався в урни біконічної форми. Похоронний інвентар складався з кераміки, бронзового начиння, фібул і бритв, залізних знарядь, зброї і залишків кінської зброї. За цим варіантом називають Вілланову культуру раннього залізного століття у ряді інших місць – в Південній Етрурії, Альбанських горах і в самому Римі. Для них, зокрема, разом з біконічними урнами характерна урна у вигляді хатин. На північному заході Італії різновидом культури раннього заліза була культура Голасеккі, на північному сході в області венетів – культура Есте, у Бруггії – культура Торре Галлі. Інтенсивність їх розвитку була різною. Швидше прогресували приморські райони, особливо ті, які знаходилися біля родовищ заліза.

Застосування залізних знарядь підняло рівень економіки. Залізна сокира і плуг із залізним лемешем дозволили розширити рілля і луки, що благотворно позначилося на землеробстві і скотарстві. Ріст виробництва зумовив розвиток обміну. В Етрурії та Умбрії знайдені вироби з прибалтійського бурштину. В

образотворчому мистецтві Етрурії зустрічаються образи грецької міфології, що проникали в Італію разом із торговцями, а також скарабеї з Навкратіса, в Лації – грецькі вази і прикраси з благородних металів.

Поселення цього часу поступово перетворювалися на міста. У відданнях говориться про союз 30 латинських міст на чолі з Альба–Лонгою. Їх населення вже розділене майновими рамками. На це вказують поховання з багатим і бідним інвентарем. Рвуться родові зв'язки. У некрополях Болоньї, Вій та інших виявлені ритуальні поховання рабів, в Есті знайдена бронзова посудина із зображенням полонених з пов'язаними руками і воїнів. Це – найдревніше зображення рабів в Італії.

Антична традиція називає прадавнє населення Апеннінського півострова лігурами, або лігіями, які мешкали також на території Піренейського півострова і Франції. Сучасні учені вважають лігурів носіями культури неоліту. Залишки Лігурійської мови незначні, що утрудняє визначення етнолінгвістичної приналежності цього народу. Одні відносять його разом з корсами на Корсіці, сардами в Сардинії і сиканами в Сицилії до так званих середземноморців, інші визнають Лігурійську мову індоевропейською. У епоху залізного століття лігури були відтіснені іншими племенами в північнозахідні райони Італії, де вони довго зберігали свою самобутність і примітивні форми життя.

З початку II тисячоліття до н. е. основну масу італійського населення складали племена, що говорили на індоевропейських мовах. Серед них виділяють італіків, які розпалися на дві групи : латино–сикульську і умбро–осксько–сабелльську. Італіки – прийшлий народ. Про час і шляхи їх проникнення в Італію єдиної думки в науці немає.

У XIX ст. була висунена теорія, за якою італіки прибули з півночі через альпійські проходи. Пізніше затвердилася думка про прихід їх двома хвилями: на початку II тисячоліття вторглися племена протолатинів, які створили культуру террамар, а у наприкінці II тисячоліття – осксько–умбрська гілка, носії культури

Вілланова. Оскільки була помічена близькість культур раннього металу у племен Дунайського басейну, південноросійських степів, Балканського і Апеннінського півостровів, зробили висновок, що італіки прийшли з придунайського ареалу. З середини XX ст. дослідники схиляються до гіпотези, за якою італіки прибули на Апеннінський півострів морем із-за Адріатики і не були першими носіями культури металу в Італії.

Окрім італіків на початку I тисячоліття до н. е. по Італії розселилися інші індоєвропейці – пеласги, іллірійці і греки. Це була друга, вже масова грецька хвиля. Потіснивши іллірійців – япігів та італіків, греки заснували колонії в Кампанії, Південній Італії і Східній Сицилії.

В середині I тисячоліття до н. е. на Паданській рівнині влаштувалися кельти, або галли, які спустилися через проходи в Альпах з долини верхнього Дунаю.

З IX ст. до н. е. у Сардинію стали проникати фінікійці. У VI ст. до н. е. фінікійська колонізація охопила захід Сицилії, пунійські факторії стали з'являтися на Тирренському березі Італії.

Етруски. На межі VIII–VII ст. у Італії зафіксовані етруски, або туски. Так називали цей народ римляни, греки іменували їх тирренами, або тирсенами. Самоназва етрусків була расени. Від них збереглося багато пам'ятників матеріальної культури. Це залишки міст, великі некрополі, окремі будови, начиння, витвори образотворчого мистецтва і близько 11 000 написів. Етруський алфавіт має локальні варіанти. На думку більшості вчених, він пішов від західногрецького, тому написи легко читаються, але лише мало що в них зрозуміло. Мова етрусків і їх походження складають суть великої наукової проблеми. Одні етрускологи вважають етруску мову залишком доіндоєвропейських мов прадавнього населення Середземномор'я і Передньої Азії, зокрема північнокавказьких. Інші відносять етруский до індоєвропейських мов і бачать його близькість до пеласгійської або до хеттської. Багато хто визначає етруский як змішаний, який містить різні мовні компоненти.

Різні і теорії походження етрусків. Починаючи з XVII ст. в науці панувала думка про їх східне походження. У Росії на початку XX ст. його дотримувався В. І. Модестов. Ця теорія базувалася на розповіді Геродота про прихід тирренів з Лідії і на східних мотивах в їх культурі. У XVIII ст. деякі учені, ототожнюючи етноніми расенів і ретів, що мешкали в Альпах, оголосили етрусків північними прибульцями. Це було підтримано в XIX ст. Нібуром і Моммзенем, а в XX ст. – германськими дослідниками, які надавали особливе значення в історії нордичним народам. Нині північна теорія зійшла нанівець. У XIX – на початку XX ст. італійські історики захищали теорію автохтонності етрусків. У основі її лежало свідoctво Діонісія Галікарнаського. Але в сучасній науці стало переважати представлення М. Паллоттіно про те, що етруски нізвідки в «готовому» вигляді не приходили, а склалися як етнос в Італії з різнорідних елементів – місцевих, а також прийшлих, у тому числі з Егеїди – Балкан і Малої Азії. І це цілком відповідає характеру їх складної мови і культури.

Етнічна карта Італії середини I тисячоліття до н. е. надзвичайно строката, але в ній вже позначилися племінні території. На схилах Альп і Апеннін, а також на північному заході мешкали лігури, які дали назву області, і затоці Тирренського моря. У долині Падуса з V ст. до н. е. влаштувалися кельти, яких римляни іменували галлами, звідки цей район дістав назву Галлії Цізальпінської (тобто по цей бік Альп). У Середній Італії виділилися заселена етрусками область Етрурія, зайнята умбрами, – Умбрія, піценами – Піцен. Латини осіли в Лації, її оточували землі сабінів, еквів, герніків і вольсків, що говорили на італійських мовах. Самній заселили оскські племена самнітів і близьких їм сабеллів (марси, марруцини). Населення Кампанії пішло від змішення осків з авзонами, або аврунками, спорідненими латинам. У південних областях, Луканії і Бруттії населення складалося з племен оскського кореня, а в Апулії і Калабрії – переважно з япигів іллірійського походження. Основна маса сицилійського населення належала до сикулів, близьким по мові латинам, і до древніших сиканів, яких

відносили до середземноморців. Серед італійців в центрі і на півдні Апеннінського півострова і на островах значне місце займали греки.

Племена і народності Італії знаходилися на різних східцях соціально–економічного, політичного і культурного розвитку. В результаті римського завоювання Італія романізувалася, з різних її етнічних компонентів складалася єдина італійська народність. Італійці говорили на латинській мові, яка поступово витіснила з ужитку інші мови і діалекти, так що етрусська і лігурійська мови до I ст. до н. е. були забуті повністю.

Виникнення держави в Римі

Рим знаходиться на березі р. Тибр в Лації. Місто виростало з поселень на пагорбах – Палатині, Есквіліні, Целії, Квірінале, Вімінале та інших, що височіли над сируватими низинами. Місце розташування Риму, завдяки клімату, судноплавній річці, в гирлі якої добувалася сіль, сусідству з морем, що полегшувало зв'язки з італійськими і заморськими народами, сприяло його розвитку.

Про прадавню історію Риму і Лації розповідають легенди, передані античними авторами. Вони повідомляють, що місце, де виник Рим, було справдана заселене і постійно залучало до себе іноземців. Першими з них були греки, спочатку аркадянин Евандр, а незабаром – знаменитий герой Геракл, або Геркулес. Потім після падіння Трої до узбережжя Лації неподалік від гирла Тибру пристали кораблі троянських утікачів на чолі з героєм Енеєм. За найбільш поширеною версією, Еней на важкому шляху в Італію позбувся дружини Креуси, батька Анхіза і залишився лише з сином Асканієм Юлом. Усі троянці були стомлені поневіряннями, і одна з троянських жінок запропонувала припинити плавання, а для цього спалити кораблі. Звали її Ромойю. Згідно з одним із варіантів віддання, її ім'ям і назвали потім Рим (латин. Roma). Один із місцевих царів, Латин доброзичливо прийняв троянців і навіть видав за Енея свою дочку

Лавінію. На її честь Еней збудував м. Лавіній, а після смерті Латина став царювати і над його народом, і над троянцями. Цей об'єднаний народ на згадку про царя, що помер, стали називати латинами. Тим часом підріс Асканій–Юл. Він заснував в лісистих горах нове місто Альба–Лонгу, де і став царем. Усі його нащадки отримали прізвисько Сільвієв, що означає «Лісовики». Чотирнадцятий цар Альби–лонги, Нумітор, не мав чоловічого потомства. Він був повалений своїм братом Амулієм. Щоб убезпечити себе від претендентів на владу, підступний Амулій під виглядом почесні віддав дочку Нумітора, Рею Сільвію, в жриці богині Вести, тому що вони повинні були 30 років зберігати безшлюбність. Але юну весталку відвідав бог Марс, після чого у неї народилися близнюки, Ромул і Рем. Амулій повелів кинути немовлят в кошику у води Тибру. Але божественні близнюки не загинули. Після спаду води їх почала вигодовувати своїм молоком вовчиха, а потім підібрав і виховав царський пастух Фаустул. Перетворившись на прекрасних юнаків і дізнавшись про таємницю свого походження, близнюки відновили на царстві діда, але в Альбе–Лонгу не залишилися, а, зібравши дружину, відправилися на пошуки місця для створення нового поселення. Знайшли вони його на Палатині і приступили до ритуалу заснування міста. Між братами спалахнула сварка, в якій Рем був убитий Ромулом. На честь його, ставшого першим царем, за іншою версією віддання, місто дістало назву Риму. Тодішні римляни склалися з одних молодих чоловіків. Жителі сусідніх міст третирували їх і не погоджувалися видавати за таких безрідних людей своїх дочок. Ромулу довелося піти на хитрість. Він запросив сусідів–сабінів з сім'ями в Рим на свято Нептуна. У розпал свята римляни кинулися викрадати сабінських дівчат. Обурені сабіни зібралися і пішли війною на римлян. Але сабіянки примирили своїх батьків і чоловіків. Римляни і сабіни об'єдналися в одну общину. Сабіяннин Тит Тацій став співправителем латина Ромула. Після їх загибелі другим царем був сабіяннин Нума Помпілій. Він упорядкував релігійне життя і заснував ремісничі колегії. За ним правив Тулл Гостілій. Він завоював Альбу–лонгу, зруйнував її, а жителів переселив в Рим.

Четвертим царем був Анк Марцій, онук Нуми. Він успішно воював з латинами, багатьох з них переселив і включив в римську общину, побудував міст через Тибр і заснував в гирлі Тибру колонію Остію. Потім царем став чужоземець напівгрек, напіветруск, що емігрував з Етрурії. Звали його Тарквінієм Древнім. При ньому Рим почав облаштовуватися: центральну площу (форум) замостили, створили систему підземних стічних каналів, що впадали в центральну артерію, велику клоаку, побудували цирк, заклали храм на Капітолії, скромні хатини стали замінювати будинками на кам'яному фундаменті. Тарквіній був убитий, а його дружина звела на царство вихованого в їх будинку сина рабині Сервія Тулія. Сервій обніс місто оборонною стіною і провів реформи, зокрема організував повному військо. Цей цар теж був убитий. Вбивцею виявився його зять Тарквіній, який захопив царську владу. Він правив тиранічно, за що отримав прізвисько Гордого, і був вигнаний. Після цього в Римі була встановлена Республіка.

На початку I тисячоліття до н. е. (X–VIII ст.) тобто в епоху раннього залізного століття, на території Риму були розкидані родові селища. Жителі пагорба Палатина, подібно до інших жителів Лація, спалювали своїх померлих, на Квирінале і Вімінале покійних хоронили в дерев'яних колодах, як в Сабінській області. Тому вважається, що Палатин і довколишня піднесеність Велія належали латинам, а північні пагорби – сабінам. Ці племена частково виселили, а частково асимілювали своїх попередників – лігурів, сікулів та ін. Селилися люди переважно на пагорбах, але помалу освоювали в господарських цілях і низини між ними. Жили в хатинах, круглих або прямокутних, на дерев'яному каркасі з глиняною обмазкою. Поряд із ними, так само як і в навколишніх гаях, знаходилися святилища божеств, покровителів роду і місцевості. Віддалік від житла розташовувалися могили, в лісах по пагорбах і у болотистих луговинах люди пасли свою худобу. Поселення захищалися ровами, насипами, будувалися

В цей час народ Риму (*populus*) складався з трьох родових триб (племен), що відповідають афінським доклісфеновським філам. Нам відомі тільки їх пізні

етруські назви – тіції, рамни і луцери. Вважалося, що тіції – сабіни, рамни – латини, а луцери – етруски, що відповідало етнічній структурі Риму у кінці царської епохи. Римське населення в етнічному плані із самого початку було неоднорідним. Але переважали у ньому латини і сабіни, а етрусків майже не було. Триби слугували базою комплектування загонів вершників.

Другим елементом суспільства були 30 курій. Раніше курії вважалися адекватом фратрій. Тепер же визнано, що курія – це союз чоловіків–воїнів. Курії виставляли піше військо. Основою соціальної структури були роди (*gentes*). Спочатку їх було 100, а при етруських царях – 300.

Римський рід (*gens*) царського часу був общиною. Подібно до грецького, він був батьківським і екзогамним, характеризувався правом взаємного спадкоємства, правом приймати чужаків, обирати і зміщувати старійшин, а також обов'язком родичів надавати один одному допомогу. Родичі мали загальне місце поселення і поховання і носили одне родове ім'я (*nomen*), зроблене від реального або міфічного прародителя. Так, Юлії, наприклад, вели своє походження від Асканія–Юла, який доводився онуком самій Венері. Рід мав свої релігійні культу. Юлії особливо шанували Вейовіса і Венеру, Потіції і Пинарії відправляли культ Геркулеса, а Навції – Мінерви. Про число членів роду може дати уявлення такий факт: 306 родичів Фабіїв, загиблі на початку V ст. до н. е. у битві при річці Кремері, склали усе чоловіче боєдатне населення цього могутнього роду.

Соціально–економічною основою роду була колективна родова власність на землю. Спільно родичі користувалися тільки її частиною у вигляді лісів і луків. Основний же родовий земельний фонд розподіляли між великими батьківськими сім'ями (*familia*), що входили в нього, включали 3–4 покоління нащадків глави сім'ї (*paterfamilias*). Римське прізвище мало спільність майна і було основною господарською одиницею суспільства. Поступово в ній зростало значення *paterfamilias*, він ставав єдиним власником усього надбання сім'ї, у тому числі дітей.

Управління Римом здійснювали сенат, коміції і цар. Сенат (*senatus* від лат. *senex* – старець) був радою із 100, а потім 300 старійшин, батьків сімейства, які представляли роди. Коміції в перекладі з латинської означає зібрання, тобто народне зібрання чоловіків–воїнів. Збиралися вони по куріях, звідки їх назва – куріатні коміції. За рекомендацією сенату на коміціях обирався цар (*rex*), який мав функції військового вождя, жерця і судді. Члени родів були рівні між собою. Усі старші глави сімей (*patres*) могли входити в сенат, так що увесь римський народ (*populus*) був дітьми або нащадками реальних або потенційних батьків–сенаторів, *patres*, тому їх називали патриціями. Таким чином, первинний *populus* і патриції співпадали.

На зорі царського часу в Римі були усі елементи військової демократії. Але вже тоді Рим почав виходити за межі родоплемінного ладу. Розвиток господарства, війни, що почастишали, і зростання населення сприяли рухливості народу і розриву родинних зв'язків. Разом із гентильними (родовими) склалися громади сусідського характеру. Розвивалося патріархальне рабство і приватне володіння землею усередині громад. Це прискорювало розшарування між родами і усередині родів, властивий первісності принцип авторитету за старшинством, досвідченості і мудрості замінювався принципом знатності, родовитості. Прадавніми патриціанськими пологами були Юлії, Горації, Куріації, Фабії та ін. Збіднілі члени родів шукали допомоги у багатіших і знатніших. Перші ставали клієнтами (*cliens* – слухняний, залежний), а інші – їх патронами, покровителями. Патрон виділяв землю клієнтам, захищав їх в суді, давав їм своє ім'я, а клієнти складали його бойову дружину. Узи патронату – клієнтели вважалися священними, порушення їх каралося смертю.

Картина соціального життя ускладнювалася тим, що зростаюче місто поповнювалося за рахунок завойованого населення, а також добровільних прибульців, іноді цілих родів, залучених зручністю місця. Спочатку прибульці включалися в родову організацію трьох триб і тридцяти курій. Але потім доступ в

неї був припинений, і переселенці виявилися на положенні неповноправних, оскільки були позбавлені участі в куріатних коміціях і в сенаті. Число їх збільшувалося, тому їх стали називати плебеями, плебсом (від *plere* – наповнювати). По своєму походженню первинні плебеї нагадували афінських метеків, але по соціальному положенню відрізнялися від них, оскільки отримували від римлян земельний наділ.

Плебеї, як і патриції, жили великими батьківськими сім'ями, що складала частина роду. Але оскільки їх роди не входили в три римські триби, вони не брали участь у війнах, отримували тільки невеликий земельний наділ і не могли збільшити його землею із загальнонародного фонду (*ager publicus*), який утворювався шляхом завоювань. Тому плебс займався не пастухуванням, що вимагало великих площ, а землеробством, ремеслом і торгівлею. У його середовищі, не обмеженому родовими узами, швидше розвивалися відносини приватної власності і, як наслідок цього, майнова диференціація. Але і багаті і бідні плебеї були однаково безправні.

Так у рамках царської епохи росла соціальна нерівність. Спочатку виявилися станові відмінності усередині *populus* між патриціями і клієнтами, а з другої половини VII ст. до н. е. намітилося формування архаїчних класів–станів, патриціїв і плебеїв. У VI ст. до н. е. цей процес посилювався.

Для зміцнення своєї влади царям необхідно було пригнічувати родову верхівку, вплив якої будувався на фундаменті родової організації, і знайти соціальну опору окрім родової аристократії. З цією метою царі зміцнювали своє майнове положення, розширювали свій земельний наділ. Все вільніше розпоряджалися вони завойованими землями, що складала загальнонародну власність (*ager publicus*). Особисто, починаючи з Ромула, роздавали вони землю окремим воїнам, а не за посередництва курій. Сервій Тулій ввів поділ усієї римської території на 21 округ. Ці округи були названі трибами. Було 4 міських і 17 сільських триб, в яких знаходилися як гентильні, так і сусідські громади, жили

як патриції, так і плебеї. Таким чином, Сервій Тулій переміщав римське населення, як це зробив в Афінах Клісфен. Цьому ж цареві приписується перерозподіл земель між багатими і бідними. Царі принижували значення патриціанської знаті також шляхом встановлення загальноримських культів і жрецьких колегій. Вже при Нумі разом із шануванням богині вогню Вести в кожному родовому підрозділі і будинку був організований її загальноримський культ і споруджений загальний храм на форумі. До Нуми ж відносять установу загальноримської верховної колегії жерців–понтіфіків.

У зв'язку зі збільшенням населення і ростом в його середовищі майнової диференціації римляни постійно відчували потребу в нових землях і вели за них війни. Усі царі, окрім Нуми, розширювали римські володіння, іноді засновували в завойованих частинах Лація колонії. Військові акції здійснювалися силами родових загонів, тому найважливішою турботою царів було створення незалежного від родових ополчень війська. Вже Ромул, за традицією, створив загін із 300 охоронців–целерів. Тарквіній Древній подвоїв число вершників за рахунок висунених їм вірних людей, а Сервій Тулій абсолютно змінив сам принцип комплектування війська. Античні автори передають, що Сервій поділив усе чоловіче населення Риму, тобто і патриціїв, і плебеїв, на шість майнових розрядів. До 1–го розряду відносилися люди, які мали майно, що оцінювалося не менше чим в 100 000 мідних ассів (монет); до 2–го – ті, чиє майно оцінювалося, як мінімум, в 75 000 ассів; до 3–го – в 50 000; до 4–го – в 25 000; до 5–го – в 11500 ассів. Усі бідняки входили в 6–й розряд – пролетарів, багатством яких було лише їх потомство (*proles*). Кожен майновий розряд виставляв певне число військових одиниць, центурій (сотень): 1–й розряд – 80 центурій важкоозброєних піхотинців, що стали основною бойовою силою, і 18 центурій вершників, всього 98 центурій; 2–й – 22; 3–й – 20; 4–й – 22; 5–й – 30 центурій і 6–й розряд – 1 центурія, в цілому 193 центурії. Екіпіровка воїнів різних розрядів по низхідній ставала усе більш легкою і дешевою. Але реформа Сервія Тулія мала не лише військове значення. На

основі центуріатного порядку виріс новий вид народних зібрань – центуріатні коміції, де центурія була голосуючою одиницею. Фактичне число людей в центуріях було різним: в пролетарській – декілька сотень, а в першорозрядній – по декілька десятків. Якщо врахувати, що 1-го розряду припадало на частку 98 голосів з 193, стане ясным, що справи в центуріатних зборах вирішувалися голосами найбільш багатих, як патриціїв, так і плебеїв. Незважаючи на тимократичний принцип реформа Сервія Тулія носила демократичний характер. Вона стала першим кроком на шляху включення плебсу до складу *populus*, що перетворювалося з сукупності членів гентильних одиниць в колектив громадян. В той самий час поява нових коміцій відтіснила на задній план куріатні збори, у веденні яких залишилися переважно справи, пов'язані з родовими культами. Це послабляло значення патриціїв в суспільстві і посилювало царя.

Посилення царської влади позначалося в тому, що останні царі опановували трон без обрання. Воно виражалося також в атрибутах царів, запозичених у етрусків: золотій короні, яка імітує вінок з дубового листя; сидінні, прикрашеному слоновою кісткою; скіпетрі з орлом; пурпурній туніці, розшитій золотом; розписному плащі. Особливе значення мали фасції – пучок різок із вткнутою в них бойовою сокирою. Їх несли служителі–ліктори, що йшли перед царем. Це був символ влади караючої, апарату насильства, який з'явився для пригнічення експлуатованих і невдоволених.

Традиція донесла до нас відлуння заворушень, викликаних соціальними протиріччями. Невдоволені були різні люди – і нечисленні ще раби, і бідняки, що втрачали землю, а з нею і зв'язки з родом, і родова знать, що втрачала з посиленням царів свої привілеї, і плебеї, ущемлені в правах. Царі, зміцнюючи свій вплив, лавірували між різними громадськими групами. Інтереси збіднілих патриціїв, а також плебеїв, особливо багатих, враховував Сервій Тулій. Тарквіній Гордий експлуатував простолюдинів на важких будівельних роботах, але одночасно притягав їх роздачами з військової здобичі і можливістю брати участь в

заморській торгівлі. Про її розвиток говорить укладення першого торгового договору з Карфагеном. Але він тероризував родову знать і абсолютно усунув сенат від управління, правив за допомогою помічників–префектів і наближених. Це привело в 510 р. до н. е. до змови аристократів проти Тарквінія і вигнання його з Риму. Антична традиція, що відбивала сподівання родової знаті, неточно зображувала ці події як загальнонародну демократичну справу.

Історія царського Риму являє собою процес росту міста з розрізнених селищ і еволюції суспільства від диференціації, яка почалася, і появи патріархального рабства в межах родоплемінного ладу до формування архаїчних класів–станів патриціїв і плебеїв і утворення держави. Царі з їх помічниками, охоронцями і лікторами, а також центуріатні коміції були публічною владою, що не співпадала як з організуючим себе *populus*, так і з широким колом плебейства.

По визнанню багатьох сучасних учених, влада останніх римських царів аналогічна ранньогрецькій тиранії.

У рамках царської епохи виникла не лише держава, але і найважливіші елементи, що розвинулися в республіканський період типово античної соціально–політичної структури, римського полісу, або *civitas*. Поліс визначається як античне місто–держава, а точніше – як цивільна община з античною формою власності. Колектив громадянства і специфічний компонент подвійної античної форми власності, *ager publicus*, склалися в Римі царського часу.

Питання для самоконтролю

1. Історія виникнення міста Рим: міфи і реальність.
2. Опишіть характерні особливості давньоримської общини в добу Ромула.
3. Виокремити історичні передумови появи держави в Римі.
4. Схематизувати соціальну структуру тогочасного римського суспільства.
5. Порівняти особливості Правління Нуми Помпілія і Тулла Гостілія.

Список електронних посилань до лекції 1

Питання 1 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html

Питання 2 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html

ТЕМА 3 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Лекція 2 Рання Римська республіка (кінець VI – сер. II ст. до н.е.)

План

1. Завоювання Римом Італії і утворення Римсько–Італійського Союзу (VI–III ст. до н. е.).
2. Боротьба Риму з Карфагеном за панування в Західному Середземномор'ї.
3. Взаємовідносини Римської республіки з елліністичними державами і народами Середземномор'я в II ст. до н. е.
4. Політична боротьба в Римі у 80–ті роки II ст. до н. е.
5. Третя Македонська війна.
6. Повстання Андриска і війна Риму з Ахейським союзом.
7. Третя Пунічна війна.

Завоювання Римом Італії і утворення Римсько–Італійського Союзу (VI–III ст. до н. е.)

У перші віки I тисячоліття до н. е. латини, сабіни, вольски, екви, самніти знаходилися на стадії розкладання первіснообщинних відносин, жили в умовах військової демократії. На цій стадії розвитку війна є постійною спільною роботою, яка ведеться заради захоплення об'єктивних умов існування і для зміцнення цих захоплень. Головним об'єктом завоювань була земля. Під час набігів захоплювалися худоба, зброя, будь–яке начиння. З ростом продуктивних сил з'являються надлишки продукції, поширюється патріархальне рабство, збільшується народонаселення. Це призводить до того, що значення війни зростає.

Рим із самого початку воює з сабінами, латинами, етрусками. Спроби оволодіти правобережжям Тибру успіху не мали, але римлянам вдалося перекинути міст через річку. При Анке Марції римляни поставили під свій контроль гирло Тибру з його соляними розробками, а при останніх царях

опанували м. Габії, відняли частину території у вольсків і затвердилися в Південній Лації, заснувавши колонію Сігнію і порт Цирцеї.

Зі встановленням Республіки розширення римської території тривало. У завойовані землі римляни виводили колонії, які ставали форпостами подальших завоювань. Античний Рим не міг обійтися без колонізації. Низький рівень розвитку продуктивних сил обумовлював обмеження населення в полісах і тим самим відхід частини громадян в колонію. Основа її проводилася за рішенням народного зібрання, що визначало місце поселення і число колоністів. Для організації колонії обиралася комісія з трьох чоловік, яка давала їй ім'я, здійснювала контроль за розмежуванням території, виділенням в ній громадських і приватних земель і здійсненням релігійних обрядів. Практичну роботу проводили фахівці–землеміри.

Спочатку Рим був ординарним містом Лація і входив в союз 30 латинських міст. У кінці царської епохи Рим зайняв переважаюче положення в Лації, його ріст і експансія почали тривожити латинів. З кінця VI ст. до н. е. ситуація змінюється. У зв'язку із вигнанням з Риму етрусського царя Тарквінія Гордого (510 р. до н. е.) активізувалися етруски. Цар міста Клузія, Порсена, надаючи допомогу Тарквінію і сподіваючись на підтримку невдоволеного патриціями плебсу, обложив Рим. У римських легендах боротьба з Порсеном зображується як ланцюг патріотичних подвигів героїв. Так, один із них, знатний юнак Гай Муцій, прагнучи убити Порсену, пробрався у ворожий табір, але помилково убив його секретаря. Він був схоплений і доставлений до царя. На допиті Муцій, демонструючи свою стійкість, поклав руку на вогонь для жертвопринесень, і спокійно переносив нестерпний біль. Убитий цим, Порсена відпустив героя, а Муцій, який втратив спалену праву руку, отримав в Римі почесне прізвисько Сцеволи (Лівші). Насправді ж Рим впоратися з Порсеною самотійно не зміг. На допомогу йому прийшли латини і одвічні вороги етрусків – кампанські греки. Їх об'єднаними зусиллями і була досягнута перемога під Аріцією (508 р. до н. е.).

Проте після відображення загальної небезпеки відношення римлян з латинами погіршали і вилилися в так звану 1-у Латинську війну. Вона тривала декілька років і закінчилася до 493 р. до н. е. миром. Рим вимушений був вступити в новий союз з латинами на умовах невтручання в їх внутрішні справи, взаємної військової допомоги і рівного поділу здобичі. Латини, з якими був укладений договір, склали тоді федерацію 8 міст, яка виникла, ймовірно, в період боротьби з Порсеною. Союз групувався навколо загальних святинь і культів – Юпітера Лаціарського на Альбанській горі, Юнони в Лавінії, Діани у Немейського озера. Члени союзу були рівноправні. На чолі його стояв виборний диктатор. За місцем зборів союз називався Арційською федерацією, активну роль у ньому грало місто Тускул.

Мир і союз Риму з латинами пояснюється загальною небезпекою з боку вольсків і еків. Крім того, проти Риму виступили сабіни. Боротьба римлян з ворогами рясніє драматичними і героїчними епізодами. Згідно з легендою, в тяжкій війні проти еків і сабінів був призначений диктатором Тит Квінкцій Цінцінат. Звістку про це він отримав прямо на полі, де займався землеробською працею. Одягнувшись в тогу, він взяв командування, незабаром виграв війну і знову повернувся до перерваних занять.

Війни з еквами і вольсками постійно поновлювалися і призводили до поступового переходу їх земель в руки римлян. Але грізнішим супротивником Риму упродовж V ст. до н. е. було багате етруське місто Вейі. Римляни прагнули оволодіти родючою областю вейентів і поставити під контроль обидва береги Тибру, яким вивозилася сіль. Соляні склади знаходилися в Римі біля підніжжя Авентина, звідки починалася Соляна дорога, яка тягнулася по землі сабінів. Підкорити Вейі вдалося тільки на початку IV ст. до н. е.

Подальша експансія римлян на якийсь час була призупинена: вони самі стали об'єктом нападу з боку кельтів, або галлів. Ще в VI ст. до н. е. частину галльських племен (сенони, бойї, інсубри та ін.) покинули долину річки Дунаю, а

в V ст. до н. е. з'явилися в Північній Італії. Вони завоювали області, населені етрусками і лігурами, і оселилися в долині річки По, яка з того часу стала називатися Галлією Цізальпійською. Тут вони заснували фортецю Медіолан (суч. Мілан). У IV ст. до н. е. галли стали просуватися на південь в Етрурію. Тоді етруски об'єдналася з римлянами. У 390 р. до н. е. при річці Алії (притока Тибру) сталася битва, в якій галли отримали перемогу. Вони рушили на Рим, узяли його і спалили. У руках римлян залишився тільки укріплений Капітолій. Згідно традиції, і він трохи не став здобиччю галлів, які намагалися вночі його атакувати. Але рух ворогів розбудив гусей, присвячених богині Юноні. Їх гелгіт розбудив захисників фортеці. Один з них, Марк Манлій, першим перегородив шлях галлам. Про відхід галлів з Риму латинські і грецькі автори розповідають по-різному. Лівій говорить, що римляни були врятовані Марком Фурієм Каміллом, переможцем міста Вейі. Греки передають, мабуть, правдоподібнішу версію, згідно якої Рим відкупився від галлів золотом.

Гальське нашествя ослабило Рим. Багато сил і засобів знадобилося, щоб відбудувати місто і знову обнести його стіною. Послабленням Риму скористалися вольски, екви і етруски і напали на нього. Їх підтримали латини і герніки, що призвело до фактичного розпаду римсько-латинського союзу. Дружні відносини з Римом зберігав лише Тускул. За це тускуланці зберегли право шлюбів з римськими громадянами, але без права голосування в римських коміціях.

Упродовж IV ст. до н. е. над римлянами та іншими італійцями не раз нависала гальська загроза. Це зумовило відновлення римсько-латинського союзу (358 р. до н. е.), до якого приєдналися і інші громади Середньої Італії. Спираючись на цей союз, Рим впорався з труднощами і навіть потіснив етрусків і вольсків, на землі яких він вивів нових колоністів.

Виріс і міжнародний престиж Риму. Це виразилося в укладенні договорів з іншими містами-державами і племінними союзами. Римсько-латинська федерація не була єдиною в Італії. У гірській частині Середньої Італії склався союз

самнітських племен. У 354 р. до н. е. римляни уклали з самнітами дружній договір. Потім послідувало встановлення союзних відносин з рядом міст – латинським Тускулом і з етруським Церсе. У 348 р. до н. е. була підписана друга торгова угода з Карфагеном. Таким чином, в середині IV ст. до н. е. Рим перетворився на сильну державу Італії.

Незважаючи на ці успіхи, процеси, що відбувалися в римському суспільстві, – зростання населення, обезземелення селян і нужда великих власників в додатковій робочій силі – штовхали Рим до нових військових акцій. Бідняки прагнули отримати земельний наділ, хоч би виселяючись в колонію, а розбагатілі плебеї – прикупити нові землі або взяти участь в окупації загальнонародного земельного фонду.

Після затвердження римлян в південній частині Лація сусідньою з ними областю виявилася Кампанія, що не була єдиним цілим ні в етнічному, ні в політичному відношенні. В результаті утворення Самнітської федерації зміцнилося положення самнітів, гірські племена посилили свій натиск на багату, родючу Західну Кампанію. У 343 р. до н. е. вони напали на найбільше кампанський місто, Капую. Кампанці були розбиті і виявилися загнаними в Капую. У цих важких обставинах вони були вимушені звернутися по допомогу до свого сильного сусіда – Риму. Спокуса затвердитися на кампанській землі була занадто велика, і римляни зважилися на війну проти самнітів. Ця 1-а Самнітська війна (343–341 р. до н. е.) закінчилася перемогою Риму. Переможці розповсюдили свою владу над західними кампанцями. У Капуї і Свессі були залишені римські гарнізони.

Римські успіхи стривожили не лише кампанців, але і латинів. Верхівка латинських міст – членів Аріційської федерації виступила в Римі з вимогою обрати одного з консулів і половину римського сенату з числа латинів. Відмова римлян викликала так звану 2-у Латинську війну (340–338 р. до н. е.). Військові дії йшли на території Кампанії. У битві біля міста Свесса латини і кампанці зазнали

поразки. Перемога римських військ мала далекосяжні наслідки економічного і політичного характеру. По–перше, латини, кампанці і вольски поплавилися значною частиною своїх земель на користь Риму. По–друге, федерація латинських міст була розпущена. По–третє, вона була замінена новим типом союзу Риму з кожним латинським містом окремо. Союзицькі відносини з ними оформлялися договорами. Умови їх були продиктовані римлянами залежно від позиції, зайнятої тим або іншим містом під час війни. Усі латинські міста зберігали власне самоврядування і могли спільно з римлянами брати участь в заснуванні колоній. Але жителі одних латинських міст крім того, були включені до складу римського громадянства, тобто отримали в Римі і майнові, і політичні права, а жителі інших – тільки майнові. Проте при переселенні в Рим і вони усієї повноти прав набували. Статут цієї 2–ої групи латинів дав початок правовій категорії латинського громадянства, яка застосовувалася потім до людей незалежно від їх приналежності до латинського племені. Положення кампанців і аврунків відрізнялося від положення латинів тим, що їм були надані лише майнові права в Римі без права голосування в коміціях і без інших латинських прав (*civitas sine suffragio*). Вони опинилися в тому самому положенні, що раніше і етруски з міста Цере, чий статут іменувався «церитським правом».

Загальним для усіх союзників Риму було те, що усі втрачали частину землі, самостійної зовнішньої політики і були зобов'язані брати участь на стороні Риму у війнах.

У відносинах зі своїми союзниками римляни з цього часу стали неухильно здійснювати принцип «розділяй і володарюй» (*divide et impera*). В той самий час ці відносини вносили нове в життя самого римського полісу. Надаючи жителям інших міських громад той або інший об'єм прав свого, тобто римського, громадянства, римляни порушували один із кардинальних принципів існування полісу – полісної замкнутості.

Захопленням Капуї просування римлян в Кампанію не обмежалося. Вони скористалися випадком втрутитися у внутрішню боротьбу, що відбувалася в Неаполі. Це привело до 2-ої Самнітської війни (327–304 рр. до н. е.). Зрада місцевої знаті дозволила римлянам опанувати Неаполь і укласти з ним союз. Потім римляни спробували проникнути в гірський Самній. Тут, в незнайомій місцевості, вони потрапили в засідку, влаштовану їм самнітами в Кавдії (321 р. до н. е.). Опинившись замкнутими у вузькому і глибокому, порослому густим лісом Кавдинській ущелині, римляни вимушені були здатися. Переможці піддали їх принизливому обряду: обеззброєні, напівоголені воїни на чолі з консулами і військовими трибунами під кепкування і образи самнітів, як худобу, були проведені «під ярмом», тобто у подібність воріт, складених з відібраної у римлян зброї. Декілька років знадобилося Риму, щоб оправитися від кавдинської поразки. З неї було взято уроки. Римляни внесли видозміни у свої бойові порядки. Легіони стали ділитися на 30 маніпул, а кожна маніпула складалася з двох центурій (сотень). З цими дрібнішими і маневренішими одиницями було легше вести війну в умовах гористого Самнія. Позитивно позначилися на бойовому дусі римського війська, більшість якого складали плебеї, демократичні перетворення, пов'язані з діяльністю цензора 312 р. до н. е. Аппія Клавдія Цека.

У кінці IV ст. до н. е. переважання римлян було безперечним. У 304 р. до н. е. самніти запросили миру. В результаті 2-ої Самнітської війни сфера впливу римлян розширилася: кампанські міста, включаючи Неаполь і Нолу, а також сабелльські племена, що жили навкруги Фуцінського озера, стали римськими союзниками. Усі вони втрачали право на самостійну зовнішню політику, римська територія збільшилася за рахунок кампанців, вольсків і еквів.

Але незабаром над самим Римом нависла загроза. У Північну Італію із-за Альп просунулися нові маси галлів. Тут вони об'єдналися із спорідненими ним цізальпінськими галлами, які направили їх рух в римські межі. Шлях галлів йшов через Етрурію, і етруски прилучилися до антиримського походу. Скрутним

становищем римлян скористалися самніти і зміцнили свої позиції в Луканії. Це і викликало 3–у Самнітську війну (298–290 рр. до н.е.). Активних військових дій в Самнії не велося. Складніше була обстановка на півночі. Галли знову, цього разу через Умбрію, попрямували до Риму. До них приєдналися і етруски, і самніти. Спочатку коаліційна антиримська армія діяла успішно. Але в 296 р. до н. е. при Сентині римляни зуміли завдати їй нищівного удару. Галли відступили на північ, а етрускам довелося укласти мир з Римом. Великий вклад в перемогу вніс талановитий полководець Маній Курій Дентат. Він був *homo novus* і відрізнявся скромністю в побуті, задовольнявся малою ділянкою землі, яку обробляв сам. В результаті 3–ої Самнітської війни Самнітська федерація припинила своє існування. Римляни відібрали частину землі у самнітів, а також в Піцені і Апулії, куди були послані колоністи. Самнітські общини повинні були укласти нерівноправний союз з Римом, а сабіни отримали римське громадянство без права голосування. Рим зайняв пануюче місце в Середній Італії.

285 рік до н. е. поколивав положення римлян: знову в Етрурію вторглися галли. Вони взяли в облогу місто Аррецій, і арретинці звернулися за допомогою в Рим. Римляни послали під Аррецій військо, але були розбиті. Прагнучи не допустити об'єднання галльських сил, Рим направив інше військо на північний схід, в область, зайняту галлами–сенонами. Маневр виявився вдалим, римляни опанували область. На узбережжі Адріатики була заснована Сена Галльська, перша колонія римлян в галльській землі. В період цієї кампанії була отримана ще одна перемога над галлами при Вадимонському озері (283 р. до н. е.). Ці успіхи зміцнили положення римлян в Етрурії, Умбрії і Піцені.

Обстановка в Південній Італії на початку III ст. до н. е. була складною. Грецькі міста постійно випробовували натиск племен апулів, луканів і бруттіїв. Між греками єдності не було, усередині полісів загострилися соціальні протиріччя. Особливо важко доводилося місту Фурія, яке не в силах було протистояти луканам. Тому фурійці звернулися за допомогою в Рим. Римляни

послали до Фурії своє військо, відігнали від міста луканів, після чого залишили там свій гарнізон. Так Фурія стала плацдармом для поширення римського впливу на південь півострова. Римські судна почали крейсувати Іонійським морем і зайшли у бухту Тарента. Тоді тарентинці потопили частину римських судів, а потім відправилися у Фурію і вигнали звідти римський гарнізон. Війна стала неминучою.

Грецькі поліси Італії своїх армій не мали і користувалися послугами найманців. Тарент призвав відомого полководця, царя Епіру Пірра, що був ріднею з Олександром Македонським. Пірр був схожий на нього і намагався його наслідувати. Подібно до інших елліністичних володарів, Пірр мріяв про славу Олександра і прагнув створити велику державу, завоювавши Апеннінський півострів, Сицилію, а потім і Карфаген. Пропозиція тарентинців спокусила його. У 280 р. до н. е. Пірр з'явився в Італії. При ньому було більше 20 000 піхоти, 3 000 вершників і «новинка» бойової техніки для італійців – 20 бойових слонів. Використання у битві цих небачених італійцями тварин зіграло вирішальну роль: перша битва при Гераклеї була Пірром виграна. Усі грецькі міста, а також лукани і самніти перейшли на сторону царя. Тоді він зробив похід через Самнію і Кампанію на Лацій. Але латини вважали за краще об'єднатися з Римом, і Пірр, утримавшись від ризику, повернувся в Тарент. У 279 р. до н. е. сталася друга знаменита битва Пірра з римлянами при Аускулі в Апулії. Вона закінчилася перемогою царя ціною таких важких зусиль і втрат, що Пірр, як то кажуть, вимовив крилату фразу: «Ще одна така перемога над римлянами, і ми остаточно загинемо». Пірр виявився у скрутному становищі. Італійські греки залишилися ним невдоволені. Карфагеняне уклали військовий союз з Римом, спрямований як проти Пірра, так і проти сицилійських полісів. У цих умовах Пірр зблизився з сицилійськими містами і прийняв їх пропозицію очолити боротьбу з карфагенянами, що контролювали значну частину острова. Залишивши в обуреному Таренті гарнізон, цар відбув в Сицилію. Там він успішно діяв за підтримки греків, витісняючи карфагенян із

зайнятих ними міст і збираючи сили для переправи в Африку. Пірр був хороброю людиною і блискучим полководцем, але недалекоглядним політиком. Готуючись до африканської експедиції, не зважаючи на настрої і можливості Сицилії, він всіляко принижував їх. І сицилійські греки настільки зненавиділи його, що вступили в союз з карфагенянами, проти яких його призвали. Тоді, посварившись з Сицилією, Пірр повернувся в Італію. За час його відсутності римляни зуміли опанувати міста Кротон і Локрами. Тому тарентинці були раді поверненню царя. Між військом Пірра і римлянами під командою Манія Курія Дентата в 275 р. до н. е. сталася битва у болотистій місцевості у міста Малевентум, що означає «погане (нездоровий) повітря». До цього часу римляни вже навчилися боротися із слонами, на яких греки покладали надії, і відбили атаки Пірра. Незабаром римлянам вдалося перейти в контрнаступ і розбити грецьке військо. На честь отриманої перемоги римський сенат ухвалив перейменувати Малевентум у Беневетум («хороше повітря»), і ця назва зберігається і понині.

Пірру довелося безславно покинути Італію і повернутися в Грецію. Там він вплутався в чергову авантюру, прагнучи опанувати Пелопонес; безстрашно б'ючись в Аргосі у вуличному бою (272 р. до н. е.), він загинув від удару черепицею, яку кинула в нього з даху одна стара жінка.

Дізнавшись про загибель Пірра, залишений їм гарнізон здав римлянам Тарент. Услід за тим римляни заволоділи Луканією і Бруттієм. Найдовше трималося грецьке місто Регій. Але і воно в 270 р. до н. е. став здобиччю Риму. Уся Італія була скорена римлянами, незалежним від нього практично залишалося тільки етруське місто Вольсінії. Щоб відстояти свою самостійність, вольсінійці зважилися на крайній засіб – озброїли своїх безправних бідняків і навіть рабів. Проте пригнічені обернули отриману зброю проти знаті і захопили владу в місті. Тоді вольсінійська верхівка пішла на змову з Римом. У 265 р. до н. е. римляни оволоділи Вольсініями. Тепер увесь Апеннінський півострів до Паданської долини був підпорядкований Риму.

Такий успіх римлян не випадковий, його можна пояснити декількома причинами.

Рим був вдало розташований в центрі Італії на судноплавній річці біля соляних розробок, що сприяло його швидкому економічному розвитку. З ростом торгівлі розширювалися його культурні зв'язки, можливості вивчити громади, що його оточують.

В соціальному плані Рим теж швидко розвивався. Соціальні протиріччя інтенсифікували внутрішню боротьбу. Успіхи плебеїв у боротьбі з патриціями стимулювали завойовну політику Риму, позитивно позначалися на боєздатності. У кінці IV ст. до н. е. Рим досяг військово-технічної переваги над сусідами. Маніпулярна система і застосування коротких копій і мечів дозволили римлянам легко маневрувати у будь-яких умовах.

Важливим чинником було те, що супротивники Риму не мали єдності. Галли, самніти, сабелльські племена знаходилися у момент зіткнення з Римом на нижчому, ніж він, рівні, тобто жили первісно-громадським ладом, були слабо організовані. Етрускам і грекам, культурнішим, ніж римляни, теж бракувало єдності і узгодженості дій. Їх роз'їдали внутрішні протиріччя, взаємне суперництво, у греків не було своїх армій.

Усе це було враховано римлянами, які розбивали своїх супротивників поодинці і за допомогою різних типів союзів, що виражали принцип «розділяй і володарюй», перешкоджали створенню єдиного фронту боротьби з Римом.

Боротьба Риму з Карфагеном за панування в Західному Середземномор'ї

Підпорядкувавши південь Апеннінського півострова. Римська республіка розширила свої кордони до Мессинської протоки, що відділяла її від острова Сицилії. Існуючі тут грецькі колонії до IV–III ст. до н. е. перетворилися на квітучі міста, що викликало заздрість войовничих сусідів, і раніше усього Риму.

До III ст. до н. е. особливо посилювалися Сіракузи, які підпорядкували своєму впливу велику частину острова. Славилася і Мессіна, розташована на березі протоки, що відділяє Сицилію від Апеннінського півострова. Грецькі міста здавна знаходилися у ворожих відносинах з могутнім Карфагеном. Карфагеняни міцно затвердилися в західній частині острова, сильно зміцнили міста Лілібей, Дрепану, Панорм, перетворивши їх на опорні пункти свого панування і експансії у боротьбі з греками.

Захопивши Апеннінський півострів, Рим став втручатися в сицилійські справи, що зачіпало інтереси перш за все Карфагена. Будучи однією з наймогутніших держав Західного Середземномор'я, Карфаген розглядав Сицилію як зону свого впливу, поступово відтісняючи слабшаючі грецькі міста.

До 264 р. до н. е. Рим і Карфаген знаходилися в мирних відносинах. Торгівля і мореплавання регулювалися особливими договорами, яких, за відомостями Полібія, було три. Третій договір від 280 р. до н. е. торкався не лише торгових відносин Риму і Карфагена, але і політичних. Поки Рим був зайнятий підкоренням Апеннінського півострова, а Карфаген – завоюванням Північної Африки, їх інтереси не стикалися. Проте після проникнення римлян в Південну Італію положення змінилося. Римська республіка перетворилася на сильну державу, що претендувала на панування не лише на Апеннінському півострові, але також і на сусідніх територіях, в першу чергу на великих островах Середземномор'я, зокрема на багатій Сицилії. Ці домагання неминуче вели до зіткнення з Карфагеном, стурбованим посиленням і експансією Риму. Сутичка двох держав за розділ сфер впливу стала неминучою. Агресивні дії почали карфагеняни. У 272 р. до н. е. під час облоги Тарента римськими військами військова ескадра Карфагена у супереч до договору між Римом і Карфагеном увійшла до гавані і спробувала опанувати місто. Проте ця спроба не увінчалася успіхом. Тарентська знать вважала за краще віддати місто римлянам. Карфагеняни вимушені були просити вибачення, але від

дружніх відносин між Римом і Карфагеном не залишилося і сліду. Сторони стали готуватися до відкритого зіткнення.

Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н.е.). Незабаром видався привід для відкриття військових дій. Римляни прийняли пропозицію Мессани про допомогу в місцевій війні Мессани і Сіракуз.

Переправившись в Сицилію, римляни змусили сіракузян і карфагенян, що допомогли їм, зняти облогу Мессани, у відкритій битві розбили сухопутну армію Карфагена, а потім незабаром і військо Сіракуз. Їх справи пішли настільки успішно, що вже через рік вони підійшли до стін Сіракуз і змусили тирана Гієрона укласти мирний договір, за яким він ставав «союзником» Риму, сплачував грошову контрибуцію і зобов'язався забезпечувати римські війська продовольством.

Мир з Гієроном і захоплення Мессани зміцнили положення римлян в Сицилії: вони могли тепер безперешкодно висаджувати свої війська на острові, складне питання про забезпечення військ припасами було вирішене.

У 262 р. до н. е. римляни просунули війська на місто Акрагант, перетворений карфагенянами на сильну фортецю. Після шестимісячної облоги Акрагант впав, війська Карфагену були відтіснені в західний кут острова, де знаходилися сильно укріплені військово–морські бази Карфагену: Панорм, Лілібей і Дрепана. Добре захищені з суші, вони мали сильні гарнізони і щедро забезпечувалися морем усім необхідним.

Флот Карфагена, панував на морі, висаджуючи десанти в найбільш беззахисних місцях Сицилії і Апеннінського півострова, завдавав римлянам істотних збитків.

Для успішного ведення війни Риму був потрібний сильний флот, здатний протистояти Карфагену. Рим, мобілізувавши усі засоби італійських союзників, в першу чергу грецьких міст Південної Італії, вже в 260 р. до н. е. мав флот до 120

бойових суден. Готові вступити у бій з ескадрами Карфагену кораблі прибули в Сицилію.

Карфагенянці – прославлені мореплавці, – маючи швидкохідні кораблі, з презирством відносилися до римського флоту з його, як їм здавалося, погано навченими командами і незграбними судами. У першому зіткненні невеликої римської ескадри з кораблями Карфагену карфагенянці легко перемогли (зіткнення у Ліпарських островів в 260 р. до н.е.). Услід за цим командувач Карфагена охоче дав рішучу битву при Мілах. У цій битві прославлений флот Карфагена був розбитий. Велику допомогу римлянам надали придумані їх кораблебудівниками абордажні крюки і містки, які перекидалися на ворожий корабель: кораблі зчіплювалися, по містках перебігали легіонери і захоплювали вороже судно.

Розвиваючи успіхи сухопутних і морських сил, римляни прийняли рішення атакувати ворога на його ж території, тобто перенести війну в Африку. Вони спорядили величезний флот в 330 бойових кораблів. Карфагенянці зробили спробу перешкодити переправі римлян в Африку. Новий флот Карфагена у складі 350 кораблів зустрів римський флот у мису Екном (256 р. до н. е.), біля південного узбережжя Сицилії. Проте римляни розбили карфагенян і відкрили собі шлях в Африку.

Римська армія висадилася неподалік від Карфагена, підпорядкувала собі численні дрібні міста і поселення і взяла в облогу сам Карфаген. Римляни настільки були упевнені в успіху, що відкликали з Африки велику частину флоту і половину армії. Карфагеняне запросили миру, але римський консул Атілій Регул запропонував важкі умови. Карфагеняне їх відкинули і вирішили захищатися до останніх сил. Були на вербовані нові наймані загони, мобілізовані громадяни, залежні африканці, для командування армією був запрошений досвідчений професійний воєначальник – спартанець Ксантипп. За зиму він зумів перетворити різношерсте військо на навчену армію і до початку весняної кампанії сміливо

вивів її проти римлян. Ксантіпп, розбивши римлян, узяв в полон консула Регула. На довершення цього страшного розгрому під час бурі загинув римський флот, що поспішав на виручку армії.

Римляни, які були такі близькі до перемоги в 256 р. до н. е., тепер виявилися від неї далі, ніж на початку війни. Втративши стратегічну ініціативу, вони повинні були споряджати і нові війська, і новий флот.

Бойові дії знову були перенесені в Сицилію, почався другий етап війни (255–242 рр. до н.е.). Він характеризується деякою рівновагою воюючих сторін: успіх мав то Рим, то Карфаген. Так, наприклад, в 254 р. до н. е. римляни опанували одну з головних фортець карфагенян Панормом, але наступного року жорстока буря знищила римський флот. Казна була порожня, і спорядити нові кораблі було важко.

Військові дії на суші зосередилися навколо Лілібея, який був обложений римлянами. Облога затягнулася, оскільки римляни не могли завадити постачанню міста з боку моря. Спроба римського флоту розбити Карфаген у битві у Дрепани не вдалася, а споряджений в наступному, 248 р. до н. е. флот знову потрапив у бурю і загинув. Кораблі Карфагену тепер безперешкодно борознили море. З цього самого часу дещо покращало і положення сухопутних військ. Призначений в Сицилію головнокомандувач Карфагена Гамількар Барка уміло вів військові дії, тривожив римлян у багатьох сутичках, робив сміливі рейди на кораблях до Апеннінського півострова і спустошував узбережжя.

Обидві сторони були змучені війною. Положення римлян було дещо кращим: в їх руках була велика частина Сицилії, їх армія блокувала останні твердині Карфагену – Лілібей і Дрепану. Проте без флоту це вигідне стратегічне положення не можна було використати до кінця, а на спорудження кораблів в римській казні не було грошей. Тоді римляни звернулися до крайнього засобу: найбільш багаті громадяни були обкладені надзвичайним податком в такому розмірі, щоб на отримані кошти спорядити 200 бойових кораблів.

Новий римський флот відправився до Сицилії і в запеклій битві біля Егатських островів у 241 р. до н. е. вщент розбив ескадру Карфагена. Римляни тепер могли блокувати з моря обложені з суші Лілібей і Дрепану. Падіння цих твердинь стало справою часу.

Карфаген просив миру, який і стався в 241 р. до н. е. Умови його були важкі: карфагеняни повинні були повністю очистити Сицилію, виплатити контрибуцію в 3200 талантів срібла (прибл. 84 т срібла), видати усіх римських полонених без викупу.

Скориставшись скрутним становищем Карфагена, ослабленого війною, а також повстанням найманців і місцевого залежного населення в 241–238 рр. до н. е., римляни безперешкодно захопили острова Сардинію і Корсику, що належали Карфагену, і організували там перші римські провінції. Рим перетворився на найсильнішу державу Західного Середземномор'я.

Добившись політичного рівноправ'я і частково права брати участь в громадському житті, римський плебс став грати помітну роль в державі. Зросло значення народних зібрань – трибутних коміцій. У ряді випадків, особливо в критичних ситуаціях, вони визначали політику римської держави, тоді як аристократичний сенат прислухається до голосу коміцій. У 264 р. до н. е., коли вирішувалося найважливіше питання – оголошувати війну Карфагену або ні, останнє слово залишалося за коміціями.

У 242 р. до н. е., коли в римській казні не було грошей, а війна зайшла у безвихідь, зусиллями римського громадянства був споруджений новий флот, що вирвав остаточну перемогу у Карфагена, а консулом був обраний неродовитий, пов'язаний з демократичними елементами Лутацій Катул. Сенат, що захищав інтереси нобілітету, великих землевласників, які мали землі в Італії, стримано відносився до заморських завоювань, народне зібрання було налагоджене агресивніше і наполягало на активнішій зовнішній політиці, оскільки римський плебс хотів поправити свої справи за рахунок завоювання нових земель. Коли

вироблялися умови мирного договору з переможеним Карфагеном, народне зібрання вислало спеціальну комісію на місце військових дій – в Сицилію, і ця комісія зажадала включення в договір додаткових зобов'язань карфагенян.

Особливо багато вигод обіцяло загарбання нових заморських територій, знищення торгової монополії Карфагена для стану римських вершників, що тільки зароджувався, – середніх землевласників, торговців, ділків і лихварів. Їх підтримувала і частина римського нобілітету, що пов'язана з торгівлею, також сподівалася збагатитися за рахунок військової здобичі. Інакше кажучи, агресивна політика знаходила більше прибічників, ніж супротивників. Їх зусиллями була доведена до кінця важка 2-га війна з Карфагеном.

Збільшене політичне значення плебсу в народних зібраннях привело до демократизації державного устрою.

На чолі руху плебсу в Римі з 232 по 217 р. до н. е. встав Гай Фламіній Непот. Спираючись на підтримку реформованих коміцій, він провів в 232 р. до н. е., усупереч опору сенату, важливий для дрібних землеробів закон про розділ північної частини Піцену (так званого Галльського поля) на дрібні ділянки і наділив ними незаможних плебеїв, чим отримав у римського плебсу величезну популярність. Незважаючи на опозицію сенату, що ненавидів популярного в народі діяча, Гай Фламіній був обраний на вищі державні посади: консула (у 223 і 217 рр.; випадки обрання однієї особи на консульну посаду двічі в Римі були виключно рідкісними) і цензора (220 р. до н. е.), що свідчить про політичну силу народного зібрання.

Під впливом Фламінія в 218 р. до н. е. народним трибуном Клавдієм був запропонований закон, що забороняє сенаторам мати торгові кораблі, а отже, займатися легальною торгівлею: сенатори повинні були займатися сільським господарством, а торгівля, лихварство і різні фінансові операції переходили в руки стану вершників. Проводячи цей закон, Фламіній завдав чутливого удару римському нобілітету, одночасно отримуючи підтримку багатих вершників.

Спираючись на вершників і плебс, Фламіній розвиває велику активність. Йому належить ініціатива організації загарбницьких походів в Північну Італію, заселену войовничими кельтськими племенами. Захоплення цієї області диктувалося багатьма міркуваннями: приєднання плодючої долини По дозволило б зменшити земельний голод римського селянства, не порушуючи існуючого землеволодіння нобілітету. З іншого боку, численні кельтські племена в Північній Італії, на відстані декількох переходів від Риму, були постійною загрозою Римській республіці. Римляни не могли починати вирішальну сутичку з Карфагеном, не забезпечивши собі міцний тил.

Війни з кельтами (галлами). Північна Італія, або, як її назвали римляни, Цізальпійська Галлія (від латів. *cis* – «до», по цей бік) тобто Галлія по цей бік Альп, на відміну від Галлії Трансальпійської, тобто Галлія, розташована по той бік Альп (суч. Франція, Швейцарія, Бельгія і т. д.), у III ст. до н. е. була заселена кельтськими племенами (Галлус – півень (лат.). Римляни називали кельтів галлами, оскільки кельтські воїни прикрашали шоломи півнячим пір'ям). За річкою По в її верхів'ях жили лаї і лебенії, ближче до моря затвердилися найчисленніше плем'я інсубрів і ценомани. На південь від річки По, від її витоків у напрямку до моря розселялися могутні бойї, племена лінгонів і сенонів. Цізальпійські галли були тісно пов'язані з трансальпійськими і брали участь в завойовних походах на Рим.

Так, в 238 р. до н. е. бойї запросили трансальпійців – гезатів і почали похід на римлян, сильно ослаблених Пунічною війною. На щастя для Риму, перед самим походом галли цізальпійські і заальпійські пересварилися і між ними почалася міжособна війна. Напад на Рим не відбувся.

У 232 р. до н. е. галли, невдоволені тим, що римляни вивели колонії на «гальське поле», знову об'єдналися і, перейшовши Апенніни, опинилися у безпосередній близькості до Риму. Проте в кровопролитній битві біля Теламону кельтська армія потрапила в оточення і була наголову розбита.

Розвиваючи досягнутий успіх, римська армія без особливих зусиль окупувала усю територію Галлії, аж до річки По. У 223 р. до н. е. римляни форсували По і вторглися на територію могутніх інсубрів. У битві при Плаценції інсубри зазнали поразки, а в 222 р. до н. е. було узяті нападом їх головне центр-місто Медіолан (суч. Мілан).

У 220 р. до н. е. римляни підвели до завойованої області прекрасно вимощену дорогу Фламінія, що забезпечувало безперервний зв'язок Північної Італії з Римом і швидке перекидання військ. У 218 р. до н. е. римляни вивели в Плаценцію і Кремону свої колонії, які згодом перетворилися на квітучі міста, що стали центром римського панування і впливу в цій області.

Друга Пунічна, або Ганнібалова, війна (218–201 рр. до н. е.). Карфаген був ослаблений поразкою в 1-ій Пунічній війні, але не зломлений. Він зберіг володіння в Африці, як і раніше примножував багатства від інтенсивної торгівлі. Карфагеняни швидко виплатили контрибуцію і стали посилено готуватися до війни з Римом. На чолі військової партії, прагнучої реваншу, стояв герой 1-ої Пунічної війни, полководець і тонкий дипломат Гамількар Барка. Існувало в Карфагені і інше угруповання, що заздрило могутності Барки і ратувала за мирні відносини з Римом. Але її значення в політичному житті Карфагена було невелике.

Гамількар розробив несподіваний, на перший погляд утопічний, стратегічний план підготовки до війни. Він розумів, що римляни хочуть нав'язати Карфагену війну на його власній території, висадивши десант в Африці за прикладом Регула і тим самим поставивши Карфаген в дуже скрутне становище, оскільки в Африці окрім Карфагена і Утікі не було укріплених міст і уся вона могла стати легкою здобиччю ворога. Успіх могла принести тільки наступальна війна, війна на території супротивника. Причому потрібно було обрати самий уразливий для Риму пункт на території Італії. Такою областю була Цізальпійська Галлія. Саме тут карфагеняни могли розраховувати на підтримку могутніх галлів,

постійних супротивників Риму з кінця V ст. і ведучих з ним запеклі війни в 230–220 рр. до н.е.

Гамількар мав намір напасти на Рим сухим шляхом з Іберії. Іберійський півострів був відомий фінікійцям і карфагенянам своєю родючістю, великою кількістю корисних копалини, особливо срібла. Тут жили численні войовничі племена іберів, кельтіберів і кельтів, з яких можна було набрати хоробрих найманців.

Тому для підготовки рішучої війни з Римом потрібно було міцно облаштуватися в Іберії і, створивши там опорні бази, почати похід на Рим.

Гамількар Барка відправився в Іберію в 237 р. до н. е. Йому довелося зіткнутися із запеклим опором волелюбних іберів. За допомогою сили і дипломатії Гамількару і його наступникам вдалося захопити велику частину півострова на південь від річки Ебро, навчити і загартувати у боях численну найману армію, поповнити казну і заснувати опорну базу – сильно укріплене місто Новий Карфаген (суч. Картахена). Загиблого під час війни з іберами Гамількара замінив його зять Гасдрубал.

Рим уважно спостерігав за подіями в Іберії і в 226 р. до н. е., прагнучи покласти межі експансії Карфагена далі на північ Іберії, змусив Гасдрубала укласти договір, за яким зобов'язав карфагенян не переходити на північ від річки Ебро. Услід за цим римляни, які почали небезпечну війну з галлами, ослабили увагу до іберійських справ, а карфагеняни отримали велику свободу дій. Незабаром Гасдрубал теж загинув у боротьбі з іберами. Військо Карфагена проголосило своїм вождем старшого з синів Гамількара Барка – Ганнібала (247–183 рр. до н. е.).

Новий головнокомандувач Карфагена Ганнібал вважав, що римляни, ослаблені недавньою війною з кельтами, не зможуть зібрати сильну армію, і тому вирішив почати військові дії. У 219 р. до н. е. він обложив і узяв сильно укріплене місто Сагунт на східному узбережжі Іберії, яке було союзником Риму, що стало

приводом для війни. У наступному, 218 р. до н. е. Ганнібал повів свою армію в Італію, почавши тим самим здійснення планів свого батька.

Дізнавшись про похід Ганнібала, римляни не зробили рішучих дій, щоб перешкодити його руху. Римська армія була роз'єднана.

Ганнібал безперешкодно пройшов Північну Іберію і став просуватися по Південній Галлії до річки Родану (Роне), наближаючись до Альп. З численними племенами, через територію яких він проходив, Ганнібал або укладав мирні договори, або воював. Римляни не зуміли зупинити рух армії Карфагена навіть при переправі через широку річку Родан.

Коли римляни підійшли до переправи, армія Карфагена була вже на відстані трьох днів шляху і спрямовувалася до альпійських проходів в Італію. Тільки тепер римляни зрозуміли усю небезпеку планів Ганнібала. Терміново було прийнято рішення об'єднатися обом римським арміям і усіма силами захищати північні райони. Карфагенянам вдалося нав'язати свій план ведення війни, що і зумовило їх перевагу впродовж її першого періоду. Осінню 218 р. до н. е. армія Карфагена, яка вчинила нечуваний в історії перехід з Іспанії в Італію, спустилася з Альп в родючу долину По. Мета походу була досягнута, але дорогою ціною. Якщо на початку походу у Ганнібала було близько 80 тис. піхоти, 10 тис. кінноти і 37 слонів, то в Італію він привів тільки 20 тис. піхоти, 6 тис. кінноти і декілька слонів.

Консул Публій Сципіон зробив спробу затримати Ганнібала. Не чекаючи підходу іншого консула з більшою частиною армії, він дав битву Ганнібалу біля річки Тицин (суч. Тичино) і зазнав поразки. Римська армія відступила до міста Плаценції, де і об'єдналася зі свіжими військами. Ганнібалу вдалося нав'язати битву і цього разу. Застигнувши об'єднану римську армію зненацька, коли вона переходила річку Требію, він в запеклій битві розбив її (битва при Требії, зима 218 р. до н. е.). Проти Риму повсталася велика частина Цізальпійської Галлії, і Ганнібал став хазяїном Північної Італії. За зиму 218/217 р. до н. е. він створив з кельтів нову

армію: понад 60 тис. піхоти і 4 тис. кінноти влилися у військо Карфагена, яке тепер налічувало стільки ж солдатів, скільки було на початку походу в Іспанію. Ганнібал вирішив вторгнутися на територію Середньої Італії і, піднявши на повстання скорених Римом італіків, ізолювати і розгромити Рим.

Римляни обрали в консули популярного в народі Гая Фламінія, що прославилося своїми перемогами над кельтами. Весною 217 р. до н. е. римські легіони на чолі з Фламінієм зайняли укріплену позицію в гірських проходах Апеннінських гір, сподіваючись затримати Ганнібала. Проте Ганнібал, пройшовши через Апенніни і через болота долини річки Арнуса (Арно), обійшов позиції Фламінія, вийшов в тил римської армії. Він погрожував самому місту Риму. Фламіній кинувся услід за карфагенянами, прагнучи прикрити столицю. Використовуючи поспішність Фламінія, Ганнібал влаштував засідку на дорозі на березі Тразіменського озера, якою рухалися військові колони. Римляни потрапили в оточення і були розбиті. Загинув і сам Фламіній (весна 217 р. до н. е.). Зважаючи на крайню небезпеку римляни обрали диктатора – старого, навченого досвідом і обережного Фабія Максіма – і вжили заходи по обороні міста. Але Ганнібал не пішов на Рим. Він обрав інший шлях: вийшов на узбережжі Адриатичного моря і пройшов у багату Апулію, де дав відпочинок своєму війську.

Римський диктатор Фабій, ухиляючись від рішучої битви, йшов за армією Карфагена по п'ятах, вимотуючи її в дрібних сутичках. Ганнібал прагнув до рішучої битви, йому потрібна була перемога, щоб схилити римських союзників до відпадання від Риму. Ганнібал умисне відпускав без викупу полонених італіків, не розоряв їх областей, намагаючись всіляко показати, що він воює не проти італіків, а проти Риму. З Апулії він повільно просунувся в Самній, а з Самнія – в Кампанію, схиляючи на свою сторону італіків. Але спроби Ганнібала доки не мали результатів: Римсько-італійський союз витримував випробування. Фабій передбачливо ухилявся від рішучої битви. Мало того, йому вдалося замкнути армію Карфагена в одній з кампанських ущелин, неподалік від Казиліна, і лише

військова хитрість і виняткові полководницькі здібності Ганнібала допомогли карфагенцям вирватися з оточення.

Положення Ганнібала поступово погіршувалося: його сили танули, населення було ворожим, римська армія починала контролювати ситуацію. Проте обережна тактика Фабія і розорення дрібних землеробів стали викликати нарікання в Римі. Демократичні круги народного зібрання вимагали рішучих дій, і на 216 р. до н. е. консулами були обрані досвідчений воєначальник Луцій Емілій Павло і популярний прибічник рішучих дій Гай Теренцій Варрон. На чолі об'єднаної армії, яка налічувала 80 тис. піхоти і 6–7 тис. кінноти, консули літом 216 р. до н. е. біля містечка Канни зустрілися з військом Ганнібала. У Ганнібала було майже удвічі менше сил: 40 тис. піхоти і 14 тис. кінноти. Незважаючи на заперечення Емілія Павла, Теренцій Варрон, покладаючись на кількісну перевагу в силах, розгорнув війська для битви, не врахувавши те, що широка рівнина дозволяла його супротивникові використати переваги в кінноті. Ганнібал висунув у напрямку до супротивника центр, де поставив слабкіші частини кельтів, а на флангах розмістив відбірні війська, побудовані глибокими колонами. Коли римляни ударили на висунений центр супротивника і стали тіснити його, вони поступово втягнулися в мішок між флангами Карфагену. Довершила оточення сильна кіннота Карфагена, яка відкинула ворожих вершників і обрушилася з тилу на легіону піхоту. Опинившись в оточенні, легіони намагалися чинити опір, утворивши круг, але тіснилися і заважали один одному. Незабаром битва перейшла в побиття. Велика частина римлян була порубана або узята в полон. Битва при Каннах вважається класичним зразком військового мистецтва по повному оточенню і знищенню численного супротивника армією меншої чисельності.

Тонкий дипломат, Ганнібал, використовуючи перемогу, спробував створити антиримську коаліцію. У 215 р. до н. е. він уклав договір з македонським царем Філіпом V, який зобов'язався вторгнутися в Італію. Ганнібал притягнув на свою

сторону державу Сіракуз і деякі грецькі міста в Сицилії. Рим опинився в кільці ворогів.

Перед лицем такої грізної небезпеки римський уряд вжив енергійні заходи. Припинилися внутрішні розбрати між демократичною партією і сенатом. Прибічники рішучих військових дій, потерпівши ряд поразок, втратили політичний авторитет, а вплив сенату різко зріс. Обіцянками і загрозами Риму вдалося зберегти вірність більшого числа латинських і італійських союзників. Були зібрані нові війська. До їх складу довелося включити навіть рабів, викуплених державою. Вторгнення македонського царя вдалося запобігти дипломатичним шляхом. Римляни підтримали виступ Етолійського союзу проти Македонії і змусили Філіпа V воювати в Греції. На чолі нових легіонів були поставлені досвідчені Фабій Максим і рішучий Клавдій Марцелл. З 215 р. почався новий етап війни, який в цілому можна визначити як етап відносної рівноваги. Римляни відмовилися від ідеї досягнення перемоги в рішучій битві і зробили ставку на тривалу війну, розраховану на вимотування сил супротивника. Вони розділили свою армію на декілька частин, які повинні були діяти самостійно. Одна з них повинна була блокувати Ганнібала в Італії, перешкоджаючи його подальшим успіхам, інша була послана в Сицилію (опанувавши Сицилію, Ганнібал міг би встановити тісні зв'язки з далеким Карфагеном, що вивело б його з ізоляції, тому римляни так дорожили Сицилією). Третя армія діяла в Іберії і сковувала тут війська Карфагену, керовані братом Ганнібала, – Гасдрубалом. Поступово комунікації Ганнібала з його основними базами були перерізані, а його італійська армія виявилася відрізаною і приреченою на знищення. Його наймані війська, не готові тривалій до війни, не могли довгий час зберігати бойовий дух. Римлянам вдалося привести до покори італійських союзників, для яких панування Карфагена було не менш важким, ніж римське. До того ж сенат став проводити м'якшу політику по відношенню навіть до відпалих союзників. Римлянам вдалося

виграти декілька дрібних сутичок в Італії, а в 211 р. до н. е. обложити і узяти найбільше місто Сицилії Сіракузи.

Захопивши Сицилію, римляни відрізали Ганнібала від Карфагена, блокували усі зв'язки ворожої столиці з її звитяжним воєначальником.

У свою чергу, Ганнібал завдав Риму ще декілька чутливих ударів. У 214 р. до н. е. у битві при Апулії він розгромив військо під командуванням Фульвія, розбив Марцелла у битві при Канузії (212 р. до н. е.), узяв в тому ж році важливий порт Тарент і продовжував спустошувати Південну Італію.

Зі змінним успіхом йшла боротьба в Іберії. Римлянам в 214–212 рр. до н. е. вдалося відтіснити карфагенян в приморські міста, але у битві на річці Ебро римські війська були наголову розбиті, і уся Південна Іберія знову перейшла до карфагенян.

Остаточний перелом на користь римлян настав лише з 211 р. до н. е. Він був пов'язаний із захопленням багатой і багатолюдної Капуї, що перейшла на сторону Ганнібала в 216 р. до н. е. Капуя була опорною базою Ганнібала. Втрата Капуї ставила карфагенян перед катастрофою. Щоб допомогти обложеному місту і змусити римські війська зняти облогу, Ганнібал наважився на відчайдушний крок: він повів свою армію на місто Рим. Серед римського населення піднялася паніка. Слова «Hannibal ante portas» увійшли до приказки. Але штурмувати сильно укріплене місто Ганнібал не міг, та це і не входило, мабуть, в його плани. Римляни продовжували осаджувати Капую і незабаром узяли місто. Демонстративний похід Ганнібала на Рим закінчився повною невдачею (211 р. до н. е.).

У 210 р. до н. е. в Іспанію була послана нова римська армія на чолі з молодим талановитим воєначальником Публієм Корнелієм Сципіоном, сином консула 218 р. Публія Корнелія Сципіона. Сципіон в 209 р. до н. е. сміливим набігом опанував основною опорною базою військ Карфагенів в Іспанії – Новим Карфагеном. Після цієї поразки Гасдрубал вирішив не продовжувати боротьбу за Іспанію, а рушити в Італію на об'єднання з армією Ганнібала.

Обережний Фабій, що відвернув основні сили Ганнібала, сміливим маневром і за допомогою зради захопив важливе для Ганнібала приморське місто Тарент (209 р. до н. е.).

Військово–політичне положення Ганнібала в Італії продовжувало погіршуватися. Хоча в 208 р. до н. е. йому вдалося оточити і знищити римських консулів, що виїхали на рекогносцирування, – знаменитого Клавдія Марцелла і Квінкція Криспіна, проте цей приватний успіх не міг змінити загального ходу воєнних подій. Сицилія і Іберія були втрачені карфагенянами. Італійські союзники, що відпали було від Риму, знову стали переходити на його сторону. Наймана армія Ганнібала танула. Гасдрубал, що рухався з Іберії з сильним і необхідним підкріпленням був зупинений при річці Метаврі і розбитий (207 р. до н. е.). Ганнібал був міцно блокований на півдні Італії.

Публій Корнелій Сципіон, що повернувся з Іспанії запропонував сенату перенести війну в Африку, справедливо вважаючи, що вторгнення на територію Карфагена змусить Ганнібала швидше очистити Італію і йти на захист рідного міста.

У 204 р. до н. е. Сципіон на чолі експедиційних сил висадився в Африці. Як він і чекав, правителі Карфагену терміново відкликали Ганнібала з Італії, який покинув її не переможений ні в одній великій битві. Сципіон в 203 р. до н. е. у битві при Великих рівнинах розгромив військо Карфагена і в наступному, 202 року до н. е. у битві при Замі зустрівся з досі непереможним Ганнібалом. Велику допомогу римлянам надав союз з нумідійським царем Масінісом, що надав їм свою чудову кінноту. Спроба Ганнібала розладнати римські ряди атакою слонів успіху не мала. Піхота Карфагена, яка відчайдушно чинила опір, довго утримувала свої позиції, але нумідійська кіннота обійшла бойові порядки карфагенян і ударила їм в тил.

Таким чином, у битві при Замі повторилася ситуація бою при Каннах, тільки переможеною цього разу виявилася армія Карфагена. Сам Ганнібал втік в Карфаген і запропонував Раді міста укласти мир на будь-яких умовах.

У Карфагена не було ні грошей, ні армії, подальша боротьба могла привести до повного знищення навіть самого міста. Тому правителі Карфагену капітулювали (201 р. до н. е.).

Римляни продиктували важкі умови миру. Карфаген втрачав усі заморські володіння, увесь військовий флот (500 кораблів), його територія обмежувалася невеликим міським округом в Африці. Карфаген втрачав право мати військовий флот, не міг без дозволу Риму вести війни і повинен був виплачувати контрибуцію в 10 тис. талантів впродовж п'ятдесяти років.

Друга Пунічна війна, мабуть, найважча, найнебезпечніша війна, яку Рим вів впродовж усієї своєї історії. Ніколи він не стояв так близько до можливості знищення своєї державності, як під час цієї страшної війни. Кінцева перемога Риму була досягнута шляхом граничної напруги усіх сил суспільства і держави.

Які ж головні причини римської перемоги?

1. Рим і Римсько-італійський союз мав в розпорядженні великий військово-економічний потенціал, ніж держава Карфагена. За даними Полібія, Рим і його союзники мали в розпорядженні можливість мобілізувати понад 700 тис. (!) чоловік піхоти і 70 тис. вершників. При усьому своєму багатстві Карфаген не міг набрати таке величезне наймане військо.

Ось чому римляни відносно безболісно могли набирати нові контингенти після страшних поразок і загибелі безлічі своїх людей в перші роки війни. Римська армія нагадувала гідру, у якої на місці відрубаної Гераклом голови зростали дві.

2. Римсько-італійський союз як державна організація виявився міцнішим, ніж думали олігархи Карфагену. Спроби використати прорахунки і помилки римської політики відносно італійських союзників виявилися марними. Правда, в перші роки війни Ганнібалу вдалося схилити на свою сторону ряд союзних

громад, включаючи Капуя, але це усе, що він міг зробити. Існування Римсько–італійського союзу, хоча і створеного в процесі завоювань, як виявилось, відбивало глибинну тенденцію італійських міст, громад і племен до об'єднання Апеннінського півострова, і усі спроби повернути назад колесо історії виявилися марними.

3. За своєю кінцевою метою Ганнібалова війна була боротьбою Риму і Карфагена за панування в Західному Середземномор'ї, і, отже, війною агресивною з обох боків. Проте зовні вона виглядала як вітчизняна війна римлян і їх союзників із загарбниками, що вторглися, оскільки велася на території Італії. Ця обставина створювала чималі переваги як в морально–політичному (захист своєї країни), так і у військовому відношенні. На своїй території воювати завжди легше, оскільки проти ворога неминуче починає воювати не лише армія, але і усе населення, не говорячи про те, що військові переваги і слабкість своєї території відомі незмірно краще, ніж супротивникові.

4. Римська легіонно–маніпулярна організація, комплектування воїнів, з власних громадян виявилася з військової точки зору значно досконалішою, ніж наймана армія Ганнібала, боєздатність якої залежала від перемог і казни полководця, які у будь–який момент могли бути вичерпані. Будь–яка поразка або грошові утруднення могли різко ослабити бойовий дух ненадійних найманців.

5. На стороні Риму не було такого геніального воєначальника, яким був Ганнібал. Головнокомандувачі римської армії – батько і син Сципіони, Фабій Максим, Клавдій Марцелл, незважаючи на свої військові таланти, поступалися військовому генієві Ганнібала, але вони були сильніші його в політичному відношенні. Вони були не лише головнокомандувачі, але в той самий час і політичні керівники, консули, володарі і цивільна влада. Тому в їх діях на форумі і на полі бою не було того розриву, який відчував головнокомандувач Ганнібал, до успіхів якого дуже ревниво відносилися політики Карфагену і не втрачали випадку вставити йому палиці в колеса. Практично Ганнібал в Італії був

залишений напризволяще своїм урядом, який мало і неохоче надавав йому допомогу.

Аналізуючи співвідношення усіх чинників, що визначають течію цієї страшної війни, не можна не вражатися, як при пригнічуючій об'єктивній перевазі Риму над Карфагеном війна виявилася гранично важкою для Риму. Ця особлива тяжкість визначалася тією обставиною, що окрім об'єктивних чинників, особливо на перших порах, працював суб'єктивний чинник, а саме військовий геній, воля, майстерність і мужність однієї людини – Ганнібала, який дав в дитинстві клятву бути вічним і непримиренним ворогом Риму і виконував її аж до свого останнього подиху.

Взаємовідносини Римської республіки з елліністичними державами і народами Середземномор'я в II ст. до н. е.

Після закінчення Другої Пунічної війни Римська республіка починає вести активну політику по відношенню до елліністичних держав. У першій половині II ст. до н. е. вона призводить до військових зіткнень з Македонією, з царством Селевкідів і союзами грецьких міст. Упродовж декількох десятиліть римляни знаходять сильних союзників серед елліністичних держав, створюють військово–політичні коаліції, уміло використовують внутрішні протиріччя між елліністичними державами і соціальну боротьбу усередині грецького світу. Рим все ширше поширює свою експансію, поступово підкорюючи одну країну за іншою.

Причини і цілі агресивної політики римлян на Сході в II ст. до н. е. криються в самій природі римського суспільства того часу. Швидкий ріст рабовласницьких відносин (чому сприяли успішні війни на заході, що дали масу рабів і матеріальних цінностей) привів до глибоких змін в економіці, він зумовив розвиток товарного виробництва, розширив сфери застосування рабської праці. Звідси прагнення захопити нові землі, рабів, а також мати можливість

експлуатувати природні багатства і населення східних країн. Римську агресію проти елліністичного світу започаткувало захоплення римлянами північно-західного Іллірійського узбережжя Балканського півострова.

У міру розширення економічних зв'язків зі Сходом, включення грецьких міст Східного узбережжя Апеннінського півострова до складу Римсько-італійського союзу сенат усе більш розумів необхідність встановлення свого панування і в Адріатичному морі.

Війна з іллірійськими племенами. Іллірійські племена були найближчими сусідами Римської республіки на Західному узбережжі Балкан. Вони жили в умовах військової демократії, лише у найбільш розвинених з них (наприклад, в області з центром Скодри) почався процес утворення держави. Мізерний ґрунт їх гористої країни спонукав іллірійців шукати на додаток до заняття сільським господарством інших джерел доходів. Іллірійці знаходили їх в морському розбої, який в III ст. до н. е., після падіння морської могутності Тарента і Сіракуз в Іонійському і Адріатичному морях, досяг такого розмаху, що порушував торгіві зв'язки як грецьких міст, так і римських купців. Захоплення іллірійцями Коркіри – важливого острова на морському шляху з Італії на схід – став причиною війни з іллірійцями. Формальним приводом стали скарги італійських купців і прохання про допомогу декількох грецьких міст. Римляни направили в 229 р. до н. е. проти іллірійців флот і швидко розбили швидкохідні, але легкі судна супротивника, десантна армія римлян зайняла Іллірійське узбережжя, зруйнувавши укріплення і міста, відтіснила місцеве населення в глиб країни. Територія держави Скодри була скорочена. Іллірійські племена виявилися данниками Риму. Захопивши Іллірійське узбережжя, римляни встановили політичний вплив над багатьма грецькими містами західної частини Балканського півострова. Їх гавані стали стоянками римського флоту в Адріатичному морі. Таким чином, Рим придбав важливі опорні пункти для подальшого просування на схід. Захоплення Римом Іллірійського

узбережжя відрізував вихід Македонії до Адріатичного моря. Замість слабких і розрізнених іллірійських племен західним сусідом Македонії став могутній Рим.

Друга Македонська війна. У той самий час коли римляни воювали з Ганнібалом, на Сході виник військово–політичний союз Македонії і царства Селевкідів. Філіп V Македонський і Антіох III прагнули до переділу областей Східного Середземномор'я. Скориставшись послабленням Єгипту при малолітньому царі Птолемеї V, Філіп V і Антіоха III уклали угоду про захоплення і розподіл володінь Птолемеїв на островах Егейського моря, в Малій Азії і Сирії. Передбачалося, що Антіох заволодіє Келесірією, Фінікією і Кіпром, а Філіп – малоазійськими територіями Єгипту в Карії, островами Егейського моря і Кіреною. Проте спільних військових дій і взаємної допомоги союзників договір цей не припускав, позначилася їх взаємна недовіра і суперництво у боротьбі за гегемонію в Східному Середземномор'ї. Уклавши договір, Антіох III зайняв усю Келесірію, Філіп же захопив грецькі міста в протоках, розграбував узбережжя Пергама і окупував Карію. Захоплення Філіпа і загроза перетворення Македонії в найсильнішу державу в Егейському морі викликали виступ проти Філіпа V Пергамського царства, Родосу, Візантії, Афін і інших грецьких міст. Таким чином, в Егейському басейні склався антимакедонський військовий союз. У війні з союзом Пергамо–Родосу Філіп V зазнав поразки в морській битві при острові Хіосі (201 р. до н. е.).

Розвиваючи військові дії проти Філіпа V, союзники звернулися по допомогу до Риму. Римляни не були зацікавлені в посиленні Македонії. Захоплення Філіпом островів Егейського моря і південно–західних областей Малої Азії утруднили б політичне і економічне проникнення у басейн Егейського моря, а оволодіння Кіреною могло поставити під загрозу мореплавання римлян в усьому Східному Середземномор'ї. У Римі враховували, що Філіп V у війні з Родосом і Пергамом втратив частину своєї армії і флоту і не мав ні часу, ні засобів для швидкого відновлення своїх сил. Крім того, вступаючи у війну з Філіпом, Рим міг отримати

сильних союзників в особі Родосу і Пергама. Питання про війну з Македонією було вирішене позитивно в сенаті і був винесений на народне зібрання, яке врешті–решт санкціонувало війну. Одночасно на схід було спрямовано посольство, яке повинне було добитися нейтралітету Антіоха III і зміцнення союзу римлян з антимакедонською коаліцією. Римським послам вдалося, погодившись на захоплення Антіохом Келесірії, добитися його нейтралітету під час війни між Філіпом і антимакедонською коаліцією на чолі з Римською республікою. З Пергамом і Родосом був укладений союз, що проіснував більше чверті століття і зіграв вирішальну роль у боротьбі римлян з Македонією.

Осіною 200 р. до н. е. римська армія висадила в Греції і почала просуватися в Македонію. Союзний флот, що панував в Егейському морі, блокував Македонське узбережжя. Проте впродовж перших двох років війни римляни не добилися істотних успіхів. Філіп відбивав напад, що направлявся римлянами, з півночі фракійських племен і наполегливо захищався, переходячи іноді і в напад, проти своїх супротивників. Але коли римляни, уміло використавши антимакедонський рух в Греції, залучили в 199 р. до н. е. у війну Етолійський, а потім і Ахейський союзи (198 р. до н.е.), Філіп опинився в скрутному становищі.

У 198 р. до н. е. римську армію очолив Тит Квінкцій Фламінін, здібний полководець і майстерний дипломат. Рішуча битва між римлянами і Македонією сталася у Фессалії в горбистій місцевості при Кіноскефалах (197 р. до н. е.). Зазнавши поразки, Філіп почав переговори про мир.

У сенаті при обговоренні питання про мир з Філіпом були висунені вимоги про продовження війни з Македонією, і, хоча такі ж вимоги лунали серед союзників Риму (наприклад, етолійців), сенат вирішив закінчити війну і продиктувати умови миру, які Філіп V міг прийняти. Філіп повинен був відмовитися від усіх володінь поза Македонією, сплатити Риму 1000 талантів, видати римлянам свій військовий флот, за винятком шести кораблів, повернути

усіх військовополонених і скоротити армію до 5 тис. чоловік. Він не мав права починати війну без відома Риму, тобто позбувся самостійної зовнішньої політики. Крім того, він повинен був визнати свободу грецьких міст.

Останній пункт договору був найважчим для Філіпа V: він замикав Македонію в її власних вузьких кордонах. На Істмійських іграх в 196 р. до н. е. було офіційно оголошено, що римський сенат і полководець Тит Фламінін дарують грецьким містам свободу. Це оголошення викликало в Греції загальне тріумфування.

Мир з Македонією був укладений, але римська армія продовжувала залишатися в Греції аж до 194 р. до н. е. У Коринф, Халкіді, Деметріаді були введені римські гарнізони. Тит Фламінін і прибула з Риму комісія зайнялися облаштуванням грецьких справ; були наново і часто довільно визначені межі окремих міст; римляни ввели в містах Фессалія тимократичні конституції, реорганізували фессалійську лігу за ахейським зразком. Ці заходи римлян скоро показали грекам, що їх звільнення виявилось лише зміною панів: македонське панування змінилося римським, що викликало невдоволення відомої частини грецького суспільства. Проте аристократичні прошарки підтримували римлян, бачачи в них силу, здатну зберігати спокій народних мас. Римське командування дуже скоро виправдало надії, які покладали на нього аристократи: Тит Фламінін на прохання ахейських олігархів від імені усіх еллінів оголосив війну спартанському тиранові Набісу, соціальні реформи якого носили радикальний характер і поширилися із Спарти на сусідні області Аргос і Мікени. У 195 р. до н. е. Набіс був розбитий. Спарта позбулася усіх своїх завоювань і сплатила 500 талантів військової контрибуції. Соціальні реформи були скасовані. Крім того, маса людей на території Греції була поневолена, багато міст Греції було розорено і спустошено римськими легіонерами.

До припинення другої Македонської війни і укладення миру з Філіпом римський уряд спонукали причини внутрішнього і зовнішнього характеру. У Римі

і Італії лютувало епідемічне захворювання, а на півночі в долині річки По в 200 р. до н. е. повстали галльські племена, у яких римляни відбирали землі, ділячи їх між ветеранами 2-ої Пунічної війни. До галлів приєдналися лігури. Повсталі взяли в облогу і захопили ряд римських фортець, знищили їх гарнізони і поселених тут римських колоністів. Впродовж декількох років римляни вели боротьбу з повсталими.

Війна з кельті берами. Ще серйозніше положення виникло в Іспанії. Воюючи на Піренейському півострові з карфагенянами під час 2-ої Пунічної війни, Сципіон уклав ряд союзних договорів з іберійськими племенами, деякі з них визнали себе підданими Риму і виплачували йому данину. Ібери, проте, вважали, що перемога Риму над Карфагеном не означала підпорядкування і їх римлянам. Введення провінційного управління викликало в 197 р. до н. е. повстання як у Близькій, так і в Далекій Іспанії. До повсталих прилучилися старі фінікійські міста на чолі з Малакою, а також кельтібери, а дещо пізніше – і лузітани. Римські гарнізони були розбиті.

У 195 р. до н. е. у Іспанію була послана римська армія на чолі з консулом Марком Порцієм Катонем. Ціною великих жертв Катону вдалося розбити головні сили повсталих, він вчинив ряд каральних експедицій, жителів деяких іберійських громад продав в рабство, інших обеззброїв, але не зміг закінчити війну.

До кінця 180-х років до н. е. римляни терпіли в Іспанії невдачі. Тільки зосередивши там 45-тисячну армію, Рим, нарешті, до 179 р. до н. е. подавив це повстання. Чималу роль в його пригніченні зіграла дипломатія претора Тиберія Семпронія Гракха. Кельтібери визнали владу Риму, зобов'язалися платити данину і виставляти допоміжне військо. Римське провінційне правління в Іспанії було відновлене.

Причинами поразки іберійських племен були їх порівняно низький громадський розвиток, роздробленість і міжплемінна ворожнеча і, нарешті, перевага військової техніки і військового мистецтва римлян. Майже

двадцятирічна війна з іберійськими племенами, яка поглинала значні військові сили і великі матеріальні засоби, утрудняла розвиток агресивних дій Риму в Східному Середземномор'ї.

Війна Римської республіки з державою Селевкідів. Тоді як римські легіони билися в Іспанії, правитель величезної держави Селевкідів – цар Антіох III почав військові дії на заході Малої Азії. До цього часу монархія Селевкідів була найсильнішою державою елліністичного світу, що претендувала на гегемонію в усьому Східному Середземномор'ї.

Захопивши ряд областей в Південній Сирії і Палестині, які раніше входили до складу володінь Птоlemeїв, Антіох III продиктував Єгипту мирні умови. Забезпечивши свій тил з півдня і вийшовши в морі на 200 кораблях, Антіох III почав захоплювати міста південного і західного берегів Малої Азії. Він уклав військові союзи з галатами і Каппадокією, тим самим оточивши вороже йому Пергамське царство своїми союзниками. Потім Антіох перейшов у Фракію і тут підпорядкував собі грецькі міста по берегах Пропонтиди і Геллеспонта, якими раніше володів Філіп Македонський.

Окупація Херсонесу Фракійського зробила Антіоха хазяїном проток в Чорне море, з чим ніяк не могли примиритися Пергам і Родос. Родосці оголосили в 197 р. до н. е. війну Антіоху і, почавши військові дії на морі, звернулися в Рим по допомогу. Але римляни, не закінчивши ще війну в Греції, відхилилися від прямого втручання в нову війну. Проте вони оголосили себе захисниками грецьких міст і вимагали від Антіоха звільнення їх. Одночасно римляни наполягали на поверненні Єгипту відібраних у нього Антіохом земель. Антіох відхилив ці вимоги.

Прагнучи притягнути греків на свою сторону, він розвинув активну дипломатичну діяльність в Греції, де невдоволення Римом усе поглиблювалося. Народні маси в містах виступали проти Риму за союз з Антіохом, пануюча ж верхівка зберігала вірність римлянам і з їх допомогою пригнічувала народні рухи. Так було, наприклад, в Афінах. З того часу антиримський рух в Греції зливається з

рухом демократичним. Проте сирійському цареві вдалося притягнути на свою сторону в Греції тільки Етолійський союз і дрібні міста.

Римський уряд, готуючись до війни з Антіохом, зміцнив свій старий союз з Родосом і Пергамом. Ахейський союз виступив на стороні Риму. Римській дипломатії вдалося ціною мовчазної відмови від деяких пунктів мирного договору утримати Філіпа від допомоги Антіоху.

У 192 р. до н. е. Антіох III, закликаний етолійцями, переправився на Балканський півострів і зупинився у Фермопіл.

Союзники сирійського царя етолійці, яким доручена була охорона гірських проходів, не зуміли утримати їх. Римська армія під командуванням Марка Атілія Глабріона завдала поразки головній армії Антіоха. Під натиском римлян Антіох III покинув Грецію і відвів свої війська в Ефес; його грецькі союзники запросили у Риму миру і повинні були на вимогу Риму увійти до Ахейського союзу. Останній став головною силою в Греції і провідником римського впливу в ній.

Вигнання Антіоха з Європи не означало кінця війни. Бойова потужність держави Селевкідів не була знищена у битві при Фермопілах. Рим, що прагнув до поширення свого впливу на Сході, неминуче повинен був зіткнутися з нею.

Римською армією командував консул Луцій Корнелій Сципіон, в якості легато його супроводжував брат – переможець Ганнібала при Замі, Публій Корнелій Сципіон, який фактично і керував військовими діями. Римський флот за допомогою кораблів Родосу і пергамських розбив флот Антіоха III, завоювавши панування в Егейському морі, створив можливість переправи римських військ в Малу Азію.

При Магnezії в 190 р. до н. е. сталася рішуча битва римлян з Антіохом. Армія Антіоха III була розгромлена і майже знищена.

З Антіохом III був укладений мир (Апамейський) в 188 р. до н.е. Антіох повинен був сплатити Риму 15 тис. талантів, флот його скорочувався до 10 судів,

він зобов'язувався не мати в західній армії слонів, втрачав усі території в Малій Азії.

Римляни розділили відвойовані у Антіоха в Малій Азії землі між своїми союзниками. Велика частина їх перейшла до Пергаму і Родосу. Пергаму були віддані також землі, захоплені Антіохом в Європі. В результаті Пергам перетворився на велику і сильну державу. Політика Риму найбільшого сприяння Пергаму була спрямована проти Македонії.

Таким чином, впродовж короткого часу Рим, використовуючи суперництво елліністичних держав і спираючись на родосько–пергамський союз, завдав військової поразки двом найбільш великим державам елліністичного світу – Македонії і Сирії.

Війна з Римом прискорила розпад Селевкідської держави. Окремі її області – Вірменія і Софена – відпали від Сирійського царства і придбали самостійність. Багато хто зі східних областей був захоплений Парфією.

Війна з союзником Антіоха – Етолійським союзом – тривала і після битви при Магнезії. Етолійці відчайдушно чинили опір, і тільки коли на них рушили з півночі Філіп, епіроті і іллірійці, а з півдня – ахейські війська, Етолія підкорилася. Вона була розграбована і спустошена, територія її значно скорочувалася. З того часу Етолія втратила політичне значення.

Розправа з етолійцями і безсоромне втручання римлян у внутрішні справи грецьких міст, заступництво Риму Ахейському союзу, що самоуправно розпоряджався на Пелопоннесі, посилили антиримський рух в Греції. У ряді місць він вилилося у відкриті повстання, жорстоко пригнічені римлянами. З іншого боку, грецька еліта все тісніше пов'язувала свої долі з Римом і жертвувала незалежністю країни заради своїх інтересів.

Політична боротьба в Римі у 80–ті роки II ст. до н. е.

Зовнішня політика на Сході була предметом гострої політичної боротьби в самому римському суспільстві. Демократична його частина вимагала розширення володінь в долині По, в області, заселеній галлами і лігурами, і виведення туди колоній, в яких громадяни, особливо ветерани Пунічної війни, могли б отримати земельні наділи. Народні зібрання грали значну роль і не завжди санкціонували рішення сенату, зокрема з питань зовнішньої політики, як це було, наприклад, з оголошенням війни Македонії. У 80–х роках була закінчена реформа центуріатних коміцій, почата ще при Гаї Фламінії, яка знаменувала відому демократизацію римського державного устрою. Нарешті, мабуть, в той самий час ценз останнього, V класу Сервієвої конституції з 11 тис. асів був понижений до 4 тис. Це нововведення, що відбиває процес розорення селянства, який почався, поповнило демократичну частину народного зібрання. Зниження цензу для V класу поза сумнівом переслідувало мету збільшення контингентів римської армії.

Нобілітет, у свою чергу, прагнув зберегти усе управління державою у своїх руках і монополізувати в середовищі сенатської олігархії вищі магістрати.

У 180 р. до н. е. був ухвалений внесений Віллієм закон, який встановлював порядок проходження магістратів. Бути обраним консулом і претором могли лише ті, хто пройшов нижчі посади – квесторів, едилів. Був встановлений також віковий ценз: для едилів і квесторів – 28 років, для претора – 40 і для консула – 43 роки. Заняттю вищих посад повинна була передувати військова служба. Цей закон створив перешкоди для отримання вищої посади людям молодим і популярним в народі. Висунення кандидатів стало залежати від сенатської знаті, що призвело до посилення останньої.

У самому середовищі нобілітету постійно змагалися окремі знатні прізвища за заняття вищих посад в державі. З кінця III ст. до н. е., крім того, все чіткіше визначаються дві політичні течії, представники яких, відбиваючи економічні і

культурні інтереси різних прошарків римської знаті, по-різному розуміють зовнішньополітичні завдання держави і його внутрішню політику.

На чолі одного з цих угруповань стояв Публій Корнелій Сципій Африканський, один із талановитих полководців і великих політичних діячів Римської республіки. Його військові успіхи під час 2-ої Пунічної війни створили йому широку популярність серед римського народу. З 199 по 184 р. до н. е. Сципій був принцепсом сенату, тобто його ім'я стояло в сенатському списку першим і він мав право першим висловлювати свою думку, якою часто керувалися; протягом майже 15 років він зі своїми прибічниками робив величезний вплив на усе політичне життя Риму. У сфері зовнішньої політики угруповання, кероване Сципіоном, стояло за створення із завойованих областей ряду залежних від Риму держав, не вводячи в них провінційні управління і залишаючи їм деяку самостійність. Мирні договори з Карфагеном після 2-ої Пунічної війни, з Філіпом після другої Македонської і з Антіохом III, схожі за своїми умовами, відбивають цю зовнішньополітичну лінію.

У внутрішній політиці угруповання Сципіона хоча і захищало панування сенатської знаті, але в той самий час передбачало широкий наділ землею незаможного громадянства, в першу чергу ветеранів, а також полегшення військової служби і інших тягот, що лежать на народі. У роки керівництва нею Римською державою були виведені численні колонії на північ Італії і узбережжя Адріатичного моря.

Супротивників Сципіона очолював Марк Порцій Катон. Природний розум, розуміння політичної обстановки і насущних завдань римської правлячої знаті зробили Катона видатним політичним діячем своєї епохи. Катон виступав послідовним супротивником політики Сципіона і його прибічників. Він на перший план висував інтереси зростаючого рабовласницького господарства Риму і товарного виробництва, що вимагало численних рабів і нових зовнішніх ринків. На стороні Катону було багато представників нобілітету – Фабії, Клавдії та ін.

Катон був прибічником перетворення завойованих областей в провінції з метою найбільш широкої експлуатації місцевого населення і природних багатств. Ведучи війни в Іспанії, він організував на території кельтіберів розробку руди, що дало величезний дохід державі, і включив навколишні племена до складу римських провінцій. Ці заходи показали перевагу провінційної системи управління. При обговоренні питання про мир з Філіпом Катон стояв за продовження війни до остаточного розгрому Македонії.

У сфері внутрішньої політики Катон виступав поборником старих римських звичаїв і державних норм, по суті ж захищав інтереси римської аристократії свого часу. Він суворо засуджував Сципіона і його прибічників за залучення їх до елліністичної культури і запозичення грецьких звичаїв, ратуючи за чистоту старих устоїв ранньої Республіки. Він засуджував прагнення до розкоші, що розвивалося в римському суспільстві і, будучи цензором, ввів податок на розкіш. По суті, ці виступи були спрямовані проти окремих представників нобілітету, які належали до ворожого Катону табору, і були засобом політичної боротьби із супротивниками.

Політична боротьба між цими угрупованнями досягла особливої сили в 180-х роках. Вона виливалася у форму судових процесів, які йшли проти прибічників як Катону, так і Сципіона. До суду був притягнутий сам Катон, але йому вдалося виправдатися. До судової відповідальності був притягнений і Публій Корнелій Сципіон. Судячи з усього, звинувачення в приховуванні грошей з військової здобичі і в підкупі відносилися як до самого Публія Сципіона, так і до його брата Луція.

Публій Сципіон в народному зібранні відкинув звинувачення. Але все ж таки він вимушений був віддалитися від політичних справ. Рішучого удару по угрупованню Сципіона завдала цензура Катона в 184 р. до н. е. При складанні списку senatorів із складу сенату були виведені прибічники політики Сципіона.

Третя Македонська війна

У центрі уваги римської політики на Сході з середини 170–х років до н. е. знову стали взаємовідносини з Македонією. За минулий після другої Македонської війни час Філіп, незважаючи на умови договору, що обмежують його дії, прагнув вести самостійну зовнішню політику, відновити свою військову потужність.

За 26 років миру Філіп, обходячи договір з Римом, створив сильну армію: хоча македонські військові сили, згідно з умовами світу, склалися з 5 тис., Філіп щорічно набирив 4 тис. воїнів, навчав їх і відпускав по будинках, набираючи нових; посилено розробляючи золоті родовища, Філіп створив запаси військових матеріалів і продовольства. Він вжив рішучі заходи для забезпечення своїх північних рубежів, підбурюючи фракійські племена і укладаючи союзи з найсильнішими з них. Македонія в ці роки переживала економічний підйом. Вона у великих кількостях вивозила ліс, сіль, метали. Казна Філіпа була повна.

Римляни прагнули перешкоджати зміцненню Македонської держави. Зокрема, вони намагалися створити проримську партію в середовищі вищої македонської знаті і звести на македонський престол свого ставленика – сина Філіпа Деметрія, який жив довгі роки в Римі в якості заручника. Проте ця політична інтрига римлян не вдалася: Деметрій був страчений і на македонський престол після смерті Філіпа вступив інший його син – Персей, переконаний супротивник Риму. Персей повів відкриту антиримську політику. Він почав створювати антиримську коаліцію. До нього прилучилися Іллірія і Епір. Втручання римлян у внутрішні справи греків додало Персею численних союзників. Коаліція була спрямована проти Риму і проти його союзника – Пергамського царства. Антиримська діяльність Персея стала відома в Римі. На закритому засіданні сенату за участю пергамського царя війна з Македонією була вирішена і оголошена в 171 р. до н. е.

Спочатку римляни вели військові дії в'яло і терпіли поразки. Римські дипломати прагнули розкласти створену Персеєм антиримську коаліцію. Грецькі союзники Македонії виявилися ненадійними і з появою римських легіонів в Греції знову перейшли на сторону Риму. Персей, залишений своїми грецькими союзниками, спробував повести з Римом мирні переговори, але сенат відхилив його пропозиції.

У 169 р. до н. е. легіони під командуванням консула Луція Емілія Павла почали наступ на Македонію. Персей відступав до Підни, вирішивши обороняти гірські проходи в Македонію. Тут, при Підні, в 168 р. до н. е. сталася вирішальна битва, яку Персей програв. Персей втік, але був наздогнаний і захоплений римлянами. Йому було збережено життя, він був поселений в Італії і помер римським полоненим через два роки. Розбивши македонян, Емілій Павло рушив зі своєю армією проти союзників Персея – іллірійців і Епіру. Він розгромив епірські міста і абсолютно спустошив цю країну; 150 тис. епірців було продано в рабство. В результаті перемоги над Персеєм римляни знищили Македонську державу. Спеціальна сенатська комісія розділила країну на чотири округи. Кожен округ був абсолютно самостійним – чеканив свої монети і не мав права зноситися з іншими округами. Громадяни цього округу не мали права купувати землю в іншому окрузі. Було заборонено розробляти золоті розсипи, вивозити сіль і корабельний ліс. Це завдавало македонському населенню величезного збитку і утруднювало нормальне функціонування його економіки. Іллірія була також розділена на три округи і влаштована за прикладом Македонії. У Греції римляни піддали покаранням усіх, хто був на стороні Персея. Більше 1000 ахейців було відправлено до Риму в якості заручників, у тому числі і знаменитий згодом історик Полібій. Панування римлян в Греції, яке відповідало інтересам пануючих кругів, зустрічало глухе невдоволення широких мас населення. Спроби протестів жорстоко пригнічувалися.

Знищення єдиної Македонської держави призвело до різкої зміни усієї зовнішньої політики Риму на Сході. В першу чергу для Риму відпала необхідність у збереженні родосько–пергамського союзу і подальше зміцненні цих держав. Навпаки, Рим тепер був зацікавлений в їх послабленні. Скориставшись повстанням галатів, відданих свого часу Римом під протекторат Пергама, римляни оголосили самостійність Галатії. Вони визнали також вільною і Пафлагонію. Бажаючи створити утруднення для Пергамського царства, римляни уклали союз з Віфінією, що постійно ворогувала з Пергамом, і з Гераклеєю Понтійською, торговим конкурентом Пергамського царства, створивши тим самим привід для постійних суперечок між цими державами.

Ще суворішою була політика Риму по відношенню до Родосу. Третя Македонська війна завдала збитку торгівлі Родосу, порушуючи нормальні економічні зв'язки в Східному Середземномор'ї. Родос неодноразово ратував за припинення війни перед римським командуванням. Нарешті, родосці оголосили, що якщо війна не закінчиться, то Родос повинен буде вступити у війну проти римлян. Вони навіть уклали військовий союз з Критом, але явно переоцінили свої сили і після перемоги над Персеєм просили римський сенат дарувати їм пробачення і союз. Римляни скористалися цим випадком для послаблення Родосу: ціною втрати усіх володінь в Малій Азії родосці уникнули війни з Римом і отримали титул «друзів і союзників римського народу», який насправді прикривав пряму залежність від Риму.

Бажаючи ущемити економічні інтереси Родосу, Рим оголосив острів Делос «вільним» портом – «порто–франко». Через нього і пішла тепер уся торгівля і зв'язки зі Сходом. Делос ставав головним портовим центром в Егейському морі, зокрема центром работоргівлі.

У подальше десятилітті спостерігається інтенсивне проникнення римських торговців і лихварів на схід. Римські лихварі відтіснили місцевих кредиторів, обплутали борговою кабалою населення багатьох країн Східного

Середземномор'я, захопивши східну торгівлю і ремісниче виробництво у свої руки.

Повстання Андріска і війна Риму з Ахейським союзом

Безцеремонне господарювання римлян активізувало антиримський рух в Греції і Македонії. Воно вилилося у відкриту боротьбу за звільнення від римського панування.

Рух почався у Фракії. Його очолив деякий грек Андріск. Він видавав себе за законного спадкоємця македонського престолу Філіпа – сина Персея. Сформувавши армію, Андріск вступив в Македонію, де отримав широку підтримку населення. Повсталі розбили в 149 р. до н. е. посланий проти них римський легіон. Повстання розширювалося. Армія повсталих вторглася у Фессалію. Римляни були вимушені направити проти повсталих сильне військо на чолі з Квінтом Цецілієм Метеллом, якому надав допомогу пергамський цар. У 148 р. до н. е. війська повсталих були розбиті, Андріск потрапив у полон і був страчений. Повстання в Македонії послужило приводом для корінної зміни управління країною. Ділення її на чотири області було знищене, і колишня Македонська держава в 148 р. до н. е. було оголошено римською провінцією Македонією. До її складу були включені Епір, грецькі міста Апполонія і Діррахій, острови Іонічного моря. Нова провінція мала в системі Римської держави велике значення не лише своїми природними багатствами і численним населенням, але і стратегічним положенням як плацдарм для наступу проти фракійських племен і для подальшої агресії проти елліністичних держав на Сході. Усю провінцію перетинала побудована римлянами Егнацієва військова дорога від Діррахії до Візантії.

Після перетворення Македонії на провінцію римляни відмовляються від системи залежних від них держав і переходять до прямих територіальних захоплень на Сході. Усі подальші звитяжні війни з елліністичними державами

призводять до утворення нових римських провінцій. Утворення провінції Македонії призвело до зміни політики Риму по відношенню до Ахейського союзу, який на протязі майже п'ятдесятиріччя користувався підтримкою Риму і на який римляни спиралися в Греції.

Повстання в Македонії не могло не вплинути і на внутрішню обстановку в містах Греції: воно посилювало антиримський рух. Спустошливі війни останніх десятиліть, які велися на її території, панування підтримуваної Римом ахейської олігархії довели до крайності соціальну боротьбу в грецьких містах. Ахейський союз, прагнучи до розширення підвладних йому територій, почав в 148 р. до н. е. війну із Спартою, що відокремилася від нього. Римляни цього разу рішуче виступили на її захист і зажадали від Ахейського союзу відмови від включення в союз не лише Спарти, але і усіх міст Греції, які Ахейський союз захопив після другої Македонської війни. Вожді Ахейського союзу, переоцінивши свої сили, почали війну з Римом. Ця війна була популярна в середовищі демократичної частини населення ахейських міст. Вона знайшла підтримку і в Середній Греції. Ахейські стратеги, оголосивши про відстрочення сплати боргів, прийняли у військо усіх, хто міг володіти зброєю. Вони озброїли навіть 12 000 рабів. Для покриття військових витрат на багатих ахейських громадян був накладений надзвичайний податок, але усі ці заходи виявилися марними; невеликим збройним силам грецьких міст протистояла величезна військова машина Римської держави. У битві на Істмі ахейці зазнали повної поразки. Римський консул Луцій Муммій в 146 р. до н. е. захопив і зруйнував найбільший центр Ахейського союзу – багате торгове місто Коринф. Жителі його були продані в рабство. Так був знищений сильний конкурент римсько-італійських купців в Східному Середземномор'ї. Ахейський союз і усі інші грецькі союзи були знищені, міста були поставлені в залежність від римських намісників Македонії. Римляни ввели в грецьких містах однаковий політичний устрій, поставивши на чолі їх проримську олігархію. Лише

Афіни і Спарта зберегли номінальну незалежність, але центром управління в Афінах зробився ареопаг, а в Спарті – геруссія.

Третя Пунічна війна

Римська республіка в II ст. до н. е. переслідувала мету послаблення і, якщо можливо, знищення Карфагена. Римляни ніколи не могли забути вторгнення армії Ганнібала в Італію. До того ж численні римські торговці, лихварі і ділки наполягали на знищенні багатого торгового міста – сильного суперника і конкурента. До середини II ст. до н. е. Карфаген оправився від поразки і знову став багатолюдним багатим містом. Його торгівля, морська і сухопутна, процвітала, сільське господарство знаходилося на підйомі, казна була повна. Римський сенат пильно стежив за положенням в Карфагені, туди неодноразово вирушали спеціальні комісії сенату. Римляни усвідомлювали те, що багатий Карфаген зможе дуже швидко зібрати велику найману армію і знову виявитися грізним супротивником. Недивно, що римлян тривожило процвітання Карфагена. Згідно з мирною угодою 201 р. до н. е., Карфаген не міг без згоди римлян вести які-небудь війни. Цим постійно користувалися сусіди Карфагена, зокрема цар сусіднього Нумідійського царства Масінісса, старий союзник Риму. Спираючись на мовчазну підтримку римлян, Масінісса віднімав у карфагенян один район за іншим. Коли ж Карфаген звернувся із скаргою в римський сенат, то спеціальна сенатська комісія не лише затвердила це захоплення, але навіть присудила карфагенян до штрафу за неправомірне користування цією територією в колишній час. Масінісса, який осмілів, приєднав ще два інших родючих райони. Це захоплення римська комісія не наважилася затвердити. Проте римляни не зажадали від Масінісси очищення зайнятих територій, по суті санкціонувавши і цю акцію. Терпіння карфагенян було вичерпане. Для відбиття нападів Масінісси була сформована армія, на чолі були поставлені представники войовничої партії, з Карфагена були вигнані прибічники проримського угруповання і Масінісси.

Ці військові приготування не залишилися непоміченими в Римі. І в римському сенаті почалося обговорення питання : як поступити з Карфагеном? Конфлікт карфагенян із Масінісою створював сприятливу можливість для розправи з ненависним містом. Тому в сенаті перемогла точка зору тих, хто стояв за повне знищення Карфагена. Це угруповання очолював Марк Порцій Катон, що завжди закінчував свої виступи в сенаті на будь-яку тему словами : «Втім, я вважаю, Карфаген має бути зруйнований».

Коли питання про конфлікт між Масінісою і Карфагеном обговорювалося в сенаті, між ними почалися військові дії. Війська Карфагенів були розбиті. Масінісса, захопивши нові території, отримав велику контрибуцію. Проте римлян це вже не цікавило. Під приводом, що карфагеняни порушили договір 201 р. до н. е., римський сенат оголосив нещасному місту війну, яка дістала назву 3-ої Пунічної війни (149–146 рр. до н. е.).

Римська армія висадила в Африці. Римляни припускали, що Карфаген не зможе вести війну, і уряд Карфагена дійсно був згоден прийняти будь-які умови миру. Спочатку римляни зажадали видачі заручників, роззброєння міста, передачі усієї зброї, військових матеріалів і металевих знарядь. Коли ж усі їх умови були виконані, римляни додатково висунули ще одну умову – місто Карфаген має бути перенесене з берега моря в глиб країни. Остання вимога викликала вибух обурення карфагенян. Було прийнято рішення боротися до останніх сил. Це була мужність відчаю. Щоб приспати пильність римських полководців, що стояли неподалік від беззбройного Карфагена, карфагеняни попросили на роздумі 30 днів. У глибокій таємниці вони використали цей дорогоцінний час, щоб зміцнити стіни, звести додаткові укріплення, приготувати нову зброю, металеві знаряддя, провести загальне озброєння населення, зібрати кошти для вербування найманців.

Коли встановлений час витік і римські легіони підійшли до стін, вони побачили перед собою потужну фортецю, що обороняється усім населенням. Римляни розраховували, що війна з Карфагеном буде легкою «військовою

прогулянкою», і не були готові до тривалої облоги. Перші спроби узяти Карфаген були легко відбиті. Римляни були вимушені почати тривалу облогу міста. Літня спека і хвороби косили воїнів, дисципліна в армії стала падати. Карфагеняни осмілилися. Вони не лише стали робити вдалі вилазки, але, наwerbувавши армію поза Карфагеном, стали турбувати римські війська і по усій території. До того ж незабаром помер Масінісса і допомога з його боку припинилася.

Положення римської армії погіршувалося. Римський сенат з тривогою дивився на несподіваний розвиток військових дій. Для поліпшення обстановки він пішов на надзвичайний захід: консулом на 147 р. до н. е. і головнокомандувачем був призначений молодий полководець, що подає надії, і талановитий дипломат, який ще не пройшов покладені сходи магістратів Сципій Еміліан. Сципій передусім відновив дисципліну, що похитнулася в армії, вигнавши торговців, жінок і сторонніх. Він розгромив загони Карфагенян, що діяли по усій території в тилу у римлян, і сконцентрував усі війська навколо Карфагена. Була побудована система укріплень, якими обложене місто було відрізане від зовнішнього світу.

Біля входу в гавань Карфагена була зведена гребля і морський шлях був закритий. У Карфагені, ізольованому від зовнішнього світу, почалися голод і хвороби. Коли ж гарнізон Карфагена ослабшав, був зроблений загальний штурм (146 р. до н. е.). Впродовж шести днів йшли бої на стінах і вулицях міста. Доводилося брати з боєм кожен будинок. Узяті місто по інструкції римського сенату було спалене і зруйноване. Місце було прокляте і по розвалинах пройшлися плугом на знак того, що тут не повинна коли-небудь селитися людина.

Територія Карфагена була оголошена римською провінцією Африкою. Велика частина її земель стала державною власністю Риму, на населення був накладений податок. Правда, деякі міста – Утіка, Гадрумет і інші, що були вірними союзниками Риму, зберегли самоврядування і отримали свободу від податків.

Питання для самоконтролю

1. Назвати причини успішного завоювання Римом італійських земель.
2. Назвати основні принципи формування Римсько–Італійського Союзу (VI–III ст. до н. е.).
3. Проаналізувати Пунічні війни як фактор ствердження римської гегемонії.
4. Проаналізувати відносини Риму і елліністичними державами і народами Середземномор'я в II ст. до н. е.
5. Охарактеризувати вплив зовнішньополітичного чинника на внутрішньополітичне життя Римської республіки VI–II ст. до н. е.

Список електронних посилань до лекції 2

Питання 1 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 09.02.2017)

Питання 2 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 09.02.2017)

Питання 3 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 09.02.2017)

Питання 4 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 09.02.2017)

Питання 5 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 09.02.2017)

Питання 6 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 09.02.2017)

Питання 7 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 09.02.2017)

ТЕМА 3 ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Лекція 3 Пізня Республіка в Римі (сер. II–кінець I ст. до н.е.)

План

1. Економіка і соціальна структура Римсько–Італійського суспільства у II–I ст. до н. е.
2. Економіка Риму II–I ст. до н. е.
3. Соціальні відносини у Римі II–I ст. до н. е.
4. Громадянська війна в Римі на початку 80–х років I ст. до н. е.
5. Диктатура Корнелія Сулли.
6. Римське суспільство і держава в 70–50–х рр.
7. Соціальна боротьба в Римі і крах сулланських порядків.
8. Соціально–політична боротьба в Римі і в Італії в другій половині 60–х років до н. е. Змова Катіліни.
9. Коаліція Помпея, Цезаря і Красса (перший тріумвірат).
10. Перший період громадянської війни. 49–47–й роки до н. е.
11. Реформи Цезаря.
12. 2–й тріумвірат. Диктатура легіонів.

Економіка і соціальна структура Римсько–Італійського суспільства у II–I ст. до н. е.

Класичне рабство і його особливості. На рубежі III–II ст. до н. е. у соціально–економічному житті Риму сталися глибокі зміни. Патріархальна система рабства до цього часу розвинулася в так зване класичне рабство, тобто рабовласницький спосіб виробництва досяг найбільшої зрілості, а римське суспільство в цілому набуло рабовласницького характеру.

Патріархальне рабство виникало у більшості народів земної кулі при розкладанні у них родового ладу і формуванні соціально розчленованого суспільства. Проте деякі народи в процесі громадського розвитку і формування

соціальної структури перейшли до більш високих, ніж рабство, громадських відносин, минувши стадію класичного рабства. Рабовласницька історична формація у таких народів не досягла повної зрілості.

Середземномор'я – значна частина земної кулі, на території якої спочатку греки, потім італійці та інші народи пройшли повний шлях розвитку рабовласницько–античної формації – від її виникнення через повний розквіт і до розкладання.

У зв'язку з цим дослідження рабовласницьких відносин в римському суспільстві має тим більше наукове значення, що воно дозволяє зрозуміти істоту рабовласницько–античного способу виробництва, його рушійні сили і еволюцію в усій повноті і закінченості.

У IV–III ст. до н.е. перехід від патріархального до класичного рабства на території Італії стався в грецьких містах–колоніях Південної Італії і Сицилії. Пануючим розвинене рабство стало у більшості областей Апеннінського півострова тільки в II ст. до н.е.

Оформлення класичного рабства в Італії мало всесвітньо–історичне значення, оскільки пізніше це рабство в його італійсько–римській формі поширилося по усьому Середземномор'ю і зіграло важливу роль в історичних долях народів, що його населяли. Перехід до класичного рабства був глибоким соціально–економічним і культурним переворотом в суспільстві, виробництві, способі життя. Які причини цього перевороту?

Багато учених (У. Вестерман, М. Фінді, К. Хопкінс) головною причиною переходу до розвинених форм рабства вважають вдалі війни римлян. На їх думку, успішні військові дії призвели до напливу рабів в Італію і до проникнення рабства в різні сфери життя. Подібне пояснення не можна визнати вичерпним, оскільки воно виходило не із спостереження процесу внутрішнього розвитку римського суспільства, а з чисто зовнішнього чинника. Головні ж причини кореняться не у війнах, а в характері соціально–економічних, політичних і культурних змін в

римсько-італійському суспільстві. У грецьких колоніях і в деяких етруських містах зрілі рабовласницькі відносини склалися в IV–III ст. до н. е. як закономірний результат внутрішнього розвитку; це вплинуло на становлення класичного рабства в інших областях Апеннінського півострова, зокрема в Лації і Римі.

Внутрішня еволюція суспільно-політичних відносин в Римі в IV–III ст. до н. е. вела до виникнення нових форм класичного рабства. Концентрація землі в одних руках, поширення приватної власності, розвиток ремесел, торгівлі, грошового обігу, зародження товарного господарства вимагали дешевої робочої сили. Але де її можна було отримати? Робочою силою усередині країни були в ранній час плебеї, залежні клієнти, боржники. Проте боротьба плебеїв з патриціями завершилася заборонаю боргової кабали, послабленням економічної залежності клієнтів; значна частина клієнтів і плебеїв отримала невеликі земельні наділи. Змусити ж працювати вільного дрібного власника, що добився рівноправ'я і наділеного ділянкою землі, на іншого було важко. Такою робочою силою міг бути лише позбавлений усіх прав і всякого майна раб, отриманий звідкись ззовні. Звідси посилення агресивності Риму, його нескінченні війни, масове пограбування і поневолення завойованого населення. У зв'язку з впровадженням рабства мінявся і характер воєн Риму; вони були різними за своєю спрямованістю в V–IV і II–I ст. до н. е. При завоюванні різних областей Італії в V–IV ст. римляни прагнули в першу чергу конфіскувати землю (від 1/3 до 2/3) у переможеного супротивника. Війни II–I ст. до н. е. набули жорстокішого характеру і супроводжувалися поневоленням самого населення, захопленням рабів і їх депортацією в Італію. Природно, що щедрий приплив рабів і грошових коштів ззовні сприяв росту і впровадженню рабства. Таким чином, «класичне» рабство в Римі було закономірним результатом росту виробництва і соціальної ситуації усередині самого римського суспільства. Війни лише прискорювали цей процес.

Основними особливостями класичного рабства були наступні.

На відміну від патріархальної системи при класичному рабстві виробництво спрямоване на створення додаткової вартості. У рабовласницькому господарстві (маєтку або ремісничій майстерні) організовується товарне виробництво, яке коливає засади натурально–господарських відносин. Раніше ізольовані господарства встановлюють більш менш тісні зв'язки з ринком. У II–I ст. до н. е. власники вілл і майстерень прагнуть не лише до отримання більшого додаткового продукту, але і до товарної його реалізації. Прагнення до отримання більшого додаткового продукту призводило до посилення експлуатації рабів, ускладнення внутрішньої структури господарства, росту підприємницького начала в економіці.

Зростала і чисельність рабів. Раби стали численним класом римсько–італійського суспільства. Рабовласництво поширилося у вирішальних галузях господарства – в сільському господарстві, гірничодобувній справі, металургії, будівництві. Проте праця вільних і напівзалежних працівників продовжувала застосовуватися в усіх сферах і складала в II–I ст. до н. е. інший найважливіший сектор римського народного господарства.

Посилення експлуатації рабської праці, продиктоване інтересами товарного виробництва, призвело до погіршення громадського і юридичного положення рабів. Залишки людських прав, деякі моральні обмеження експлуатації рабів, що існували при патріархальному рабстві, в нових умовах починають обмежувати рабовласника. Тепер він зацікавлений в тому, щоб працівник був переданий в його повне і безконтрольне розпорядження і міг бути підданий будь–якій, навіть найнадмірнішій, експлуатації. Раб прирівнюється до речі, до тварини; він поступав в абсолютне розпорядження пана, який міг його безкарно убити, кинути на поживу хижим риbam або диким звірам.

Зростання міри експлуатації, погіршення положення рабів, збільшення їх чисельності загострили природне протистояння рабів і їх панів. Раби тепер не лише копили образи і невдоволення у своєму середовищі, не лише чинили пасивний опір (втеча, поломка знарядь праці), не лише брали участь в русі інших

верств населення. Вони піднімали грандіозні, «чисто» рабські багатолюдні повстання, які констатували серйозне неблагополуччя в римському суспільстві. Наявна в суспільстві соціальна напруженість переростала в справжню класову боротьбу. Класова боротьба рабів стала грати велику роль в тій загальній системі соціально–класових протиріч, які приводили в рух увесь складний механізм римського суспільства.

При розвиненій системі рабства відбувався перехід від дрібного виробництва (у землеробстві і ремеслі) до більшого, централізованого господарства, де отримала застосування проста і частково складна кооперація праці. Якщо при патріархальній системі пануючим типом господарства були дрібна ділянка або майстерня, де працювали 2–3–5 чоловік, то в II–I ст. до н. е. вони змінюються маєтками в 100–250 югерів землі з робочим персоналом в 13–20 одиниць. Відмова від дрібного господарства, перехід до більшого виробництва означали загальну інтенсифікацію економіки, призвели до розквіту римського сільського господарства, ремесел і будівництва.

Раб був основним виробником, і потреби господарства, що розвивалося, вимагало постійного припливу нових мас рабів. Потреба в рабах в римському суспільстві була постійною, і задовольнялася вона з різних джерел. Велику кількість рабів давала війна. При вдалих військових діях до рук переможців потрапляли маси полонених воїнів, цивільного населення, до них же переходило майно останніх, у тому числі раби, що належали їм. Дуже багато воєн Риму II–I ст. до н.е. були вдалими, і римляни викидали на ринок величезну кількість полонеників. Захоплені полонені продавалися з аукціону квестором; зазвичай їх великими партіями купували работорговці, що йшли за римським військом.

При захопленні тієї або іншої області римляни не продавали в рабство, звичайно, усіх жителів. Більшість населення залишалися на старому місці в якості вільних, піддававшись експлуатації з боку римської адміністрації, ділків, лихварів, торговців.

Боргове рабство для римських громадян було законодавчо скасоване ще в 326 р. до н. е. Проте для населення Італії і провінцій, які не мають прав римського громадянства, боргове рабство зберігало свою силу. Користуючись потуранням провінційної адміністрації, римські збирачі податків в провінціях (тобто публікани) давали у борг жителям гроші під величезні позикові відсотки (до 48%), а коли боржники виявлялися не в змозі сплатити борг, їх закабалляли. Таким чином, боргове рабство в провінціях служило одним з джерел рабства в II–I ст. до н. е.

Деяке значення мало також і внутрішнє відтворення рабської сили, тобто виховання рабів, народжених рабинями, що заохочувалося деякими рабовласниками. Виховані з малих років в рабстві, вони були навчені, слухняні і високо цінувалися. Але вирощування такого раба обходилося дорожче (не менше чим в два рази), ніж купівля дорослого, і в епоху звияжних воєн II–I ст. до н. е. було менш вигідним, чим придбання рабів на ринку. Внутрішнє відтворення рабів було ускладнене також тим, що раби жили на напівказармовому утриманні, були позбавлені сім'ї.

Поповнювали ринок рабів і морські пірати. Вони борознили моря, грабували кораблі і приморські поселення, викрадали і продавали в рабство свої жертви. Наприкінці II – першій половині I ст. до н. е. піратство придбало великий розмах, і пірати поставляли на рабські ринки великі контингенти рабів (у деякі роки до декількох сотень тисяч в рік). Проте піратство, так само як і інші джерела рабства, наприклад самопродаж, продаж в рабство своїх дітей, злодія, дезертира, палія і т. д., не мало великого економічного значення.

До середини II ст. до н. е. в середземноморських країнах розвивалася жвава работорівля. Торгівлю рабами не можна вважати особливим джерелом рабства. На ринку продавали рабів, які виявилися такими або в силу полонення, або за борги і т. д. Під джерелом рабства слід розуміти той або інший спосіб

перетворення вільної людини на раба, тоді як работоргівля лише переміщає раба від одного хазяїна до іншого, не міняючи його соціального положення.

Ринки рабів існували в кожному місті, де будь-який громадянин міг купити або продати раба. Окрім місцевих ринків існували регіональні, більші ринки. Найбільшими в Середземномор'ї були рабські ринки на острові Делос (Егейське море), в містах Аквілея (Північно-східна Італія), Танаїс (гирло річки Дона). На Делос звозили рабів з усього Східного Середземномор'я, і одного разу тут продали за день 10 тис. рабів. У місто Аквілея сходилися невільничі каравани із-за Альп, з Галлії, германських і придунайських областей. Танаїс був центром работоргівлі з сарматами, скіфами і іншими причорноморськими племенами. З Танаїса, Аквілеї, Делоса раби потрапляли на обласні, а звідти і на місцеві ринки. Раб продавався, як і всякий інший товар: щоб продати його якнайдорожче, власник одягав його в новий одяг, завивав волосся. В якості знаків продажу рабам вимазували ноги крейдою, на голову надівали вінки. Продавець детально інформував покупця про усі достоїнства і недоліки раба.

Ціни на рабів коливалися. Під час особливо вдалих воєн раба іноді продавали за 4 денарія, але звичайна вартість раба була 400–500 денаріїв. Висококваліфіковані раби коштували у декілька разів дорожче.

У II–I ст. до н. е. раби, як вже було сказано, стають дуже численним класом. Проте чисельність населення в давнину, у тому числі рабів, точно невідома. Учені розходяться у визначенні чисельності рабів і вільного населення в класичну епоху. Німецький історик кінця XIX – початку XX ст. Ю. Белох визначав це співвідношення як 3:5 (37,5% рабів і 62,5% вільних). Американський історик У. Уестерман вважав, що співвідношення між вільними і рабами 1:2 (33% рабів і 67% вільних).

У руках окремих осіб скупчувалися тисячі рабів. Проте подібні багатчі були виключеннями. Поширенішим типом рабовласника був власник півтора–трьох десятків рабів. Раби, що належали одному панові, складали його фамілію. Фамілія

ділилася на дві частини – міські (*familia urbana*) і сільські (*familia rustica*). У міську входили раби, що займаються ремеслом і обслуговуючі хазяїна (слуги), в сільську – раби, зайняті в сільськогосподарському виробництві. Сільське господарство – основна галузь виробництва в давнину, а сільські раби – головні виробники – піддавалися самій більшій ступені експлуатації. Міські раби знаходилися в дещо кращому положенні і ставилися зневажливо до своїх побратимів по рабству, що живуть в селі. Перехід з міської фамілії в сільську розглядався як тяжке покарання.

На відміну від греків, які вважали рабів істотами другого сорту, наділеними обмеженими розумовими і інтелектуальними здібностями (найяскравіше це виразив Арістотель), римляни сприймали своїх рабів як цілком рівноцінних (і часто навіть обдарованіших, ніж вони самі) собі людей. Ось чому у римському світі і громадській думці рабство сприймалося не як фізична і розумова відмінність від свободи, а як особливий юридичний стан, в якому можуть залишатися люди дуже обдаровані, у тому числі і самі римляни (наприклад, у разі полону).

Ця думка відбивала факт зростання загальної чисельності рабів, залучення їх в усі сфери життя, включаючи кваліфіковані роботи і області культури. І в той самий час воно припускало активну розробку в римському праві юридичного положення рабів і вільних.

Саме у римському праві II–I ст. до н. е. спостерігається поглиблена розробка проблеми свободи, витікаючої з неї проблеми вільної особи (*persona*) як суб'єкта права, як сукупності громадянських прав і привілеїв, її охорони з боку закону, і світу рабства, рабів, що розглядаються законом як об'єкт права, як річ (*res*), над якою пан має право життя і смерті (*ins vitae ac necis*). Раба римське право сприймало не як звичайну річ, а як річ (*instrumentum vocale*), що говорить, тобто як наділену голосом, розумом і волею, з одного боку, і як знаряддя в руках пана – з іншого. І римський пан використовував це знаряддя на власний повний розсуд і

свавілля. Раб згідно із законом не мав власної сім'ї, права власної дії, імені, батьківщини. Його людська суть розчинялася в особі пана. При цьому визнавши в рабові знаряддя, що говорить, тобто обдароване голосом і розумом істоту, римський закон створював юридичну можливість для пана використати раба у своїх інтересах в різних сферах життя: не лише на полі, в шахті або майстерні, але і в управлінні кораблем, маєтком, своєю бібліотекою. Участь рабів у багатьох сферах римського життя, виникнення численних ділових контактів з різними партнерами ставило перед римською юриспруденцією проблему рішення складної колізії: з одного боку, повного безправ'я раба, з іншого – його участі в численних ділових контактах, які ведуться за дорученням його пана і вимагають відомої самостійності.

Економіка Риму II–I ст. до н. е.

Сільське господарство. Для господарського життя II–I ст. до н. е. було характерним співіснування різних секторів, які визначили неоднорідність і строкатість економічного розвитку. Впровадження відносин класичного рабства привело до глибоких структурних змін в римсько–італійському господарстві. Був створений особливий сектор народного господарства, рабовласницький сектор, у рамках якого виробництво набуло нового характеру, мало іншу структуру і спрямованість, чим в традиційних секторах.

В той самий час продовжував існувати і займати важливе місце традиційний селянсько–громадський сектор виробництва зі своїми економічними принципами натурального господарства. Проте загальною особливістю економічного розвитку Італії було поступове підпорядкування общинно–селянського сектора впливу рабовласницьких відносин. Саме у секторі рабовласницького виробництва відбувалися найбільш глибокі зміни, які визначали обличчя римсько–італійської економіки загалом.

Сільське господарство Італії в II–I ст. до н. е. розвивалося на базі рабства і йому були зобов'язані усіма своїми успіхами і труднощами. Про положення в сільському господарстві детально повідомляють римські автори – Катон (II ст. до н. е.) і Варрон (I ст. до н. е.), які створили спеціальні праці на цю тему.

У цей період сільське господарство Італії переживало піднесення. Отримали великий розвиток виноградарство, оливководство і плодівництво. Під виноградники, маслинові гаї і плодові сади відводили нові землі. З Греції, Малої Азії, Африки ввозили нові сорти винограду, маслин і плодових дерев. Створювали спеціальні розплідники, дерева і лози висаджувалися в правильному порядку, під них вносили добрива, проводили ретельне обрізання і щеплення, збільшували асортимент сільськогосподарських знарядь. Усе це вело не лише до підвищення врожайності культур, але і до поліпшення якості італійських вин, олії, фруктів. Фалернське вино і венафрська олія за своїми якостями вже в I ст. до н. е. не поступалися кращим грецьким і цінувалися в усьому Середземномор'ї.

Продовжувало удосконалюватися хліборобство. Хазяї стали приділяти велику увагу добриву, ретельно спахували поля (іноді до 3 разів) і доглядали за посівами. Це не могло не позначитися на рості врожайності, яка до I ст. до н. е. у більшій частині Італії досягала 15 ц з 1 га. Невибагливі і малоцінні культури (полба, ячмінь) замінювалися якіснішою пшеницею. Впроваджувалися нові польові культури, наприклад овес, конопля, кунжут.

Одним із важливих показників прогресу в сільському господарстві Італії є виділення нових галузей: тваринництва і присадибного птахівництва. Худобу і птицю розводили в Італії з незапам'ятних часів, але лише в II–I ст. до н. е. тваринництво і птахівництво перетворилися на добре організовані по тодішньому часу прибуткові сільськогосподарські галузі. Вирощування молодняку, турбота про корми, ретельний догляд і лікування тварин – усе це сприяло успіхам тваринництва і птахівництва. Навколо великих міст, особливо Риму, створювалися

спеціалізовані господарства, що забезпечували столицю молоком, сиром, квітами, птицею, м'ясом, свіжими овочами і фруктами.

Бурхливий підйом сільського господарства Італії в II–I ст. до н. е. можна пояснити трьома причинами: широким впровадженням рабства, організацією товарного виробництва, переходом від дрібного господарства до виробництва на великих площах (велике землекористування). Римські агрономи Катон і Варрон не мислили собі існування прибуткового господарства без рабської праці. Вони розраховували, скільки рабів можуть обробити ту або іншу кількість землі. Щоб раб постійно працював, землевласники ставили численних начальників і контролерів, які загрозою покарань змушували раба працювати. З іншого боку, особливо старанних рабів заохочували великим пайком, хорошим одягом, навіть невеликим майном (наприклад, парою овець, начинням). Таке майно називалося пекулієм; пан мав право відібрати пекулій у будь-який час. Римські рабовласники виробили систему робочих норм. Поля, виноградники, плодові сади і маслинові гаї давали зростаючі урожаї головним чином тому, що були рясно политі потім, кров'ю і сльозами нещасних невільників.

У жаркі дні термінових робіт землевласник наймав постійно вільних робітників, які працювали поряд з рабами, але такі запрошення були короткочасними і лише доповнювали працю рабів.

Підйому сільського господарства II–I ст. до н. е. сприяло встановлення ринкових зв'язків між містом і селом. Місто значною мірою відокремилося від села. Будучи центром ремесла, торгівлі, політичного і культурного життя, місто потребувало сільськогосподарських продуктів, а село – ремісничих виробів. Це створювало економічну основу для торгового обміну між ними. Землевласник був зацікавлений в отриманні великого урожаю усіх культур, він мав можливість продати його на міському ринку і купити на виручені гроші необхідні ремісничі вироби, знаряддя, предмети розкоші і т. д. Тому він з великою увагою відноситься до своєї землі, енергійніше примушує працювати своїх рабів. Інакше кажучи,

розвиток ринкових зв'язків інтенсифікував сільське господарство. Рабський маєток, пов'язаний з ринком, веде інтенсивне і раціональне господарство, стає пануючим типом.

Проте не можна і перебільшувати міру товарності римського маєтку. Такі видатні учені, як Ед. Мейєр, М. І. Ростовцев, У. Уестерман, вважали, що товарне виробництво в Римі цього часу настільки розвинулося, що перетворилося на капіталістичне, при якому товарно–грошові відносини набувають загального поширення. Навряд чи ці твердження відповідають історичній дійсності II–I ст. до н. е. Незважаючи на формування товарного виробництва, в Італії II–I ст. до н. е. у багатьох секторах збереглося натуральне у своїй основі господарство. Товарне виробництво і натуральне господарство співіснували у рамках навіть одного маєтку. Дослідження структури товарного маєтку показує, що в ньому були усі сільськогосподарські галузі. Маєток забезпечував себе усіма сільськогосподарськими продуктами, воно їх не купувало і не продавало, тобто вони не пускалися в товарний обіг. Проте серед цих численних галузей виділялася яка–небудь одна, наприклад, виноградарство, або оливководство, або плідівництво і так далі, продукція якого йшла на ринок, тобто товарною галуззю була, як правило, тільки одна, а інші були нетоварними. Таким чином, у своїй основі античне господарство і його осередок – римський маєток – були натуральними, товарні відносини охоплювали виробництво і обмін неглибоко, основна маса продуктів споживалася там же, де і вироблялася, не залучаючись до ринкового обігу.

Досягненням римлян в області сільського господарства був перехід від дрібного до великого землекористування. За панування дрібного виробництва неможливий швидкий рух вперед, оскільки землероб, що обробляє невелику ділянку землі, позбавлений можливості ставити досліди, вводити нові сорти, удосконалення. Він вимушений робити усе сам: і орати, і обрізувати дерева, і доглядати за виноградником, тобто він не міг зосередитися на одній операції і

досягти в ній досконалості. У дрібному господарстві не можна було використати переваги простої і складної кооперації. У сільському господарстві II–I ст. до н. е. пануючим типом господарства стає рабовласницький маєток в декілька сотень югерів землі, які обробляють півтора–два десятки рабів, керованих з одного центру землевласником, що має досить засобів на різні удосконалення. Використовуючи переваги простої і елементи складної кооперації, рабовласник досягав більших успіхів, ніж дрібний хазяїн. Рабська праця була прибутковою лише за умови безперервного примусу рабів до праці, і тому він був найбільш рентабельним, якщо колектив рабів був відносно невеликим, де контроль міг бути ефективнішим. Проте у великих маєтках, так званих латифундіях (від латів. *latus fundus* – великий маєток), вони, мабуть, з'явилися лише в I ст. до н. е., рабів було так багато, що контроль за ними був ускладнений. У таких великих господарствах переваги організованої рабської праці нейтралізувалися низькою його продуктивністю. Подібні господарства були рідкісними, менш прибутковими, чим товарні вілли середніх розмірів, і не грали великої ролі в економіці Італії.

Разом з товарними віллами середніх розмірів існували і дрібні господарства вільних римських землеробів – сільського плебсу. Такий плебей обробляв 10–30 югерів сам, зі своєю сім'єю, допомагали йому іноді 1 або 2 раби.

Дрібні сільські господарства найдовше зберігалися в Північній Італії. У півострівній частині країни вони були відтіснені на другий план рабовласницькими віллами. По рівню виробництва, раціональної організації і дохідності ці дрібні господарства поступалися рабовласницьким віллам і тому були дуже консервативними з економічної точки зору. Їх власники насилу зводили кінці з кінцями, залізали у борги. Багато землеробів втрачали свою землю в результаті заборгованості, неврожаїв, іноді військових дій або насилля багатого сусіда. Велика частина селянства, що розорилося, йшла в місто, де поповнювала ряди міського населення, частину ж, залишаючись в сільській місцевості, перетворювалася на орендарів, батраків, в сезонних найманих робітниках.

Проте дрібні господарства мали природну стійкість натурального виробництва. Підтягуючи пояси при несприятливій кон'юктурі, прибігаючи до сусідської взаємодопомоги, вимагаючи і іноді отримуючи підтримку держави, вони оживали в урожайні роки. Дрібні селянські господарства склали постійний і дуже важливий сектор римської економіки, пристосовуючись до усіх її змін.

Стабільності і процвітання як товарних вілл, так і дрібних селянських господарств сприяла розробка міцнішої юридичної бази відносно земельної власності в римсько-італійському селі.

Якщо в архаїчний час над земельним володінням і знаті, і простого римлянина панувало юридичне верховенство держави, яка мала повноваження і конфіскувати володіння, і переселити власника, то в II–I ст. до н. е. сталася глибока юридична трансформація в земельних відносинах у бік зміцнення приватної власності. Законодавство братів Гракхів, закон 111 р. до н. е. закріпили велику частину землі в Італії за їх власниками як священну і невід'ємну приватну власність, а в середині I ст. до н. е. з'явився спеціальний юридичний термін «*dominium*», який адекватно виражає поняття приватної власності на землю.

Чітке юридичне визначення приватної власності і її строга правова захищеність розкривали в усій повноті підприємницькі можливості землевласників, сільських хазяїв, створювали сприятливіші можливості для розвитку сільської економіки в цілому.

Ремесла. Бурхливий підйом ремесла в Італії почався на рубежі II–I ст. до н. е. Широке проникнення рабської праці в ремесло, особливо праці висококваліфікованих ремісників з елліністичних країн, пожвавлення ринкового обміну між містом і селом, виникнення нових міст, збільшення міського населення, ріст громадських і особистих потреб стимулювали організацію численних ремесел. На відміну від сільського господарства, де вирішальну роль придбали відносно великі вілли, в ремеслі більше значення мали дрібні майстерні, хоча в Римі і інших містах Італії існували ергастерії з персоналом в 10–20

одиниць, з яких усі або половина могли бути рабами. Переважаючими все ж були майстерні вільних ремісників, з використанням 1–2 рабів. Помітну роль в ремеслі починала грати праця вільновідпущеників, які або самі створювали невеликі майстерні, або працювали по найму.

Успіхи італійського ремесла були неможливі без розширення основи основ будь-якого виробництва – сировинної бази. Збільшується потреба в металах, камені, дереві, високоякісній глині, шерсті, льоні, шкірі, склі, в нових будівельних матеріалах. Рудні родовища Італії стали вже недостатніми, починається інтенсивний імпорт металів з провінції. Особливо посилено розробляються найбагатші родовища Сардинії і Іспанії. Зростання потреб в металі викликало важливі технічні зрушення в гірській і ливарній справі. Якщо раніше рудні родовища виявляли випадково, то в II–I ст. до н. е. велися систематичні пошукові роботи, шахти стали глибше (до 150 м), штреки більші. Почали застосовувати вентиляцію, водовідливні колеса, гвинт Архімеда.

Разом із здобиччю і застосуванням заліза, міді, олова та інших раніше відомих металів в ужиток все більше входять ртуть і цинк, з'являються нові види стали, латунь і інші сплави.

Окрім металів в Італію ввозилися мармур з Греції, граніт з Єгипту, хоча і в самій Італії приступають до інтенсивних розробок мармуру Каррари (Північна Етрурія), місцевих порід туфу і травертину. Проте будівельних матеріалів бракувало, росла потреба в дешевому, зручному і міцному будівельному матеріалі. У II ст. до н. е. римляни винайшли будівельний матеріал, який не лише задовольняв усім цим вимогам, але і прославив римських будівельників. Цим матеріалом виявився бетон. Римляни також широко використали обпалену цеглину і налагодили її масове виготовлення.

Починається масове застосування таких деревних порід, як каштан і модрина, а також таких лубових, як спарт і коноплі. Нарешті, в середині I ст. до н.

е. (у Александрії Єгипетській) був відкритий спосіб виготовлення дутого скла, на основі якого розвинулося складувне ремесло.

Широке застосування нової сировини і матеріалів сприяло інтенсифікації металургійного, керамічного, текстильного, будівельного, шкіряного і інших ремесел, причому кожне з них поділялося на декілька цілком самостійних гілок. Наприклад, металообробка включала виготовлення виробів із заліза, бронзи, благородних металів, які, у свою чергу, ділилися на виготовлення зброї, сільськогосподарських знарядь, ковальських інструментів, побутових предметів і т. д. Текстильне ремесло розділилося на вовняне, сукновальне, льняне. Існували майстерні з виготовлення особливого рабського одягу, одяг для простолюдинів, а також аристократії, римських модниць, які коштували цілі статки. Текстильна справа, що довгий час зберігала риси домашнього заняття, перетворилася на добре організоване масове виробництво. Реміснича діяльність не обмежувалася містами, але була налагоджена в деяких сільських місцевостях, у тому числі у ряді рабовласницьких вілл.

У II–I ст. до н. е. у Італії склалися великі ремісничі центри з відомою спеціалізацією виробництва: ПUTEОЛИ славилися обробкою заліза, Капуя – литвом з бронзи і свинцю, Калі і Мінтурни – виготовленням сільськогосподарських знарядь, Аррецій – знаменитою і за межами Італії аретинською керамікою, Тарент, Канузій – вовняними виробами, Північна Італія – льняними тканинами. Великим ремісничим центром було місто Рим.

Численні ремісники – раби, вільновідпущеники, вільні – складали основне ядро міського населення, вони створювали різні колегії по професіях. Ремісники, що належали до однієї професії, об'єднувалися, платили внески, вибирали посадовців – магістрів, збиралися на збори і вирішували свої справи. З появою масового виробництва і спеціалізацією ремесла збільшувалася кількість ремісничих колегій. У колегії також приймали відпущеників і рабів.

II–I століття до н. е. характеризуються бурхливим будівництвом. Винахід дешевого бетону, що готується на місці, і найширше використання мас рабів дозволяли швидко і міцно будувати будівлі різного роду. Якщо греки приділяли підвищену увагу будівлям релігійного характеру, то римляни розвивали цивільну і інженерну архітектуру: римські водопроводи, мости, терми, амфітеатри, вілли, склади і портові споруди з точки зору інженерно–будівельного мистецтва представляють нове слово у світовій архітектурі і будівництві. У I ст. до н. е. у Римі стали будувати багатоповерхові житлові будинки.

Торгівля. Підйом сільського господарства і ремесла, встановлення товарних зв'язків сприяли поживленню торгівлі. Як і раніше процвітала морська торгівля; на кораблях було зручніше і дешевше перевозити товари, чим по суходопуттю. Рим, ПUTEОЛИ, СІРАКУЗИ залишаються найбільшими торговими центрами. З міст Італії в заморські провінції і внеримські області Середземномор'я вивозять вино, олію, кераміку, вироби з металу; ввозять метали, камінь, фарбу, скло, предмети розкоші, рабів, продовольство. Італія встановлює тісні економічні зв'язки із багатьма середземноморськими регіонами, причому в Західне Середземномор'я з Італії йшла готова продукція (ремісничі вироби, вино, олія) в обмін на сировині (метали, рабів). Характер торгівлі зі Східним Середземномор'ям був іншим. Римські ремісничі вироби, олія і вино не могли конкурувати з грецькими, і римляни, навпаки, ввозили багато виробів грецького, елліністичного ремесла, вино, олію, пшеницю, предмети розкоші; торговий баланс Італії зі Східним Середземномор'ям був, ймовірно, пасивним.

Інтенсифікації морської торгівлі сприяло вдосконалення морського транспорту і мореплавання. Зріс тоннаж (до 200 т) торгових судів, з'явилися додаткові вітрила, були вдосконалені рульові весла, на узбережжі побудовані маяки, облаштовувалися гавані.

Морська торгівля вважалася дуже вигідною справою, і нею займалися навіть нобілі, яким не рекомендувалося брати участь в торгових операціях за законом

Клавдія 218 р. до н. е. Нобілі обходили закон, займаючись морською торгівлею через підставних осіб, зазвичай своїх вільновідпущеників.

Велике значення набувала також сухопутна торгівля. Обмін між городянами і жителями сільської місцевості здійснювався на міських ринках: влаштовувалися, як і раніше, міжобласні ярмарки. У містах будувалися спеціальні приміщення для ринкового обміну. Приміщення міських будинків, що виходять на вулицю, перетворювалися на торгові крамниці, де йшла жвава торгівля хлібом, вином, олією, бобами, овочами.

Зміцненню міжобласних зв'язків сприяло створення в Італії мережі прекрасних доріг. Римські дороги – видатне досягнення будівельного мистецтва. Кам'яна або плиткова бруківка лежала на особливій міцній підстильці з шарів піску, щебеня, дрібних каменів і глини, що чергуються, зміцнювалася стоками для зливових вод. Римляни уникали численних поворотів і крутих підйомів. Не зупиняючись перед проведенням великих робіт, вони випрямляли повороти, пробивали тунелі у височинах, в низинах підіймали дорогу на віадуки. Міцні, прямі, прекрасно вимощені, без крутих підйомів і спусків, римські дороги опоясали спочатку Італію, а пізніше і провінції густою мережею. З Риму розходився пучок найбільших доріг, що проходив усіма областями Італії і продовжуються за її межами. Дороги будувалися головним чином для пересування військ, але використовувалися і в торгових цілях. На римському форумі був поставлений позолочений стовпчик, з якого розпочинався відлік відстаней в милях головних доріг Італії. Звідси народилася приказка: «Усі дороги ведуть в Рим».

Інтенсифікація римської торгівлі вимагала множення числа монет. Римська срібна монета, сестерцій і денарій, яку почали чеканити лише на рубежі III–II ст. до н. е., незабаром наводнила Середземномор'я і стала основною валютою, відтісняючи усі інші монетні системи.

Існування різних монетних систем, різноманітність золотих, срібних і бронзових монет сприяли появі міняльної справи в італійських містах. Міняйла,

зазвичай чужоземці або вільновідпущеники, відкривали свої крамниці в містах, стежили за грошовим курсом, перевіряли гідність монет, проводили обмін грошей і навіть займалися позиками.

Пожвавлення товарних зв'язків, торгівлі, міняльної справи йшло рука в руку з лихварством. Позиковий відсоток в Італії був зменшений до 6% в рік, але в провінціях цієї заборони не було і відсотки досягали небаченої висоти (до 48% в рік). Спираючись на допомогу провінційної адміністрації, римські лихварі розоряли цілі міста і області, причому в таких операціях, що вважалися не зовсім гідними, брали активну участь найзнатніші римські нобілі.

У величезній римській державі в товарний оборот були включені сотні тисяч і мільйони людей різного соціального статусу і майнового положення: нобілі і вершники, римські громадяни і латини, союзники і провінціали. Для забезпечення ефективнішого торгового обігу римська адміністрація в особі преторів розробляє простіші юридичні правила і норми, регулюючі ділові взаємовідносини людей різного статусу. *Jus commercii*, тобто право підприємницької діяльності, надається тепер не лише римським громадянам (вони мали його і раніше), але і латинським громадянам. У 242 р. до н. е. був заснований магістрат другого претора, який спеціально забезпечував законність і захист дій перегрінів, залучаючи їх до інтенсивного цивільного обороту. У римському праві розробляються зручніші правила, що регулюють операції по купівлі–продажу, найму, передачі власності, спрощується форма укладення договорів. На зміну архаїчному формалізму і громіздкій обрядовості при укладенні угод впроваджуються простіші норми, що припускають рівність партнерів і сумлінність в їх відносинах при укладенні контрактів.

Соціальні відносини у Римі II–I ст. до н. е.

Римська держава в II–I ст. до н. е. охоплювала величезну територію Середземномор'я з населенням в декілька десятків мільйонів чоловік. До складу

римської держави увійшли колишні елліністичні царства, що перетворилися на римські провінції, які розглядаються як прибуткові маєтки римського народу.

Центральною частиною римської держави була Італія, де формувалися головні соціальні структури, що визначили основні напрями загального історичного розвитку Риму в II–I ст. до н. е. Після завершення станової боротьби патриціїв і плебеїв на початку III ст. до н. е. і особливо після створення особливого сектора рабовласницької економіки, впровадження класичного рабства в римському суспільстві склалася нова класово–соціальна структура.

Основними класами в римському суспільстві II–I ст. до н. е. були клас рабів і клас рабовласників – власників землі, великих ремісничих майстерень, торговців, якими могли бути римські громадяни, союзники і провінціали, що не мають прав римського громадянства. Третім основним класом були дрібні виробники, працюючі в основному самі, хоча зрідка і застосовують працю одного–двох рабів: селяни в селі, дрібні ремісники і торговці в місті. Інтереси цих класів були різними, рабовласники були зацікавлені в максимальній експлуатації рабів, раби намагались хоч якось полегшити своє життя, дрібні власники всіляко чіплялися за свою землю, майстерню або крамницю, охороняючи їх від посягань багатого сусіда або лихваря, домагаючись зменшення поборів. Оскільки інтереси основних класів були різними, частенько протилежними, остільки протиріччя між ними усе більш різко проявлялися в різні історичні періоди, все частіше виливаючись у відкриту боротьбу.

Кожен з основних класів також не був однорідним, він, у свою чергу, ділився на декілька соціальних груп.

Із середовища основної маси рабів, працюючих на товарних віллах, в ремісничих майстернях під бичем наглядача, забитих і жорстоко експлуатованих, стала виділятися невелика група рабів, положення яких було сприятливішим. Це були раби, зайняті інтелегентною працею: учителі, архітектори, актори, а також висококваліфіковані ремісники і ті ремісники, яким пан дозволяв працювати

якоюсь мірою самостійно. Деякі з таких рабів мали кошти, самі тримали рабів (раб раба називався вікарієм), і їх інтереси не співпадали із сподіваннями основної маси рабів.

Досить строкатим по своєму складу був клас дрібних власників. У нього входили селяни в селі, дрібні ремісники і торговці в місті. Селяни обробляли свої невеликі земельні ділянки, орендували чужу землю; ремісники працювали у власних крихітних майстернях, працювали по найму; торговці вели роздрібну торгівлю. Працювали вони разом зі своєю сім'єю, разом з ними іноді працювали 1–2 покупні раби.

Втягнуті в товарне виробництво, зазнавали утисків з боку сильніших земле- і рабовласників, страждаючи від тягот військової служби, що відриває землеробів від господарських справ, від безперервних військових дій, дрібні власники знаходилися під постійною загрозою втратити свою ділянку, майстерню або крамницю. В умовах класичного рабства, поширення товарних відносин і приватної власності частина дрібних власників багатіла, інша втрачала свою землю, майстерню або крамницю, перетворювалася на орендарів, батраків, найманців, люмпен–пролетаріїв, йшла на постійну військову службу.

Клас дрібних власників в II–I ст. ділився на сільський плебс (землероби) і міський плебс (ремісники і торговці). Серед міського населення помітне місце займали вільновідпущеники – ремісники і торговці, причому їх роль безперервно зростала. Міський плебс був об'єднаний в особливі організації – колегії різного типу (професійні, релігійні, похоронні, територіальні), які брали активну участь в політичному житті римського міста. Основні інтереси міського населення були пов'язані з ремеслом, торгівлею, з демократизацією політичного життя і істотно відрізнялися від інтересів селянства.

Клаптик землі складав основу добробуту землероба, а прагнення зберегти свою ділянку в недоторканості або отримати її, якщо її не було, було головним.

Проте в умовах товарної економіки землероби втрачали землю, розорялися, їх господарства поглиналися віллами, де працювали переважно раби.

Деяка частина землеробів, що втратили землю, залишалася в селі і переходила на положення орендарів чужої землі, батраків або найманців у більших господарствах. Проте багато землеробів йшли з села в місто. Обезземелення породило потужний рух сільського плебсу за аграрну реформу, переділ державної землі, обмеження великого землеволодіння, демократизацію державного устрою. Сільському плебсові були чужі вимоги міського населення. Ось чому він залишався байдужим при заворушеннях міського плебсу, а останній слабо підтримував рух за аграрну реформу.

Серед населення Риму і інших міст у кінці II ст. і особливо в I ст. до н. е. помітне місце займає люмпен–пролетаріат. Це були люди, що мають номінально права римського громадянства. Вони брали участь у виборах магистратів, в народних зібраннях, але не мали власного господарства і в той самий час, як правило, не працювали. Жили вони за рахунок подачок багатих людей, стаючи їх клієнтами, підтримуючи їх кандидатів при голосуванні і роблячи різні послуги. У I ст. до н. е. їх забезпечення узяла на себе держава. Згідно із законом Касія, виданому в 73 р. до н. е., кожному люмпен–пролетарію виділялося 5 модієв зерна в місяць (близько 1,5 кг хліба на один день). У 50–40–х роках до н. е. таких нахлібників тільки в Римі було 300 тис. чоловік. Усі вони були занесені в особливі списки і отримували безкоштовно пайок з державних складів. Перебивалися вони і випадковими заробітками. Ця численна паразитична маса, самокорислива і продажна, представляла серйозну політичну силу в I ст. до н. е. і брала активну участь в громадянській війні, в політичних і військових сутичках того часу. Люмпен–пролетаріат не мав особливих політичних інтересів і переконань, він вимагав «хліба і видовищ» і служив тому, хто виконував цю вимогу.

Панівний клас в римському суспільстві включав декілька соціальних груп. Його верхній прошарок складала римський нобілітет і так звані вершники, до них

приєднувалися розбагатілі жителі італійських міст – муніципіїв (муніципальна знать) і провінційна верхівка.

До складу нобілітету входили патриціанські і знатні плебейські роди. Головним чином нобілі поповнювали римський сенат, обиралися на відповідальні магістрати в державі. Представники нобілітету очолювали армію, управляли провінціями. Економічною базою нобілітету були велике землеволодіння, великі маси рабів і величезні грошові кошти. Деякі з них могли зі своїх рабів і клієнтів скласти ціле військо, утримувати його впродовж тривалого часу. Захопивши усі керівні пости в державі, в армії, в провінціях, нобілі збагачувалися за рахунок військової здобичі і грабежу, великого лихварства і спекуляції. Пограбування провінцій прийняло такий характер, що римський сенат був вимушений призвати до порядку своїх співчленів, що зарвалися : в 149 р. до н. е. був ухвалений закон Кальпурнія, за яким можна було притягнути до суду намісника провінції за зловживання владою. З того часу процеси проти провінційних намісників стали звичайним явищем в Римі.

У II–I ст. до н. е. нобілітет перетворюється на замкнуте середовище, в яке було важко проникнути новій людині з більш нижчих класів. Якщо в IV ст. до н. е. членами сенату ставали багато багатих плебеїв і навіть вільновідпущеники, то тепер положення змінилося. Сенат, вищі магістрати поповнювалися із замкнутої касти нобілів, які ревниво оберігали свої привілеї. Говорили, що вищі державні посади забезпечувалися нобілям з пелюшок. У зв'язку з цим на чолі держави часто виявлялися нобілі знатні і багаті, але нездатні управляти їм, тоді як здібні, але такі, що не належали до нобілітету люди лише у виняткових випадках потрапляли на вищі посади. Такими «новими людьми» були, наприклад, Марк Порцій Катон, Гай Марій в II ст. до н. е., Марк Тулій Цицерон в I ст. до н. е. Серед нобілітету виділялися по своєму політичному значенню і ролі в державі окремі сім'ї – Корнелії Сципіони, Емілії Павли, Цецілії Метелли, Семпронії Гракхи, Лутації Катулли, які в окремі періоди визначали політику усєї держави. У боротьбі за

посади, привілеї і вплив провідні сенатські сім'ї утворювали угруповання, що знаходилися в постійній ворожнечі.

Якщо римський нобілітет був правлячим, то вершництво вважалося торговельно–фінансовою знаттю, хоча багато вершників були і землевласниками середньої руки. Зовнішня торгівля, військові постачання і підряди, лихварські операції і відкуп податків були основою економічної могутності вершників. Особливо вигідною операцією був відкуп податків. Римляни не мали власної фінансової адміністрації і тому збирали податки через приватних осіб – відкупників. Відкупники вносили в державну казну усю суму податку, а потім через своїх людей збирали з жителів провінцій встановлений податок. При зборі податків вони не лише заповнювали внесену суму, але і мали достатні надлишки. Намісники провінцій, отримуючи великі хабарі, дивилися крізь пальці на зловживання відкупників, виділяли їм в допомогу війська, пригнічували невдоволення провінційних жителів. Відкупна система збору податків призводила до швидкого розорення і виснаження провінцій. Найбільш далекоглядні представники римського нобілітету розуміли, що розорення провінцій послабляє усю державу, і боролися із зловживаннями відкупних кампаній. Це призводило до тертя і боротьби між сенатом і вершниками, проте в цілому ці два класи були дружніми і однаково зацікавленими в пограбуванні провінцій. У I ст. до н. е. верхівка вершників злилася з сенатською знаттю, вони поріднилися один з одним, багато сенаторів через підставних осіб брали участь у фінансових операціях вершників, а найбільш багаті вершники були включені в сенат і у важливі судові комісії з розбору зловживань намісників. У I ст. до н. е. вершники стають власниками не лише великих капіталів, але і великих земельних володінь. Злиття верхівки вершників з сенаторською знаттю отримало ідеологічне обґрунтування в творах Цицерона, який висунув гасло «згоди класів» (*concordia ordinum*).

Усіма політичними правами в Римській державі користувалися лише римські громадяни. Проте римське громадянство було меншою частиною

населення, його велику частину складало населення, що не мало громадянських прав: в Італії II ст. до н. е. – це італійські союзники, а в провінціях – майже усе населення. Це неповноправне в політичному відношенні населення важко страждало від римського панування і неодноразово підіймало повстання. Заможна частина італійських союзників і провінційної знаті прагнула отримати права римського громадянства, домоглася політичного рівноправ'я. У 80-х роках I ст. до н. е. після кровопролитної союзницької війни римляни були вимушені надати права громадянства усім жителям Італії, але численна політично безправна маса іншого провінційного населення піддавалася жорстокій і безсоромній експлуатації з боку римлян і відповідала їм ненавистю. Наскільки велике було озлоблення в провінціях проти римлян, показує такий факт: під час війни Риму з понтійським царем Митридатом місцеві жителі римської провінції Азія в один день знищили 80 тис. римлян, що жили в малоазійських містах.

Проте заможна верства провінційного населення потребувала римської влади і боролася не стільки проти римського панування, скільки із зловживаннями римських намісників, ділків, прагнучи придбати римське громадянство, політичне рівноправ'я. Складна соціальна структура римського суспільства II–I ст. до н. е. породила заплутаний клубок класових і соціальних протиріч цієї епохи: класовий антагонізм рабів і рабовласників переплітався з протиріччями цих двох класів з класом дрібних власників. Громадські протиріччя ускладнювалися боротьбою селянства, що розоряється, із землевласниками, міського плебсу з магнатами, італіків і провінціалів з римським громадянством. Навіть усередині римської знаті не було єдності: між нобілітетом і вершниками виникали політичні розбіжності і розгоралася запекла боротьба. Численні протиріччя переповнювали римське суспільство II–I ст. до н. е. і підривали його силу.

Громадянська війна в Римі на початку 80–х років I ст. до н. е.

В результаті Союзницької війни італіки отримали права римського громадянства. Проте, вимушені піти на поступки, оптимати зробили усе, щоб принизити нових громадян. Їх записали не в усі територіальні округи, а лише у вісім, розглядаючи, по суті, як вільновідпущеників. Сенат переслідував цим мету дещо обмежити політичну активність нових громадян в народному зібранні. Природно, нові громадяни і популяри, що захищали їх, були невдоволені таким положенням і наполягали на розподілі нових громадян по усіх 35 трибам. Неповне вирішення союзницького питання, а також скрутне економічне становище після війни викликали запеклу внутрішньополітичну боротьбу.

Новий спалах соціальної боротьби був пов'язаний з діяльністю народного трибуна 88 р. до н. е. Сульпіція Руфа.

Сульпіцій Руф запропонував декілька законопроектів, які повинні були завдати удару по сенатській олігархії: провести чищення сенату, вигнавши з нього усіх senatorів, що мають борги понад 10 тис. сестерцій; розподілити усіх нових громадян і вільновідпущеників по усіх 35 трибам, що зрівнювало б їх в правах із старими громадянами. Прагнучи посилити лави своїх прибічників, Сульпіцій Руф запропонував повернути з вигнання засуджених за політичну діяльність. Пропозиції Сульпіція Руфа мали успіх в народному зібранні і, незважаючи на запеклий опір оптиматів, були в 88 р. до н. е. прийняті і стали законом.

Сульпіцій наwerbував загін в 3 тис. чоловік, дубини яких наводили страх на прибічників оптиматів. Закони Сульпіція ослабили авторитет і вплив сенату, зміцнили ряди популярів. Сульпіцій запропонував ще один важливий закон, за яким сенатський воєначальник Сулла відсторонявся від командування армією, що відпливає на схід воювати з понтійським царем Митридатом VI, і замінювався Марієм, що знову вступив в союз з популярами. Сульпіцій розумів, що армія, очолювана прибічником сенату, буде небезпечна для популярів і їх діяльності.

У народному зібранні Сульпицію і його прибічникам вдалося провести свою пропозицію, але усунути від командування армією Суллу виявилось неможливим. Легіонери підтримали Суллу, який не підкорився рішення народного зібрання. Сулла повів війська на Рим і з боєм опанував «вічне місто».

Уперше в римській історії армія виступила проти існуючого уряду і повалила його. Уперше в римській історії місто Рим було взяте римськими ж військами, а в межах римських міських стін знаходилося озброєне військо, яке, згідно з римськими законами, було заборонено вводити в Рим.

Захопивши владу над Римом, Сулла передусім розправився з Сульпіцієм і його прибічниками. Вони були засуджені, загинули або втікли. Гай Марій був схоплений, засуджений на смерть, але втік з в'язниці і після поневірянь ховався в Африці. Для зміцнення влади олігархії, від імені якої виступав Сулла, він реформував державний устрій: зміцнив ряди сенату, включивши туди 300 нових членів зі своїх прибічників, різко обмежив права народного зібрання і народних трибунів. Був ухвалений закон, за яким усі запропоновані трибунами законопроекти повинні заздалегідь обговорюватися в сенаті. Тим самим діяльність народних трибунів ставилася під контроль сенату. Нарешті, Сулла змінив порядок голосування в народному зібранні, повернувши його до старої, так званою сервієвської, системи, що забезпечує переважання заможної частини громадян (першого розряду).

Прагнучи придбати підтримку незаможних римських громадян, Сулла обмежив позиковий відсоток і запропонував вивести декілька колоній. Законопроекти Суллы були ухвалені і стали законами без жодного опору.

Після проведення виборної кампанії на наступний, 87 рік до н. е. Сулла на чолі шести легіонів відбув на схід. Це розв'язало руки супротивникам сенатської олігархії. Підстави для підйому руху популярів було досить. Нові громадяни (колишні італійські союзники) виражали невдоволення своїм неповноправним положенням і вимагали повернення до демократичних законів Сульпіція про

розподіл союзників по усіх трибам. Маса міського плебсу були невдоволені обмеженням функцій народного зібрання і прав народних трибунів. Вершники розуміли, що посилення сенатської олігархії може ударити по їх судовій монополії і політичному впливу.

Незабаром після від'їзду Сулли один з консулів 87 р. до н. е. Корнелій Цінна вніс в народне зібрання законопроект, що передбачає розподіл нових громадян і вільновідпущеників по усіх трибам і відновлення в правах засуджених супротивників Сулли. Це було початком боротьби проти інших законів Сулли. Проте Цінна зіткнувся з протидією іншого консула, вірного прибічника Сулли Гнея Октавія, і декількох народних трибунів. При обговоренні законопроектів в народному зібранні бурхливі сперечання переросли в озброєне зіткнення, в якому прибічники Цінни зазнали поразки, а сам Цінна був змушений втікати з Риму. Але втрутилися нові політичні сили – італіки, які тільки що отримали права римського громадянства і ущемлені сенатською олігархією. Вони зробили підтримку Цінні не лише своїми голосами, але і військовою силою, і незабаром у розпорядженні Цінни і Марія, що повернулося з вигнання, виявилися значні військові підрозділи. За прикладом Сулли Цінна і Марій повели їх на Рим і після нетривалої облоги опанували столицю. Війська Цінни і Марія чинили різанину прибічників Сулли. Угамувавши спрагу помсти, вони відмінили закони Сулли і провели в життя ряд політичних перетворень. У повному об'ємі була відновлена влада народних трибунів, повернулися до колишнього порядку голосування в народному зібранні. Усіх нових громадян зрівняли в правах із старими, розподіливши їх по усіх трибам. В інтересах боржників була проведена часткова касація боргів. Були відновлені роздачі хліба міському плебсові. Для малоземельних нарізалися ділянки в районі Капуї, де влаштовувалася колонія. Марій незабаром помер, а Цінна три роки підряд обирався консулом. Закони Цінни задовольняли інтересам широких прошарків римського громадянства, нових громадян, боржників, міського плебсу, малоземельних землевласників. Сулла був позбавлений

повноважень проконсула – командувача армією, і йому на зміну з Риму був посланий наступник. Майно Сулли було конфісковане, його будинки і вілли розграбовані, сім'я шукала порятунку у втечі. Маріанці зміцнили владу, забезпечивши собі підтримку широких прошарків римського громадянства, і впродовж декількох років панували в Італії.

У оптиматів для перемоги над маріанцями в народному зібранні не було легальних шляхів. Їх можна було повалити лише пустивши в хід озброєну силу. Таку силу мав в розпорядженні Сулла, що успішно воював на Сході проти Митридата VI. У його руках були легіони загартованих в суворих випробуваннях воїнів, добре навчених, відданих своєму вдачливому воєначальникові. Сам Сулла палав жаданням помсти, але, перш ніж повернутися в Італію, він повинен був закінчити війну з Митридатом VI.

Диктатура Корнелія Сулли

Тверезий і обачливий політик, Сулла розумів, що знаходиться в скрутному становищі. Адже він був оголошений поза законом і підлягав страті. Лави його прибічників в Італії були засмучені і ослаблені. За час відсутності Сулли демократичний порядок в Італії зміцнів, йому надавали підтримку багато груп населення: нові громадяни, міський плебс, вершники, боржники; з них можна було набрати сильну армію. Сулла теж мав в розпорядженні 40–тисячну армію. За його спиною стояли багаті східні провінції, тільки що відвойовані у Митридата. Але серце держави – Італія і західні провінції управлялися супротивниками Сулли.

Весною 83 р. до н. е. Сулла висадився у Брундизії. Після чотирирічної відсутності він знову вступив на землю Італії, яка стала ареною однієї з кровопролитних громадянських воєн римської історії.

Уряд популярів зібрав дві сильні армії. Консули 83 р. до н. е. повели їх в Кампанію, де стали чекати наступу військ Сулли. Це було помилкою. Сулла скористався бездіяльністю супротивників і, безперешкодно опанувавши Апулію,

створив собі хороший плацдарм для подальших наступальних дій. Сулла почав енергійне вербування нових сил. Армія Сулли росла. У його табір привели загони досвідчений Метелл Пій, молоді Ліціній Красс і Гней Помпеї.

Свою армію Сулла перевів в Кампанію. Тут у битві з армією консула Норбана він отримав перемогу, а війська іншого консула перейшли на його сторону, спокушені високою платнею і щедрими обіцянками Сулли. Кампанія перейшла до рук Сулли. Зимою 83/82 р. до н. е. військові дії припинилися. Супротивники гарячково готувалися до нових вирішальних сутичок. Сулла розділив свою армію на дві частини. Одна пройшла в Піцен і Етрурію, а інша під командуванням Сулли попрямувала в Рим. Основні сили демократів були зосереджені неподаліко від Риму. Тут, біля містечка Сігнія, сталася кривава битва між армією Сулли і його супротивниками. Армія популярів складалася з новобранців і, хоча була більшою за чисельністю, не могла протистояти досвідченим бійцям Сулли і була розбита. Шлях на Рим був відкритий.

Зайнявши Рим, позбавлений військ популярів, Сулла спрямувався за супротивником, який зосередив нову армію в місті Пренесті. Блокувавши місто частиною своїх військ, Сулла відправився в Етрурію, де розгромив сильну армію консула 82 р. до н. е. Карбону.

Дворічна боротьба Сулли за Рим наближалася до розв'язки. Війська супротивників Сулли були розсіяні і блоковані у фортецях. Основна маса ворожих військ була зосереджена навкруги Пренести і повільно агонізувала. Але в жовтні 82 р. до н. е. на допомогу обложеним в Пренесті прорвалася 70–тисячна армія самнітів, яка, об'єднавшись з обложеними, пішла на Рим. Суллі довелося спішно стягувати на захист Риму свої війська. 1 листопада 82 р. до н. е. під стінами Риму у Коллінських воріт в смертельній сутичці билися дві римські армії. Битва була надзвичайно наполегливою, вона тривала день, ніч і наступний день. Полонених майже не було, билися на смерть. Врешті–решт перемогли сулланці.

Розгромивши своїх супротивників, Сулла став хазяїном положення. Він звернувся з листом до сенату, в якому підказав, що для устрою держави треба наділити його – Суллу – необмеженими повноваженнями. Сенат не міг не послухатися. Сулла був призначений диктатором на необмежений час, як було сказано в його титулі, «для видання законів і устрою держави» з необмеженими повноваженнями.

Такий магістрат створювався в Римі уперше, до цього диктаторів обирали лише на строк до 6 місяців, на їх рішення можна було апелювати до народного зібрання. Влада Сулли більше була схожа на монархічну владу, чим на владу давнього диктатора.

Отримавши у свої руки цю владу, Сулла передусім жорстоко покарав своїх супротивників і щедро нагородив своїх прибічників. Він наказав скласти і оприлюднити проскрипції – списки його супротивників і співчуваючих їм. Останні оголошувалися поза законом, підлягали смерті, їх майно конфісковувалося. У списки включалися і просто багаті люди із-за їх багатства, яке повинне було перейти в казну. Вбивство проскрибованого (тобто людини, ім'я якої стояло в проскрипціонному списку) не лише не каралося, але навіть нагороджувалося. Родичі, діти і онуки проскрибованих втрачали права і не могли обіймати державні посади. Терор проскрипцій був жахливим, загинули тисячі людей.

Сулла не обмежився терором проти окремих громадян. Він обрушився і на цілі громади, племена і міста. Особливо постраждали дві області Італії: Самній і Етрурія. Багато міст цих областей було спустошено, позбавлені частини своїх земель, їх укріплення зірвані.

Терористичні заходи Сулли переслідували мету не лише залякати римлян, але і поповнити державну казну і фонд державних земель. Після конфіскацій в руках Сулли опинилися великі засоби і безліч земель, якими він міг повновладно розпоряджатися. Сулла щедро нагородив своїх прибічників (багато римських

магнатів післясулланського часу було зобов'язано своїм багатством подарункам Сулли).

Найважливішим заходом Сулли була роздача земельних ділянок своїм вірним ветеранам. Ще в 88 р. до н. е. Сулла обіцяв їм землі і гроші після перемоги і дав їх. 120 тис. воїнів–сулланців отримали земельні ділянки до 30 югерів родючої землі і перетворилися на забезпечених землевласників. Роздаючи ділянки землі ветеранам, Сулла досягав відразу декількох цілей: він відроджував дрібне землеволодіння і тим зміцнював силу римської армії; він створював в особі поселених ветеранів своїх вірних прибічників. Якщо колись аграрне питання використовувалося як знаряддя демократії, то в руках Сулли воно стало знаряддям олігархії і особистої влади могутнього диктатора.

Реформаторська діяльність Сулли зачіпала майже усі сторони існування Римської держави. Сулла не міг не бачити, що наділ правами римського громадянства майже усіх жителів Італії знищував основи полісного ладу, *civitas*. Якщо раніше Рим залишався общиною, межі якої охороняло військо–ополчення громадян, землевласників, а верховна влада належала народному зібранню тих самих громадян, то тепер положення змінилося. Замість полісу Риму з'явилася держава Італія, замість армії–ополчення громадян, що збирається від випадку до випадку, виникло професійне військо; збори громадян вже неможливо було скликати в силу численності громадян (представницька парламентська система в давнину була невідома).

Сулла зрозумів, що демократичне облаштування Риму, за яке боролися популярі і яке було тісно пов'язане з полісними порядками, не може вирішити численні проблеми, що стоять перед суспільством. Сулла зробив ставку на оптиматів і, скориставшись необмеженою владою, реформував державний устрій.

Свого часу (88 р. до н. е.) Сулла зробив помилку, наполягаючи на нерівноправному положенні нових громадян. Цією помилкою скористалися, як відомо, маріанці і популярі, і тривала боротьба Сулли в 83–82 рр. до н. е.

пояснюється значною мірою тим, що нові громадяни підтримували супротивників Сулли. Рівноправ'я старих і нових громадян стало фактом, і його відміна могла бути багата новими серйозними ускладненнями. Розуміючи це, Сулла визнав це рівноправ'я. Тим самим було реалізовано ще одну найважливішу вимогу популярів.

Таким чином, 50-річна внутрішньополітична боротьба в Римі змусила сенатську олігархію провести деякі важливі перетворення, запропоновані ще Гракхами, а потім їх послідовниками: роздача земель малоземельним або ветеранам, дарування прав римського громадянства жителям Італії.

Проте інші важливі питання соціально-політичного життя вирішувалися Суллою і його прибічниками-оптиматами інакше, ніж популярами. Якщо Гракхи бачили процвітання Римської держави в розвитку демократичних начал, то Сулла і оптимати стояли за зміцнення олігархічного ладу.

Реформи Сулли були спрямовані на посилення влади сенату і обмеження влади народного зібрання. Сулла наділив сенат багатьма новими повноваженнями: він відняв у вершників судову владу над намісниками і передав сенату, йому був переданий контроль над фінансами держави, була скасована цензура, а її повноваження знову-таки присвоїв сенат. Склад сенату збільшився з 300 до 600 членів за рахунок соратників диктатора.

Сулла обмежив владу народного зібрання. З його компетенції були вилучені майже усі судові справи і передані до рук постійних судових комісій (у справах про здирництво, отруєння і вбивства, про державну зраду, про спадки, про відпущення на свободу рабів і т. д.) на чолі з преторами і іншими магістратами. Народне зібрання було відсторонене від завідування фінансами, контроль за якими переходив до сенату.

Сулла завдав удару по найдемократичнішому магістрату Риму – народному трибунату. Усі пропозиції трибунів повинні були заздалегідь обговорюватися в сенаті, тобто трибунат був поставлений під контроль сенату. Була підвищена

відповідальність за довільне використання права «вето». Було постановлено, що людина, що обійняла посаду народного трибуна, вже не може претендувати на більш високі державні посади. Цим самим посада трибуна повинна була відлякувати усіх демагогів і честолюбців, що розглядали її як етап до подальшої політичної кар'єри. Сулла йшов не лише шляхом обмеження функцій народного зібрання і його захисника – народного трибуна: він вирішив змусити народне зібрання діяти в його інтересах. З цією метою Сулла відпустив на свободу 10 тис. рабів, що належали раніше проскрибірованим, став їх патроном і направляв їх дії. Ці 10 тис. вільновідпущеників (так званих корнеліїв), відданих Суллі, і визначали рішення народних зібрань.

Реформи торкнулися і виконавчої влади римських магістратів. Вони були поставлені тепер в тісну залежність від сенату, їх зв'язок з народним зібранням зводився до мінімуму. У зв'язку з кругом справ, що розширився, Сулла збільшив число магістратів, замість 2 преторів стали вибирати 8, замість 8 квесторів – 20. Для боротьби із зловживаннями при виборах магістратів був встановлений строгий порядок проходження посад; переобрання на одну і ту саму посаду допускалося лише через 10 років.

Після відправлення посади консули і претори прямували на річний термін в провінції в якості намісників (перебування в провінції могло бути продовжене і на більший термін). На відміну від минулого не дозволялося консулам і преторам, доки вони були на посаді, вирушати в провінцію і командувати військами.

Призначення в якості намісників колишніх консулів і преторів наводило деякий лад в провінційному управлінні, оскільки туди посилалися більш менш досвідчені адміністратори. Сулла спробував обмежити свавілля римських фінансистів–вершників в провінціях. Передавши судову владу сенату, він вимагав від намісників припинення зловживань римських фінансистів.

Формально Сулла відновлював давні «вітчизняні» порядки, традиційну римську олігархічну республіку, фактично ж він своєю діяльністю готував умови

для монархічного способу правління. І фактично, і юридично Сулла був необмеженим правителем Риму. Він і користувався своєю владою як монарх, страчував і милував, видавав нові закони і скасовував старі, керував сотнями тисяч людей. Він міг без всяких пояснень страчувати будь-якого римського громадянина, зруйнувати місто, помилувати супротивника. Сулла цинічно порушував їм же видані закони, вважаючи їх обов'язковими для усіх, окрім нього самого. В той самий час Сулла бачив, що необмежена монархічна влада носить надзвичайний характер, багата зловживаннями, з якими громадяни не можуть примиритися. Вона викликала невдоволення усіх верств населення. Холодний розум Сулли розумів, що його влада стає ненависною і нетерпимою навіть його прибічникам, що сила республіканських традицій ще дуже велика. Тому Сулла прагнув зміцнити створені ним установи, з тим щоб вони функціонували і після його смерті. Ось чому він намагався вирішити деякі назрілі державні завдання не у дусі демократії або олігархії, а у дусі загальнодержавних інтересів. Так, він частково вирішив аграрний, союзницьке питання, зміцнив виконавчу владу, налагодив до деякої міри провінційне управління. Хоча Сулла діяв від імені оптиматів, він провів в життя деякі вимоги популярів, ущемляючи окремі групи оптиматів. У своїй діяльності Сулла спирався передусім на військо відданих йому ветеранів. Ветерани Сулли вже значною мірою втратили зв'язки з різними прошарками римського суспільства: сільським і міським плебсом, вершниками, нобілітетом. Армія Сулли комплектувалася з усіх цих прошарків, але починала виступати особливою політичною силою, що йде за популярним воєначальником. Сулла перший з римських політиків використав військо у своїх інтересах і в інтересах оптиматів, створивши прецедент на майбутнє.

У 79 р. до н. е. несподівано для усіх і абсолютно добровільно Сулла відмовився від своєї необмеженої влади. Незабаром, в 78 р. до н. е., він помер на 60-му році життя. Після його смерті біля влади опинилася сенатська олігархія, могутність якої зміцнив грізний диктатор.

Римське суспільство і держава в 70–50–х рр.

Італіки добилися прав римського громадянства після кровопролитної Союзницької війни. Якщо раніше правами римських громадян обладали близько 400 тис. здатних носити зброю чоловіків, то тепер правами громадянства було наділено близько 2 млн. чоловік. Рим як місто–держава до 80 р. I ст. до н. е. очолював федерацію італійських міст і був пов'язаний з ними договірними стосунками. Тепер же сталося політичне об'єднання Італії, а Рим як місто–держава розчинився і зник у більшому державному утворенні. Колишній поліс – гегемон італійських громад і міст – перетворився на столицю, а колишні неповноправні громади – в рівноправні частини держави.

Крах полісних порядків і утворення величезної держави був викликаний в першу чергу створенням товарної економіки, широким проникненням рабства в усі сфери виробництва в Римі.

Ріст числа рабів, перетворення рабів на основного трудівника в сільському господарстві і ремеслі підривали дрібне виробництво, що складало найбільш глибоку основу полісних порядків, підривали єдність цивільного колективу, призводили до соціального розшарування і появи гострих соціальних протиріч.

З іншого боку, розкладання полісних відносин сприяло затвердженню самодостатності і натурального дрібного виробництва, перехід до товарного господарства на рабовласницьких віллах і в майстернях вели до позбавлення товарно–грошових відносин в країні і прискорення загального темпу історичного розвитку. Якщо раніше землю можна було продати або купити лише у вузькому крузі повноправних римських громадян, то тепер вона стала повною приватною власністю, і усі обмеження, пов'язані з її купівлею і продажем, були ліквідовані. При полісних порядках значна частина землі належала державі і була, таким чином, вилучена із обігу. Після аграрних реформ і виділення земельних наділів Гракхами, Сатурніном і Суллою велика частина державної землі Італії була

роздана окремим особам і перетворилася на їх приватну власність. Широкий розвиток приватної власності на землю, ліквідація усіх обмежень по купівлі–продажу землі послужили основою краху полісних порядків, сприяли впровадженню товарно–грошових відносин у виробництво, інтенсифікації римської економіки.

Незважаючи на потрясіння громадянських воєн, господарство Італії в цілому розвивалося досить стабільно. Широке поширення рабовласницьких вілл, пов'язаних з ринком, призвело до відкриття і окультурення раніше покинутих або цілинних земель. На місці пусток, пасовищ з'явилися прекрасно доглянуті поля зернових, виноградники, маслинові гаї, плодові сади. Ґрунт ретельно удобрювали; на італійській землі акліматизувалися нові сорти рослин і дерев. Замість пасовищного скотарства, що вимагало величезних просторів, але давало невеликий дохід, прийшло стійлове тваринництво із спеціальним вигодовуванням худоби на забій.

Аграрні відносини характеризуються зміцненням приватної власності на землю, створенням численних дрібних і середніх товарних господарств. Слід особливо вказати на організацію дрібних рабовласницьких господарств, які виникали після земельних роздач воїнам–ветеранам, що відслужили свій термін. За останні 50 років існування Республіки близько 500 тис. ветеранів отримали ділянки по декілька десятків югерів землі, на яких вони вели невелике, але прибуткове господарство. Дрібне землеволодіння, засноване на особистій праці власника і членів сім'ї, також продовжувало існувати. Його основою залишалася натуральне господарство, яке дозволяло вижити при кон'юнктурі, що постійно змінюється, і політичних пертурбаціях.

Разом із дрібними, середніми товарними віллами і селянським землеволодінням в I ст. до н. е. з'явилися великі господарства, так звані латифундії (маєтки в декілька тисяч югерів). В одних латифундіях розводили переважно худобу на пасовищах і менше займалися обробкою землі, в інших

роздавали землю дрібними ділянками в оренду безземельним і малоземельним вільним орендарям – колонам. Існували і великі централізовані латифундії, де землю обробляли великі маси рабів. Проте італійські латифундії в I ст. до н. е. були ще нечисленні і не грали великої ролі в італійській сільській економіці.

Якщо широке проникнення рабської праці в сільське господарство Італії відноситься до початку II ст. до н. е., то в ремеслах працю рабів особливо активно стали застосовувати в I ст. до н. е. У першій половині I ст. до н. е. з'являються майстерні, де працювало по декілька десятків рабів, що дозволило налагодити масове виробництво ремісничих виробів. У I ст. до н. е. сталося остаточне відділення ремесла від сільського господарства і зосередження ремісничих майстерень в містах, тоді як рабовласницькі вілли, не говорячи про дрібних землеробів, спеціалізувалися головним чином на отриманні сільськогосподарської продукції. Бурхливий ріст міст і міського населення, ускладнення його потреб у зв'язку з цивілізованим способом життя створювали ринок для ремісничих виробів, сприяли загальному розвитку римсько-італійського ремесла.

У Італії в I ст. до н. е. зміцнюються товарні відносини, місцеві і обласні ринки і ярмарки ведуть жваву торгівлю сільськогосподарською і ремісничою продукцією. Цілий ряд італійських ремісничих виробів (арретинський посуд, бронзові вироби з Капуї, світильники і вовняний одяг) вивозилися в провінції. На експорт йшли і продукти італійського землеробства, особливо вино і олія. У I ст. до н. е. експорт італійського вина і олії, головним чином в західні провінції, досяг значного об'єму.

У Італію ж ввозили багато товарів з провінцій: хліб для Риму, бавовна, шовк, грецькі вина, метали, цінні породи будівельного каменю, прянощів, виробу ремесла східних країн (скло, ювелірні вироби, слонову кістку та ін.). Італія ввозила більше, ніж вивозила, і її торгівля з провінціями в цілому була пасивною. Тому частина товарів італійці були вимушені купувати не на гроші, отримані від реалізації свого експорту, а на засоби, що викачуються з провінцій шляхом

податків, лихварських операцій, розкрадань намісників і їх свити, а іноді і просто грабежу.

Характерною особливістю економічного життя Риму в I ст. до н. е. була майже узаконена експлуатація провінцій. Провінції розглядалися не як рівноправні частини Римської держави, а як «маєтку римського народу», куди римляни їхали за доходами. У I ст. до н. е. провінції стали полем діяльності багатьох римських фінансистів, ділків і просто авантюристів, які спільно з намісниками відверто оббирали провінційне населення.

Намісники і їх свита займалися безпосередньо незаконними поборами і вилученнями у провінціалів і наживали величезні статки. Так, Гай Веррес, що був у кінці 70-х років I ст. до н. е. намісником Сицилії, за словами Цицерона, присвоїв за три роки свого правління 40 (!) млн. сестерцій. Награбовані в провінціях гроші текли в Італію. Вони йшли на облаштування вілл і поліпшення їх господарства, на організацію ремісничих майстерень, що і було однією з причин підйому італійської економіки. Проте цей підйом супроводжувався господарським застоєм, а то і занепадом провінцій, що надавало римській економіці в цілому незбалансований, дещо хворобливий характер.

Соціальна боротьба в Римі і крах сулланських порядків

Вогнем і мечем Сулла встановив панування сенатської знаті; 10 тис. корнеліїв паралізували роботу народного зібрання, а 120 тис. сулланських ветеранів, посаджених на землю в Італії, були силою, готовою піднятися на захист нового порядку.

Але прибічники популярів не були знищені повністю. Вони були розсіяні і пригнічені, проте за сприятливих умов могли знову виступити. До того ж навіть в рядах прибічників Сулли знаходилися невдоволені його диктатурою, її монархізмом, пануванням фаворитів і тією жорстокістю, з якою диктатор управляв державою. Ще до відставки Сулли почалася критика окремих сторін

його режиму. Молодий і обдарований оратор Марк Тулій Цицерон в одній з розмов сміливо напав на фаворита Сулли Хрїзогона, що викликало співчуття в Римі, а грізному повелителеві нічого не залишалось, як мовчати і не реагувати на критику свого наближеного. У 78 р. до н. е. консулом став Марк Емілій Лепід, колись сулланец, але потім перейшов в табір його супротивників. Лепід використав невдоволення багатьох верств населення сулланськими порядками. Негайно ж після смерті Сулли він виступив з демократичною програмою. Лепід запропонував відновити хлібні роздачі нужденним громадянам Риму, повернути народним трибунам їх права, оголосити амністію проскрибірованим і повернути їм конфісковане майно. Програма Лепіда мала успіх, і сенат був вимушений піти на деякі поступки. Були відновлені хлібні роздачі, міське неспокійне населення було тим самим задоволено і, мабуть, відійшло від Лепіда. Проте інші пропозиції Лепіда не пройшли, оскільки повернення проскрибірованих їх конфіскованого майна загрожувало зачепити інтереси багатьох сулланців, а головне, посаджених на землю ветеранів Сулли. Незабаром в одному з етрусських міст – Фезулах – почалось повстання жителів, у яких землі відняли і роздані поселенням там ветеранам. На пригнічення повстання були послані обидва консули – Лутацій Катулл і Емілій Лепід. Проте Катулл повернувся в Рим, а Лепід залишився в Етрурії. Набравши війська, консул не направив їх проти повсталих етрусків, а приєднався до них і пред'явив сенату ультиматум, в якому вимагав виконання своєї колишньої програми і консульства для себе наступного року. Це було оголошенням війни сенату. Намісник Цїзальпійської Галлії (Північна Італія). Юний Брут приєднався до Лепіда і став підтримувати його програму. Сенату загрожувала серйозна небезпека. Лепід повів армію на Рим, а Брут діяв в Північній Італії. Положення сенатської олігархії ставало усе більш серйозним, оскільки її супротивники під керівництвом маріанського воєначальника Серторія проникли в Іспанію і підняли там повстання. Серторій сформував повстанську армію, яка стала тіснити вірні сулланському уряду війська.

У цей важкий момент римський сенат зробив рішучі дії. У Іспанію був посланий один з найдосвідченіших сенатських воєначальників оптимат Метелл Пій. Молодому здібному воєначальникові, сулланцу Гнею Помпею, було доручено ведення війни в Північній Італії проти армії Брута. Помпей швидко і енергійно виконав доручення. Армія Брута була відтіснена ним в місто Мутіну, блокована і незабаром здалася на милість переможця.

Але головні сили військ Лепіда підійшли до Риму. Консул Лутацій Катулл стояв з армією біля Риму і очікував Лепіда. Рішучий бій стався в 77 р. до н. е. на Марсовому полі, під стінами Риму. Лепід програв його і із залишками своєї армії начал відступ в Етрурію, де його підтримували місцеві жителі, постраждалі від звірств Сулли. Лепід під тиском Катулла вимушений був евакуювати війська в Сардинію, але був розбитий і там римським намісником. Незабаром він помер. Збройні сили бунтівників в Італії були розбиті, а сулланський порядок, що похитнувся, був тимчасово укріплений.

Соціально–політична боротьба в Римі і в Італії в другій половині 60–х років до н. е. Змова Катіліни

Тоді як Помпеї воював на Сході, в Римі і Італії розгорнулася гостра внутрішньополітична боротьба. Знову загострилося аграрне питання. Дрібні землевласники в умовах розвиваючихся товарно–грошових відносин втрачали свої ділянки. Безземельні, що збільшилися в числі, знову стали вимагати земельних наділів. Спираючись на невдоволення сільського плебсу, народний трибун 63 р. до н. е. Сервілій Рулл розробив радикальний законопроект, що передубачав наділ землею малоземельних громадян. Сервілій Рулл пропонував заснувати декілька колоній тільки в Італії. Під ці колонії відводилися державні землі, що залишилися, в Кампанії. Передбачалося також купити за рахунок державної казни землю у приватних власників за її ринковою вартістю, причому на купівлю витратити військову здобич, захоплену на Сході Помпеєм. Крім того, передбачалося продати

державні землі в провінціях, з тим щоб на виручені гроші скупити землі в Італії. Для проведення усіх цих заходів треба було обрати комісію з 10 осіб (децемвірів), наділену широкими фінансовими, судовими і адміністративними повноваженнями. Законопроект Сервілія Рулла відповідав сподіванням сільського плебсу.

Але проти законопроекту Сервілія Рулла виступив сенат. Консул 63 р. до н. е. Цицерон в трьох розмовах красномовно доводив його неправомочність. Цицерона підтримали вершники, яким було не вигідно втрачати контроль над провінційними доходами, а також городяни. Римський міський плебс вже порвав зв'язки з сільським життям, звик до дармових хлібних роздач, столичних видовищ, до дозвільного життя і не хотів повертатися до важкої праці землеробів. Використовуючи ці настрої, Цицеронові вдалося створити сильну протидію Сервілію Руллу в народному зібранні. Розуміючи, як мало шансів на успіх, Сервілій Рулл навіть не поставив свій законопроект на голосування.

Не встигли відшуміти пристрасті з приводу законопроекту Сервілія Рулла, як в Римі сталися ще бурхливіші події, що дістали назву змови Катіліни. Впродовж 63 і 62 рр. до н. е. політична діяльність Катіліни лихоманила римсько-італійське суспільство. Луцій Сергій Катіліна, один із соратників Сулли, смілива, розумна, але жорстока людина і авантюрист, розтративши награвані при проскрипціях Сулли багатства, мала намір пройти в консули і потім поправити свій стан, отримавши призначення в провінцію. Проте йому не вдалося легальним шляхом пройти в консули, і він вирішив оволодіти консульством силою. З цією метою їм була складена змова.

Для залучення до себе більшого числа прибічників Катіліна заявляв, що, ставши консулом, він проведе відміну боргів. Гасло відміни боргів знайшло у той час широкий відгук. У 60-х роках I ст. до н. е. у Римі і Італії велике число дрібних землевласників, у тому числі і ветеранів, свого часу поселених на землі Суллою, опинилися в числі боржників. В умовах товарного виробництва розорення дрібних

господарств і їх заборгованість – звичайне явище. Багато боржників було серед жителів Риму, особливо по квартирній платі. Були боржники і серед великих землевласників. Масова заборгованість різних верств населення забезпечила підтримку гаслу Катіліни. Спираючись на неї, Катіліна мріяв захопити владу і використати її у своїх інтересах. У змові Катіліни перепліталися широке невдоволення різних верств населення і авантюристські особисті плани Катіліни і невеликої групи знатних змовників. Проте підтримка Катіліни з боку різношерстої маси боржників була неміцною. Катіліні не довіряли міські жителі і сільські боржники, які бачили у ньому не захисника своїх інтересів, а людини, переслідуючої особисті цілі. Міцнішу підтримку йому зробили ветерани Сулли, що розорилися, які мріяли разом з Катіліною влаштувати другі проскрипції за прикладом Сулли.

Боротьбу зі змовою Катіліни очолив консул 63 р. до н. е. Марк Тулій Цицерон.

Після провалу на виборах в консули Катіліна був вимушений втекти з Риму в Етрурію, в якій почалися заворушення серед місцевого населення. Прибічники Катіліни зібрали військо чисельністю до двох легіонів з колишніх ветеранів Сулли і дрібних землевласників, що розорилися. Очоливши це військо, Катіліна відкрив військові дії проти уряду, намагаючись почати наступ на Рим. Проти загонів Катіліни була послана армія, яка у битві при Пісторії в 62 р. до н. е. розбила погано озброєних прибічників Катіліни. Сам він загинув у бою.

Боротьба навколо законопроекту Сервілія Рулла і змова Катіліни відбили серйозну політичну кризу Римської республіки. До 60-х років I ст. до н. е. сталося розмежування інтересів сільського і міського плебсу, про що свідчить легка перемога сенату над Сервілієм Руллом. Сільський плебс домагався землі, городяни відносилися до цієї вимоги дуже стримано. Сільські ж жителі дивилися на городян як на дармоїдів і були далекі від потреб міського населення. В той самий час народне зібрання в Римі, яке ухвалювало закони, у тому числі і аграрні,

складалося головним чином з міських жителів і тому все слабкіше відбивало інтереси сільського населення. У зв'язку з цим сільські плебеї усе більш ухиляються від участі в народному зібранні. Тепер вони покладають надії на отримання земельних ділянок не на народне зібрання і народних трибунів, а на звияжних воєначальників. Сільські жителі йшли в армію, щоб після призначеного строку служби отримати земельні ділянки з рук свого полководця, а не політиків з форуму. Це не могло не привести до занепаду народних зібрань і в той самий час до зростання політичної ролі армії і її командирів. Римська армія зробилася великою соціальною силою. Війська не лише воювали із зовнішнім ворогом, але ставали потужним знаряддям в соціально–політичній боротьбі різних громадських угруповань.

Коаліція Помпея, Цезаря і Красса (перший тріумвірат)

Після розгрому змови Катіліни в Римі і Італії як популярні, так і сенатська знать з тривогою чекали повернення східної армії Помпея. Побоювалися, що звияжний воєначальник разом з вірними йому легіонами насильно захопить владу в державі. Проте Помпей розсіяв тривоги столичних політиків. Прибувши в Італію в 62 р. до н. е., він, як і пропонувала конституція, відразу розпустив свої війська, не виявивши бажання вести їх на Рим за прикладом Сулли. До того ж після пригнічення змови Катіліни політичне положення для встановлення диктатури було несприятливим. Боязка сенатська аристократія, яка так боялася легіонів Помпея, після їх розпуску доклала всіх сил, щоб принизити звияжного полководця. Йому було відмовлено в консульстві наступного року, сенат не затверджував зроблених ним розпоряджень на Сході, нарешті, був провалений законопроект народного трибуна Флавія, який пропонував наділ ветеранів Помпея земельними ділянками.

Помпей опинився в скрутному становищі. Воєначальник, що взяв безліч перемог, розбив війська 22 східних царів і царків, добре влаштував справи в

східних провінціях, в результаті підступів столичних політиків виявився перед небезпекою втратити свій авторитет. Сенат загрожував анулювати його розпорядження на Сході. Він навіть не міг виконати свою обіцянку про наділ ветеранів земельними ділянками.

Помпей діяв енергійно і рішуче, щоб зломити опір сенатської олігархії. Він домовився з двома найбільш великими політичними діячами того часу – Крассом і Юлієм Цезарем. Ця негласна угода про спільну боротьбу з сенатською олігархією, що знаходиться в 60 р. до н. е., і дістало в історії назву першого тріумвірату.

Перший тріумвірат був, по суті, об'єднанням різних антисенатських сил: звитяжного полководця Помпея, що спирався на ветеранів, Красса, якого підтримували вершники, Юлія Цезаря, одного з найбільш популярних серед міського плебсу політичних діячів.

Кожен з учасників угоди переслідував свої цілі: Помпей домагався затвердження усіх своїх розпоряджень на Сході і земельних наділів для ветеранів, Цезарь шукав консульства і розширення політичного впливу, а Красс – влада і намісництво в провінції і в той самий час задоволення домагань вершників. Створення такої антисенатської коаліції зумовило її велику роль в державних справах Риму впродовж усього наступного десятиліття. Першим успіхом коаліції було обрання Юлія Цезаря консулом на 59 р. до н. е. Під час свого консульства Цезарь провів ряд законів, які задовольняли прибічників Помпея і Красса. Були ухвалені аграрні закони про розділ кампанських земель, що частково задовільнило ветеранів Помпея. Усі розпорядження Помпея на Сході були затверджені. В інтересах вершників був проведений закон про зниження відкупної суми податку з провінції Азія на одну третину.

Проведення цих заходів проходило в жорстокій, часом озброєній боротьбі. Форум і вулиці Риму перетворювалися на місце справжніх сутичок прибічників і супротивників тріумвіру. Справа не обійшлася без втручання ветеранів Помпея. Боротьба досягла такої гостроти, що другий консул, представник оптиматів Бібул,

був фактично усунений з посади. На втручання окремих трибунів, що накладали «вето» на закони Юлія Цезаря, не звертали уваги. Консульство Цезаря перетворилося, по суті, в одноосібне правління. У своїх власних інтересах Цезарь добився призначення після консульства намісником в провінції Цізальпійська і Нарбонська Галлія строком на п'ять років з правом набору двох легіонів.

Цезарь користувався підтримкою міського плебсу і вважався популяром. Закони Цезаря 59 р. до н. е. виражали інтереси широких кіл населення. До того ж Цезарь проводив свої закони через народне зібрання, минаючи сенат. Перед від'їздом з Риму в провінції Цезарь зробив заходи для того, щоб зберегти свій вплив в Римі. Зокрема, він спробував використати у своїх інтересах особисто зобов'язаного йому народного трибуна 58 р. до н. е. Публія Клодія Пульхра.

Клодій походив зі знатної патриціанської сім'ї Клавдіїв, але з політичних міркувань шляхом усиновлення перейшов в плебейський рід, щоб бути обраним в народні трибуни (патриції не мали права обиратися народними трибунами). Цезарь врятував його від звинувачення в релігійному злочині, сприяв його обранню на посаду народного трибуна. Клодій, будучи трибуном, не випускав з уваги інтересів Цезаря. Але Клодій проводив і свою власну політику, політику рішучої підтримки міського плебсу, енергійно боровся з оптиматами. Він висунув широку програму демократичних заходів. Йому вдалося провести через народне зібрання чотири важливі закони: відміну плати (навіть символічної) за роздаваний хліб; відновлення колегій, в які могли об'єднуватися міські жителі по кварталах (незабаром вони стали свого роду політичними клубами); обмеження влади цензорів; впорядкування роботи народних зібрань. Суть останнього закону полягала в наступному: вищі магістрати мали право спостерігати за небесними явищами напередодні і під час народних зібрань і під приводом, що вони несприятливі, розпускати народні зібрання. Тепер заборонялося спостерігати за небесними знаменнями і тим самим заважати нормальній роботі народних зібрань.

Закони Клодія створили йому велику популярність серед міського населення і сприяли росту активності плебсу в квартальних колегіях і в народному зібранні. Більшість плебсу йшли за Клодієм і слухняно проводили його закони. Забезпечивши собі підтримку народного зібрання, Клодій завдав удару по найбільш ревних представниках консервативної більшості senatorів – Цицеронові і Катоні Молодшому. Цицерон, звинувачений в протизаконній страті (без суду і слідства) прибічників Катіліни, був засуджений на вигнання з конфіскацією майна, а Катону видалили з Риму, пославши з дорученням на острів Кіпр.

Перший період громадянської війни. 49–47–й роки до н. е.

Як досвідчений політик, Цезарь прекрасно розумів, що озброєний виступ проти коаліції Помпея, що мав в розпорядженні армію, розквартировану в Іспанії і Африці, і сенату як верховного органу Римської республіки означало початок кровопролитної громадянської війни з непередбачуваними наслідками. В той самий час, розв'язуючи громадянську війну, Цезарь усвідомлював, що йшлося не лише про його особисте честолюбство і бажання захопити верховну владу в державі, відтіснивши від її стерня корумповану і нездібну до управління величезною державою римську аристократію. За Цезарем стояло досить численне, хоча і різнорідне політичне угруповання, яке відбивало інтереси різних прошарків римського громадянства, – муніципальних власників, частини вершників і навіть деяких кругів сенатської аристократії, зацікавлених в реформуванні застарілого державного устрою. Мав він і підтримку більшості провінційної аристократії, що прийняла римське панування, але зацікавлена в отриманні римського громадянства і повноправній участі в управлінні хоч би на рівні провінцій. І, звичайно, потужною силою підтримки Цезаря була його численна (до 12 легіонів) і загартована у боях армія, зацікавлена безпосередньо в перемозі Цезаря і отриманні обіцяних щедрих нагород, земельних ділянок і почесних призначень.

Після деяких коливань і ретельного аналізу військово–політичної обстановки, що склалася, Цезарь прийняв рішення почати військові дії проти сенату і Помпея. 10 січня 49 р. до н. е. один з легіонів Цезаря форсував пограничну річку Рубікон, відділяючи провінцію Цізальпійська Галлія від власне Італії. Жереб був кинутий (*Alea jacta est*). Громадянська війна, в якій загинула Римська республіка, почалася.

На перший погляд, військово–політичне положення Цезаря було хитким. Йому протистояла потужна коаліція талановитого полководця Помпея з його армією і правлячого сенату, тобто існуючого уряду, що мав в розпорядженні не лише увесь авторитет законного органу управління, але і величезну державну казну. Проте реальне положення Цезаря виявилось стійкішим, ніж могло здатися на перший погляд. З військової точки зору, сили Цезаря були значнішими, ніж у Помпея і сенату. Якщо за загальною чисельністю вони були більш менш рівними (по 12–14 легіонів у кожного), армія Цезаря була монолітна, набула великого досвіду ведення війни в Галлії, була повністю відмобілізованою і готовою до найрішучіших дій. Армія Помпея була роздроблена на два великі угруповання, з яких одна (6 легіонів) стояла в Африці, інша (8 легіонів) була розквартирована в Іспанії, тоді як їх командувач знаходився в Римі. Вже понад 10 років воїни Помпея не брали участь у великих війнах, насолоджувалися тривалим миром і, природно, поступалися за своїми бойовими якостями загартованим у боях ветеранам Цезаря. Правда, Помпей від імені сенату міг зробити набір в легіони серед римських громадян в Італії, до того ж мав в розпорядженні усю державну казну.

Подібною розстановкою сил і диктувалися дії Цезаря. Його план ведення війни полягав в тому, щоб не допустити набору воїнів в Італії для Помпея і захопити державну казну, з якої потім фінансувати утримання своїх військ. Виконання цього плану повинне було зумовити подальші успіхи Цезаря. Як показав час, наступні події громадянської війни розвивалися за цим сценарієм. Передусім Цезарь потурбувався про несподіваність своїх дій і про те, щоб ввести в

оману Помпея про свої наміри. Впродовж року Цезарь проявляв незвичайну миролюбність, приймаючи практично усі умови сенату і Помпея відносно виходу у відставку і складання з себе повноважень проконсула. Він тримав усі свої сили далеко від Італії в Трансальпійській Галлії. Прибувши в Цізальпійську Галлію, Цезарь демонстративно узяв з собою лише один легіон, залишивши усі інші за Альпами. Бенкети і пиятики, яким Цезарь активно вдавався напередодні вторгнення, повинні були показати, що проконсул мало думає про війну. Навіть напередодні форсування Рубікону він задав розкішний бенкет своїм друзям, одночасно видавши секретний наказ своєму легіону про переправу.

Мета була досягнута. Не говорячи про недалекоглядних senatorів, що наївно вважають, що їх резолюціями управляється держава, навіть досвідчений Помпей був дезінформований і не прийняв запобіжних заходів для оборони Італії. Цезарь же використав чинник несподіваності повною мірою. Форсувавши Рубікон, він нестримно просувався по Фламінієвій дорозі до Риму, практично ніде не зустрічаючи опору. Лише у районі міста Корфінія 30 когорт Помпея (близько 3 легіонів, тобто у 3 рази більше, ніж у Цезаря) спробували учинити опір. Після короткої облоги і щедрих обіцянок Цезаря вони перейшли на його сторону. Цезарь поступив дуже розсудливо по відношенню до колишніх супротивників: усі воїни отримали пробачення і запрошення вступити в його армію, що і було зроблено більшістю колишніх легіонерів Помпея. Збентежений таким стрімким розвитком подій, Помпей не зміг ні провести набір воїнів в Італії, ні переправити сюди свої війська з Іспанії або Африки. Єдине, що він зміг зробити, – спішно переправитися в Грецію, зібрати там свої розрізнені легіони, наскільки це було можливо, і вичікувати подальшого розвитку подій. Разом з Помпеем в Грецію втекло і багато senatorів. Цезарь безперешкодно захопив Рим і отримав у свої руки велику державну казну. План його блискуче вдався. Проголошений диктатором, Цезарь провів набір воїнів, поповнив свою армію до 7 легіонів і міг приступити до виконання наступних завдань. Він не став переслідувати Помпея в Греції, а

вирішив розгромити його сильне угруповання, що стоїть в далекій Іспанії (8 легіонів). Іспанські легіони учинили наполегливий опір диктаторові, але деморалізовані через відсутність свого головнокомандувача, який у цей момент збирав сили в Греції, вони були заблоковані Цезарем при місті Ілерді і капітулювали (49 р. до н. е.). Велика частина воїнів отримала пробачення, була запрошена в армію Цезаря, поповнивши її ряди.

Перемога при Ілерді ще більше погіршила загальний стан сенатської партії. Проте у розпорядженні сенату були ще дуже великі сили зібрані в Греції (до 10 легіонів), крім того, в розпорядженні Помпея знаходилися величезні матеріальні ресурси багатих східних провінцій, в яких правили намісники, призначені сенатом. Як і раніше, Цезарь діяв рішуче і сміливо. Залишивши значну частину своїх легіонів в Іспанії і Галлії (велика армія не могла швидко рухатися, до того ж Іспанія і Галлія потребували охорони), він форсованим маршем з 6 легіонами досяг Італії, звідси переправився в Грецію і біля міста Дірахій вступив в зіткнення з основними силами Помпея. Проте спроба з ходу розгромити свого супротивника закінчилася повною невдачею. Деморалізовані легіонери Цезаря закрилися в таборі, і лише незрозуміла нерішучість Помпея (він зупинив переслідування супротивника) врятувала Цезаря від повної поразки, а можливо, і загибелі.

Скориставшись несподіваним передихом, Цезарь відвів війська у Фессалію, дав відпочинок воїнам, поповнив легіони. Тепер уже Помпей вирішив, розвиваючи свій успіх при Дірахії, напасти на армію Цезаря, що стояла у Фарсала. Здавалося, чаша вагів починає схилятися на сторону сенату. Війська Помпея були добре забезпечені продовольством і спорядженням, майже в два рази перевершували за чисельністю свого супротивника (40 тис. піхоти, 6 тис. кінноти проти 27 тис. піхоти і 2 тис. кінноти), до того ж тільки що перемогли армію Цезаря під Дірахієм.

Проте битва при Фарсалі (літо 48 р. до н. е.) закінчилася повною поразкою Помпея. Як виявилось, об'єктивні показники чисельної переваги і матеріального забезпечення відступили перед військовим талантом полководця, організованістю і стійкістю його воїнів. Цезарю вдалося розгадати план Помпея: удар усієї маси кінноти по правому флангу, щоб перевернути його і зайти в тил основної частини легіонів Цезаря. Цезарь усупереч усім наявним тоді правилам сконцентрував на напрямі головного удару кінноти кращі когорти легіонної піхоти, які у взаємодії зі своєю кавалерією не лише витримали страшний удар кінноти Помпея, але і перевернули її і спонукали до втечі. Кіннота, що хлинула назад, змела власні легіонні порядки, а удар переслідуючих цезаріанських когорт довершив справу. Лівий фланг Помпея був зім'ятий, після чого похитнувся весь фронт і почалася втеча.

Перемога була повною. Сам Помпей втік на Лесбос, звідти спробував проникнути в Єгипет, в якому сподівався отримати фінансову допомогу від свого колишнього союзника – єгипетського царя. Помпей, мабуть, розраховував зібрати нові сили і приєднати їх до тих легіонів, які стояли в провінції Африка. Проте єгиптяни вже знали про нищівну поразку Помпея при Фарсалі. Бажаючи витягнути політичні вигоди з ситуації, найближчі радники єгипетського царя організували вбивство Помпея і передали його голову Цезарю, який переслідував супротивника.

Опинившись в Єгипті, Цезарь був втягнутий в заплутані внутрішньоєгипетські справи. Річ у тому, що в 51 р. до н. е. помер цар Птолемей XII, і між його дітьми – 12-річним сином Птолемеєм XIII і 18-річною дочкою Клеопатрою VII (вірніше, між їх придворними кліками) – розгорілося суперництво. Перемогу отримали прибічники юного Птолемея XIII, Клеопатра була усунена від влади і вислана з Александрії. Проте енергійна Клеопатра не змирилася зі своєю долею. Скориставшись прибуттям Цезаря, Клеопатра проникла до римського диктатора, зуміла захопити його своєю красою, а також вигідністю

політичного союзу між нею як повелителькою Єгипту і римським командувачем. Захоплений красою і неабияким розумом юної цариці, необхідністю рішення складних внутрішньодинастичних відносин, Цезарь провів в Єгипті 9 місяців, кинувши на самоплив усі інші військові і політичні справи. Правда, в Єгипті йому вдалося подавити опір супротивників Клеопатри і затвердити її владу (брат Клеопатри Птолемей XIII загинув у боротьбі), причому в цій міжособній боротьбі Цезарь трохи не загинув, а сумним наслідком цього династичного розбрату була загибель в пожежі безцінних скарбів Александрійської бібліотеки (47 р. до н. е.). І хоча вдячна Клеопатра надала в розпорядження Цезаря усі свої величезні багатства, тривале перебування в Єгипті дозволило політичним супротивникам Цезаря оправитися від поразки і знову зібрати свої сили.

Потужна, добре укомплектована армія помпеїців стояла в Африці (близько 6 легіонів). Залишені в Іспанії легіони Помпея, капітулювавши під Ілердою і які були пробачені Цезарем, збунтувалися, призвали до себе синів Помпея Секста і Гнея і виступили проти влади переможця. Син Митридата VI Фарнак – правитель Боспорського царства вирішив скористатися політичним сум'яттям в східних провінціях. На чолі армії в 30 тис. воїнів він переправився в Малу Азію, захопив територію колишнього Понтійського царства, а також Колхіду, Малу Вірменію, частину Каппадокії і навіть Віфінії. У результаті доки Цезарь знаходився в Єгипті, він опинився в кільці ворогів.

Скрутне військове становище Цезаря посилювалося соціальними заворушеннями в центрі держави, в самому Римі та Італії.

Соціальна напруженість була однією з найважливіших причин виникнення громадянської війни і під час протиборства воюючих сторін проявлялася у формі відкритих виступів як на народних зібраннях, так і в озброєних сутичках. Однією з найгостріших була проблема заборгованості різних категорій римського і італійського населення. Популярним гаслом стає вимога *tabulae novae*, тобто відміна всякої заборгованості, списування боргів, занесених в кредиторські книги

(*tabulae*). Заборгованість росла із-за зростаючого зuboжіння малозабезпечених прошарків громадян у зв'язку з військовими діями, природною у зв'язку з цим затримкою підвезення зерна в Рим і зростанням цін на продовольство.

Питання про заборгованість постало з усією гостротою вже тоді, коли Цезарь уперше захопив Рим після переходу через Рубікон. З властивою йому гнучкістю Цезарь зміг пом'якшити напруженість через часткове вирішення боргового питання. Згідно з едиктом диктатора 49 р. до н. е., виплачені відсотки віднімалися з основної суми боргу і тим самим зменшували її дуже значно. В той самий час боржники могли частину боргу погасити за рахунок свого майна, яке має бути оцінене за більш високими (довоєнними) цінами. На якийсь короткий час це компромісне рішення пом'якшило гостроту боргового питання. Проте після від'їзду Цезаря з Риму на театр військових дій заворушення в Римі і Італії незабаром спалахнули знову. Ростом соціальної напруженості спробували скористатися честолюбні офіційні магістрати. Так, в 48 р. до н. е. претор Целій Руф запропонував радикальний законопроект про відміну усіх боргів і тим самим отримав величезну популярність у столичного плебсу і бідного італійського населення. Такий радикальний захід, як відміна усієї заборгованості, міг призвести до найсерйозніших потрясінь усіх власницьких відносин і до непередбачуваних наслідків. Природно, ні Цезар, ні сенат не могли з цим погодитися. Сенат змістив Целія Руфа з посади претора, він був вимушений втекти з Риму на південь Італії. Тут Целію Руфу вдалося зібрати значні сили прибічників відміни усіх боргів, головним чином з числа бідного населення італійських міст. Популярність і сили Целія Руфа нестримно росли. Справа стала приймати найсерйозніший оборот і зажадала прийняття від сенату і залишених Цезарем магістратів рішучих заходів. З Риму були нацьковані досить великі сили, яким вдалося без особливих зусиль розсіяти погано організовані скупчення прибічників Целія Руфа, сам він загинув у бою. Наступного року проблему заборгованості знову спробував підняти народний трибун Корнелій Долабелла. Він відновив законопроект про касацію

боргів, а коли сенат рішуче відкинув цей законопроект, Долабелла призвав римське населення до повстання. Залишений Цезарем в Римі в якості його заступника Марк Антоній рішуче втрутився в події, повстання було пригнічене, а Долабелла був усунений зі своєї посади. Проте військове пригнічення обох повстань зовсім не вирішувало гострої проблеми заборгованості, і вона продовжувала отруювати громадську атмосферу.

В цілому в 47 р. до н. е., більш ніж через два з половиною роки після початку і такого блискучого ходу громадянської війни, перед Цезарем і його прибічниками постали нові важкі проблеми. Вони виникали навіть там, де їх, здавалося, і не повинно було бути, – у цезарській армії. І річ не лише в тому, що Цезарь постійно зараховував до складу своєї армії колишніх помпеїських легіонерів, які далеко не завжди були надійні і могли відійти при перших же невдачах диктатора. Навіть найвідданіші, так би мовити, корінні цезарці, що пройшли із звитяжним полководцем усі галльські походи, з різних причин (одні з небажанням билися зі своїми співгромадянами, інші не розділяли автократичних замашок свого полководця, треті просто втомилися від 12–річних воєн) виражали невдоволення тривалою громадянською війною, вимагали почесної відставки, обіцяних нагород і земельних ділянок. Цезарю довелося проявити буквально чудеса виверткості і політичного мистецтва, щоб заспокоїти легіонні маси, включаючи свою особисту чарівливість і знання військової корпоративної психології: він, наприклад, міг назвати легіонерів не воїнами, а громадянами, і тим уразити їх військову гордість, він міг демагогічно заявити, що демобілізуватиме усіх воїнів і битиметься тільки з одним 10–м легіоном, він міг взяти особисту участь в битві або у важкому поході, розділяючи усі його тяготи з рядовими легіонерами, хоча не відрізнявся міцним здоров'ям. Проте вирішальну роль мали вжиті Цезарем заходи по реальному виконанню обіцяних нагород. З цією метою він проявив неабияку майстерність в мобілізації усіх засобів. У справу пішла не лише багата галльська здобич і величезна державна казна, але і казкові скарби

Клеопатри, накопичені за 300 років правління Птолемеїв, а також конфісковані статки Помпея і його вельможних прибічників. Коли не вистачило срібла для карбування традиційної римської монети для оплати ветеранів, Цезарь наказав чеканити монети із золота, започаткувавши одну з найбільших в римській історії золоту емісію.

Реформи Цезаря

Як і в минулі роки Цезарь і його однодумці вирішували проблеми, що встають, рішуче, сміливо і далекоглядно. Після тривалого перебування в Єгипті римський диктатор виступив проти новоявленого відновника Понтійського царства Митридата і його сина Фарнака, і у битві при Зелі римські легіони без особливих зусиль наголову розгромили різношерсту, поспішно зібрану армію боспорського царя (47 р. до н. е.). Саме про цю перемогу Цезарь написав знамениті слова: прийшов, побачив, переміг (*veni, vidi, vici*), підкреслюючи рішучість дій і скоротечність усієї кампанії. Ця стрімка перемога стабілізувала військово–політичну ситуацію в усіх східних провінціях.

Прибувши в Рим після довгої відсутності, Цезарь передусім своїм рішучим втручанням пом'якшив гостроту боргової проблеми. Була скасована заборгованість по квартирній платі за минулий рік, якщо ця плата не перевищувала 2000 сестерціїв за місяць в Римі і 500 сестерціїв в італійських містах. Одночасно був підтверджений закон 49 р. до н. е. про вирахування сплачених відсотків з основної суми боргу, що скоротило заборгованість не менше чим на 1/3. Лихварям було заборонено під страхом покарання підвищувати процентні ставки зверху прийнятої норми (0,5% в місяць, 6% в рік). Цезарь хоча і затвердив суворі заходи Марка Антонія по військовому пригніченню виступу Долабелли, але демонстративно не став карати бунтівного трибуна і навіть наблизив до себе.

Як було сказано вище, Цезарь вжив енергійні заходи по демобілізації і виплаті нагород, поселенню на земельні ділянки значної частини своїх легіонерів. Користуючись отриманими від сенату повноваженнями диктатора на 10 років (уперше в римській історії диктатура визначалася таким великим терміном; звичайний термін повноважень диктатора за римською конституцією до 6 місяців), Цезарь не лише зміг знайти величезні грошові кошти для виплати щедрих нагород (кожному легіонерові було видано 20 тис. сестерціїв, а центуріонам в 2–3 рази більше), він зміг вирішити ще складніше завдання – вивести своїх численних легіонерів (понад 100 тис. чоловік) на земельні ділянки. Оскільки такої кількості землі у держави не було, а до масових конфіскацій, на відміну від жорстокого Сулли, Цезарь прагнув не прибігати, то можна оцінити складність завдання. Але Цезарь і її вирішив блискуче. Звичайно, без конфіскацій справа не обійшлася, були відібрані в казну і поділені серед ветеранів величезні володіння Помпея і його найбільш видатних прибічників типу Доміція Агенобарба, одного з видатних земельних магнатів. Проте був обраний інший, спокійніший шлях: окрім наявних залишків римського *ager publicus* Цезарь скупив багато землі за її нормальну вартість, що дозволило йому задовольнити потребу в землі багатьох своїх ветеранів. Але Цезарь пішов далі: він перший в широких масштабах почав роздачу земельних ділянок для своїх ветеранів в провінціях, де вільної землі було багато, до того ж вона по праву завоювання належала римській державі і диктатор міг її розподіляти на законній підставі. Це дозволило не лише задовільнити вимоги ветеранів і наділити їх великими ділянками родючої землі, але і поглибити процес романізації римських провінцій, оскільки ветерани несли в провінції і передові методи господарювання, свій спосіб життя, латинську мову і більш високу культуру. Вжиті заходи дещо стабілізували соціальну і політичну обстановку в Італії і східних провінціях. Але серйозна військова небезпека погрожувала владі талановитого диктатора в провінції Африка, де вже давно стояла добре підготовлена армія помпеїців на чолі з тестем Помпея Сципіоном.

Знову треба було починати складну військову кампанію. Весною 46 р. до н. е. великі сили (5 легіонів) були переправлені в Африку, і тут в кровопролитній битві біля міста Тапса насилу Цезарю вдалося розгромити помпеїців. Після битви при Тапсі усі міста провінції капітулювали перед переможцем. Тільки у місті Утіка командувач її гарнізоном Марк Порцій Катон Молодший, фанатичніший прибічник республіканських порядків, не бачачи можливостей боротьби з монархією Цезаря, що насувається, віддав перевагу смерті від свого власного меча почесному полону. Самогубство Катона Молодшого стало символом вірності Республіці і неприйняття диктатури у багатьох подальших поколіннях як в давнину, так і в новий час.

Здавалося, усі військові сили суперників вичерпані і можна святкувати повну перемогу. І в 46 р. до н. е. Цезарь найурочистішим чином справляє 4 тріумфи, що відбивають перемогу в чотирьох найбільших військових кампаніях (галльські завоювання, александрійська війна, понтійська перемога і африканська кампанія). Декілька днів святкувала столиця перемоги Цезаря, були дані розкішні вистави, дорогі гладіаторські ігри, кожному жителю Риму були роздані по декілька сотень сестерціїв в якості подарунків.

Проте до повного миру справа ще не дійшла. Прибічникам Помпея, зокрема його синам Сексту і Гнею, а також старому соратникові Цезаря, Титу Лабієну, вдалося навернути на свою користь воїнів, що стояли в Іспанії, свого часу капітулювавших під Ілердою, і зібрати переконливі сили (не менше 8–9 легіонів). Довелося починати підготовку до нової, цього разу останньої, великої військової кампанії. У березні 45 р. до н. е. супротивники зішлись в Південній Іспанії біля міста Мунда. Ціною напруги усіх сил Цезарю вдалося вирвати перемогу в цій найнаполегливішій і кровопролитній битві. За його словами, якщо в інших битвах він бився за перемогу, то при Мунді боровся за власне життя.

Після битви при Мунді і святкування іспанського тріумфу Цезарь стає одноосібним правителем Середземноморської держави. І одним з перших заходів,

зроблених переможцем, було формальне закріплення його верховної єдиновладності. Якщо дещо раніше він був призначений диктатором на 10 років, то в 45 р. до н. е. він був проголошений римським сенатом вічним диктатором, тобто необмеженим у своїй компетенції одноосібним правителем. Ще більше підкреслювали його монархічну владу інші посади, отримані їм раніше. Так, він мав довічні права народного трибуна, тобто його особа вважалася священною, він мав права цензора, тобто міг складати і переглядати список senatorів. Він був великим понтифіком з 63 р. до н. е., тобто главою самої шанованої жрецької колегії Риму. Раніше тимчасове звання імператора, що підкреслює зв'язок воєначальника і війська, стає постійним титулом Цезаря. Він отримав права постійного проконсульського імперія, тобто необмеженої влади над провінціями. Важливою прерогативою Цезаря було отримане їм від сенату і народу право рекомендації кандидатів на магістратські посади (консулів, преторів, еділів). Тим самим фактично вибори на посади перетворювалися на призначення, продиктоване всемогутнім правителем.

Необмежені повноваження вічного диктатора були доповнені і відповідними зовнішніми атрибутами. Цезарь отримав право постійно носити пурпурного кольору плащ тріумфатора і лавровий вінок на голові, сидіти на спеціальному кріслі із слонової кістки із золотими прикрасами, носити особливі чоботи червоного кольору, в яких, за переказами, ходили давні альбанські царі. Були зроблені кроки у бік обожнювання нового глави держави. Не говорячи про те, що він був верховним жерцем і як народний трибун був *sacrosanctus*, тобто знаходився під особливим заступництвом богів, Цезарь посилено розвивав ідею про те, що богиня Венера є родоначальницею роду Юліїв, а сам він її прямиий нащадок. Як культурна і освічена людина Цезарь прекрасно розумів умовність усіх цих пишних титулів. Але, охоче їх приймаючи і підкреслюючи, він тим самим хотів впровадити ідею монархії в римське республіканське суспільство, привчити його до нової політичної реальності і імперської ідеології.

Зміцнивши своє положення як необмеженого глави держави, Цезарь приступив до зміцнення розхитаних під час громадянської війни державних структур, рішення наявних гострих соціальних проблем. Так, Цезарь реорганізував сенат – верховний орган Римської республіки, в якому було багато його супротивників. Найбільш непримиренні з них загинули у війнах, були видалені з сенату, багатьох Цезарь пробачив і ті, виявили готовність підтримувати новий режим. Але Цезарь включив в сенат дуже багато своїх безумовних прибічників, розширивши склад сенату до 900 чоловік (при Суллі він був збільшений з 300 до 600 чоловік). З органу, ворожого Цезарю, реформований сенат став опорою нової влади.

Народні зібрання і до громадянської війни зазвичай підтримували Цезаря, а тепер, коли він отримав довічні права народного трибуна, право рекомендації кандидатів на посади, коли у складі народних зібрань стали переважати його ветерани і підкуплений подачками міський плебс, цей орган Римської республіки став ще однією опорою диктатора.

Цезарь вжив заходи до зміцнення адміністративного апарату свого режиму і реформував систему виборних магістратів. Він збільшив чисельність магістратів, тепер замість восьми преторів обиралися 16, замість 4 еділів – 6, число квесторів зросло до 40. Використання права рекомендацій дозволило Цезарю сформувати відданий і підпорядкований йому як главі держави виконавчий апарат. Але Цезарь пішов далі, він часто прибігав до прямого призначення (без виборів) своїх друзів, сенаторів і навіть своїх відпущеників для виконання деяких державних справ, називаючи їх префектами, легатами, прокураторами. Особливо багато таких дорученців Цезаря, свого роду перших чиновників, прямувало в провінції передусім для управління державним майном, зборів податків, різних фінансових справ. Управління величезною Римською державою вимагало консолідації центрального адміністративного апарату, і Цезарь прагнув розв'язати цю складну проблему, в усякому разі, почати її вирішувати.

Дещо стабілізувавши верхні ешелони влади, новий володар зробив ряд заходів по зміцненню і провінційної, і місцевої ланок управління. Був посилений контроль над діяльністю провінційних намісників, спрямований проти їх корупції і зловживання владою. У деякі провінції окрім офіційних намісників в ранзі проконсула або претора посилалися особливі довірені особи Цезаря в званні легатів і прокураторів, особливо для нагляду за фінансовими справами і зборів податків, які складали своєрідну противагу влади всемогутніх намісників. Одне з гострих питань, що викликає невдоволення провінціалів, – відкупна система податків, на якій гріли руки римські публікани, було частково вирішене передачею права збору прямих податків місцевій владі, що не могло не полегшити положення провінцій. Римським же відкупникам був залишений привілей збору лише непрямих податків, і тим самим був знайдений тимчасовий компроміс інтересів як провінціалів, так і могутніх римських публіканів.

В цілому провінційна політика Цезаря переслідувала мету органічнішого об'єднання центру – Риму, Італії і численних провінцій, їх перетворення з прибуткових маєтків римського народу в органічні частини величезної Римської держави. Окрім названих вище заходів, цьому сприяла політика масової роздачі прав римського громадянства цілим поселенням і містам, як, наприклад, в Іспанії і Галлії. Більше того, уперше в римській історії було даровано право римського громадянства жителям цілої провінції – Цізальпійській Галлії (закон Росція 49 р.), яка, таким чином, стала складати органічну єдність з іншою Італією. З 49 р. до н. е. територія Італії стала тягнутися не до річки Рубікону, а до Альпійських гір. Нарешті, кардинальне рішення про виведення демобілізованих ветеранів на провінційні землі, безперечно, стимулювало процес романізації провінцій і їх органічного включення в структуру Римської держави.

Важливе місце в адміністративних реформах Цезаря зайняло впорядкування системи місцевого самоврядування в муниципіях, колоніях, містах і поселеннях, яке було розвинено наступниками Цезаря і мало найблагодотворніші наслідки для

організації політичного і громадського життя в усій Римській державі. Одним з напрямів внутрішньої політики Цезаря була активізація господарської діяльності населення. Як було сказано вище, вдалося повернути до землі маси римських легіонерів, багато хто з яких завів прибуткові господарства. Цій же спільній меті сприяв закон проти розкоші (дорогих поховань, бенкетів, будівель та ін.), а також цікавий закон про заборону мати готівкою понад 60 тис. сестерцій. Ці закони повинні були стимулювати людей, що володіють засобами, до раціональнішого їх застосування. З цією ж метою було скорочено з 320 тис. до 150 тис. число римських громадян–люмпен–пролетаріїв, включених в списки одержувачів безкоштовного хліба з державних складів.

Виплата щедрих нагород численним ветеранам, роздача грошей столичному плебсові під час розкішних тріумфів призвела до небачених раніше емісій дзвінкої монети і не могла не оживити загальний грошовий обіг в державі. Для стимулювання імперської торгівлі були проведені і деякі спеціальні заходи: в 46 р. до н. е. були відновлені раніше зруйновані найбільші торгові центри Середземномор'я – Коринф і Карфаген, торговий порт Риму Остія був реконструйований. Обговорювалися проекти по будівництву судноплавного каналу через Коринфський перешийок.

Перемога в громадянській війні і прихід до одноосібної влади розглядалися Цезарем і його політичним оточенням не як одне із звичайних явищ, а як подія епохального значення, свого роду поява нового історичного періоду. Мабуть, ця концепція послужила одній з головних причин радикальної реформи римського календаря і переходу на нову систему літочислення. Слід сказати, що римський календар був незручним і заплутаним. Річний цикл складався з 12 місячних місяців (по 28–29 днів), і в кожному році накопичувалося, так би мовити, до 22–23 зайвих днів. Для узгодження місячного і сонячного циклів щороку доводилося додавати вставний місяць, що було досить незручно. До того ж в межах величезної Римської держави у багатьох провінціях велося власне традиційне літочислення.

Єдина середземноморська держава потребувала єдиного літочислення. Для створення нового і єдиного календаря була створена спеціальна комісія на чолі зі знаменитим александрійським астрономом Созігеном. З 1 січня 45 р. до н. е. (чи в 709 р. від заснування Риму) була введена нова система літочислення, що дістала назву юліанського календаря. У його основу був покладений сонячний цикл, тобто час обертання Землі навколо Сонця, обчислене в 365,25 діб. Рік був розбитий на 12 місяців по 30 днів, а не вистачавших 5,25 діб додавалися до лютого місяцю. Один з місяців – секстилій – був перейменований на честь диктатора і став називатися Іюлем.

Багатогранна реформаторська діяльність Цезаря диктувалася необхідністю рішення гострих соціальних і політичних проблем, що накопичилися в римському суспільстві в епоху громадянських воєн. Ці проблеми кінець кінцем викликалися несумісністю традиційного соціального і політичного порядку, висхідного до полісно–громадських структур і втілюваного Римською республікою, і новими історичними реальностями величезної Середземноморської держави. Реформи Цезаря покликані були зняти це протиріччя, погоджувати полісно–громадські традиції і реалії світової держави. Як показав досвід римської історії, створення нового соціального і політичного порядку було можливе лише в умовах монархічного ладу. Він припускав створення централізованих державних інститутів, особливої військової організації, нових соціальних структур, що виражають і підтримують нову монархію, – Римську середземноморську імперію. Звичайно, реформи Цезаря лише намітили шляхи формування основ імперії, її будівництво займе ще багато часу, але Цезарь намацав і визначив загальний напрям цього руху і тому може розглядатися як родоначальник Римської імперії.

Як досвідчений і далекоглядний політик, Цезарь розумів небезпеку і непередбачуваність радикальних заходів. Ось чому багато його реформ носять компромісний, примиряючий інтереси різних соціальних прошарків характер. Взагалі Цезарь розглядав в якості керівного принципу усієї своєї діяльності

соціальний консенсус (*concordia ordinum*) і примирення протиборчих сил на основі розкаяння переможених і пощади з боку переможців (*dementia et misericordia*). Минулий жах сулланських проскрипцій, терору маріанців, Цезарь прагнув максимально пом'якшити неминучі жахи громадянської війни. Звичайно, і йому доводилося прибїгати до покарань, конфіскацій, вигнань, у битвах загинуло велике число його супротивників. Але Цезарь вже з самого початку громадянської війни став проводити політику милосердя по відношенню до супротивника, що здався, і перший тому приклад – відношення до воїнів Доміція Агенобарба під Корфінієм. Цезарем пробачені і наближені, у тому числі отримали вищі магістрати, багато його найфанатичніших супротивників з середовища римської аристократії, наприклад Касій, Марцелл, Брут.

В той самий час відома компромісність реформ і політика помилування колишніх супротивників Цезаря разом з його програмою встановлення монархічного ладу породжували і зміцнювали опозицію. Проти Цезаря була складена змова, на чолі якої встали Юний Брут, Касій Лонгін і Децим Брут, ідейним натхненником змови став Марк Тулій Цицерон – усі переконані прибічники Республіки, свого часу колишні супротивники Цезаря, що пробачені ним і залучені до участі в управлінні. Змова виявилася вдалою, Цезарь був убитий в сенаті змовниками у березневі іди 15 березня 44 р. до н. е. Символічно, що його мертве тіло рухнуло до підніжжя статуї його покійного, що тут стояла, і так же віроломно убитого супротивника Помпея.

2–й тріумвірат. Диктатура легіонів

За задумом змовників вбивство диктатора, оголошеного тираном, повинне було привести до відміни монархічних структур, що формуються, і автоматичного відновлення традиційного республіканського пристрою. Проте виявилось, що в римському суспільстві і Середземноморській державі багато верств населення підтримували програму централізації і зміцнення влади і бачили її реалізацію в

створенні монархії. Римська республіка із слабким держапаратом, розділенням влади, пануванням сенатської аристократії, безправ'ям провінцій, що розглядаються в якості прибуткових маєтків римського народу, на думку багатьох, вже віджила свій вік і потребувала заміни іншим державним устроєм. Ось чому після вбивства Цезаря сталася різка поляризація політичних сил. Римське суспільство розділилося на прибічників традиційного облаштування республіканців і прибічників програми Цезаря, переслідуючого мету створення нового державного устрою, цезаріанців. Партію республіканців очолювали Цицерон, Брут і Касій, партію цезаріанців – найближчі соратники Цезаря в останні роки його правління – Марк Антоній, консул 44 р. до н. е., і Емілій Лепід, начальник кінноти (*magister equitum*), тобто офіційний заступник диктатора. Незабаром до них приєднався і спадкоємець Цезаря – 19-річний Гай Октавій, онук його сестри Юлії. По заповіту Цезаря він був усиновлений і, згідно із звичаєм, отримав нове ім'я Гай Юлій Цезарь Октавіан. У його руки передавалося величезне майно покійного диктатора. Цезаріанці мали у розпорядженні підтримку частини сенаторів, що потрапили у вищий стан при Цезарі, римського плебсу, підкупленого щедрими роздачами, багатьох муніципалів, жителів італійських міст, провінціалів, що отримали права римського громадянства з рук Цезаря. Нарешті, їх потужною опорою були багаточисельні (понад 100 тис.) ветерани Цезаря, наділені їм земельними ділянками і грошовими нагородами. У складній і суперечливій обстановці, що склалася в Римі після вбивства Цезаря, саме його ветерани стали грати роль основної, добре організованої ударної сили по підтримці і закріпленню встановленого Цезарем режиму. З їх середовища лідери цезаріанців без особливих зусиль укомплектували величезну армію в 20 легіонів. Цезаріанські ветерани вимагали рішучої розправи зі змовниками і республіканцями, які їх підтримували. Значною мірою під тиском легіонів лідери цезаріанців припинили розбрати у своєму таборі (Марк Антоній не бажав ділити владу з Октавіаном і відмовлявся визнати його спадкоємцем Цезаря). По суті

кажучи, цезаріанська армія вийшла з—під контролю своїх вождів і не стільки виконувала їх політичну програму, скільки диктувала свою волю безпосереднім керівникам, сенату, народному зібранню, провінціям. Відбиваючи пряму вимогу воїнів, лідери цезаріанців Марк Антоній, Емілій Лепід і Октавіан оформили свій союз як офіційний державний інститут. У жовтні 43 р. до н. е. вони уклали угоду про устанovu 2—го тріумвірату, тобто союзу трьох, як свідчило офіційне формулювання, «для влаштування республіки» (*rei publicae constituendae*). Римський сенат, оточений легіонерами Октавіана, не міг не затвердити цю угоду, яка придбала силу державного закону. За цим законом тріумвір отримав необмежену владу в Римській республіці на 5 років (потім пролонговану ще на п'ятирічний термін).

Отримавши у свої руки необмежену владу і йдучи назустріч вимогам легіонерам, тріумвір розв'язав справжнісінький терор проти своїх політичних супротивників. Якщо головним принципом внутрішньої політики Цезаря було милосердя і пробачення, то керівним правилом його спадкоємців—тріумвіру стали помста і ненависть. Відразу ж після затвердження тріумвірату були складені криваві проскрипції, що перевершили проскрипції Сулли. У списки було внесено близько 300 видатних senatorів (і першим з них – великий римський оратор і мислитель Марк Тулій Цицерон), понад 2000 найбільш впливових представників іншого вищого стану республіканського Риму – вершників і багато тисяч людей простішого звання. Причому в списки заносилися люди, далекі від політики, але мали пристойний статок, а їх майно переходило в руки тріумвіру і їх прихильників. Проскрипціоні списки кілька разів доповнювалися по численних доносах людей, що часто зводили особисті рахунки. У Римі уперше з'явилися донощики, і доноительство перетворилося на звичайне явище. Мабуть, 14—річний період правління другого тріумвіру з 44 по 30 р. до н. е. є одним з найкривавіших в тисячолітній історії Давнього Риму.

Проскрипції 2-го тріумвірату призвели до фізичного знищення римської аристократії, що орієнтується на республіканський порядок, до перерозподілу власності, у тому числі і землі від республіканської знаті на користь нових прошарків римського суспільства, що консолідуються в опору монархічного режиму, що народжується, і в першу чергу армії. Від конфіскацій і проскрипцій постраждали не лише римська знать, вищі стани, але і рядові жителі багатьох італійських міст. Так, щоб забезпечити воїнів своїх легіонів земельними ділянками, триумвіри обрали 18 міст Італії з найбільш родючими ґрунтами, зігнали жителів із земель і розподілили конфісковану землю серед ветеранів.

Масовий терор тріумвіру загострив військово–політичну ситуацію, викликав невдоволення їх кривавими діями і зміцнював позиції республіканців. Лідери республіканців Марк Юній Брут і Касій Лонгін зуміли підготувати сильну армію в 19 легіонів, яка формувалася в Македонії. Тут, в Македонії, біля міста Філіппи, в 42 р. до н. е. сталася одна із самих кровопролитних битв в римській історії. З обох боків билися один проти одного близько 200 тис. чоловік. Доля битви довго була неясною, але зрештою республіканська армія зазнала поразки, а її командири Брут і Касій покінчили життя самогубством, по давньому римському звичаю кинувшись на власний меч.

Тріумвір торжествував повну перемогу, використав для нових страт і конфіскацій. Прибічники традиційної Республіки були розгромлені і в політичному, і у військовому відношенні. Правда, деякою військовою противагою торжествуючому тріумвіру були армія і флот, сформовані молодшим сином Помпея, – Секстом Помпеєм. Секст Помпей захопив Сицилію, Сардинію і Корсику і зміг утримувати їх під своїм контролем до 36 р. до н. е.; у 36 р. він був розгромлений легіонами Октавіана і під час втечі убитий. Але якщо тріумвір розгромив сили республіканців, їм не вдалося здолати виниклі у своєму середовищі розбіжності. У 36 р. до н. е. Емілій Лепід, що управляв африканськими провінціями, спробував виступити проти Октавіана, але не був підтриманий своєю

власною армією. Він був усунений від влади і засланий в один зі своїх маєтків, де і прожив у безвісності аж до 13 р. до н.е. Тріумвірат перетворився на дуумвірат. Влада над Римською державою була розділена між Антонієм, що управляв східними провінціями, і Октавіаном, що управляв Італією, західними і африканськими провінціями. Між двома могутніми правителями, які давно ненавиділи один одного, не могла не спалахнути смертельна боротьба за верховенство. Вирішальна битва між армією і флотом Антонія і Октавіана сталася в 31 р. до н. е. у мису Акція в Західній Греції. Повна перемога була отримана силами Октавіана. Марк Антоній разом зі своєю дружиною, єгипетською царицею Клеопатрою VII (він одружився з нею ще в 37 р. до н. е.), втік в Александрію. У наступному, 30 р. до н. е. Октавіан почав наступ на Єгипет, а деморалізований Антоній не зміг учинити йому достатнього опору. Єгипет був захоплений легіонами Октавіана, а Антоній і Клеопатра покінчили життя самогубством.

Окупація Єгипту в 30 р. до н.е. підвела підсумок тривалому періоду кровопролитних громадянських воєн, що закінчилися загибеллю Римської республіки. Єдиним правителем Римської середземноморської держави став переможець Антонія, офіційний спадкоємець Цезаря, його прийомний син Гай Юлій Цезарь Октавіан, що відкрив своїм правлінням нову історичну епоху – епоху Римської імперії.

Питання для самоконтролю

1. Визначте ознаки класичного рабства і назвіть його особливості.
2. Охарактеризуйте основні напрямки економіки Риму у II–I ст. до н. е.
3. Соціальні вектори і класове протистояння в контексті внутрішніх і зовнішніх чинників впливу.
4. Охарактеризуйте стан римського суспільства у 70–50-х рр. I ст. до н. е.
5. Суть законів Сулли.
6. Зробити порівняльний аналіз I і II тріумвіратів.

7. Причини падіння Римської республіки.

Список електронних посилань до лекції 3

Питання 1 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 2 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 3 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 4 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 5 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 6 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 7 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 8 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 9 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

Питання 10 <http://ukrmap.su/ukwh6/1140.html>; http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html (дата звернення 22.02.2017)

ТЕМА 4 ЄВРОПА В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Лекція 1 Раннє середньовіччя (V–X ст.): феодална Західна Європа у IX–XI ст.

План

1. Криза рабовласницького ладу і зародження елементів феодалізму в Римській імперії.
2. Економічний розвиток Європи в XI–XV століттях. Феодалне місто.
3. Французька держава в XI–XIII ст.
4. Складання сеньйоріальної монархії IX–XII ст.
5. Особливості державного розвитку Англії в період раннього феодалізму і станово–представницької монархії. Реформи Генріха II.
6. Політика короля Оттона I та утворення Германської імперії.

Криза рабовласницького ладу і зародження елементів феодалізму в Римській імперії

Криза в Римській імперії III–V ст. Розклад рабовласницьких відносин. В Римській імперії переважали господарства, що базувались на використанні праці рабів. Це були і великі рабовласницькі вілли з класичним казарменим рабством, і дрібні майстерні та селянські господарства, де рабська праця відігравала допоміжне значення. Оскільки раб як виробник не був зацікавлений в удосконаленні засобів виробництва, рабовласницьке господарство було рентабельним лише за умови дешевої робочої сили. Тому успішні війни Римської імперії були необхідні для надходження великого числа нових рабів. Однак із II ст. н.е. з падінням воєнної могутності Риму постало питання про доцільність рабовласницького господарства. Надходження рабів різко скоротились, вони стали дорогими, змінилось і їх становище у суспільстві. Власники втрачають право страчувати раба без суду, за рабами визнається право на сім'ю тощо.

Рабовласники стали шукати нових, більш продуктивних форм використання їх праці.

Все частіше власники надають рабам певне майно, необхідне для ведення господарства, але не у власність, а для використання у господарській діяльності на певних умовах – т. з. пекулій. Поширилось прикріплення землі до вільних селян-орендарів. Якщо раніше землевласники віддавали необроблені ділянки землі вільним безземельним селянам у прекарій, що означає «відпрошене тримання», без перспектив особистої залежності, то згодом і таке тримання землі веде до залежності прекаріста від власника землі.

Змінюється становище колонів. Колись так називали поселенців, а згодом і орендарів, що обробляли чужу землю на умовах сплати грошового чи натурального внеску. В IV–V ст. серед колонів зростає верства залежних, приписних колонів, відповідальність за яких несе власник землі.

Нові явища з'являються і в господарських стосунках між вільними людьми. Поширення набуває емфітевсис – довгострокова оренда, при якій орендар-емфітевт набуває особливих прав на землю, близьких до власності – права передавати її у спадок, у суборенду, у заклад і навіть на продаж. В цьому останньому випадку власник землі зберігав право на першочергову купівлю або невелику компенсацію, якщо він цим правом не скористався.

Всі ці нові господарські явища свідчили про те, що рабовласницький спосіб виробництва переживав кризу. Рабовласницькі вілли, які були виробниками товарної продукції, підупадають. Посаджені на землю раби і вільні орендарі найчастіше розплачувались з власником землі результатами своєї праці. Послаблення ринкових зв'язків, натуралізація господарства позначились і на ремеслах. Ці кризові явища в економіці позначились і на ремеслах. Ці кризові явища в економіці позначились і на політичному становищі Риму, і на самій Римській державі.

Криза рабовласницьких відносин викликала загострення суперечностей в суспільстві, зростання сепаратизму в провінціях. Все це збіглося в часі з натиском варварів і змусило імператорську владу перейти до зростання диктату, відмовитись від ряду традиційних для Риму політичних органів. З кінця III ст. з правління Діоклетіана Римська імперія вступила в період доміну (від лат. *dominatus*: панування), коли управління державою було зосереджене в руках імператора і підлеглого йому бюрократичного апарату. Збільшилась армія, в тому числі й за рахунок варварів, який Рим змушений був брати на службу як найманців.

Для утримання армії та зрослого бюрократичного апарату були збільшені податки, за виконанням яких встановлювалась строга відповідальність. За едиктом Діоклетіана ремісники і торговці прикріплювались до своїх колегій, що відповідали перед державою за виконання повинностей. На членів міських курій–куріалів була покладена відповідальність за надходження податків у муніципальних округах, при цьому куріали своїм майном відповідали за недобрані податки. Великі землевласники відповідали за виконання повинностей колонами.

Сенат втратив своє політичне значення. З кінця III ст. імператори не звертаються в сенат навіть за формальним затвердженням у цьому сені. Значення сенату відновилося лише в часи політичної нестабільності в V ст., коли він вступив у суперництво з армією в боротьбі за владу.

З кінця III ст. був ліквідований традиційний адміністративний поділ імперії на імператорські та сенаторські провінції та особисті володіння імператора. Діоклетіаном була запроваджена тетрархія, тобто спільне управління державою двома правителями «августами» і двома їх наступниками «цезарями». Ця політична реформа мала тимчасовий характер, але одним з її наслідків стало роздільне управління східною і західною частинами імперії, яке в 395 році було закріплене остаточно.

Реформи періоду доміную допомогли зберегти Римську імперію, хоча й не могли подолати сепаратистських тенденцій в провінціях, де посилювалась місцева знать. Потреба в державних податках призвела до фінансової реформи. За правління Діоклетіана, а згодом його наступника Константина I вдалось налагодити карбування повновартісної золотої монети – соліда, було стабілізовано грошовий обіг.

Криза римських політичних інститутів позначилась і на панівній верстві. Навіть знатні римські громадяни самоусуваються від громадських справ. Громадська і політична діяльність втрачають суспільний престиж. Якщо раніше пересічний римський громадянин бачив у Римі центр всесвіту, а його політичну організацію вважав досконалою і докладав зусиль для служіння їй, то в IV ст. переважали настрої скептицизму, зосередження на особистих справах і переживаннях.

Криза суспільства позначилась і на його ідеології. В релігії почастишали спроби створити єдиний для всієї імперії культ божества, пошук якого здійснюється серед стародавніх землеробських та сонячних культів. Але ці спроби мали штучний характер, в них надто прозоро проглядалось політичне замовлення централізації імперії. Вони не відзначались глибиною та послідовністю, тому не прижились.

Ідеологічним потребам пізньоримського суспільства значно більше відповідало християнство. На початку свого існування воно поширювалось як релігія гноблених, але в IV ст. серед його прихильників були вже люди різних соціальних верств. Християнство несло віру в бога, що уособлював всесвітній порядок, всемогутність, що давало кожній людині внутрішню гармонію і надію на вічне життя. В суспільстві, де зникли усталені норми й гарантії і людина почувалась беззахисною перед владою, економічними та політичними змінами, християнство пропонувало стрункий і змістовний світогляд і згуртовану церковну організацію. Певний час в Римській імперії християнські громади були гнаними і

переслідуваними, але вони були сильні моральною і матеріальною підтримкою своїх членів. За Діоклетіана гоніння на християн і їх стійкість, згуртованість, непорушна віра забезпечили християнам привабливий ореол мучеників за віру і зростання їх прихильників.

Наступники Діоклетіана, переконавшись у марності подолати християнство шляхом переслідування, постарались використати його для зміцнення держави, і, хоч самі ще не були християнами, висловлювали до нього лояльність. У 313 р. імператори Ліциній та Константин, лишаючись ще язичниками, видали Медіоланський (Міланський) едикт, що надавав християнам свободу віросповідання. Християнська церква одержала деякі привілеї, зокрема, статус юридичної особи, що дозволило їй успадковувати майно.

У 325 р. під егідою імператора у малоазійському місті Нікеї був скликаний церковний собор, що впорядковував християнську догматику, богослужіння, полагав спірні богословські питання та розробив символ віри – короткий офіційний виклад суті християнського вчення. Імператор Константин прийняв християнство лише перед самою смертю у 337 р., а у 381 р. його наступниками християнство було проголошене державною релігією і гоніння почалось уже на язичників.

Народні рухи в пізній Римській імперії були не лише повстаннями рабів. В них брали участь дрібні землевласники, міський плебс, а іноді й куріали, що несли непосильний податковий гніт. В III–V ст. в Італії, а згодом в Північно–Східній Іспанії були поширені виступи багаудів (від кельтського «бага» – боротьба). Це був рух протесту дрібних землевласників кельтського та іберійського походження проти утисків Риму, що виливався у спроби жити непідвладними Риму громадами.

Часто народні рухи набували форм ересей. В IV–V ст. поширилось аріанство, що стверджувало божественну природу Ісуса Христа. Ця ересь поширювалась серед варварських племен, що вороже ставились до Риму. Згодом деякі з них навіть прийняли християнство у формі аріанства. На сході імперії

поширилось еретичне вчення монофізитів, що заперечувало людське в Христі, стверджувало його лише божественну природу. Ця ересь пропагувала зречення для духовенства мирських благ і життя у бідності.

В Північній Африці поширилась ересь послідовників єпископа Доната – донатизм, що наполягала на очищенні церкви від мирських гріхів і на повторному хрещенні грішників. Крайній напрям в донатизмі – агоністики проповідь рівності в душі перших християнських громад доводили до вимог єдності майна. Навколо цих ересей розвивались рухи бідноти, які виганяли священників, збирачів податків, звільняли рабів, знищували боргові зобов'язання – відкидали існуючі порядки як несправедні.

На початку V ст. в Галлії, а згодом і на інших територіях імперії поширилось пелагіанство, назване по імені священника Пелагія. Ця течія відкидала догмат християнства про гріховність роду людського і робила з нього висновок про неправомірність рабства і гноблення. Пелагіанство не стало основою для народного руху, але його положення виявились у подальших середньовічних ересях.

Політичні та ідеологічні зміни в Римській імперії свідчили про кризу рабовласницьких політичних інститутів. Але разом з тим імперія виявила і певні резерви пристосування до нових умов і не зникла без могутнього зовнішнього поштовху, яким стало зіткнення з германськими народами, що розтягнулось на кілька століть і склало цілу історичну епоху.

Стародавні германці та їх зіткнення з Римською імперією. Ще на рубежі II і I ст. до н. е. Рим зіткнувся з чисельними германськими племенами. Племенні союзи кимврів і тевтонів ринули в межі імперії, але були відбиті легіонами Гая Марія. Вже тоді Рим був стривожений чисельністю і войовничістю цих варварів, хоч небезпека й була відбита. В середині I ст. до н. е. Юлій Цезар рушив на завоювання Галлії, де зіткнувся з галлами і свевами. Останні прийшли з-за Рейну і також прагнули оволодіти Галлією.

Прабатьківщиною германських племен за свідченням археологічних та лінгвістичних джерел є Скандинавія та південне узбережжя Північного і Балтійського морів. Звідси вони вирушили на південь і в III ст. до н. е. їх поселення доходили вже до Дунаю і Рейну. Стародавньою Германією римляни називали землі на схід від Рейну. Саме сюди доходив зі своїми легіонами Юлій Цезар. Він спостерігав життя і побут германців, знав їх як воїнів, тому його «Записки про галльську війну» є цінним свідченням очевидця і важливим джерелом для вивчення історії германських народів.

За часів Цезаря за Рейном і Дунаєм простягались малозаселені землі з густими лісами, непрохідними болотами. Разом з легіонерами Цезар пробирався вузькими лісовими стежками, переходив річки й болота, терпів холод серед снігів. Його записки про германців свідчать, що останні вже переходили до осідлого способу життя, займались не лише скотарством, але й землеробством, культура ведення якого була в них ще на низькому рівні. Германці не вміли ще добре обробляти землі, виснажували їх і засівали нові. Та й в харчуванні ще переважали продукти тваринництва. Германці прагнули перейти на західний берег Рейну, де землі були менш заліснені і більш придатні для землеробства, і тут зіткнулися з кельтами, які оселилися тут раніше. Германські племена суперничали між собою за луки й пасовиська, що Цезарю було не цілком зрозуміло. Незрозумілим для римлян було і ставлення германців до землі. Рабовласники цінували земельну власність, прагнули її розширити, а германці без жалю розставлялись із старими полями і переходили на нові. Вони не ділили землі між собою, а обробляли її спільно, родовою общиною, порівну користуючись вирощеним продуктом. Германці були ще далекими від приватної власності на землю, навіть майнової нерівності Цезар у них ще не помічав, відзначаючи, що відсутність багатих і бідних зумовлюють надзвичайну згуртованість всіх членів племені.

Другим важливим джерелом для вивчення суспільного укладу і господарських занять германців є історико–етнографічний твір Тацита «Про

походження та місце проживання германців», написаний у 98 р. н. е. 150 років відділяють його від «Записок» Юлія Цезаря. Тацит сам не бував у Германії, а матеріал для книги збирав, розпитуючи воїнів, полонених германців, а також із сучасних йому географічних творів.

Занепокоєний занепадом моральності сучасного йому римського суспільства, розбещеністю і байдужістю до громадських справ знаті, Тацит підкреслює простоту і діяльність германців. Однак, в його часи в германській общині вже була помітна майнова нерівність, що не пройшло повз увагу Тацита. Були в них і раби, але на зовсім іншому становищі, ніж у Римі. Кожен з рабів порядкував у своєму господарстві, а власник лише обкладав його, як колона, певними повинностями – оброком хлібом та худобою. Тацит відзначав, що раба рідко карали примусовими роботами, били, чи кидали в окопи.

У творі Тацита детально описана військова організація германців, відзначено, що у бій вони йдуть родами. В політичній організації велику роль відігравали народні збори, на яких вирішувалися найважливіші питання, здійснювалося судочинство. Менш вагомі справи вирішувались радами старійшин.

Землі германці ділили по числу працюючих і по «достоїнству». Тут не цілком ясно, що мав на увазі Тацит – якість окремих ділянок землі чи соціальне становище людей. Германці не знали ні грошей, ні лихварства.

Особливу увагу Тацит приділяє войовничості германців – адже вони постійно воювали з Римом. Під час бою для вождя сором бути перевершеним у хоробрості, а для дружинників ганьба повернутись живим з бою, де загинув вождь. Якщо плем'я тривалий час не воює, знатні юнаки залишають його і приєднуються до племені, що веде війну. «Цих людей легше переконати викликати ворога на герць і одержати рани, ніж орати землю й чекати урожаю; більш того, вони вважають лінощами й малодушністю здобувати потом те, що можна здобути кров'ю».

Вождем племені обиралися представники найбільш знатних родів. Цей факт теж відображав зростання у германців соціальної нерівності. Воєначальником же обирали воїна, що відзначився у бою, але при цьому бралися до уваги заслуги його предків – отже, теж певний соціальний статус. Дружина вже стала постійною і надзвичайно залежною від воєначальника. Дружинники складали йому клятву на вірність, одержували від нього дарунки, зброю, бойового коня. Так створювалися передумови для перетворення виборної військової влади у спадкову державну владу – королівську. Германці були серйозним суперником Риму – войовничим, багаточисельним, сповненим загарбницької енергії.

Перші спроби германських племен проникнути на територію Римської імперії і оселитись тут були успішно відбиті. У 113–101 рр. до н.е. натовпи кімврів і тевтонів були розгромлені полководцем Марієм. Спроба свевів оселитись у Східній Галлії була відбита у 55 р. до н.е. Юлієм Цезарем, який і сам ходив за Рейн. За Тіберія римляни поширили свою владу аж до Ельби і немало германських племен виявилися в залежності від них. А вже на початку нової ери повстали германські племена на чолі з вождем херусків Армінієм. Римляни вислали назустріч легіони під командуванням Вара, але в 9 р. н.е. вони були розбиті у Тевтобурзькому лісі, що й стало кінцем римського панування за Рейном. Після цього Рим міг лише оборонятись. Від верхів'їв Рейну до верхньої течії Дунаю був збудований оборонний вал, що допоміг імперії стримувати натиск германців. Окрім цього римляни прагнули привабити на службу одні племена в боротьбі проти інших. Пожвавилась і торгівля з варварами, центрами якої стали Кельн, Трір, Аугсбург, Регенсбург, Відень.

В 165–180 рр. вибухнула Маркоманська війна, в ході якої величезні сили германських племен маркоманів, квадів, вандалів, германдурів перейшли римський вал і дійшли до Північної Італії. Імператор Марк Аврелій завдав поразки варварам і навіть підкорив деякі племена, але надалі імперія вже не могла тримати германців на безпечній відстані від себе. Вона змушена була дозволити їм

селитись на кордонах в якості федератів . Римські землевласники охоче приймали поселенців–варварів на землі, що не оброблялись через брак рабів.

Наближення германців до римлян помітно вплинуло на їх господарство і суспільний лад. Германці запозичили культуру землеробства, у них з'явилися садівництво й виноградарство. Відповідно зросли майнові нерівності і розшарування родової общини. Зворотній вплив справили германці й на імперію. В ній зростає кількість вільного землеробського населення. Зросло число германських загонів у римській армії, а германські воєначальники почали впливати на політичне життя, скидаючи та підносячи на трон імператорів. Романізація варварів і варваризація Риму проходили одночасно і наближали завоювання останнього германцями.

На нових територіях у германців відбувались становлення нових племенних союзів, що стали основою етнічних спільностей із своєю політичною організацією – алемани, франки, сакси, тюрінги, бавари.

В 50–х рр. III ст., скориставшись хвилюваннями в імперії, германці проникли на її територію відразу на кількох ділянках. Алемани і франки вторглися в Галлію, а потім і в Іспанію, на північних Балканах з'явилися готи, звідки вони здійснювали набіги на внутрішні райони півострова та піратські наскоки на його узбережжя. Римлянам вдалося відтіснити франків та алеманів за Рейн, а готів за Дунай, але це сусідство було неспокійним і римляни змушені були евакуювати свої легіони і цивільне населення з Дакії. На кілька десятиліть кордони стабілізувались, хоча періодичні вторгнення германців тривали.

Сусідство германців з Римом одним з наслідків мало проникнення в їх середовище християнства. Воно більше відповідало змінам в суспільстві, ніж старе язичництво. В середині III ст. християнство у вигляді аріанства, що мало тоді поширення, розповсюдилось серед західних готів, чому немало сприяла місіонерська діяльність готського єпископа Ульфїли. Він, застосувавши латинський алфавіт, переклав на готську мову Біблію і проповідував християнське

вчення серед германців. Інші германські племена теж сприяли його у формі арианства. Згодом ці релігійні відмінності між Римом і германцями набули ролі релігійного обґрунтування боротьби. Сама ж християнізація сприяла культурному і соціальному розвитку германців.

Історія стосунків Риму з германцями тривала і напружена. На середину IV ст. тиск варварів на Рим заставив останнього поступитися певним територіям. Крім того це сусідство сприяло руйнуванню рабовласницьких відносин. Одночасно запозичення германців у римлян робило їх не лише більш вправними у господарському житті, але й руйнували родову общину, що вже вичерпала себе. Подальші зіткнення з германцями ставали для Римської імперії все більш небезпечними.

Упродовж кількох століть Риму доводилось вести боротьбу з германською навалою і спробами оселитись на території імперії. Першими значний успіх в цій боротьбі здобули вестготи. Племена готів до II ст. проживали по нижній течії Вісли, куди вони по стародавніх переказах переселились із Скандинавії. На початку III ст. частина готів пішла на південний схід і оселилась між Дніпром і Доном і одержала назву остготів. Решта готських племен оселилась на лісистих територіях між Дунаєм і Дніпром, утворивши вестготський племенний союз. В готських племенних союзах були й підкорені ними слов'яни, фракійці, сармати. У 375 р. остготи були розгромлені кочівниками гунами, які прийшли з Центральної Азії, підкоривши собі деякі угорські й сарматські племена. Рятуючись від навали гунів вестготи у 376 р. звернулися до Риму з проханням про дозвіл оселитися на території імперії. Їм було дозволено зайняти Мезію на правому березі нижнього Дунаю і жити тут на правах федератів з обов'язком охороняти кордони імперії в обмін на поставки продовольства. Але римські власті не виконали своїх обіцянок, не забезпечили прийшло населення продовольством і серед нього почався голод. Римляни використали його для перетворення вестготів у рабів, за продовольство стали купувати дітей і дружин вестготів, що викликало масове повстання, до якого

приєднались раби з маєтків та рудників Мезії та Фракії. У вирішальній битві біля Адріанополя у 378 р. готи одержали перемогу, загинув імператор Валент, а його наступнику Феодосію довелось укласти договір з вестготами і дозволити їм оселитися на кращих землях Балканського півострова.

Певний час вестготи були у мирних стосунках з римлянами, але після смерті Феодосія у 395 р. знову почали спустошливі набіги на імперію, прагнули захопити Константинополь. Імператор Східної Римської імперії Аркадій заплатив вестготам викуп і поступився багатою провінцією Іллірією. На чолі вестготів став король Алларіх, який у 401 р. Здійснив похід у Північну Італію. На чолі римського війська, де на той час було багато варварів, стояв вандал Стіліхон. Він не пропустив вестготів в Італію, успішно відбивав і напади інших германських племен. Разом з тим він розумів, що сили імперії виснажені і прагнув, коли це можливо, відкупитись від нападників.

У Римі на той час були як прибічники гнучкої тактики, які вважали, що іноді варварам треба йти на поступки, щоб зберегти державу, так і представники косної і нереалістичної позиції, що ворогів Рим повинен лише знищувати. Гору взяли останні, і Стіліхон, добрий полководець, був звинувачений у потуранні своїм співплемінникам, зміщений і згодом страчений. Це погіршило воєнне становище Риму. Вестготи знову почали набіги, вимагаючи все більших витрат контрибуції і нових земель. У 410 р. після тривалої облоги Алларіх взяв Рим і пограбував його. На сучасників ці події вплинули надзвичайно гнітюче, падіння «вічного міста» асоціювалось з кінцем світу.

В плани Алларіха входило Сицилії, тому він рушив на південь Італії. Але тут 80-річний король помер, а його наступник Атаульф уклав з імператором Гонорієм угоду – одружився з його сестрою Галлою Плацидією і одержав право для готів оселитися в Південно–Західній Галлії. Після нових походів у Галлію та Іспанію у 418 р. вестготи утворили своє королівство із столицею в Тулузі – першу варварську державу на території Римської імперії.

Вандали. Навала гунів. У боротьбі проти германських племен римляни намагались посіяти серед них ворожнечу, нерідко укладали угоди з одними проти інших. Охорону кордонів на Нижньому Рейні римляни доручили франкам, за що їм було дозволено оселитись у північній Галлії. Але у 406 р., коли основні сили імперії були кинуті на боротьбу з вестготами, вандалі і їх союзники алани і квади (свеви) ринули в Галлію, зламавши опір франків. У 409 р. ці нові нападники через Піренеї рушили в Іспанію і захопили її західні території.

Вандали, на відміну від вестготів, не прагнули захопити певні території і осісти на них. Вони знаходились на нижчому ступені розвитку, відзначались виключною войовничістю і дикими грабунками земель, на які нападали. Вони напали на міста на узбережжі Східної Іспанії, захопили там кораблі і висадились у Північній Африці, де захопили колишні римські володіння і утворили свою державу із центром у Карфагені, яку Рим був змушений визнати.

Африканські володіння були важливими для Риму у господарському відношенні – звідси надходили зерно та олія, але згодом новий ворог привернув до себе всі сили вже розхитаної імперії.

З гунами римські легіони вперше зіткнулися у 379 р., коли вони, переслідуючи вестготів, вторглися у Мезію. З тих пір гуни нападали на Східну Римську імперію і вона платила їм данину. Щодо Західної Римської імперії, то вона навіть брала гунів на службу для придушення заколотів франків та бургундів, а також для боротьби з багаудами.

Особливо войовничими стали гуни за вождя Атілли (435–453), названого за жорстокість "божим бичем". Столиця його знаходилась на берегах Тиси, на території нинішньої Угорщини. Звідси гуни робили походи в Малу Азію, Вірменію, Месопотамію. У 451 р. Атілла рушив у Галлію, обложив і після тривалої облоги взяв Орлеан. Вирішальна битва відбулась на Каталаунських полях біля Труа. Гунам протистояло військо, що складалося з римлян, вестготів, франків і бургундів під командуванням римського полководця Аеція. Гуни були

переможені, але на наступний рік Атілла ще здійснив похід в Італію, де захопив велику здобич. У 453 р. він помер і гунський союз розпався.

Крах Західної Римської імперії. Боротьба з гунами, хоч і привела до розгрому цього племінного союзу, виснажила ресурси імперії. Імператорський двір вже знаходився не в Римі, а в Равенні, при ньому точилися інтриги. Імператор боявся популярності Аеція як переможця гунів і значного політичного діяча того часу, тому й наказав його вбити. А у 455 р. сам імператор Валентиніан був убитий одним з воєначальників Аеція. Після цього імператорський престол переходив з рук в руки, імператори були ставлениками армії, Візантії, різних груп знаті і навіть германців. За 21 рік змінилось 9 імператорів.

У травні 455 р. вандали знову нагадали про себе Риму. Їх флот увійшов у гирло Тібру, імператор не зміг організувати оборону і вандали захопили місто, піддавши його ще не баченому пограбуванню та руйнуванню. 14 днів вандали громили Рим, вражаючи і жахаючи його жителів безцільним і жорстоким нищенням пам'яток культури. Так з'явився термін «вандалізм», який означає тупе й безцільне нищення.

Вандали не затримались у Римі, але імперія вже не мала сил захищатись від просування варварів. Бургунди захопили Ліон, рушили вниз по Роні і завоювали землі в Галлії, де й осіли. Великі території в центральній Галлії зайняли вестготи. Римляни намагались використати їх в Іспанії для боротьби з багаудами і свевами, і вестготи їх дійсно перемогли, але самі залишились на Піренейському півострові.

Уряд не міг допомогти віддаленим від Італії провінціям. Ще в 408 р. були забрані легіони з Британії. Її населення, щоб захиститись від нападів кельтів з Ірландії та Шотландії, запросило плем'я саксів і виділило їм землі в Кенті. Але сакси перестали коритися римській владі і разом з англами та ютами захопили більшу частину острова, відтіснивши романізоване населення на захід.

Навіть в самій Італії влада імператора в значній мірі залежала від підтримки армії, де переважали германці. У 476 р. вони, не раз вже домагаючись підвищення

платні, зажадали земель для поселення. Їх воєначальник Одоакр з племені скірів підняв повстання і скинув останнього римського імператора – малолітнього Ромула Августула. Самого Одоакра військо проголосило конунгом, він правив Італією 17 років, не вважаючи себе імператором. Знаки імператорської влади були ним відіслані у Константинополь імператору Зенону. Західна Римська імперія припинила своє існування.

В падінні Західної Римської імперії важливу роль відіграли два фактори – внутрішня криза, що виявлялась у всіх сферах життя і навала германців, які нанесли імперії вирішальний удар.

Остготське королівство. Після падіння Римської імперії варварські королівства на заході, які вважались союзниками Риму, стали незалежними. В самій Італії у землевласників на користь варварів було забрано третину земель. Все це породжувало нові претензії германських племен.

Остготи, що жили в придунайських землях і вважалися федератами Візантійської імперії, із згоди її імператора рушили на завоювання Італії. На чолі остготів стояв король Теодоріх. Але остготам не вдалось одержати вирішальної перемоги і Теодоріх уклав угоду з Одоакром про поділ Італії. Однак згодом Одоакр був підступно вбитий на бенкеті у Теодоріха і вся Італія перейшла під владу остготів, які утворили тут королівство, до якого увійшли також області по Дунаю. Столицею була Равенна.

Теодоріх провів земельну реформу, відібравши третину земель у тих, кому її наділив Одоакр. Деякі італо–римські власники навіть збільшили свої володіння. Остготи, що оселилися в Італії, принесли сюди дрібне общинне землеволодіння. Під впливом римлян змінювалась і сама остготська община, в ній швидко йшла майнова диференціація.

Теодоріх вважав себе наступником римських імператорів, зберіг деякі римські інститути. Діяло римське право, функціонував сенат. Римська церква була урівнена з готською аріанською. Розуміючи істотну відмінність старого римського

населення від готів, Теодоріх прагнув подолати цю прірву, своїм першим міністром він зробив двадцятилітнього римлянина Боеція, глибоко освіченого філософа. Боецій брав активну участь у вирішенні питань війни і миру, приймав посольства, упорядковував фінанси, обліковував урожаї, писав королівські укази. Він бачив, що в готському оточенні Теодоріха досягнення римської культури не мають жодної цінності. Він боявся, що надбання античної культури можуть бути втрачені, тому прагнув систематизувати їх в підручниках–енциклопедіях з арифметики, музики, геометрії та астрономії. Ці підручники містили не практичні поради, а філософські узагальнення. Вони були належним чином оцінені у середньовічних школах та університетах.

Теодоріх був прихильним до Боеція, але надто легко повірив обмовам і кинув його до в'язниці. Там Боецій написав «Розраду філософією», свій найбільш значний філософський твір, джерело оптимізму і стійкості для багатьох наступників.

Готська воєнна верхівка прагнула заволодіти багатствами римської знаті, послабити її вплив у суспільстві. Після смерті Теодоріха це привело до відкритих зіткнень.

В 533 р. візантійський імператор Юстиніан, прагнучи відновити Римську імперію в її колишніх кордонах, направив військо до Італії, де його підтримали римські аристократи та духовенство. На готський престол у Равенні став Тотіла, який розправився із сторонниками реставрації імперії, позбавив їх майна і, спираючись на колонів та інших залежних людей, зумів організувати оборону і завдати візантійцям поразки. Але Юстиніан спрямував в Італію нові великі війська. У 552 р. на полі бою загинув Тотіла, а в 555 р. Італія була повністю завойована і остготська держава перестала існувати. Землі, раби і колони були повернуті до колишніх власників, а готи позбавлені значної кількості майна, багато з них покинули країну.

Лангобардське королівство. Через тринадцять років після завоювання Італії візантійцями в неї вторглися лангобарди, племінний союз яких включав германців, сарматів і болгар і розмістився в Паннонії. Поступово лангобарди завоювали більшу частину Італії, під владою Візантії залишились лише землі біля Равенни і Риму і деякі території на півдні. Лангобарди забирали у колишніх власників вже не третину землі, як готи, а майже все майно, іноді навіть робили їх своїми рабами.

На території Італії утворилось лангобардське королівство, яке все населення обложило податком. У самих лангобардів швидко розклались родо–племінні зв'язки, утверджувалась приватна власність. Саме лангобардське завоювання нанесло остаточний удар по рабовласницьким відносинам в Італії і сприяло становленню феодалізму.

Згодом у VIII ст. папи римські, прагнучи завоювати землі, що були під владою лангобардів, закликали на допомогу франкських королів, які й нанесли лангобардам руйнівних ударів. Остаточно підкорив лангобардське королівство Карл Великий.

Розселення германців серед романізованого населення, що мало більш високу матеріальну культуру, сприяло змінам як у варварській общині, так і у римському суспільстві. Германці неодноразово проводили конфіскації і переділи земель, в результаті яких велике землеволодіння не зникло, але скоротилося, поступаючись дрібному та середньому. Раби та колони здобували більшу господарську самостійність. Категорія рабів ще зберігалась, але держава варварів орієнтувалась не на рабовласників, а на вільних общинників і не втручалась у відносини між землевласниками і залежними від них людьми.

Змін зазнавали й самі германці. З воїнів вони перетворювались в селян–общинників. Малі сім'ї одержували наділи земель, які поступово перетворювались у власність, зростала майнова нерівність. У германців теж з'явилась велика земельна власність. За прикладом галло–римської знаті королі, родо–племінна

знать і королівські дружинники привласнили значні завойовані землі. Під впливом римських відносин в суспільстві – відносин нерівності, римського права посилювався процес розкладу общинно–родових відносин у варварів, рівність відійшла в минуле, з'явилися привілейовані групи населення – як правило більш заможні, наближені до короля. В середовищі германців теж з'явилася поземельна та особиста залежність.

На зміну рабовласницьким у римлян та родовим у германців відносинам приходили нові феодальні відносини. Залежними селянами ставали раби, вільновідпущеники, колони, общинники, що втратили землю, залежні категорії людей германського суспільства – літи. На іншому полюсі формувалася клас великих земельних власників галло–римського та варварського походження.

На зміну римській державності з його бюрократичною системою прийшли більш примітивні варварські королівства. Центральна влада зосереджувалася в руках правителів–королів, влада яких ще носила помітний відбиток попереднього періоду воєнної демократії – велику залежність від війська – дружини, від родо–племінної знаті. На місцях ще зберігались общинно–родові органи – народні збори з виборними суддями. судили германське населення за звичаєвим правом, зафіксованим у варварських правдах.

На формування германської державності справляли вплив римські державно–правові інститути. Римське населення користувалося римським правом, управлялось колишнім судово–адміністративним апаратом, на королівській службі перебували освічені римляни, як Боецій в остготській державі.

Відбувався й процес етнічної асиміляції, особливо швидкий там, де германці селилися не відособленими групами, а в середовищі романізованого населення. Але навіть там, де створювались суцільні варварські поселення, наприклад, франків у Північній Галлії, лангобардів у Північній Італії, асиміляції сприяли об'єднання в одній державі і поширення християнської релігії. Шлюби між галло–

римлянами і германцями стали звичною справою. Почалось формування нових етносів.

Економічний розвиток Європи в XI–XV століттях. Феодальне місто

У X–XI ст. відбулись значні зрушення в розвитку продуктивних сил країн Західної Європи, насамперед в сільському господарстві. Розцвідали як землеробство, так і тваринництво. У селян з'явилися лишки сільськогосподарської продукції і вони могли обміняти їх на вироби ремесла, замість того, щоб виробляти їх самим.

Розвивалось і ремесло. Значний прогрес відчувався у металургії, виготовлення зброї, тканин, особливо шерстяних. Виготовлення сукна перетворилось на окрему галузь.

Вовняні тканини виготовлялись в Північній Італії і Фландрії. Відокремилась від ремесла і обробка шкір, гончарство, будівництво. Ремісник перетворився у дрібного товаровиробника. Розвивалась і торгівля. Регулярними ставали ярмарки. Розширювалась чеканка і сфера обігу монет. Настав момент, коли ремесло перетворилось у самостійну галузь виробництва.

Поруч з античними містами почали виникати нові середньовічні – центри ремесла й торгівлі.

У 1968 р. була дискусія з приводу виникнення середньовічних міст. В ній взяли участь всі визначні медієвісти, а початковою була доповідь М.Я. Сюзюмова. Істориків цікавила проблема спадковості античного міста і середньовічного. І чому виникли міста в середні віки? Чи лише як поселення ремісників? Це не логічно, адже ремісники збували товар селянам. Разом з тим багато античних міст увійшли в середньовіччя навіть без упадку.

З «Салічної правди» ми не отримуємо жодних уявлень про місто. Варварському праву це поняття було взагалі невідоме. У Григорія Турського, який

був господарем єпископського міста, – це воєнний і адміністративний центр, резиденція королів, єпископа і знаті. Отже, дискусійним було питання про континуїтет (продовження, спадковість) у розвитку міст з часів античності.

Немало міст з'явилося з укріплень – бургів (це відбилось і в назвах – Гамбург). Але принципових відмінностей між «старими» і «новими» містами не було.

А взагалі, ще у XIX ст. історики намагались відповісти на питання про походження міст. «Романістична» теорія, яку підтримували Савіньї, Т'єррі, Гізо, Ренуар, базувалась на матеріалі романізованих територій Європи і вважала середньовічні міста прямим продовженням пізніх античних міст. Історики, які вивчали матеріали Північної, Центральної Європи схилились до “вотчинної” теорії – Ейхогорн, Ніч, міста, що розвинулись з феодальної вотчини, її управління.

«Маркова» теорія (Мауер, Гірке, Белов) виводила міста з общини – марки. «Бургова» теорія – з фортець–бурге і на бурговому праві. «Ринкова» теорія виводила міське право з ринкового, що діяло в місцях, де велась торгівля. Німецький історик Рітшель в кінці XIX ст. намагався об'єднати «бургову» і «ринкову» теорії, стверджуючи, що міста починались з поселень купців навколо укріплень.

Піренн основну роль відводив купецтву – «торгова» теорія. Згідно з нею міста виникали навколо факторій.

Найраніше – в IX ст. виникли міста в Італії – Венеція, Генуя, Піза, Флоренція, Барі, Неаполь, у X ст. – на півдні Франції – Марсель, Арль, Нарбон, Монпель'є, Тулуза. У X–XI ст. – в Північній Франції, в Нідерландах, Англії, Німеччині. Фландрські міста Брюгге, Іпо, Гент, Лілль, Дуе, Аррас славились тонким сукном.

У XII–XIII ст. виникли феодальні міста на північних околицях і за Рейном.

Міста мали 1–5 тис. жителів. 80–100 тис. мали Константинополь, Париж, Мілан, Венеція, Флоренція, Кордова, Севілья.

Центр міста – бург, сіті, град.

Ознаки міст: ратуша, стіни, радіальна забудова. Вулиці – не ширші від довжини списа. У будинках другий поверх виступав над першим.

Боротьба міст з феодалними сеньйорами.

Міста Північної і Середньої Італії – Венеція, Генуя, Сієна, Флоренція, Лукка, Равенна, Болонья у IX–XI ст. стали містами–державами. Типовою була боротьба Мілана. В XI ст. влада графа змінилася там владою архієпископа. Боротьба з сеньйором згуртувала і популірів і нобілітет. З 50–х рр. рух громадян став громадянською війною. Вона переплелась з еретичним рухом – виступом вальденсів і катарів. Нарешті, в XI ст. місто одержало статус комуни. На чолі його стали рада консулів з привілейованих громадян – представників купецько–феодалних верств.

У Німеччині були імперські міста – підкорялись імператору, але фактично були республіками – Любек, Нюрнберг, Франкфурт–на–Майні. Ними управляли міські ради, карбувалась монета.

Багато міст Північної Франції – Лем'єн, Сен–Кантен, Нуайон, Бове, Суассон, Лан і Фландрії – Гент, Брюгге, Іпр, Лілль, Дувр, Сент–Омер, Аррас та ін. стали містами–комунами в результаті тривалої і кровопролитної боротьби з сеньйорами. Вони обирали раду, на чолі її – мера. Сеньйору такі міста сплачували невелику ренту, а у разі війни виставляли збройний загін. Міста–комуни самі виступали в ролі сеньйора щодо оточуючих селян.

200 років тривала боротьба за незалежність м. Лана. Сеньйор – єпископ Годрі встановив важкі побори і судив городян – аж до вбивства. Жителі Лана купили у єпископа хартію, але єпископ вирішив, що вона невігідна, дав хабар королю і відмінив її. У 1129 р. в Лані – повстання. Годрі вбили. Лише у 1331 р. король взяв Лан під своє управління.

Не було комун в Англії, але за допомогою викупів англійські міста у XII–XIII ст. домоглись для себе вольностей. 18 міст мали право «поверненого указу»,

за яким навіть шериф не мав права втручатись у міські справи. «Міське повітря робило людину вільною». Дрібні міста залежали від сеньйорів, навіть несли панщину, шлюбну повинність, смертний збір.

В Європі склались міщани як верства. Бюргери – від «бург» – місто – спочатку всі жителі міст. У XII–XIII ст. – тільки заможні, що брали участь в управлінні.

Цехи. Їх боротьба з патриціатом.

В містах з'являються корпоративні об'єднання ремісників – цехи. Це був захист від феодалів, від чужаків, ссільських ремісників. Ринок був вузьким і конкуренція була небезпечною.

Друга функція цехів – контроль за виробництвом. Цехи, однак, закріпили певну нерівність. До кінця XIV ст. вони відігравали прогресивну роль, а потім почали гальмувати виробництво.

Цехи брали участь в охороні міста. Це організація взаємодопомоги.

Повноправними членами цеху були лише майстри. Підмайстром вважався ремісник, що вже пройшов виучку, оволодів ремеслом і отримував за свою працю платню від майстра. Щоб стати майстром, він повинен був нагромадити певну суму на майстерню і скласти іспит згідно з статутом цеху.

Учень (це був не обов'язково юнак) був третім, найнижчим ступенем цехової ієрархії. Він не одержував плати, навпаки, сам, або його батьки повинен був платити за навчання.

Термін учнівства був від 2 до 12 років, залежно від професії. Техніка була примітивною, а вироби повинні були бути високої якості, інакше селянин не купив би їх, обійшовшись саморобними. Майстер тому дуже цінував свою професію і вміння. Ремесла передавались у спадок від батька сину.

Цехи регламентували все життя ремісника – від роботи до дозвілля, від одруження до поховання.

Головна їх функція – виробнича. Тільки член цеху мав право займатись даним ремеслом. А в цех вступити було непросто. Цех дещо обмежував конкуренцію. Він же слідкував за якістю, за стандартом. «Жоден ткач не може ткати в Парижі повного сукна, якщо не однаково міцні основи і човник, якщо в повній ширині тканини менше 1600 ниток і 7 карм'є ширини і 5 карм'є в основі». Це був певний стандарт цеху, за який не можна було виходити – ні гірше, ні краще. Регламентувався і робочий час – від сходу до заходу сонця. Нічні роботи, як правило, заборонялись, крім термінових замовлень.

Регламентувалась закупка сировини, кількість виробів, кількість підмайстрів і учнів. Головна мета – не допустити створення великих виробництв. Але повної зрівнялівки, звичайно, не було. Кожен майстер прагнув обійти статут.

Цех був і військовою організацією. За ним закріплялась ділянка кріпосної стіни для підтримання порядку. Цехи несли і нічну охорону вулиць.

Вони були й релігійною корпорацією – мали свого святого, що вважався покровителем професії, свою церкву або її частину. Всі справи обговорювались на сходках, після яких були пиятики.

Цехи мали свої прапори з емблемами і їх члени намагалися селитися на одній вулиці. Часто назва професії, ремесла давала їм назву.

Підмайстри були експлуатованою верствою і часто особисто залежали від майстра. Подекуди підмайстер повинен був жити при майстрі і не мав права без дозволу майстра одружитись.

Щоб стати майстром, треба було виготовити пробну роботу – «шедевр». Статут цеху любекських ювелірів у 1492 р. говорить: «Той, хто бажає стати самостійним майстром, повинен ...зробити такі предмети: золоту обручку різьбленої роботи, англійський браслет, що його дарують при одруженні, гравірований і чернечий, і кільце для ручки кинджала ...» Всім майстрам – членам цеху – піднести дарунки і влаштувати вечірку для всіх майстрів.

Число цехів було немалим. В Парижі на початку XIV ст. (населення 100 тис. чол.) було 350 цехів.

У період боротьби міст з феодалами, цехи, як організації городян, відігравали позитивну роль. Але дріб'язкова цехова регламентація гальмувала технічний прогрес, сковувала ініціативу. У хроніці Кельна у 1412–1413 рр. є такий запис: «...До нас з'явився Вальтер Кезенгер і запропонував побудувати колесо для прядіння і сукання шовку. Але порадившись і подумавши, рада вирішила, що багато людей в місті живуть з цього ремесла і загинуть тоді. Тому було вирішено, що не треба будувати колесо ні тепер, ні згодом».

Цехи не визнавали також поділу трудових операцій.

Міста були зосередженням торгівлі. Вона велась у непростих умовах. Небезпеку для купців являли великі й малі феодали. Грабунки на дорогах вони вважали прибутковою розвагою на взірць полювання. Крім того, у володіннях кожного сеньйора були застави. У XIV ст. на Рейні їх було 64, на Луарі – 74, на Ельбі – 35, на Дунаї лише в Австрії – 77. Феодали діяли за принципом «що з возу впало, те пропало». Якщо ламалось колесо і товар падав на землю, він ставав власністю феодала. Щоб захиститись, купці об'єднувались в гільдії. Вони мали таку ж регламентацію, як і цехи.

Феодальна роздробленість вимагала особливої професії мінял. До створення централізованих держав кожен крутий сеньйор карбував свою монету. Часто феодали, в тому числі й королі, псували монети, знижуючи вміст металу (паперових грошей не було).

В містах жили і лихварі. В XI–XV ст. в ролі лихваря виступає і церква.

Збагатілий міняла ставав банкіром (від італ. «банко» – міняльний столик). Здобувають популярність розписки–векселі, які видають міняли замість грошей на свої контори в інших містах. Купці охоче користувались цим, бо перевозити гроші було небезпечно. Найбільше мінял і лихварів було у Флоренції та Північній Італії.

Не випадково багато термінів, пов'язаних з фінансовою справою (банк, дебет, кредит, сальдо, брутто, нетто, ломбард) мають італійське походження.

Цехи боролись з патриціатом – міською аристократією. Мер (бургомістр), судді обирались лише від патриціату.

В деяких містах перемогло купецтво – Гамбург, Любек, Росток – міста Ганзейського союзу. В деяких – Кельн, Базель, Флоренція перемогли цехи.

Французька держава в XI–XIII ст.

Формування правових основ станового ладу. У IX–XI ст. феодальні відносини у Франції отримують подальший розвиток і стають повсюдно пануючими. З утвердженням монопольного права на землю феодалів зникає вільне селянське землеволодіння. Водночас в умовах панування натурального господарства триває дроблення великих сеньйорій і виникнення нових маєтків, що остаточно підривало єдність країни і вело до її територіального розпаду.

Становлення панівного класу феодалів безпосередньо пов'язано з розвитком феодальної власності на землю і складної системи васальних відносин. Великі феодали не прагнули зберегти свої землі у безпосередній власності, оскільки їх політичну вагу і сила визначалися не стільки розмірами земельних володінь, скільки кількістю васалів. Тому зазвичай феодал утримував у своєму особистому розпорядженні лише частину земельних угідь, які становили його родовий маєток з укріпленим замком. Решта землі він роздавав васалам.

Хоча відносини між сеньйором і васалом будувалися на основі договору, сторони в ньому не займали рівного правового становища. Васальний договір містив у собі елементи ієрархії і залежності, так як отримувач феода (фьефа) зобов'язувався визнавати верховенство сеньйора (сюзерена). Велика економічна й політична значимість васальних договорів була причиною того, що вони полягали публічно і за допомогою урочистого і ретельно розробленого обряду. Головне в

ньому становила офіційне запровадження васала у володіння землею (інвеститура) і його клятва вірності своєму сеньйору (оммаж).

Васальні договори чітко фіксували обов'язки сторін. Сеньйор поряд з наданням феода повинен був забезпечити захист васала та переданої йому землі. Обов'язок васала виражалася, насамперед, у військовій службі на сеньйора. До XI ст. встановився і термін такої служби – до 40 днів у році. Васал мав також брати участь у судових та інших зборах феодалів під головуванням сеньйора. Грошові виплати васала були суворо визначені: викуп сеньйора з полону, подарунки при посвяченні в рицарський сан його старшого сина і виході заміж старшу дочку.

Спочатку васальні договір вважається укладеним на строк життя сторін, носили персональний характер. Але незабаром обов'язки, пов'язані з ними, стали передаватися у спадок. Відповідно при сплаті сеньйору встановленого винагороди (рельєфу) до спадкоємця переходило і земельне володіння, поступово перетворюється на спадкове. Таким чином, вже до XI ст. Феод, тобто спадкове родове помістя, утверджується як основна форма поземельної власності.

Якщо васал порушував клятву вірності сеньйору і не виконував своїх обов'язків, він повинен був повернути феода. Але юридичний механізм вирішення спорів між сеньйорами і васалами (у суді сеньйора), як правило, був малоефективний, тому що великі васали, котрі мали самостійної військової силою, не бажали підкорятися рішенням суду. Це вело до численних феодальних чвар і війнам. У цілому до XII ст. в результаті гострої внутрікласової боротьби відбулося деяке розширення прав васалів на землю і обмеження термінів їх служби.

До XI ст. у зв'язку з процесом феодалізації і послідовними роздачами землі виникла складна структура класу феодалів, що складається не тільки з сеньйорів і васалів, а й подвассалов різних ступенів (арьер–васалів). У самому низу

феодальної драбини знаходилися лицарі (шевальє), які не мали своїх васалів і виступали як сеньйори лише по відношенню до своїх селянам.

На вершині феодальної драбини стояв король, але багато великі феодали – герцоги і графи – вважали себе рівними королю (перами) і часто фактично не визнавали по відношенню до нього васальних обов'язків. Слабкість короля в IX–XI ст. виявлялася у тому, що на його заклик на військову службу були тільки його безпосередні васали з королівського домену, тобто безпосередніх земельних володінь короля, розміри яких були відносно невеликі. Основна маса феодалів (арьер–васалів) не підпорядковувалася королю, як, втім, і іншим найбільшим феодалам, тому що діяв принцип: «васал мого васала – не мій васал».

З середини XII ст. у зв'язку з початком економічним підйомом і зростанням міст, що з'явилися природним союзником королівської влади, відносини всередині класу феодалів зазнають деякі зміни. Королі починають домагатися визнання васальної залежності і клятви вірності від всіх феодалів у країні. Цей процес, в ході якого відбулося перетворення арьер–васалів у безпосередніх васалів короля, отримав назву іммедіатизації.

З XII ст. практично припиняється процес дроблення земельних володінь. Феодальні помістя остаточно беруть родовий характер. Доступ нових осіб до лав феодалів стає обмеженим. Лише королівська влада продовжує роздачу ділянок, захоплених в ході воєн з непокірними васалами. Більш чітко фіксується ієрархічна структура панівного класу, спадковий характер набувають феодальні титули і ранги. Таким чином, до XIII ст. складаються передумови для формування замкнутого стану дворянства.

Інший шлях формування пануючого класу в IX–XII ст. був пов'язаний з розвитком церковного землеволодіння, яке швидко зростало в результаті пожалувань короля та інших світських феодалів. Оскільки церква вимагала від священнослужителів безшлюбності, їх правовий статус не передавався у спадок.

Нерідко ряди духовенства поповнювалися за рахунок світських феодалів. У рамках католицької церкви у Франції склалася своя складна ієрархія, причому користування церковним майном пов'язувалося з посадою, яку займало те чи інше духовне обличчя.

Між світськими і духовними феодалами, а також між феодалними землевласниками різних рангів і ступенів існували протиріччя, які нерідко вели до збройних зіткнень. Але, незважаючи на складалися внутрішньостанові перегородки, феодали представляли собою правлячу верхівку середньовічного суспільства у Франції, яка, як єдине ціле, протистояла і селянському, і міському населенню.

У IX–XI ст. відбувається остаточне оформлення класу феодално-залежних селян. Він складається з численних категорій сільського населення, відомих ще Франкської імперії (вільні общинники, раби, напіввільні і т.д.).

Переважна більшість селян (за винятком селян церковних земель, Нормандії, Пікардії) перетворюється в сервів, правовий статус яких як особисто залежних людей до певної міри був успадкований від рабства. Серви розглядалися як проста приналежність землі. За словами французького середньовічного юриста Ф. Бомануар, «право, яке я маю на мого серв, – це право мого феода». Серви платили подушну подати (шеваж), щорічний оброк, виконували панщинні роботи (зазвичай три дні на тиждень). Серв не міг одружуватися без згоди пана, вступати до священнослужителі, бути свідком у судовому процесі або брати участь в судовому поєдинку, тому що вважалося, що він не повинен ризикувати своїм життям, що належить сеньйору.

Однак особиста залежність сервів не призвела до перетворення їх у кріпаків. Обсяг їх повинностей, як правило, був визначений правовими звичаями. Серв міг продати свій наділ або ж просто піти від сеньйора, оскільки у Франції не було загальнодержавного розшуку втікачів.

Іншу групу залежних селян становили віллани. Вони вважалися особисто вільними власниками землі, що належить феодалові. Віллани сплачували сеньйору оброк (талью), розмір якого також фіксувався звичаєм, але був більш легким, ніж у сервів. До XII ст. віллани сплачували і шеваж, але він розглядався як надання честі сеньйору, а не як прояв особистої залежності. Як і всі сільські жителі, вони повинні були одержувати у сеньйора (фактично викупувати за плату) формарьяж – дозвіл на одруження. З XII ст. велика частина вілланів звільняється від цього обов'язку, вносячи одноразову викупну плату. В цей же час селяни починають викупувати що лежить на них обов'язок сплачувати сеньйору спеціальний внесок (менморт) при отриманні ними земельних ділянок у спадщину.

Всі селянське населення було зобов'язане дотримуватися феодальні монополії земельних власників (Баналітет): пекти хліб у пекарні сеньйора, жати виноград у його виноробні і т.д. Звільнитися від цього тягара селянин міг, лише віддаючи частину виробленої ним продукції сеньйору. Останній зберігав також щодо залежних від нього селян "право першої ночі".

У XI–XII ст. у зв'язку з швидким зростанням міст збільшується новий прошарок феодального суспільства, що має особливий правовий статус, – міське населення. Спочатку правове становище городян мало чим відрізнялося від іншої маси феодально–залежних людей. Але з XII ст. у Франції починається широкий рух за звільнення міста від влади окремих сеньйорів і за самоврядування. Королівська влада, яка не допускала самостійності городян у своєму домені (так, у 1137 році було жорстоко придушене міський рух в Орлеані), охоче підтримувала міста, які виступали за звільнення від сеньйоріальної влади. У кінцевому рахунку, міста шляхом збройної боротьби чи іншими засобами (викупи тощо) домагалися надання їм спеціальних хартій вільностей.

Правовий статус городян не виступав як універсальний, а був пов'язаний з конкретною міською асоціацією. Тому його в принципі не могли отримувати

дворяни, священники, серви. Але серв в силу постійного проживання в місті набував особисту свободу. Навіть якщо місто залишалося під безпосередньою юрисдикцією короля або окремого феодала, обов'язки городян по відношенню до сеньйора були обмежені і строго фіксовані. Примусові роботи і Баналітет скасовувалися. Встановлювалися точні розміри судових мит, штрафів і т.п. Однак населення міст залишалося інтегрованим у феодалну систему – міське життя рано почала набувати станово–корпоративний характер, сприяти утворенню цехів і гільдій.

Складання сеньйоріальної монархії IX–XII ст.

У IX–XII ст. в умовах політичної децентралізації, яка призвела до глибокої територіальної роздробленості, королівська влада втратила своє колишнє значення. Король розглядалося феодалами як «перший серед рівних» (*primus inter pares*). Фактично влада короля поширювалася лише на територію його домену, але і там йому доводилося вести запеклу боротьбу з непокірними васалами. Поза межами королівського домену влада належала великим землевласникам (герцогам Бургундії і Нормандії, графам Фландрії, Тулузи, Шампані та ін.) Така форма феодалної держави, побудована за принципом сюзеренітету–васалітету, може бути визначена як сеньйоріальна монархія. Політична влада в ній фактично була розділена між королем і феодалами різного рівня, пов'язаними сеньйоріально–васальними відносинами, і придбала тим самим приватно–правовий характер.

Становлення сеньйоріальної монархії (IX–XI ст.) означало занепад центральної державної влади, підірив внутрішньої єдності країни, послаблення її зовнішньополітичного становища. На даному етапі розвитку середньовічного суспільства у Франції ця форма держави найбільш точно відображала існуючу соціальну політичну реальність. В умовах економічної і політичної децентралізації окремі феодали більш ефективно здійснювали державні функції, ніж це робила королівська влада.

Сеньйоріальної монархії не можна розглядати лише як прояв політичного регресу. Вона безпосередньо впливала з відносин, пов'язаних з натуральним господарством і феодалної власністю на землю, в рамках якої мало місце економічний розвиток, хоча й повільне. Політична роздробленість не могла зупинити поступального руху суспільства у Франції. Коли в XII–XIII ст. поступово починають визрівати нові економічні потреби, пов'язані з розвитком міст і товарно–грошового господарства, політична децентралізація поступово припиняється, поступаючись місцем протилежної тенденції – неухильного посилення королівської влади. У XIII в., Особливо після реформ Людовика IX, центр політичної влади в сеньйоріальної монархії поступово переміщається до короля, вже реально діє як сюзерена всіх феодалів у Франції.

У IX–X ст. у Франції, коли королівська влада була особливо слабкою, король обирався верхівкою світських і духовних феодалів, хоча і з дотриманням династичного принципу. У 987 році з обранням королем Гуго Капета припиняється і сама династія Каролінгів. При перших Капетінга виборність короля зберігається, але майбутній наступник правлячого короля обирається ще за життя останнього. У XII в. затверджується порядок передачі трону в спадщину.

Спочатку функції королівської влади були вкрай обмеженими, хоча формально у короля зберігалися деякі традиційні привілеї. Він вважався главою французького війська, законодавствовало, здійснював суд. Але при перших Капетінга королівське законодавство (видання капітуляріїв) фактично припинилося. Інші королівські повноваження також існували лише в теорії, а не на практиці. На короля покладалися обов'язки «захисту королівства і церкви», а також «підтримання миру» в країні, але він не мав реальної влади для їх здійснення. Судову владу король мав тільки в межах свого домену.

З XII ст. становище короля поступово змінюється, деякі функції реалізуються їм більш активно. Так, відновлюється практика видання королем законодавчих актів – установлень (*etablissement*), хоча для цього була потрібна

згода великих феодалів (Великої ради). У XIII в. визнається, що королівський акт, яким присягнули васали, обов'язковий і для відсутніх феодалів. Розширюється Сфера судової юрисдикції короля.

Центральна королівська адміністрація. В умовах феодалної роздробленості і тривалого ослаблення королівської влади органи центрального управління не були структурно оформлені і диференційовані. Палацово–вотчина система поєднувалася з керуванням, заснованим на васальних відносинах.

Від епохи Каролінгів зберігся королівський двір, що складався із знатних феодалів і палацових слуг (міністеріалів). Головну роль у королівській адміністрації (до кінця XII в) грав сенешал ь. Він вважався головою королівського двору, командував армією, підписував державні документи. Посада сенешалі перебувала в руках однієї з найбільш знатних феодальних родин Франції. З часом вона набула такого вага, що король Філіп II Август (в 1191 році) вважав за краще залишити цю посаду незаміщений, і незабаром вона припинила своє існування. У військових справах за сенешалем слідував коннетабль – глава королівської кінноти, помічником якого був маршал, а з XIII ст. – Королівський адмірал. Королівський скарбник, якому допомагав камергер, відав державними архівами і королівською скарбницею. Проте в XIII ст. його функції істотно скоротилися, бо скарбниця була передана духовно–лицарського ордену тамплієрів. Королівською канцелярією керував канцлер, який редагував королівські акти, представляв їх на підпис королеві, а потім скріплював печаткою. Вплив канцлера на державні справи було велике, а тому з посиленням королівської влади в XIII ст. (з Людовика IX) цей пост тривалий час (до 1315) не замещался.

Міністеріали спочатку були вихідцями зі світських феодалів королівського домену та священників. У XIII в. до органів центрального управління все частіше залучаються представники міст, дрібні і середні феодали (лицарі короля), а також юристи (легісти).

Розвиток феодальних відносин знайшло своє відображення у зборах королівських васалів – курії короля (*curia regis*), виникнення якої також відноситься до епохи Каролінгів. При перших Капетінга курія майже не мала значення, оскільки пери і інші могутні васали не були на її засідання. Спочатку в ній брали участь лише безпосередні васали короля, з якими він обговорював питання політичного, фінансового, судового характеру. Королі вдавалися до її порад для вирішення питань про війну і мир, про хрестові походи, про відносини з римським папою, про передбачувану одруження і т.д. На схвалення курії представлялися законодавчі акти короля. З XIII в. на засідання курії для вирішення складних правових питань все частіше стали запрошуватися легісти.

Місцеве управління. Органи місцевого королівського управління створювалися лише в домені короля, де визнавалася його влада. У великих сеньйор діяла своя система місцевого управління. Королівські чиновники на місцях здійснювали різноманітні функції: адміністративні, військові, судові, фінансові. Сфера дії місцевого державного управління розширювалася в міру збільшення королівського домену та приєднання володінь великих феодалів.

З середини XI ст. король запровадив у своєму домені посаду прево, які призначалися в спеціальні округу – превоства. Їх помічниками в селах були сержанти, в містах – майори. Прево займався головним чином збором коштів у королівську скарбницю, комплектував феодальне ополчення, вирішував питання управління і розглядав судові справи (з кінця XII ст. Великі справи були вилучені з юрисдикції прево).

З кінця XII ст. виникають більші адміністративні одиниці – бальяжі. Їх кордони не були чітко визначені, але зазвичай вони об'єднували кілька превоств. Число бальяжей зростало в міру збільшення королівського домену. На чолі бальяжа стояли призначаються королем (зазвичай з дрібних феодалів) спеціальні чиновники – бальї, створені за зразком англійських бейліфа. Бальї здійснював контроль над перебували під його владою прево, стежив за

виконанням королівських законів і наказів, організовував у масштабах бальяжа військові формування.

Нерідко королі, приєднуючи великі сеньйорії, не ламали ситуацію, адміністративно–територіальну структуру, а призначали туди спеціального чиновника з числа місцевих феодалів – сенешалі – з функціями, в основному аналогічними бальї. Як правило, сенешальства створювалися на прикордонних територіях і були більш незалежні від королівської влади.

Бальї і сенешаль в XIII ст. здійснювали правосуддя від імені короля, розглядали найбільш серйозні кримінальні справи (так звані королівські випадки), а також спори, що зачіпають інтереси феодалної знаті. Вони брали апеляції на вироки прево, але поступово стали переглядати рішення і сеньйоріальних судів, які раніше вважалися остаточними.

Прево, бальї і сенешаль відігравали важливу роль у зміцненні фінансової бази королівської влади. Вони контролювали збір податків, мит, штрафів і стежили за їх своєчасним надходженням в королівську скарбницю.

Важливим джерелом доходів казни була карбування королівської монети, стягнення королівського податку (королівської тальї), торгових мит і судових штрафів в межах домену. Посилаючись на надзвичайні обставини, король нерідко через сенешаль і бальї вимагав від селян, священиків і нотаблів (знаті) спеціальних грошових внесків або пожертвувань.

Особливості державного розвитку Англії в період раннього феодалізму і станово–представницької монархії. Реформи Генріха II

Становлення і розвиток феодалної держави в Англії пов'язані з англосаксонським і нормандським завоюваннями Британії. Після залишення острова у V ст. римськими легіонерами почалося масове вторгнення з континенту германських племен англів, саксів та ютів, які витіснили кельтське населення на північну і західну частини острова (Шотландію і Уельс). В VII ст. англосакси

утворили сім ранньофеодальних королівств – Кент, Уессекс, Сассекс та ін, а на початку IX ст. королівство Уессекс підкорило собі усі інші. Була утворена єдина англосаксонська держава – Англія.

Політичному об'єднанню англосаксів сприяла дія низки чинників: необхідність придушення опору завойованих народів, прийняття християнства (VII ст.), а також боротьба проти на паду скандинавських племен (IX–XI ст.).

В 1066 р. нормандський герцог Вільгельм з військом висадився на острів і, розгромивши англосаксонське ополчення, завоював Англію. Нормандське завоювання значно вплинуло на подальший розвиток феодальної держави в Англії, який пройшов в основному ті самі етапи, що й держави інших країн феодальної Європи. Водночас розвиток Англійської феодальної держави мав ряд відмітних ознак, пов'язаних насамперед з ранньою централізацією і неухильним посиленням в XI–XIII ст. королівської влади.

Основними етапами в розвитку Англійської феодальної держави є: 1) англосаксонська ранньофеодальна монархія (IX–XI ст.); 2) сеньйоріальна монархія (XI–XII ст.); 3) станово–представницька монархія (XIII–XV ст.); 4) абсолютна монархія (кінець XV – середина XVII ст.).

Англосаксонська ранньофеодальна монархія. Суспільний лад. Формування феодального суспільства і держави у англосаксів багато в чому нагадувало аналогічні процеси у франків, але відбувалося це повільніше. В VII ст. поступово виокремлюється родоплемінна знать (ерли), яка протистояла основній масі вільних селян–общинників (керлам). Напіввільні лети й домашні слуги–раби з підкорених кельтських племен становили експлуатовану масу населення. Англосаксонські «правди» VII–VIII ст. свідчать про майнову диференціацію серед вільних, про зародження і розвиток практики індивідуального покровительства – патронату (глафордату).

В IX–X ст. процеси феодалізації англосаксонського суспільства помітно посилюються. Розширюється практика імунітетних наділень з боку короля на

користь родової знаті. В X ст. в законодавчому порядку була встановлена примусова комендація: кожна людина повинна була мати глафорда (лорда), чия влада поширювалася на особу і майно патронованого. Заборонялося самовільне залишення залежною людиною свого господаря. Отже, право лорда судити і експлуатувати населення свого маєтку закріплюється законом. Глафордами могли бути не тільки представники родової знаті. Заможна частина керлів і дрібні королівські слуги утворили прошарок служивої аристократії – королівських дружинників (тенів), які отримували за службу у короля земельні ділянки. Родова і служива знать утворила панівний клас феодалів.

З маси збіднілих керлів у IX–X ст. поступово утворювалися численні категорії залежного селянства. Значне поширення, як і раніше, мала рабська праця завойованого населення.

В цілому на момент нормандського завоювання процес феодалізації англосаксонського суспільства був ще далекий від завершення. Оформлення феодалного землеволодіння, васально–ленної ієрархії перебувало на початковій стадії. Король вважався верховним власником усієї землі. Він міг обмежувати користування імунітетами і конфіскувати земельні наділенням. Продовжував існувати значний прошарок вільного селянства, особливо на північному сході країни, на завойованих скандинавами землях (територія «датського права»). Збереження в руках короля основного фонду державних земель сприяло зміцненню королівської влади.

Державний устрій. Центральні органи управління. Завоювання Британії сприяло перетворенню у англосаксів органів племінної демократії на державні. В VII–VIII ст. відбувається поступове піднесення королівської влади не тільки над рядовим вільним населенням, а й над родовою знаттю. Від попереднього періоду залишаються становище короля як військового ватажка і виборний характер його влади. Водночас королі присвоюють собі право вищого суду. В IX–X ст. королівська влада зміцнюється. Спираючись на право верховної влади на землю,

королі присвоюють монопольне право на карбування монет, збирання мита, отримання натуральних поставок з усього вільного населення. Дедалі більше посилюється втручання королів у внутрішньообщинні відносини, у спори між феодалами з приводу землі. Поступова концентрація в IX–X ст. політичної влади в руках окремих феодалів відбувалася в обмежених масштабах, під контролем королівської влади.

Разом з посиленням королівської влади двір поступово перетворюється на центр управління країною, а колишні дружинники – на посадових осіб держави. Серед вищих королівських чиновників особливу роль почали відігравати королівський казначей і капелани, які відали канцелярією.

Місце старого органу племінної демократії – народних зборів – посів уїтанагемот (рада уїтанів, «мудрих»), який складався з представників феодалної знаті. Уїтанагемот не мав чіткої структури і точно окресленої компетенції. До його складу входили король чи королева, діти короля чоловічої статі, єпископи, великі феодали, а з IX ст. – королівські тени, які отримували особисте запрошення короля. До компетенції включалися питання війни і миру, призначення на різні посади, затвердження податків, обговорення законів. Найбільш постійною його функцією була участь у розгляді королем судових справ. Однак королівська влада в IX–X ст. поступово усунула раду знаті від вирішення найважливіших питань соціальної політики, зокрема від участі у розподілі земель.

Місцеве управління. Однією з особливостей державного розвитку феодалної Англії було поєднання сильної королівської влади, централізованого місцевого управління із збереженням органів общинного самоврядування.

Основною територіальною одиницею у англосаксів стали графства, до яких входили сотні. На чолі графства стояв елдормен, який призначався королем зі згоди уїтанів з представників місцевої знаті. В основному його роль полягала в керівництві збройними силами графства. Одночасно в управлінні графством і сотнею усе більше зростає роль особистого представника інтересів короля –

герефи. Герефа – королівський міністеріал – призначався королем зазвичай із середнього прошарку служивої знаті. Як і граф у франків, він міг бути управителем певного округу, міста. В VIII–X ст. герефа поступово набуває широких поліцейських і судових повноважень, одночасно контролюючи своєчасне надходження до казни податків і судових штрафів.

Свої функції елдормен і герефа здійснювали на зборах графства і сотні. Ці установи епохи військової демократії збереглися, але були поставлені під контроль королівських чиновників. Графські й сотенні збори включали усіх вільних землевласників округу, а також старост общин, священиків, виборних сотенних старшин. Збори зберігали своє значення як судові і частково адміністративні органи, які розглядали важливі місцеві справи.

Найнижчою територіальною одиницею у англосаксів була сільська община. Збори, в яких брало участь усе доросле чоловіче населення общини, вирішували господарські питання, розглядали дрібні кримінальні справи і цивільні спори. В поліцейських цілях общини були поділені на десятидворки. Мешканці яких несли колективну відповідальність за злочини, вчинені в межах їх території.

Армія англосаксонських королів складалася з дружин і народного ополчення. Дружинники короля були ядром армії. До ополчення включали усіх вільних громадян, які можуть носити зброю. Кожне графство зобов'язувалося посилати до війська половину включених в ополчення вільних громадян. Друга половина залишалася вдома і обробляла поля. Крім того, на кож ному графстві лежав обов'язок споряджати певну кількість кораблів з екіпажем.

Суд. Вищим судом у державі був суд короля. Він розглядав справи про державну зраду, а також спори з приводу земельних володінь. Збори графства під головуванням елдормена розглядали усі кримінальні і цивільні справи на території графства, крім тих, які належали до виключної компетенції суду короля. Крім того, ці збори розглядали скарги на судові рішення сотень. Поступово в суді

графства, як і в суді сотні, виокремилася колегія з дванадцяти «старших тенів», які нагадують рахін–бургів у франків.

Сеньйоріальна монархія. Суспільний лад. Нормандське завоювання Англії спричинило подальше поглиблення феодалізації англійського суспільства. Значна частина конфіскованої у англосаксонської знаті землі увійшла до королівського домену, а інша була розподілена між нормандськими феодалами. Землю зберегли лише тим представникам англосаксонської знаті, які погодилися служити Вільгельму Завойовнику.

Прагнучи подальшого укріплення своєї влади, Вільгельм в 1085 р. оголосив себе верховним власником усієї землі і став вимагати від усіх вільних землевласників принесення йому присяги на вірність. Право верховної власності короля на землю дозволило йому перерозподіляти ділянки землі, наділяти ними вірних йому феодалів, втручатися в поземельні відносини землевласників. Присяга на вірність зробила феодалів усіх рангів васалами короля, зобов'язаними йому військовою службою і деякими іншими повинностями. Отже, принцип «васал мого васала – не мій васал», характерний для Європейського континенту, в Англії не утвердився. Політика Вільгельма Завойовника сприяла централізації держави навіть в умовах поглиблення в ній феодалізації.

Основою феодального господарства в нормандській Англії став так званий манор, тобто сукупність земельних володінь окремого феодала. Ці володіння були розташовані, як правило, черезсмужно, окремими ділянками серед інших держань. Феодали в Англії не набули тієї самостійності і тих імунітетів, якими вони користувалися на континенті. Вони поділилися на дві основні категорії: безпосередніх васалів короля, якими найчастіше були великі землевласники (графи, барони, верхівка лицарства), і васалів короля другого ступеня (підвасалів), зазвичай середні і дрібні землевласники. Значна частина англійського духовенства володіла землями на тих самих умовах, що й світські феодали (військова повинність на користь короля і податки).

На кінець XI ст. більша частина селян була закабалена. Про це свідчать підсумки перепису, проведеного в 1086 р., який отримав назву «Книга страшного суду» (Domesday Book). Перепис відобразив також нерівномірність і незавершеність процесу феодального закабалення англійського селянства. Найпоширенішою формою феодальної залежності було віланство. Англійські вілани (селяни) перебували у поземельній залежності від своїх лордів, несли на їх користь певні служби й повинності. У подальшому, протягом XII ст., статус віланів дедалі припинювався до становища особисто невольних, спадкових держателів землі від лордів. Близько 1/3 селянства були віднесені в переписі до категорії малоземельних і безземельних бордаріїв та коттаріїв. Невелику частину населення становили вільні селяни і близькі до них за становищем сокмени (мешканці «сок», поселень навколо манору). Ця категорія населення кількісно переважала на території «датського права» і за родом служби наближалася до дрібних феодалів і алодистів.

Вільне селянське населення в XI–XII ст. зазнавало впливу суперечливих чинників. З одного боку, королівська влада усіляко сприяла закабаленню найнижчих категорій вільного селянства, їх перетворенню на віланів, з іншого – розвиток товарно–грошових відносин наприкінці XII ст. викликав зростання прошарку більш заможних селянських держателів. Королівська влада розглядала їх як свого політичного союзника в боротьбі із сепаратизмом великих феодалів і за допомогою своїх судів захищала їх від сваволі лордів. Формально однаковий захист «загальним правом» будь–якого вільного держання (фригольду) – лицарського, міського і селянського – вже наприкінці XII ст. сприяв нівелюванню правових розбіжностей між верхівкою вільного селянства і дрібним лицарством.

Відносна єдність держави, зв'язки з Нормандією сприяли розвитку торгівлі. В XI–XII ст. зростає кількість міст, більша частина яких знаходилася на землях королівського домену і управлялася королівською адміністрацією. Городяни були зацікавлені в сильній центральній владі, яка сприяла розвитку єдиного ринку, в

отриманні від короля підтримки у боротьбі з окремими феодалами. Водночас фінансові претензії корони часто суперечили інтересам міст. В умовах посилення центральної влади англійські міста змушені були купувати королівські хартії, які містили лише деякі торгові привілеї.

Державний устрій. Королівська влада і центральні органи управління. Переважним напрямом розвитку англійської держави з часу нормандського завоювання залишалася державна централізація. В XI – середині XII ст. централізація трималася значною мірою на сеньйоріальних, приватних правах англійських королів, які були сполучним центром усієї феодално–ієрархічної системи. Англійська держава цього періоду становила особливу форму сеньйоріальної монархії, яка вирізнялася відносною централізацією і в якій король був сюзереном усіх феодалів і найбільшим землевласником країни. Судові і фіскальні права корони щодо своїх підданих були водночас правами вищого сеньйора щодо своїх васалів. Вони регламентувалися значною мірою феодалним звичаєм, хоча вже почали виходити за його межі. Наслідком цього були нескінченні в XI–XII ст. заколоти баронів, які звинувачували корону у зловживанні своїми сеньйоріальними правами. Протягом усього XII ст. королі змушені були дарувати баронам і церкві хартії вольностей, які зобов'язували королівську владу керуватися феодалним звичаєм, дотримувати автономії церкви. Однак з другої половини XII ст. у зв'язку з соціально–економічними змінами в Англії дедалі більше посилюються загальнодержавні основи в управлінні. Активізація цього процесу пов'язана в основному з реформами Генріха II (1154–1189 рр.) – судовою, військовою, з реорганізацією управління і фінансів.

Реформи Генріха II були спрямовані на укріплення самих основ королівської влади і одночасне ослаблення політичних позицій великих світських феодалів і церкви. З часу нормандського завоювання влада англійських феодалів–імуністів стосовно середніх і заможних фригольдерів, лицарів вже була обмежена

центральною владою. Королівська влада прагнула тепер обмежити права, які ще збереглися за імуністами в галузі суду і адміністративного управління. Це було зроблено головним чином шляхом реорганізації системи судочинства, закріплення нових форм судової діяльності й процедури. Інші реформи були спрямовані на створення незалежної від феодалних магнатів найманої армії і встановлення нових видів фінансових поборів. Заходи короля Генріха були оформлені серією указів – Великою, Кларендонською (1166 р.) і Нортгемптонською (1176 р.) асизами, асизою «Про озброєння» (1181 р.) та ін.

У боротьбі з політичною автономією церкви і посиленням незалежності церковного землеволодіння Генріх II видав у 1164 р. Кларендонські конституції. За цими конституціями ко роль визнавався верховним апеляційним суддею у справах, розглянутих церковними судами. Без його згоди ні світські феодали, ні чиновники короля не могли бути відлучені від церкви, а заміщення вакантних вищих духовних посад мало проводитися за результатами виборів і зі згоди короля.

Кларендонські конституції були покликані відіграти значну роль в укріпленні королівської влади, але підсильним натиском духовенства Генріх II відступив і відмовився від деяких їх положень.

З середини XII ст. відбувається впорядкування структури й компетенції вищого органу центрального управління – королівської курії. В XI ст. королівська курія поєднувала функції вищого виконавчого, судового і фінансового органів. До її складу зазвичай входили маршал – начальник війська, камерарій – управитель королівського майна, канцлер – особистий секретар короля тощо. Для вирішення найважливіших питань на засідання курії запрошувалися вищі світські й духовні феодали.

У міру посилення королівської влади і ускладнення завдань управління відбувається виділення у складі курії ряду окремих відомств. Палата шахівниці на чолі з казначеєм стає центром фінансового управління. З середини XII ст.

поступово виокремлюються особливе відомство канцлера, а також ряд судових органів. Найважливішим з них був Вищий суд короля на чолі з юстиціарієм. Всередині цього суду поступово виокремився Суд загальних позовів, який міг засідати без участі короля і не повинен був супроводжувати його у виїздах. Наприкінці XII ст. всі ці установи стали самостійними органами.

Місцеве управління. Після нормандського завоювання зберігся поділ країни на графства, сотні й общини. Главами місцевої королівської адміністрації в графствах стали шерифи. Вони наділялися вищою судовою, військовою, фінансовою та поліцейською владою на території графства.

Свої судові й адміністративні функції шерифи здійснювали у тісному взаємозв'язку зі зборами сотень і графств. Ці установи хоча й збереглися, проте поступово втрачали самостійність і все більше перетворювалися на знаряддя центрального уряду і його опору на місцях. Генріх II, вилучивши із судової компетенції зборів більшість цивільних позовів, водночас підвищив їх роль у призначенні осіб, які брали участь у розслідуванні в кримінальних справах (присяжних обвинувачів).

Армія. Посилення королівської влади було неможливим без реорганізації збройних сил країни. До другої половини XII ст. основну частину військових сил становило феодалне ополчення – система озброєних дружин. Вони склалися із загонів лицарів, яких приводили і очолювали барони на умовах обов'язкової служби королю. На практиці, однак, це означало вирішальну роль баронів у королівському війську.

Військова реформа Генріха II дістала вияв насамперед у заміні особистої військової повинності феодалів сплатою «щитових грошей». Цей захід відкривав можливість для короля утримувати наймане лицарське ополчення. Крім того, Генріх II намагався використати у своїх інтересах старе англосаксонське народне ополчення вільних жителів графств, він запровадив військову повинність для усього вільного населення країни. Кожен вільний – феодал, селянин, міський

житель – повинен був мати зброю, яка відповідає його майновому становищу. Маючи своє спорядження, військо разом із тим утримувалося за рахунок державної казни, надходження до якої були значно збільшені. Крім практики стягнення «щитових грошей» з феодалів і талї з міст, поступово утвердився загальнодержавний податок на рухоме майно.

Військові реформи Генріха II дозволили різко збільшити кількість вірних королю військ і підірвати керівництво військом з боку найбільших феодалів.

Суд. Генріх II значно розширив межі королівської юрисдикції за рахунок сеньйоріальної. До компетенції королівських судів включалися майже усі кримінальні злочини і переважна більшість цивільних спорів, пов'язаних із землею. З часу Генріха II в Англії міцно утвердилася система роз'їзних судів – виїзних сесій королівських суддів. Судові об'їзди проводилися в кожному графстві один раз на сім років. При цьому розглядалися всі позови, підсудні короні, здійснювалися арешти злочинців і розслідування зловживань місцевих судів і чиновників. Для розслідування земельних позовів і злочинів в королівських судах Генріхом II була встановлена спеціальна процедура. Такі розслідування мали проводитися роз'їзними суддями або шерифами за допомогою присяжних – дванадцяти лицарів або інших повноправних громадян, які давали присягу як свідки або обвинувачі. Такий порядок розслідування давав можливість для більш об'єктивного вирішення справ порівняно з ордаліями і судовим поєдинком у судах феодалів. Тому дрібні й середні землевласники надавали перевагу зверненню до королівського суду.

Роз'їзні суди перетворилися на ефективний засіб контролю за місцевим управлінням з боку центральних органів, сприяли створенню в Англії єдиної судової системи.

Компетенція судів великих феодалів продовжувала поступи во обмежуватися. Початок такому обмеженню юрисдикції сеньйорів поклав Вільгельм I, утвердивши право королівської влади втручатися у вирішення спорів

між феодалами та їх васалами про вільні держання землі. Васал міг звернутися зі скаргою до короля і отримати від нього наказ про підтвердження свого права на вільне держання. Система королівських судових «наказів про право», яка поступово розвивалася, обмежувала юрисдикцію маноріальних курій за позовами про право власності на землю. Водночас суд феодала розглядав віланські позови усіх видів, оскільки вілани не могли звертатися до королівського суду.

Станово–представницька монархія. Суспільний лад. У XIII ст. розвиток товарно–грошових відносин і внутрішнього ринку продовжував змінювати співвідношення соціальних сил в країні на користь посилення засад централізації та концентрації усієї влади в руках монарха.

Відбувається ослаблення великого феодалного землеволодіння, заснованого на натуральному господарстві. Великі феодали – графи та барони – у пошуках доходів прагнуть до закабалення особисто вільних і проміжних груп селянства, збільшення феодалної ренти, огорожування общинних земель (феодална реакція).

Як безпосередні васали короля барони несли численні фінансові та особисті обов'язки перед сюзереном. У разі злісного невиконання цих обов'язків король міг конфіскувати їх землі.

Імунітетні права великих феодалів протягом XIII ст. були суттєво обмежені королівською владою. Глостерський статут 1278 р. проголосив перевірку імунітетних привілеїв англійських феодалів у судовому порядку. В цілому ж дворянський титул в Англії не супроводжувався формально будь–якими податними і судовими привілеями. Феодали сплачували податі формально нарівні з іншими вільними і були підсудні одним і тим самим судам. Однак політична вага англійського вищого дворянства була значною: воно було обов'язковим учасником роботи вищих дорадчих і деяких інших органів при королі. В XIII ст. великі феодали Англії постійно вели між собою і з королем жорстоку боротьбу за землю і джерела доходів. Старанно оберігаючи залишені за ними імунітети, вони

протягом усього XIII ст. боролися з королівською владою за політичний вплив в країні.

В господарствах середніх і дрібних феодалів – лицарства – ринкові зв'язки підривали кріпосництво і панщинну систему. Натуральні повинності тут швидше замінюються грошовими, відбувається часткове застосування найманої праці. В результаті субінфеодації і дроблення великих бароній кількість середніх і дрібних феодалів збільшується, склавши на кінець XIII ст. не менше 3/4 панівного класу Англії. Ці прошарки феодалів особливо потребували посилення державної централізації, вони об'єднувалися навколо короля.

Розвиток товарно–грошових відносин помітно вплинув на становище селянства. Посилюється його розшарування, зростає кількість особисто вільної селянської верхівки. Селяни–фри–гольдери, які розбагатіли, часто отримують лицарське звання, зближуючись із нижчими прошарками феодалів.

Кріпосне селянство – вілани – в XIII ст. залишалось безправним. Послідовне позбавлення віланів усіх привілеїв «загального права», формально гарантованих усім вільним, отримало назву принципу «виключення віланства». Власником усього майна, яке належало вілану, визнавався поміщик. Водночас юридична теорія і законодавство XIII ст. визнали за віланами право на кримінальний позов у королівському суді навіть проти свого лорда. Цей факт відображав об'єктивні процеси розвитку феодалізму і певні інтереси королівської влади. Ці інтереси вимагали, щоб вілани підлягали загальнодержавному оподаткуванню поряд з вільним населенням, сплачували усі подорожні місцевого значення, талію, податок з рухомого майна. З кінця XIV ст. віланство поступово припиняє існування. Вілани викупувають особисту свободу, зникає панщина, основною формою феодалізму ренти стає грошова.

Серед городян, як і серед інших прошарків населення, в XII–XIV ст. посилилась соціальна диференціація, яка відбувалася паралельно з консолідацією міського прошарку в масштабі усієї країни. Міста Англії, за винятком Лондона,

були невеликими. Міські корпорації, як і місто в цілому, не отримали тут такої самостійності, як на Європейському континенті.

Отже, в Англії кінця XII–XIII ст., як і у Франції, діяли соціально–економічні чинники, які об'єктивно сприяли державній централізації. В Англії, однак, цей процес відбувався швидше завдяки збільшенню прошарку вільного селянства, зближенню в економічному і правовому відношенні лицарства, городян і заможного селянства і, навпаки, через посилення розбіжностей між верхівкою феодалів та іншими їх прошарками. Загальні економічні й політичні інтереси лицарства та усієї фригольдерської маси сприяли встановленню їх політичного союзу. Зростання ж економічної та політичної ролі цих прошарків забезпечило їх політичне визнання та участь у створеному парламенті.

Політика короля Оттона I та утворення Германської імперії

У 843 р. розпалась єдина Франкська держава. Її східна частина (майбутня Німеччина) виокремилася і стала королівством, яке поділялось на чотири фактично самостійні герцогства – Швабію, Баварію, Франконію і Саксонію з Тюрингією. У 911 р. місцева знать обрала королем саксонського герцога Генріха, який зміг згуртувати німецькі племена для спільного захисту від ворогів і приєднав до своїх володінь Лотарингію.

Німецькі землі досить успішно стримували натиск вікінгів. Проте з кінця IX ст. справжнім лихом стали для них набіги мадярів (угорців) з Придунав'я. Рухлива мадярська кіннота блискавично вривалася в Німеччину і безжально знищувала все на своєму шляху. Для захисту від угорців Генріх I створив кінне рицарське військо і побудував численні бурги (фортеці).

Син Генріха I Оттон I продовжив справу батька. У 955 р. поблизу міста Аугсбурга він розбив мадярів. Оттон I став наймогутнішим королем Європи. Він прагнув відродити державу Карла Великого.

Саме в цей час у Римі декілька знатних сімейств збиралися усунути з престолу папу і відверто йому погрожували. Папа звернувся до Оттона за допомогою.

У 962 р. на чолі війська німецький король вирушив в Італію. Дорогою він не зустрів опору і невдовзі увійшов у Рим. Папа коронував Оттона I імператорською короною. Народилась нова, тепер уже Німецька імперія, яку з кінця XII ст. почали називати Священною Римською імперією. Ця держава існувала до 1806 р. Крім Німеччини, вона включала Північну і частково Середню Італію, деякі слов'янські землі, частину Південної Франції, а з XI ст. також Бургундію. Пізніше наступний німецький король – Оттон II – намагався приєднати до імперії південь Італії, але зазнав поразки від арабів і ледве не потрапив у візантійський полон.

Оттон I та його наступники приділяли особливу увагу справам церкви. Вони дарували їй багато земель і численні привілеї. Натомість із вірних собі людей німецькі государі призначали єпископів та абатів. Вище духовенство відбувало на користь короля державну та військову службу. Саме воно приводило до оттонівського війська три чверті важкої кінноти. Церква була поставлена на службу королівській владі й стала її головною опорою. Намагання імператора перетворити церкву на частину державного апарату незабаром викликало незадоволення Папи Римського, котрий вважав, що його влада вища за світську. Могутній Оттон I здійснив новий похід на Рим, усунув папу Іоанна XII і поставив свого ставленника Лева VIII.

Оттон I намагався організувати управління Італією за німецьким зразком: створив розгалужений адміністративний апарат на чолі з канцлером; призначив до міст німецьких комендантів – префектів. Йому вдалося владнати відносини з Візантією, яка мала в Італії свої володіння (Апулію і Калабрію), шляхом одруження свого сина (майбутній імператор Оттон II) з племінницею візантійського імператора Іоанна Цимісхія.

Наприкінці X ст. у Німеччині відбулося короткочасне піднесення культури, відоме під назвою «оттонівське відродження». При дворі Оттона I діяла академія, де збиралися освічені люди.

Там розвивалася літературна діяльність, виготовлялися рукописи, Оттон II був одружений з візантійською принцесою Феофапо, що сприяло посиленню культурних зв'язків з Візантією. Виникли школи, які відвідували як хлопчики, так і дівчатка. Серед учителів особливо вирізнявся вчений монах Герберт. Людина незнатного походження, він здобув чудову освіту, став учителем майбутнього імператора Оттона III, а згодом – Папою Римським Сільвестром.

Кожний новий король вважав за необхідне здійснити похід до Рима, щоб отримати там імператорську корону. Нерідко такі походи перетворювалися на затяжні війни і королям доводилося надовго залишати Німеччину. Імператор Оттон III, коронований у 996 р., вирішив назавжди залишитися в Римі, присвятивши своє життя відродженню Римської імперії, та користувався підтримкою Папи Римського Сільвестра. Проте часті заколоти в Римі змусили його перебраться до Равенни. У 1002 р. він помер від холери.

Наслідками тривалої відсутності в Німеччині імператорів стали зростання незалежності великих феодалів і династичні суперечки. Перемогу здобув герцог Генріх Баварський, котрий коронувався в Аахені як Генріх II (1013–1024 рр.). У перші роки правління він відновив порядок у німецьких володіннях і лише у 1018 р. коронувався у Римі як імператор. Незабаром новий імператор повернувся до Німеччини, а Італією управляли німецькі єпископи в Мілані, Равенні, Аквілеї та ін. Після його смерті у 1024 р. значна частина Італії тимчасово вийшла з-під влади німецьких королів.

Особливої гостроти конфлікт між імперією і папством набув у подіях «боротьби за інвеституру». В ній вирішувалося питання: хто має очолювати християнський світ – імператор чи папа. У 1075 р. Григорій VII підписав декрет, який скасовував світську інвеституру. Ця реформа натрапила на опір з боку

імператора Генріха IV, котрий наступного року на соборі у Вормсі домігся усунення папи. У відповідь Григорій УП на соборі єпископів відлучив імператора від церкви. Цим скористалися незадоволені внутрішньою політикою імператора великі германські феодалі, котрі організували заколоти. Опинившись у скрутній ситуації, Генріх IV змушений був шукати примирення з папою. У січні 1077 р. імператор з'явився перед замком Каносса у Північній Італії, де перебував Григорій УП, і протягом трьох днів босоніж у жебрацькому одязі стояв біля воріт. Папа вибачив супротивника, а Каносса з того часу стала символом найбільшого приниження світської влади перед церковною.

Примирення між папою Григорієм VII та імператором Генріхом IV у Каноссі було короточасним. Зі змінним успіхом боротьба тривала ще багато років. Тільки у 1122 р. у м. Вормсі було укладено угоду. Імператор зберіг контроль над церквою лише в Німеччині. Важливим наслідком цих подій стало послаблення імператорської влади.

На початку XII ст. до складу імперії входила територія сучасних Німеччини, Нідерландів, Бельгії, Чехії, частина Франції (Бургундія) і Швейцарії, Північна і Середня Італія. Це була сукупність окремих територій, які управлялися фактично незалежними світськими та церковними князями. Спадкова монархія в Німеччині не склалася. Королів обирали територіальні князі. Імператор міг змусити князів ще за власного життя обрати королем свого сина, але призначити собі спадкоємця і передати йому трон не мав права. Імператорам усе частіше доводилося просто купувати підтримку князів ціною різних поступок.

У 1137 р. до влади в Німеччині прийшла династія Штауфенів (Гогенштауфенів), найвідомішим представником якої був Фрідріх I Барбаросса (1152–1190 рр.), котрий докладав колосальних зусиль, щоб підпорядкувати Італію своїй владі, здійснивши шість італійських походів. Його намірам сприяла боротьба між окремими угруповуваннями в Римі, які сподівалися зробити папою свого ставленника. У 1153 р. папа Євген III звернувся за допомогою до Фрідріха

Барбаросси, який погодився допомогти за умови його подальшої коронації. Наступного року він здійснив перший успішний італійський похід і коронувався на імператора. Проте незабаром виникли суперечки з папським легатом, що призвело у 1158 р. до другого італійського походу, внаслідок якого автономні італійські міста–держави втратили свій статус і стали імперськими володіннями. Це спричинило незадоволення місцевих жителів, котрі утворили опозиційні імператору Веронський та Ломбардійський союзи. Об'єднавшись, жителі італійських міст вигнали німецькі гарнізони та відновили вільні права міст–держав. Після невдалих спроб імператора укласти сепаратний мир з Ломбардійським союзом його війська зазнали нищівної поразки від італійців у 1176 р. у битві під Леньяно. Фрідріх Барбаросса змушений був визнати незалежність італійських міст і примиритися з папою.

Новий конфлікт з папою Урбаном III розгорівся, коли під час шостого італійського походу 1184–1186 рр. Фрідріх Барбаросса одружив свого сина Генріха на Констанції Сицилійській і Сицилійське королівство, яке було васалом папи, перейшло до династії Гогенштауфенів. Імператор Генріх VI (1190–1197 рр.) зумів перемогти опонентів у боротьбі за сицилійську корону й утвердитися у Південній Італії, чим значно розширив територію імперії і вона досягла найбільшої могутності (васалом Генріха VI став англійський король Річард Левове Серце, захоплений у полон після повернення з хрестового походу і викуплений за величезні кошти).

Генріх VI помер у 32 роки, залишивши 3–річного сина Фрідріха, регентшею при якому була Констанція Сицилійська. Після її смерті майбутнього імператора виховував папа Іннокентій III, котрий намагався встановити папську владу над усім християнським світом і використовував для цього весь свій дипломатичний талант. Проте більшість німецьких князів, котрі підтримували Гогенштауфенів, обрали королем дядька Фрідріха Філіппа Швабського, а прихильники Бельфів – Оттона IV. Після загибелі Філіппа Оттон був коронований у Римі, пообіцявши

Іннокентію III не захоплювати папські володіння в Італії. Після порушення обіцянки Оттона IV негайно відлученими від церкви і позбавили імператорського сану. У 1210 р. німецьким королем було проголошено Фрідріха II Гогенштауфена (1210–1260 рр.), підтримку якому надав французький король Філіпп II Август, сподіваючись отримати союзника у боротьбі з Англією, на боці якої був Оттон IV. На бік Фрідріха II перейшли південні німецькі світські та церковні феодали.

Після невдалої для англійців та їхнього союзника Оттона IV битви під Бувіком у 1214 р. Фрідріх II остаточно утвердився в Німеччині й був удруге коронований в Аахені, а у 1220 р. папа Гоннорій III проголосив його імператором Священної Римської імперії. Центром політичної діяльності новий імператор обрав не Німеччину, а Італію та Сицилію і спочатку намагався підтримувати дружні відносини з римськими папами, обіцяючи їм поширювати християнство і боротися з єретиками. Саме тому він погодився у 1227 р. організувати хрестовий похід, який перервав у зв'язку з хворобою. Папа Григорій IX, не вдаючись у деталі невдачі, відлучив імператора від церкви, що спричинило новий конфлікт між світською і церковною владою. Наступного року Фрідріх II із незначними силами здійснив хрестовий похід, звільнив Єрусалим і уклав мир з єгипетським султаном. Папа оголосив похід піратським, а мир з єгипетським султаном нечестивим і підбурив сицилійців до прямого виступу проти імператора, який підтримали і північноіталійські міста, незадоволені обмеженням імператором своїх привілеїв, які відновили Ломбардійський союз. У 1230 р. Фрідріх II відновив свою владу на Сицилії й уклав з папою Цепранський мир, який скасував його відлучення від церкви, а папа натомість отримав особливі церковні права на Сицилії.

Проте мирні відносини з церквою тривали недовго. У 1236 р. Фрідріх II за підтримки німецьких князів вирішив покінчити з Ломбардійським союзом. У битві під Кортенуова у 1237 р. королівські війська здобули перемогу, але змушені були відступити від м. Брешия, яке витримало облогу протягом 3 місяців. Ломбардійські міста відкрито підтримував папа Григорій IX. Конфлікт з останнім поглибився

після того, як Фрідріх II призначив свого позашлюбного сина Енціо королем Сардинії, яка вважалася васалом пали. У 1239 р. Фрідріха II знову відлучили від церкви і папа закликав до непокори імператору. Фрідріх II звернувся до світських правителів християнського світу за підтримкою, переконуючи їх у тому, що папа намагається підпорядкувати собі світську владу. Імператорські війська підійшли до Рима, проте Григорій IX несподівано помер і нового папу обрали лише через півтора року.

Новий папа Іннокентій IV зайняв до імператора ще жорсткішу позицію і скликав у 1245 р. собор у Ліоні, на якому майже одногосно знову відлучили Фрідріха II від церкви і нарекли єретиком. Активізувалася опозиція і серед світських князів, які обрали так званих антикоролів – ландграфа Тюрингії Генріха Распе і графа Вільгельма Голландського. Непокірний імператор готувався до походу на Ліон і до боротьби з князями–відступниками, проте у 1250 р. несподівано помер.

У Німеччині розпочався період князівських міжусобиць. У 1268 р. останній представник династії Гогенштауфенів Конрадин програв битву французам за Сицилію і був страчений у Неаполі. Період найбільшого піднесення Священної Римської імперії залишився позаду. У XIV ст. імператорський титул став титулом лише німецьких королів, а в наступному столітті змінилася і назва держави німецьких імператорів, яка почала називатися Священною Римською імперією німецької (германської) нації.

Питання для самоконтролю

1. Окреслити політичні та економічні ознаки кризи рабовласницького ладу і зародження елементів феодалізму в Римській імперії.
2. Визначити фундаментальні основи зародження і розвитку середньовічних міст в Європі.

3. Скласти хронологію формування правових основ станового ладу XI–XIII ст. у Франції.

4. Англосаксонське і нормандське завоюваннями Британії як державотворчий фактор.

5. Проаналізувати реформи германських імператорів.

Список електронних посилань до лекції 1

Питання 1 <http://history.vn.ua/book/middle.html/> (дата звернення 27.02.2017)

Питання 2 <http://ua-referat.com> (дата звернення 27.02.2017)

Питання 3 http://studies.in.ua/dpzk_seminar/4066-osoblivost-derzhavnogo-rozvitku-anglyi-v-perod-rannogo-feodalizmu.html (дата звернення 27.02.2017)

Питання 4 <http://westudents.com.ua/glavy/27922-svyaschenna-rimska-mpereya.html> (дата звернення 27.02.2017)

Питання 5 http://pidruchniki.com/1842112060170/ekonomika/serednovichni_mista_remesla_tsehi (дата звернення 27.02.2017)

Питання 6 <http://ua-referat.com> (дата звернення 27.02.2017)

ТЕМА 4 ЄВРОПА В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Лекція 2 Європа в період розвинутого феодалізму (XI–XV ст.):

середньовічні міста

План

1. Середньовічні міста. Ремесла. Цехи.
2. Містоутворюючі підприємства в епоху Середньовіччя.
3. Влада і торгівля у середньовічних містах.
4. Утворення грошового ринку у середньовічних містах.

Середньовічні міста. Ремесла. Цехи

У країнах Західної Європи найдавніші міста виникли за часів Стародавнього Риму. Міста виникали скрізь, куди доходила влада Риму, там, де довгий час стояли його легіони. Пізніше міста стали виникати біля стін великих замків, монастирів, які давали населенню захист від небезпеки, а також на перехресті торгових шляхів, над великими річками, біля копалень, на узбережжі морів тощо.

Утворення середньовічного міста визначалося суспільним прогресом, насамперед прогресом аграрного виробництва та ремісництва. Особливе значення мав розвиток товарного виробництва, що диктувало необхідність розвитку торгівлі, створення ринкових зон – базарів, ярмарків, складів, ремісничих майстерень тощо.

Становлення міст середньовічної Європи розпочалося в XI ст. і йшло двома шляхами – відродженням старих, насамперед античних та будівництвом нових. До перших відносились такі міста як Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон. Нові міста, як правило на старих поселеннях, найраніше сформувалися в Італії – Венеція, Піза, Флоренція, Неаполь, Брі, Амальфа, на півдні Франції (X ст.) – Марсель, Арль, Монпельє, Тулуза та ін. та в Німеччині – Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург.

Виникнення їх саме у цих регіонах диктувалося впливом античної міської традиції та розвитком торговельних зв'язків із більш розвинутими на той час Візантією та країнами Сходу. З кінця XI ст. зростанню і процвітанню західноєвропейських міст сприяли хрестові походи. Особливо успішно розвивалися середземноморські міста – центри левантійської (східної) торгівлі.

Місто від інших поселень відрізнялося присутністю торгу (ринок). Торги відбувалися на ринковій площі міста, як правило, щотижня, а великі торги – кілька разів на рік. Дня ведення торгових справ у центрі міста будувався адміністративний осередок – ратуша. Від ринкової площі розходилися головні дороги, між якими будувалися житлові будинки, постійні двори, ремісничі майстерні. Тут жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі). Значна частина міського населення була зайнята в сільськогосподарському виробництві.

Середньовічні міста Західної Європи забудовувалися стихійно, вулиці були вузькими і кривими, мешканці не мали уявлення про каналізацію і водогін. Внаслідок жакливої антисанітарії та перенаселення нерідко спалахували епідемії.

Власник землі, на якій стояло місто, був його сеньйором. У його руках були суд, гроші, він присвоював значну частину міських доходів. Сеньйор надавав міським жителям деякі права та виконував певні обов'язки: встановлював митні збори, дні торгу, шляхи проїзду купецьких караванів, організовував захист міста та його жителів від нападу грабіжників. Прагнення сеньйора отримати з міста якомога більше прибутків привело до комунальних революцій. Розпочавшись із боротьби за зменшення поборів і торгіві привілеї, вона переросла в боротьбу за міське самоврядування й правову організацію. Міські жителі добилися звільнення від кріпосницької залежності, а міста отримали повне або часткове самоврядування. Нерідко міські вольності й привілеї викупувалися у феодалів за гроші.

У Північній і Середній Італії, південній Франції в IX–XII ст. внаслідок комунальних рухів утворилися міста–комуні, прикладом яких були Ам'єн, Сен–Кантен, Суассон, Марсель, Монпельє, Тулуза (Південна Франція), Гент, Брюгге, Іпр, Дує, Сент–Омер, Аррас (Північна Франція і Фландрія).

Міста–комуні мали:

1) виборних радників, мерів (бургомістрів), інших посадових осіб, які становили малу раду міста (12–24 особи), що була законодавчим та виконавчим органом міста;

2) власні правні кодекси (наприклад, у містах Німеччини такими були «Саксонське дзеркало», «Швабське дзеркало», «Магдебурзьке право»), суд з обраними міщанством присяжними суддями, фінанси, податковий кодекс, ополчення. Міське право охоплювало регулювання торгівлі, мореплавства, діяльності ремісників та їх корпорацій, розділи про права бюргерів, про умови найму, кредиту, оренди, побутові розпорядження;

3) право на оголошення війни і на укладення миру, вступу в дипломатичні відносини. Місто–комуна виплачувало сеньйору невеликий щорічний внесок.

Деякі з комун, зокрема в Італії стали майже містами–державами (Генуя, Венеція, Флоренція, Лукка, Равенна, Болонья) і своєрідними колективними сеньйорами – їх влада поширювалася на сільські поселення і дрібні міста в радіусі десятків кілометрів.

Подібно до міст–комун Італії у Німеччині були імператорські міста (підлягали безпосередньо імператору). Насправді вони були міськими республіками (Любек, Гамбург, Бремен, Нюрнберг, Магдебург, Франкфурт–на–Майні, Аугсбург).

У значно гіршому становищі були міста в країнах з відносно сильною централізованою владою. Виборні органи міста діяли під жорстким контролем королівських чиновників і мали надто обмежені свободи – скасування необґрунтованих податків, обмеження в успадкуванні майна та деякі інші. Це було

характерно для Парижу, Орлеану, Нанта (Франція); Лондона, Лінкольна, Оксфорда, Кембриджа, Глостера (Англія). Більшість європейських міст у XI–XV ст. отримали лише часткові привілеї, але й вони сприяли їхньому розвитку. Жителів міст, як правило, звільняли від особистої залежності.

Комунальні революції зумовили формування керівної ролі міста над сільською місцевістю, яка встановлювалася за допомогою ринків, що вийшли з-під контролю феодалів. Через ринки відбувалося підвищення економічного та політичного статусу міських прошарків, особливо купецтва. Купці, які появилися у західноєвропейських містах в XI–XII ст., ставали найбільш активною й могутньою групою міського населення.

Найбільша кількість міст в добу середньовіччя в Західній Європі виникло на рубежі XIII–XIV ст. – більше 200. В основному це були малі (1–2 тис. осіб) та середні (3–5 тис.) міста з розвинутими ремеслами, торгівлею, з муніципальною системою. Великих (9–10 тис.) було набагато менше. Міст із населенням 20–40 тис. в Західній Європі налічувалося близько 100 (Любек, Кельн, Мец, Лондон, Рим та ін.), з населенням 50–80 тис. осіб одиниці (Константинополь, Париж, Мілан, Кордова, Севілья, Флоренція) Найбільше місто Європи XIV ст. – Венеція – налічувало 100 тис. жителів.

Доступ до середньовікових міст був широко відкритий для нових громадян. Хто проживав у місті рік і один день, міг розраховувати на охорону з боку міської влади. Економічно розвинені міста Італії, Німеччини, Франції та Англії в XI–XIII ст. досягли значного розквіту.

У XIV–XV ст. зростання великих міст уповільнююся. Розвиток великих міст вів до посилення їхньої спеціалізації в торгівлі (Гамбург, Любек, Брюгге, Марсель, Бордо, Лувр, Портсмут, Брістоль) або в ремісничому виробництві (Ам'єн, Іпр, Гент, Нюрнберг, Аугсбург, Ульм, Йорк). Окремі міста поєднували обидві функції (Париж, Лондон).

У XIII–XIV ст. міста стали осередками промисловості. Було досягнуто високого для свого часу поділу праці ремісників: у Парижі було до 300 спеціальностей, із них 22 види металообробних ремесел, і не менш як 10–15 – у дрібних містах (переважно виробництво товарів повсякденного попиту). Найбільш поширеними галузями міського ремесла були текстильне виробництво та виплавка і обробка металів. В текстилі домінувало виготовлення сукна і грубих вовняних тканин. Текстильне виробництво у містах Південно–Західної Європи, особливо у Фландрії і Північній Італії, завдяки випуску дорогих тканин, тонкого сукна, шовку, оксамиту сягнуло майже індустріальних масштабів. Основними центрами вовняного виробництва були Фландрія і Флоренція. Шовківництво, запозичене в країнах Сходу, розвивалося на півночі Італії та в деяких містах Франції (Ліон).

Значного розвитку досягло виробництво зброї. Безперервні війни вимагали великої кількості зброї і металевих обладунків (кольчуг, панцирів, щитів, шоломів). Попит на метал зумовив прискорений розвиток гірничої справи та металургії. Найбільш відомими були альпійські, чеські, рейнські, французькі, англійські й шведські копальні залізної руди. Відбувся перехід від відкритих горнів до закритих печей, які забезпечували високий температурний режим і дозволяли виготовляти залізо із тугоплавких руд. У XV ст. доменні печі мала більшість західноєвропейських країн. Індустріального масштабу металообробка досягла в німецьких містах, більшість металу яких ішла на виготовлення зброї. Ремісник був виключно товаровиробником, вів своє дрібне, просте господарство без застосування найманої праці.

Значні прибутки державі приносили соляні копальні, які були її власністю.

Однак найбільшим досягненням в індустріальній сфері було винайдення пороху і вогнепальної зброї. Перші гармати з'явилися вже на початку XIV ст., пізніше – ручна вогнепальна зброя. Наприкінці XV ст. в італійському місті Пістоне було винайдено курок, тому склалася думка, що саме цьому місту зобов'язаний своєю назвою пістолет.

Надзвичайного розвитку набуває будівництво кам'яних споруд (церкви, замки, міські стіни, будівлі, мости), що викликало необхідність становлення нових і розширення традиційних ремесел, виготовлення допоміжних матеріалів (цвяхів, замків, скла). Мистецтво будувати перетворювалось на науку. Архітектори, які будували знамениті кафедральні собори, що потребувало складних розрахунків, домагалися присвоєння вчених ступенів – майстрів кам'яного будівництва.

Розвиток торгівлі активізував суднобудування. На півночі Західної Європи споруджували кораблі для перевезення зерна, лісу. У XII–XIII ст. почалося будівництво кораблі підвищеної вантажності. У Венеції будували торгові кораблі водотоннажністю до 200 т.

У період середньовіччя вищим досягненням технічного прогресу було застосування водяних млинів у багатьох видах виробництва – сукна, обробці шкіри, пивоварінні, у виплавці металу, борошномельній справі тощо.

Характерною рисою середньовічного ремесла була його цехова організація об'єднання ремісників однієї чи кількох професій у межах міста в спиши – цехи, гільдії, братства. Цехи в Західній Європі виникли майже одночасно з містами: в Італії – в X ст., у Франції на рубежі XI–XII ст., в Англії і Німеччині – у XIII ст. У XIV ст. в Парижі було 350, у Лондоні – 60, у Кельні – 50 цехів.

Основними причинами виникнення цехів були:

1. необхідність згуртування проти об'єданого розбійницького дворянства;
2. потреба ремісників у спільних ринкових приміщеннях (ремісники були одночасно й купцями);
3. необхідність об'єднання зусиль проти стихійних лих (пожежа, наводок тощо);
4. зростання конкуренції з боку сільських ремісників.

Цехи не були виробничим об'єднанням, кожний ремісник працював у власній майстерні, зі своїми інструментами та сировиною. Ремесла передавалися спадково і були сімейною таємницею. У майстерні майже не було поділу праці,

він визначався ступенем кваліфікації. Позацехову діяльність у більшості міст переслідували.

Цехи насамперед були об'єднаннями економічного характеру, які виконували завдання організації виробництва і збуту продукції, а також охорони економічних інтересів ремісників. Ремісничі цехи вели боротьбу за встановлення так званого цехового примусу, тобто визнання за їх членами монопольного права на виготовлення і збут певного виду ремісничих виробів у межах міста або його округи, що зумовлювалося в основному вузькістю ринку, обмеженістю попиту на ремісничі вироби. У цеховому ремеслі не було поділу праці всередині окремих майстерень: кожен ремісник виготовляв свою продукцію від початку до кінця.

Ремісничі цехи створювалися на корпоративних засадах, тому володіли сумою прав і привілеїв, закріплених у відповідних документах: пожалуваннях, постановах міських властей, статутах. Внутрішні правила цехів були спрямовані на підтримання економічної рівності серед їх членів шляхом недопущення збідніння окремих майстрів. На запобігання крайньому збіднінню членів цеху був спрямований механізм взаємодопомоги.

Цехові статuti, щоб не загрозувати нормальній роботі інших майстрів, передбачали жорстку регламентацію цехової діяльності і встановлював контроль за:

1. тривалістю робочого дня;
2. обсягом робіт;
3. цінами на продукцію;
4. кількістю підмайстрів та учнів, їх розміром плати та термінами учнівства;
5. кількістю сировини, що закуповувалася;
6. недопущення будь-якого прогресу техніки чи зміни технологічного процесу;
7. заборона роботи при штучному освітленні тощо.

Саме завдяки такій регламентації зберігався дрібний характер виробництва.

Цех був військовою організацією, що брала участь в охороні й обороні міста, виступаючи окремою бойовою одиницею міського ополчення. Він мав свою

церкву, каплицю чи ікону в церкві, свої свята, святих, будучи і також своєрідною релігійною організацією. Кожне ремісниче об'єднання мало свою атрибутику й символіку: емблеми із зображеннями знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи й гроші.

Соціальна структура середньовічного ремісничого цеху характеризувалася феодальною ієрархічністю. На чолі об'єднання цехів стояв цехмістер, а керували його справами виборні посадові особи. Основною виробничою ланкою була майстерня, яка, як правило, належала майстру. Кожен майстер міг мати 1–3 підмайстрів, що працювали за плату, і 3–4 учнів, які навчалися від 3 до 7 років. Кожна соціально–вікова група (учні – підмайстри – майстри) мала свої чітко визначені права і обов'язки, а також юридичний статус, зафіксовані в цеховому статуті. Повноправними членами цехів офіційно вважалися лише майстри. Підмайстер міг стати майстром, склавши іспит, – подавши шедевр (взірець певного виробу), заплативши високий вступний внесок та влаштувавши вечірку для членів цеху. У деяких цехах кількість майстрів була обмеженою, і стати майстром підмайстер міг лише після смерті одного з членів цеху.

Цехова організація тривалий час була економічно–раціональною і мала прогресивне значення в розвитку середньовічної промисловості. Вона сприяла виробництву високоякісної продукції, вихованню ремісничої молоді. Згодом цехи стали стримувати розвиток продуктивних сил. Утруднювався вступ до цехів нових членів, для чого збільшували терміни учнівства, а від членів вимагали «чистоти походження». Прагнення цехів зберегти дрібне виробництво, поставити всіх в однакові умови гальмувало технічний прогрес. Суворі регламентація виробництва і збуту призвела до застою у розвитку науки, техніки і, як наслідок, до занепаду промисловості.

Варто відзначити певні особливості цехової організації ремісництва в Італії.

Основні відмінності розвитку цехів в Італії такі:

1) існування, на відміну від цехової ієрархії Європи, двох ступенів: майстер, учень;

2) наявність колективних членів, які представляли різні соціальні групи з неоднаковими правами. Вища категорія цеху (володарі основного капіталу і виробники) були старшими членами цеху, нижчі, підлеглі категорії – молодшими. Така структура свідчила про більш ефективний поділ праці, ніж звичайні цехові системи;

3) відсутність цехової монополії – виробник не обов'язково входив до цеху;

4) відсутність розмежування на купецькі гільдії й ремісничі цехи. Провідні члени цехів виступали організаторами як торгівлі, так і виробництва.

Така організація цехів сприяла більш вільному розвитку виробничого процесу і торгівлі, підвищенню продуктивності праці й загальному розвитку економіки. Саме тому Італія стала найбільш передовою країною Західної Європи XIV ст., а її міста – значними осередками культури епохи Відродження.

Отже, XI–XV ст. – це важливий етап у розвитку західноєвропейського регіону. У цей період формувалася і вдосконалювалася феодальна структура, спостерігався прогрес в аграрному секторі економіки. Великих успіхів досягли міста, які ставали динамічними центрами народного господарства. У XIV–XV ст. в Європі виникає нова, вища форма виробництва – мануфактура, яка стала основою зародження капіталістичного виробництва.

Містоутворюючі підприємства в епоху Середньовіччя

Ремісниче виробництво, яке становило основу міського виробництва, мало особливу форму організації на перших етапах розвиненого феодалізму – цехи, або ремісничі гільдії. У Візантії ремісничі об'єднання – корпорації або Кінон – істотно відрізнялися від західноєвропейських. Кінон була слабкою, нечисленною, нестабільною ремісничою організацією.

Цех або гільдія спочатку були організацією дрібних міських ремісників, причому гільдія частіше була організацією купецької. Над цеховим виробництвом існував жорсткий контроль, також як і над продажем ремісничих виробів. На чолі цеху стояв майстер. Як правило, цей майстер–ремісник працював у своїй майстерні. Йому допомагали один або два підмайстри і кілька учнів. У перший період існування цехів підмайстер і учень мали перспективу з часом стати майстром, відучившись покладений термін і придбавши певну кваліфікацію. Така організація ремесла була характерна практично для всіх країн Західної Європи і носила примусово–обов’язковий характер. У науці існує спеціальне поняття «цехове примус». Це була сувора цехова регламентація виробництва. Визначалося абсолютно все: сорт матеріалу, який вживався в майстерні, його ширина, довжина, нитки, з яких ткали ту або іншу тканину, інструменти, якими працювали майстер і його помічники, число підмайстрів і учнів, кількість верстатів, тривалість робочого дня. І у всіх цих питаннях майстер ніколи не міг вчинити на свій розсуд – йому погрожували або закриттям майстерні, або величезним штрафом. Тому він був змушений підкорятися суворій регламентації.

На перших порах цехова регламентація мала певні позитивні моменти, забезпечуючи практично кожному реміснику збут його товару. Виправдувала себе аж до XIV ст., Жорстка цехова регламентація надалі стає серйозною перешкодою для розвитку виробництва.

Цех відігравав найважливішу роль в житті городян не тільки як структура виробництва. Йому відводилося найважливіше значення у всіх сферах життя ремісників, що належали до того йди іншому цеху. У кожного цеху були свої свята, своя атрибутика, одяг, фасон капелюхи і т.п. Цехи мали свого святого заступника, день якого обов’язково святкувався. Цехи будували церкви або каплиці. Цех також був військовою структурою, що поставляла воїнів–ремісників

королю або сеньярам. Таким чином, цех являв собою дуже складну систему – виробничу, жізнеопределяющую, духовно–релігійну, культурну, військову і т.д.

Комунальне рух, що призвело до міської незалежності, послужило причиною ще одного явища – складання міського патриціату, якого не було на ранній стадії розвитку середньовічного міста. Суд, фінанси, міська адміністрація починають поступово зосереджуватися в руках патриціату. У результаті в XIII–XV ст. майже у всіх країнах Західної Європи розгортається боротьба вже всередині міста – боротьба городян з континенту. Незважаючи на деякі особливості в різних містах Західної Європи ця боротьба закінчується перемогою багатих ремісників і торгових верств міста, які встановлюють міське олігархічне управління, практично зливається з міським континенту. Олігархічне управління діє в інтересах багатих городян.

У XIV–XV ст. спостерігається процес «трансформації цехів», або «цехова трансформація», яка призводить до появи багатих, або старших цехів і бідних, або молодших цехів. Молодші цехи, в результаті конкурентної боротьби з багатими старшими цехами, поступово розоряються, і члени молодших цехів поступово перетворюються в найманих робітників – прототип майбутнього передпролетаріату і пролетаріату, який складеться два століття по тому.

У цей історичний період змінюється ситуація в самому цеху. Раніше учень чи підмайстер міг сподіватися з часом стати майстром. У XIV–XV ст. підмайстри та учні таку надію втратили. У цей час майстром міг стати або родич майстра, або підмайстер ціною чималих зусиль (подарунків майстру і т.п.), але і це було рідкісним явищем. Все більше і більше з плином часу підмайстри та учні потрапляли в число експлуатованих. Відучившись 12 років (тобто вже будучи практично майстром) учень, як і раніше залишався учнем без будь–якої надії на просування по професійній і соціальній драбині. Виходило так, що реально майстер експлуатував працю не учня, не підмайстри, а вже висококваліфікованого працівника. Робочий день для підмайстри в XIV ст. був довгим – від 14 до

18 годин. Майстер ставав ніби втіленням цеху, і саме в цей період починається процес, який отримав в історичній науці назву «замикання цехів»: учні та підмайстри остаточно втрачали можливість підвищити свій професійний і соціальний статус і все більше і більше перетворювались в найманих робітників.

На втрату свого майбутнього підмайстри та учні відповіли створенням своїх товариств – братств, які почали боротися проти майстрів. Незабаром міське населення від бойкоту і страйків перейшло до повстань проти міських олігархів.

Соціальна боротьба, що розгорнулася в місті, пройшла три етапи. Перший етап – комунальний рух, другий етап – боротьба з патриціатом, і третій – боротьба міського ремісничого плебейства проти багатих майстрів і купців, що злилися з патриціатом, і проти міської олігархії.

Протягом XI–XV ст. в містах Західної Європи складається новий стан: середньовічне стан городян. Воно було пов'язане з торговим і ремісничим виробництвом, з власністю. Це стан в політико–правовому відношенні користувалося безумовними привілеями і вольностями, які становили статус повноправного городянина. У XIV–XV ст. жителі міста стали називатися бюргерами. Від цього слова в подальшому частину міського населення, який досяг успіху в товарному виробництві, отримує назву "буржуазія".

З зростанням міст зростає ремісниче виробництво, зростає і торгівля. Місто і виник навколо нього ринок стають основою для утворення єдиного внутрішнього ринку. Вже в XIII–XV ст. складаються два найбільших центру міжнародної торгівлі. Перший центр – Середземномор'я, з яким було пов'язано купецтво романізованих регіонів Європи, давав вихід на Візантію і далі на Схід. Другий центр міжнародної та особливо загальної західноєвропейської торгівлі склався на півночі – регіони Балтійського і Північного морів. До цього торговельного регіону примикала також Північно–західна Русь: Новгород, Псков, Полоцьк та ін міста. Північна торгівля йшла за знаменитим «Янтарному шляху», який отримав свою

назву від бурштину Балтійського моря. Цей шлях стає головним торговельним нервом Західної Європи.

У цей же час починають складатися найбільші торговельні купецькі компанії, які були важливі не тільки для самої торгівлі та освіти торгового капіталу, а й грали величезну роль у політичних колізіях Західної Європи, будучи осередком її багатства і тим самим визначаючи її політичне життя. Найвідомішою з них була компанія, створена купцями німецьких земель – Ганза, або Ганзейського торгового суспільства. У Ганзу входили купці Новгороду і Пскова. Ганза активно втручалася в політичні колізії Західної Європи.

У XII–XIII ст. виникає ще одне нове явище – ярмарки, як великі центри оптової торгівлі. Найбільш великим ярмарковим центром у той час була Шампань. У XIV–XV ст. центр ярмаркової торгівлі в Європі зміщується на північ. Головним центром ярмаркової торгівлі стає м. Брюгге у Фландрії. Уже той рівень торгового капіталу, який оформився до XV ст., привів до появи сфери грошових і кредитних операцій. Виникають банки. Перші банки з'явилися в містах Північної Італії, в Ломбардії. Потім вони починають відкриватися в багатьох містах Західної Європи.

Отже, до XIV ст. оформляється торговий купецький капітал, як попередній капіталістичному капіталу. Одночасно з оформленням торгового капіталу виникають елементи капіталістичного виробництва – різні форми і типи мануфактур. Поряд з цехом з'являються новий тип виробництва – мануфактури, але мануфактури поки ще не капіталістичні. Мануфактура – це більший тип виробництва, ніж цех, що включає в себе більше число працівників, значне технічне оснащення і т.д. Мануфактурою, як правило, керував не одна людина, а рада. Мануфактура звільнялася від жорсткої регламентації – вона вже більш вільна у виборі матеріалу, кількості верстатів, в самому виробництві.

У XIV–XV ст., Якщо ще не можна говорити про складання капіталізму, то можна цілком виразно говорити про кризу вотчинної, класичної феодальної системи. Про це свідчать зміни, що відбувалися не тільки в місті, а й у сфері

сільського господарства – втягування феодального і селянського господарства в торгово–грошові відносини.

Середньовічні міста, як один з головних життєвих нервів феодалізаційних процесів Західної Європи, протягом IX–XV ст. стають центрами ремесла, торгівлі, розвитку товарного виробництва і появи елементів капіталізації. Місто починає робити все більш істотний вплив на всі сфери розвитку феодальної держави. Місто міцно стає не тільки центром виробництва, але і центром культури Середньовіччя. Саме в ньому, поряд з могутнім виробничим потенціалом і матеріальними багатствами, накопичується і культурний потенціал.

Влада і торгівля у середньовічних містах

Середньовічні міста виникали завжди на землі феодала і тому неминуче повинні були підкорятися феодальному сеньйорові, в руках якого спочатку була зосереджена вся влада в місті. Феодал був зацікавлений у виникненні міста на своїй землі, так як промисли і торгівля приносили йому додатковий дохід.

За прагнення феодалів отримати якомога більше доходів неминуче призводило до боротьби між містом і його сеньйором. Феодали вдавалися до прямого насильства, що викликає опір з боку городян і їх боротьбу за звільнення від феодального гніту. Від результату цієї боротьби залежало політичний устрій, що отримував місто, і ступінь його незалежності по відношенню до феодального сеньйору.

Втікачі від своїх сеньйорів селяни, які селилися в виникали містах, приносили з собою з села звичаї і навички існував там общинного устрою. Стрій громади–марки, змінений відповідно до умов міського розвитку, зіграв дуже велику роль в організації міського самоврядування в середні століття.

Боротьба між сеньйорами і городянами, в процесі якої виникало і складалося міське самоврядування, протікала у різних країнах Європи по–різному, в залежності від умов їх історичного розвитку. В Італії, наприклад, де міста рано

досягли значного економічного розквіту, городяни добилися великої самостійності вже в XI–XII ст. Багато міст Північної і Середньої Італії підпорядкували собі значні області навколо міста і стали містами–державами. Це були міські республіки – Венеція, Генуя, Піза, Флоренція, Мілан і ін

Подібне становище мало місце і в Німеччині, де так звані імперські міста починаючи з XII, а особливо в XIII ст., Підкоряючись формально імператору, наділі були незалежними міськими республіками. Вони мали право самостійно оголошувати війну, укласти мир, чеканити свою монету і т.д. Такими містами були Любек, Гамбург, Бремен, Нюрнберг, Аугсбург, Франкфурт–на–Майні та інші.

Багато міст Північної Франції – Ам'єн, Сен–Кантен, Бове, Лан і ін – в результаті наполегливої і запеклої боротьби зі своїми феодалними сеньйорами, яка приймала нерідко характер кривавих збройних сутичок, точно так само домоглися права самоврядування і могли вибирати зі свого середовища міська рада та посадових осіб, починаючи з голови міської ради. У Франції і в Англії голова міської ради називався мером, а в Німеччині – бургомістром. Самоврядні міста (комуни) мали власний суд, військове ополчення, фінанси та право самооподаткування.

У той же час вони звільнялися від виконання звичайних сеньйоріальних повинностей – панщини і оброку і від різних платежів. Обов'язки міст–комун по відношенню до феодалного сеньйору обмежувалися зазвичай лише щорічною сплатою певної, порівняно невисокою грошової ренти і посилкою на допомогу сеньйору в разі війни невеликого військового загону.

На Русі в XI ст. з розвитком міст посилювалося значення вічових зборів. Городяни, як і в Західній Європі, вели боротьбу за міські вольності. Своєрідний політичний будів склався у Новгороді Великому. Він представляв собою феодалну республіку, але великі політичну силу там мало торгово промислове населення.

Ступінь самостійності в міському самоврядуванні, досягнута містами, була неоднакова і залежала від конкретних історичних умов. Нерідко містам вдавалося отримати права самоврядування шляхом сплати сеньйору великої суми грошей. Таким шляхом отримали звільнення з–під опіки сеньйора і впали комунами багато багаті міста Південної Франції, Італії та ін.

Часто великі міста, особливо міста, які стояли на королівській землі, не отримували прав самоврядування, але користувалися поруч привілеї і вольностей, в тому числі і правом мати виборні органи міського управління, що діяли, проте, спільно з призначається королем чиновником або іншим представником сеньйора. Такі неповні права самоврядування мали Париж і багато інших міст Франції, наприклад Орлеан, Бурж, Лоріс, Ліон, Нант, Шартр, а в Англії – Лінкольн, Іпсвіч, Оксфорд, Кембридж, Глостер. Але не всім містам вдавалося домогтися і такого ступеня самостійності. Деякі міста, особливо дрібні, що не мали досить розвинутого ремесла й торгівлі і не володіли необхідними грошовими коштами та силами для боротьби зі своїми сеньйорами, залишалися цілком під управлінням сеньйоріальної адміністрації.

Таким чином, результати боротьби міст з їх сеньйорами були різні. Однак в одному відношенні вони збігалися. Всі городяни зуміли домогтися особистого звільнення від кріпосної залежності. Тому якщо втік у місто кріпак жив у ньому протягом певного терміну, зазвичай – один рік і один день, він також ставав вільним і жоден сеньйор не міг повернути його у кріпацтво. «Міський повітря робить вільним», – говорила середньовічна прислів'я.

Розвиток товарного виробництва у місті і на селі зумовило починаючи з XIII ст. значне, в порівнянні з попереднім періодом, розширення торгівлі і ринкових зв'язків. Як не повільно йшов розвиток товарно–грошових відносин на селі, воно все більше підточувало натуральне господарство і втягувало в ринковий оборот подальше зростання частина сільськогосподарських продуктів, обмінюваних та торгівлею на вироби міського ремесла. Хоча село віддавала місту ще порівняно

невелику частину своєї продукції і в значній мірі сама задовольняла свої потреби в ремісничих виробах, все ж таки зростання товарного виробництва в селі був в наявності. Це свідчило про перетворення частини селян у товаровиробників і поступове складання внутрішнього ринку.

Велику роль у внутрішній і зовнішній торгівлі в Європі грали ярмарки, які отримали широке поширення у Франції, Італії, Англії та інших країнах уже в XI–XII ст. На ярмарках проводилася оптова торгівля такими товарами, які користуються великим попитом, як шерсть, шкіри, сукна, лляні тканини, метали та вироби з металів, зерно. Найбільш великі ярмарки відігравали велику роль і у розвитку зовнішньої торгівлі. Так, на ярмарках у французькому графстві Шампань в XII–XIII ст. зустрічалися купці з різних країн Європи – Німеччини, Франції, Італії, Англії, Каталонії, Чехії та Угорщини. Італійські купці, особливо венеціанці і генуезці, доставляли на шампанські ярмарку дорогі східні товари – шовку, бавовняні тканини, ювелірні вироби та інші предмети розкоші, а також прянощі (перець, корицю, імбир, гвоздику та ін.) Фламандські і флорентійські купці привозили добре вироблені сукна. Купці з Німеччини привозили лляні тканини, купці з Чехії – сукна, шкіри та вироби з металу; купці з Англії – шерсть, олово, свинець і залізо.

У XIII в. європейська торгівля була зосереджена в основному в двох районах. Одним з них було Середземномор'я, що служило сполучною ланкою в торгівлі західноєвропейських країн із країнами Сходу. Спочатку головну роль у цій торгівлі відігравали арабські та візантійські купці, а з XII–XIII ст., Особливо у зв'язку з хрестовими походами, першість перейшла до купців Генуї та Венеції, а також до купців Марселя і Барселони. Інший район європейської торгівлі охоплював Балтійське і Північне моря. Тут приймали участь у торгівлі міста всіх розташованих біля цих морів країн: північно-західних областей Русі (особливо Новгород, Псков і Полоцьк), Північній Німеччині, Скандинавії, Данії, Франції, Англії та ін

Розширенню торгових зв'язків надзвичайно заважали умови, характерні для епохи феодалізму. Володіння кожного сеньйора були огорожені численними митними заставами, де з купців стягувалися значні торгові мита. Мита і всякого роду побори стягувалися з купців і при переїзді через мости, при переправі вбхід через ріки, при проїзді по річці через володіння феодала. Феодали не зупинялися і перед розбійницькими нападами на купців і пограбуваннями купецьких караванів. Феодальні порядки, панування натурального господарства зумовлювали порівняно незначний обсяг торгівлі. Тим не менш, поступове зростання товарно–грошових відносин і обміну створював можливість накопичення грошових капіталів в руках у окремих осіб, перш за все у купців і лихварів. Накопичення грошових коштів сприяли також операції з обміну грошей, необхідні в середні століття внаслідок нескінченного розмаїття монетних систем і монетних одиниць, оскільки гроші чеканили не тільки імператори і королі, але і всякі скільки–небудь видатні сеньйори і єпископи, а також великі міста. Для обміну одних грошей на інші і для встановлення цінності тієї чи іншої монети існувала особлива професія міняв. Міняйли займалися не тільки розмінними операціями, але і переведенням грошей, з якого виникали кредитні операції. З цим було зазвичай пов'язано і лихварство. Розмінні операції та операції за кредитом вели до створення спеціальних банкірських контор. Перші такі банкірські контори виникли в містах Північної Італії – у Ломбардії. Тому слово «ломбардець» в середні століття стало синонімом банкіра і лихваря. Виниклі пізніше особливі позичкові установи, що проводять операції під заставу речей, стали називатися ломбардами. Найбільшим лихварем в Європі була церква. При цьому самі складні кредитні та лихварські операції здійснювала римська курія, в яку б надходили величезні грошові кошти майже з усіх європейських країн.

Утворення грошового ринку у середньовічних містах

Еліту становили багаті торговці купці, котрі займалися транзитною торгівлею й оптовим продажем. Між купцями виникали родинні та корпоративні зв'язки. Форми об'єднання були різні.

Створювали об'єднання купців одного міста – гільдії, до складу яких входили особи зі спільними професійними інтересами. У великих містах функціонувало по кілька гільдій. Вони мали свої статuti і, як правило, спеціалізувалися на торгівлі одним або кількома товарами; забезпечували членам монопольні умови торгівлі, правовий захист. Наприклад, у Барселоні у XIII ст. виник інститут торгових консулів для здійснення правового захисту торгових людей, які прибули в Іспанію. Закономірним явищем стала поява пізніше у цьому місті морської біржі, де укладали контракти. Крім гільдій, організовували конвої – морські каравани, котрі охороняли, пайові купецькі товариства. Деякі об'єднання виходили за межі одного міста й утворювали асоціації купців кількох міст. Велику популярність мала Ганза (об'єднання, спілка) – торгово–політичний союз купців північноєвропейських міст, який монополізував торгівлю Північної Європи. Ганза виникла в середині XIII ст. (назву використовують з 1358 р.). До початку XV ст. вона налічувала майже 170 німецьких і західнослов'янських міст (у тому числі Гданськ, Рига, Новгород Великий), мала кілька філій. Провідною вважали Вендську Ганзу на чолі з Любеком, пізніше – з Гамбургом. До XVI ст. вона посідала головне місце в північноєвропейській торгівлі. Не менш значну роль відіграла Паризька Ганза. Купці союзу мали низку привілеїв. На ярмарках ніхто не мав права конфіскувати їхні товари за борги, арештувати їх за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії компаньйонів. Влада не могла розпоряджатися майном купця, який помер на ярмарку. Ганзейський союз охороняв своїх членів від пограбування та насильства з боку феодалів, піратів, місцевої влади.

Отже, в XI–XV ст. торгівля сприяла економічному розвитку європейського суспільства, незважаючи на те, що ринок був дуже вузьким, охоплював лише невелику частину виробленої продукції та працівників, майже не мав в обігу земельної власності, характерною для нього була велика кількість особистих зв'язків. У XV ст. в економічній політиці різних країн простежуються елементи протекціонізму (митні пільги вітчизняним купцям). Поширенню торгівлі перешкоджало переважання натурального господарства, недостатній розвиток техніки обміну та шляхів сполучення, феодална роздробленість і беззаконня феодалів – власників земель, через які проходили торгові каравани, – різноманітні обмеження, митні побори з їх боку.

Розвиток торгівлі – важливе джерело первісного нагромадження грошових засобів купцями та лихварями й формування грошового ринку. Проникнення торгового капіталу в ремісниче і мануфактурне виробництва передбачало генезис ринкового устрою в економіці європейських країн.

З метою забезпечення правильності укладання торговельних угод в Італії з XII ст. почали карбувати важку (вагою понад 20 г) срібну монету – гресо. Доки цією справою займалися італійські монетники, гроші залишалися повноцінними. Потім, коли їх почали карбувати королі, сеньйори, єпископи, у великих містах, у тому числі й за межами Італії, гроші стали знецінюватись.

Потреба у повноцінних засобах обігу зумовила появу в XIII ст. золотої монети, відомої під загальною назвою голдин вагою 3,25 г. У Голландії подібні монети називали гульденами, у Флоренції – екю, Англії – соверенами, Венеції – дукатами та ін.

Пізніше вага золотої монети зменшилася до 2,5 г, а своєрідним міжнародним еквівалентом став флорин, що свідчило про могутність Генуї, Флоренції та Венеції.

У XV ст. у Німеччині, в Йоахімсталі, де відкрили новий срібний рудник, почали карбувати знаменитий німецький талер, вага якого становила 30 г. Проте ця монета також швидко знецінилася.

Виникнення різноманітних монетних систем і одиниць зумовило необхідність операцій з обміну грошей. Таким чином виокремилася професія міняйл, які орієнтувалися в грошових системах і відрізняли повноцінну монету від фальшивої, займалися переказом грошових сум і лихварством (їх називали банкіри – від слова банко – лава, на котрій сидів у ломбарді міняйло). З XIII ст. у зв'язку з розоренням незначних працівників міста й села і розширенням торгівлі кредитно–позикові операції набули значного розвитку, особливо у сфері транзиту й оптових операцій. Діловим людям було незручно й небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей, тому вони могли отримати їх від агентів міняйла, які перебували там, де пролягали торгові шляхи, пред'явивши його розписку (вексель), завірену спеціальною особою – нотаріусом. У XIV–XVI ст. утворення банківських контор і банків набуло широкого розмаху. Характерно, що виокремлення фінансової діяльності в особливу галузь відбувалося насамперед в Італії. Наприклад, у Генуї банк «Сан–Джорджо» виник ще в XI ст., а в XV ст. його капітал перевищував 10 млн лір. Італійці успішно опановували такі інструменти, як векселі, кредит, торговельні угоди, позики тощо. У Безансоні, імперському місті у Франш–Конте, у XV ст. намагалися заснувати центр грошового рийку. Хоча цього не сталося, ярмарки без місця, що кочували і збиралися в різних містах, завжди називали Безансон. Його господарем була Генуя, і його вважали законодавчим органом фінансового світу – своєрідною міжнародною фондовою біржею. Тут установлювали курс грошей, здійснювали грошові перекази, підписували фінансові угоди. У XV ст. обсяг угод становив майже 40 млн золотих флоринів. Це був попередник майбутніх біржу Лондоні й Антверпені.

В Італії у XV ст. у більшості міст діяли заклади, які давали позики під заставу речей, збирали за це близько 5 %. їх ініціаторами були францисканські

монахи. Спочатку такі установи називали горою милосердя, потім – ломбардами. Перший ломбард заснували в Перуджі (провінція Ломбардія, звідси й назва установи) в 1462 р. Через 50 років вони функціонували вже у 87 містах Італії. Найстаріші вільні форми капіталу – торговий і лихварський – у XIV–XV ст. проникали у виробництво. Купці оптом закупляли сировину та перепродували її ремісникам. Потім вони скуповували готові вироби для продажу. Ремісник не мав права займатися справами ринку сировини і працював на торговця–скупника як найманий робітник–надомник. Так виникла рання форма капіталістичного виробництва – розсіяна мануфактура. У XIV–XV ст. у найліпших умовах перебували міста Південної Європи. Найурбанізованішими вважали Північну й Центральну Італію, де відстань між містами не перевищувала 15–20 км.

У XVI–XVII ст. на державному і міжнародному рівнях створили національні та міждержавні кредитно–грошові системи. Із розвитком світової торгівлі й формуванням світового ринку завдяки Великим географічним відкриттям національні грошово–кредитні системи поступово перетворилися на міжнаціональні. Формувалися інститути ринку капіталів паралельно ринкові товарів. Усе це відбувалося у Західній Європі в результаті еволюції ярмарків.

Ярмарком капіталів, центром платежів європейського рівня були у XIII ст. Женева, у XV ст. – Ліон (Франція), а в кінці XVI ст. – П'яченца (Італія). На ярмарку в П'яченці неподалік від Генуї з усієї Європи на початку XVII ст. (до 1622 р.) привозили не товари й особисті гроші, а величезну кількість векселів. Це було об'єднання (на зразок клубу), утворене внаслідок укладання спільної угоди декількох десятків купців із Генуї, Мілана і Флоренції (прообраз сучасного Паризького клубу). Щоб вступити до об'єднання у П'яченці, потрібно сплатити заставу в 3 тис. екю. Самі члени товариства встановлювали котирування – обмінний курс для розрахунків під кінець кожного ярмарку. На умовах особистої секретності купцям–мінйялам і представникам великих фірм дозволяли бути присутніми під час визначення котирування.

Отже, у Європі вже у XVII ст. функціонували товарні та кредитні ярмарки, які були основою для створення у загальносвітовому масштабі товарно-сировинних і фондових бірж.

Зі зміцненням свого становища у середині XVII ст. Амстердам став центром товарного і грошового ринків. Зі становленням міста Нідерландів як світового центру капіталів почалася ера занепаду ярмарків в Європі з переважанням на них кредитних угод. Товарно-сировинні ярмарки діють і нині, а ярмарки капіталів трансформувалися у фондові біржі. Домінування оптової торгівлі над роздрібною сприяло процесові формування й іншого типу бірж, які функціонуватимуть паралельно з ярмарками. Біржі – найважливіший інститут ринкової інфраструктури. З XVII ст. їх визначали як місце зустрічі банкірів, торговців, негоціантів (купців-оптовиків), біржових маклерів і агентів банків, комісіонерів та інших осіб.

Тривалий період ці зібрання називали по-різному: у Брюгге (Голландія) вони відбувалися в особняку Ван-дер-Бюрса (звідси й назва біржа); у Ліоні – площею обмінів; у містах Ганзи – купецькими колегіями; у Марселі – ложею. У Голландії (Брюгге) біржа виникла у 1409 р., Антверпені – 1460 р., Амстердамі – 1530 р., Лондоні – 1564 р., Парижі – 1563 р., Берліні – 1716 р., Нью-Йорку – 1772 р.

На початку становлення (середньоморські біржі з'явилися ще у XIV ст. – Венеція, Генуя, Флоренція, а у Стародавньому Римі ще у II ст. до н. е.) на них укладали угоди – товарні, вексельні, страхові. Одночасно це був ринок – товарний, грошовий та цінних паперів. Із XVII ст. відбувалася їх диференціація: в Амстердамі виокремилася страхова біржа, котра працювала лише три дні на тиждень; закупки в Англії та навколо Парижа здійснювали за зразками товарів; в Амстердамі водночас формується ринок цінних паперів – акцій Ост-Індської компанії (прообраз фондової біржі); облігації державних позик продавали у

Венеції та Флоренції ще на початку XIV ст.; з того самого часу на ярмарках Лейпцига продавали акції німецьких рудників; ринок цінних паперів діяв із XV ст. у містах Ганзи. Отже, фондові біржі в Європі виникли у Середземномор'ї ще у XV ст.

Водночас в Амстердамі набувають чинності перші спекулятивні угоди. На грі акцій часто збагачувалися маклери – представники торговців, а купці бідніли. Недосконалість ринкової інформації виявилась уже на початку становлення ринкових відносин.

До 1747 р. офіційні курси акцій не друкували, що давало змогу маклерам наживатися. Вони перші отримували інформацію про збільшення або зменшення курсу акцій. Цьому сприяв і обмежений доступ на біржі – укладати угоди мали право тільки купці й маклери. Хоча спекуляцію на акціях не вважали головною діяльністю Амстердамської та Лондонської бірж, але вони забезпечили триумф паперових грошей усіх видів. Обміни зростали, металевих грошей не вистачало. Хоч паперові гроші виникли ще в Китаї IX ст. до н. е., для Європи вони стали потрібними лише у XVI–XVII ст. Поява таких грошей наблизила процес утвердження ринкової економіки. Процеси запровадження ще у XIII ст. у містах–республіках Італії векселів і облігацій державної позики, потім прийняття в обіг різних банківських білетів завершилися поширенням у Європі у XIV–XVII ст. паперових грошей. Випуск їх кількості спочатку прирівнювали до маси металевих у співвідношенні 1:3 або 1:4. Насправді, особливо у XVII ст., співвідношення становило 1:15. Банки та біржі відігравали провідну роль в «агресії» паперових грошей в Європі, забезпеченні повноцінного обігу цінних паперів і грошей. Найлегша ліквідність, активний обіг – один із секретів досягнення успіхів в економіці Нідерландів та Англії XVI–XVII ст. (Ліквідність – легке перетворення матеріальних цінностей на готівкові гроші.)

На Сході також діяло багато ярмарків: в Індії країнах Арабського халіфату, відбувалися іноді й у Китаї. Інститутів на зразок Амстердамської або Лондонської

бірж не було, проте існували великі зібрання негоціантів (купців). Ярмарки на ісламському Сході називали «маусі» (походить від назви мусонних вітрів, коли до гавані Червоного моря прибувало багато торговельних кораблів з Індії, Індонезії, Північної Африки). Найактивніші ярмарки були в Єгипті, Сирії, Аравії. В XII ст. вісь мусульманської торгівлі розміщувалася в напрямі Перської затоки і Багдада, потім вектор руху відхилився до Червоного моря й Єгипту. Сюди пролягали і караванні маршрути, тут організовувалось багато незначних ярмарків.

На початку Середньовіччя банків не було взагалі. Мінйяли (перші банкіри) вперше появилися на територіях середземноморських країн. Більшість із них переїздили з одного ярмарку на інший або поступово приживалися на ринках італійських міст–держав. До промислової революції в Англії банківська справа в Європі намагалася зайняти пануюче становище в економіці тричі: у 1300 р. у Флоренції; з середини XVI ст. до 1620 р. у Генуї; у XVIII ст. в Амстердамі. Проте еволюції загальноєвропейського рівня не відбулося. Успіхи змінювалися на тривалий період послабленням у розвитку кредитних операцій.

Загалом поширенню ринкових відносин у містах–республіках Італії перешкождали феодальна система і децентралізація країни. Саме італійці Каспійським і Чорним морями добиралися до Індії та Китаю, торгували у Франції, Іспанії, Португалії, Англії, Нідерландах. Головне їх заняття полягало у здійсненні грошових операцій. Флоренція споряджала купців готівковими грошима, надавала дешеві кредити. Від Чорного моря до Північного, від Арагону до Вірменії виконували непрості операції з грошима: переказ, трансферт від однієї філії до іншої.

Нелегка боротьба з іншими компаніями завершилась завоюванням флорентійцями і ринку Англії, що сприяло розвитку грошових операцій у цій країні. Після того, як король Італії Едуард III не сплатив борг банкірам у середині XIV ст., флорентійці не могли впливати на європейський континент. Економічне піднесення Італії змінилося занепадом. Завдяки завоюванню Центральної та

Південної Америки збільшився вплив Іспанії й Португалії. У 1550–1560 рр. діловий центр грошового і кредитного обігу перемістився у Геную. Тут почали діяльність і банкіри з Флоренції. Генуезці були кредиторами Іспанської корони, контролювали процес доставки золота і срібла в Європу, потіснивши зі свого ринку Антверпен. Врахувавши досвід німецьких купців, які збагатили в період розвитку Ганзи і втратили багатство у результаті знецінення срібла, внаслідок його безконтрольного завезення в Європу з Америки, генуезці за допомогою векселів взяли під контроль обіг золота в Європі. Населення Генуї першим зрозуміло, що у зв'язку із знеціненням срібла подорожчає золото, тому впровадило векселі, котрі забезпечували стабільність ціни на золото.

Слід зазначити, що саме з метою збереження торговельних зв'язків Візантії зі Сходом у другій половині IX ст. відокремлювалися міські республіки – Венеція, Генуя, Флоренція – від імперії. У XI–XII ст. в Італії, раніше, ніж будь-де в Європі, почали застосовувати найману працю в ремісничому і сільськогосподарському виробництвах. У цій країні водночас виникли перші європейські приватні комерційні банки з новим комплексом активних і пасивних операцій.

Ярмарок в П'яченці закріпив зростаючу роль банкірів в економіці Європи. Там поширення набув кліринг (система безготівкового рахунку) у розрахунках міжнародної торгівлі. Криза сталася на початку XVII ст. унаслідок значної кількості наприкінці XVI ст. білого металу на європейському ринкові. У результаті того, що в обігу перебували значні металеві гроші, зростання ціни векселя припинилося. Це призвело до занепаду ринку цінних паперів у Генуї.

У подальшому панування банків відновилося в межах чотирикутника: Амстердам – Лондон – Париж – Женева. Найвпливовішими у XVIII ст. вважали банки Амстердама. У них на високому рівні відновили операції з кредитом і обліком векселів. Однак у результаті значного боргу Франції перед Нідерландами й Італією в роки Французької буржуазної революції банки Амстердама

збанкрутували (1789 р.). Французам, котрі одними із перших освоїли ази ринкової економіки, не вистачило досвіду для здійснення масштабних операцій.

До створеного у 1694 р. Англійського банку, який уперше отримав емісійне право, державні банки займалися лише депозитами і переказами із рахунків, не видавали позики й аванси. З найдавніших часів це була прерогатива приватних банків.

Новий етап у розвитку банків почався у кінці XVIII – на початку XIX ст. Саме тоді державні банки виникають і на території України. Таким чином завершився процес формування інфраструктури, яка подібна до сучасної. Виникли рекламні агентства, страхові компанії тощо. Формування в Європі найважливіших інститутів інфраструктури ринку сприяло становленню ринкової економіки вільної конкуренції.

Питання для самоконтролю

1. Описати і пояснити цехову структуру середньовічних міст.
2. Охарактеризувати окремі види містоутворюючих підприємств середньовічних міст.
3. Взаємодія влади і цехових об'єднань у середньовічних містах.
4. Економічні чинники становлення грошового ринку середньовічної Європи.

Список електронних посилань до лекції 2

Питання 1 <http://history.vn.ua/book/middle.html/> (дата звернення 27.02.2017)

Питання 2 <http://uareferat.com> (дата звернення 27.02.2017)

Питання 3 http://studies.in.ua/dpzk_seminar/4066-osoblivost-derzhavnogo-rozvitku-anglyi-v-perod-rannogo-feodalzmu.html (дата звернення 27.02.2017)

Питання 4 http://pidruchniki.com/1164051942261/politekonomiya/formi_obyednannya_kuptsiv (дата звернення 27.02.2017)

ТЕМА 5 РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ ЄВРОПИ

План

1. Передумови, причини та характер англійської буржуазної революції середини XVII ст.
2. Особливості та етапи англійської буржуазної революції середини XVII ст.
3. Протекторат Кромвеля.
4. Реставрація монархії Стюартів у 1660 р. Політика Стюартів.
5. Переворот 1688 р. і встановлення в Англії конституційної монархії.
6. Висновки з англійської буржуазної революції.

Передумови, причини та характер англійської буржуазної революції середини XVII ст.

На початку XVII ст. в Англії ще панували феодальні відносини, однак формувались і нові, капіталістичні. Проявами цього процесу стали створення мануфактурного виробництва, розвиток торгівлі, піднесення міст, поширення товарного сільськогосподарського виробництва.

Перша половина XVII ст. відзначалася зростанням мануфактур, особливо ткацьких. Основна маса їх знаходилась у сільській місцевості й не мала цехових регламентацій. Ткацькі верстати розміщалися в будинках дрібних землевласників. У визначений час до їхніх садиб приходив покупець, який, даючи сировину, робив замовлення й за платню забирав готову продукцію. Така форма мануфактури, як уже згадувалося, називається розпорошеною.

Англія стала основним постачальником нефарбованих тканин на європейський ринок. Основними споживачами цих тканин були голландці, які володіли секретом стійкого фарбування.

Значного розвитку досягло вуглевидобування. В середині XVII ст. Англія забезпечувала 80% загальноєвропейського видобутку вугілля (близько 3 млн т).

Зростала торгівля. За перші 40 років XVII ст. обсяг її подвоївся. Головну роль відігравали торговельні компанії, які користувалися монопольним правом на торгівлю в певному регіоні. Найбільшою була Ост–Індська компанія.

У сільському господарстві розвивалися тенденції, започатковані ще в XVI ст. Лендлорди (великі землевласники) продовжували обгороджування з метою розведення овець або ж, як і орендарі, використовували ренту (податок). Як лендлорди, так і орендарі наймали робітників. Ці процеси свідчили про подальше втягування сільського господарства у ринкові відносини. Такі процеси були притаманні в основному південним і центральним графствам. На півночі зберігалися феодальні форми експлуатації: натуральна рента (оброк) і відробіток (панщина).

Зрушення в економіці відбивалися на соціальній структурі англійського суспільства. Хоча воно за формою лишалося феодальним із складною системою нерівності прав та обов'язків, у поведінці, звичаях, роді занять деяких верств суспільства сталися значні зміни. Так, серед землевласників виокремилася нове дворянство, яке на відміну від старого активно вело господарство: розводило овець, не цуралося торгівлі та мануфактурного виробництва.

Швидко збільшувався прошарок найманих робітників внаслідок обгороджування, що його провадило нове дворянство. Наймані робітники знаходили роботу на мануфактурах, у копальнях, портах, на вантажних суднах.

У 1603 р. завершилося майже півстолітнє правління королеви Єлизавети. Англія за нього стала однією з найсильніших держав Європи.

Єлизавета через відсутність інших близьких родичів заповіла престол синові страченої нею Марії Стюарт – Якову. В Англії запанувала династія Стюартів. Вони прагнули встановити в країні абсолютну монархію, наслідуючи приклад Людовика XVI у Франції. Свою королівську владу сприймали як даровану Божою милістю, тому будь–які спроби обмеження розцінювали як зазіхання на неї.

Стародавні права парламенту вважалися поступками з боку монархів, що їх можна й забрати назад.

Політичні суперечки мали релігійне забарвлення. Гостра боротьба точилася між протестантськими партіями, англіканською державною церквою та католицькими симпатіями Стюартів.

Яків I (1603–1625 рр.) своєю політикою, як внутрішньою, так і зовнішньою, викликав невдоволення більшості громадян. Ставши на бік англіканської церкви, він учинив гоніння як на пуритан (протестантів), так і на католиків. Останні, своєю чергою, організували проти нього «порохову змову» (намірялися висадити в повітря парламент, коли там знаходився король), але невдало. Проти Якова I виступили й шотландці, обурені введенням англіканської церкви. Король кинув виклик і парламентові – постійними порушеннями конституційної законності, стягуванням нелегітимних податків, зовнішньою політикою, спрямованою на підтримку католицьких країн.

Після Якова I на престол зійшов його син Карл I (1625–1649 рр.), який за особистими якостями був кращим від батька, але продовжував його політику.

Карл I потребував коштів для продовження воєн проти Іспанії та Франції. За перші три роки свого правління він тричі скликав і розпускав парламент: перший дав йому незначну суму, другий взагалі відмовив, а третій ладен був надати кошти за умови, що король підпише «Петицію про права», яка відновлювала й підтверджувала всі здобуті англійцями права, а саме:

- король не мав права збирати податки без згоди парламенту;
- не міг нікого піддавати страті без згоди парламенту;
- не повинен створювати надзвичайних судів;
- не мав права влаштовувати військові постої тощо.

Підписавши цей документ, Карл I, однак, не збирався його виконувати. Тільки–но було виділено кошти, він зігнував умови договору і протягом 11 років взагалі не скликав парламенту. Для покриття своїх витрат він поширив на

всю Англію корабельний податок (щитові гроші) – обов'язок прибережних областей утримувати флот. Для придушення невдоволених було розширено діяльність надзвичайних судів («верховна комісія», «зоряна палата»).

З Англії почалася масова еміграція до Північної Америки. Занепокоєний цим Карл I заборонив її під загрозою жорстоких покарань.

Поштовхом до відкритого виступу проти короля стала спроба накинути Шотландії англіканську церкву. Перше богослужіння в Единбурзі було перерване віруючими, а по деякім часі (1637 р.) шотландці стали до зброї, щоб захистити свою церкву (пресвітеріанську). Король вирішив придушити цей виступ силою. Війна набула затяжного характеру. Ресурси Карла I швидко вичерпались, і він змушений був 1640 р. скликати парламент, щоб дістати згоду на збирання нових податків. Цей парламент увійшов до історії під назвою Довгий, оскільки його члени домоглися від короля згоди, що не будуть розходитися доти, доки самі не визнають це за потрібне.

Парламент виставив королю ряд вимог, що їх Карлу I довелося виконати. Надзвичайні суди і корабельний податок було скасовано. Король зобов'язувався скликати парламент не менше ніж через три роки. Також парламент відмовив королю в праві на очолювання армії, яка вирушала на придушення повстання в Ірландії, остерігаючись, щоб ці війська не було використано проти парламенту.

Парламентарі домоглися ув'язнення архієпископа Лода і страти найвпливовішого радника короля графа Стаффорда.

Особливості та етапи англійської буржуазної революції середини

XVII ст.

Найбільш гостре невдоволення зумовила система так званих монополій. Тоді як англійська буржуазія виступала за вільну конкуренцію, монархи продовжували продавати патенти на виключне право виробництва і продаж різних

товарів і виробів . Це щороку приносило короні великі доходи. На селі феодальні відносини обмежували можливість розпорядження земельною власністю.

Англійські ділові кола не влаштувала зовнішня політика перших Стюартів, їхнє прагнення спиратись у своїй боротьбі з парламентом на католицьких монархів континентальної Європи. Яків I пішов на зближення зі старим колоніальним суперником Англії Іспанією, що викликало невдоволення купців і землевласників.

У 1625 р.на престол ступив Карл I. Він успадкував абсолютиські погляди батька, який відмовився визнавати за парламентом будьякі права. Однак тепер буржуазія і нове дворянство представляли вже значну силу, з якою монархові ставало дедалі важче боротись.

Безпосереднім поштовхом до початку англійської буржуазної революції стало шотландське повстання 1637–1638 рр., яке спалахнуло в результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією, яка зберігала повну автономію. Це повстання потягло за собою війну Шотландії з Англією.

Перший етап революції. У квітні 1640 р. Карл I з метою одержання грошей для ведення війни змушений був скликати парламент, але останній не затвердив нових податків. Крім того парламент зажадав покарати найбільш ненависних королівських чиновників, знищити надзвичайні суди і припинити зловживання, вчинені королем і його урядом за роки без парламентського правління.

Тоді Карл I 5 травня 1640 р. розпустив цей парламент, який увійшов в історію під назвою Короткого.

Почалася глибока політична криза, і до осені 1640 р. становище короля стало критичним.

Зрозумівши, що без парламенту неможливо вийти з військової і політичної кризи, король в листопаді 1640 р. скликає новий парламент, який увійшов в історію під назвою Довгого парламенту, оскільки він проіснував до 1653 р. Довгий

парламент відіграв значну роль у революції і став, власне, органом буржуазії і її спілняка – нового дворянства в їх боротьбі з абсолютиським ладом.

Довгий парламент, який був підтриманий більшістю народу Англії, повів новий наступ проти підвалин існуючого ладу. Незабаром король змушений був санкціонувати закон, відповідно до якого парламент не міг бути розпущений інакше як за власною постановою.

Так було нанесено ряд ударів по абсолютизмі і нова буржуазія домоглася обмеження королівської влади. Одночасно були ліквідовані Зоряна палата і Висока комісія. На цьому етапі була скасована абсолютна монархія і встановлена обмежена конституційна монархія.

У Довгому парламенті до липня 1641 р. було досить багато членів, які подальше продовження боротьби з королем вважали для себе небезпечним. Особливо це було видно із змісту тієї боротьби навколо обговорення так званої Великої Ремонстрації, яка була прийнята незначною більшістю в листопаді 1641 р. У цьому обширному парламентському акті (204 статті) докладно перераховувалися всі зловживання королівської влади в період правління Карла I. Водночас Велика Ремонстоація містила також і ряд найважливіших положень, які визначали розвиток Англії по капіталістичному шляху: статті про свободу торгівлі і підприємницьку діяльність, про створення відповідального перед парламентом уряду, про реформу церкви. Ремонстрація означала визнання певної політичної рівноваги в країні. Тому корона вирішила перехопити ініціативу політики в свої руки, і Карл I видав декларацію про захист корони від парламенту і про збір армії.

4 січня 1642 р. король прибув до парламенту у супроводі військ, щоб особисто заарештувати 5 найбільш впливових опозиціонерів. Це було сприйнято як порушення привілеїв парламенту. Переслідувані заховались під захистом лорда – мера Лондона і міщан. Після обміну деклараціями про обоюдне порушення прав, Карл I залишив столицю. В країні виникло двовладдя. Разом з королем Лондон залишили біля 100 членів парламенту, які стали засідати в Оксфорді. Розпочалась

війна наказів, які розсипались на місця і короною, і парламентом. Об'єктивним виходом могла бути і стала перша громадянська війна в країні (1642–1646 рр.). На першому етапі війни перевага була на боці королівської армії, краще навченої і озброєної. Але в 1645 р. по парламентському біллю замість традиційної міліції(ополчення графств) створювалась постійна армія з єдиним командуванням, суворим дисциплінарним статутом.

Особливістю буржуазної революції в Англії було те, що буржуазія в союзі з новим дворянством(джентрі) боролася проти монархії, старої феодальної знаті і панівної церкви. У джентрі, що стали на шлях товарногрошових відносин, було значно більше спільного з буржуазією, ніж з феодалами.

Короля підтримували переважно економічно відсталі північні і західні графства, а також англіканська церква. За парламент стояли найбільш розвинені південносхідні та окремі промислові і торгові райони центру й півночі Англії.

Перша громадянська війна закінчилась поразкою короля і його політичного оточення. Після декількох військових поразок королівської армії Карл I втік до своїх союзників шотландців, але ті за значний грошовий викуп видали його парламенту.

Перемога в першій громадянській війні і поразка монархії стимулювали обособлення різних ідейних і політичних течій в колах парламентських прихильників.

Основна боротьба розгорнулася між групами так званих пресвітеріан і індепендентів.

Пресвітеріани виражали інтереси крупної торговофінансової буржуазії і верхів дворянства. Вони стояли за конституційну монархію, реформу церкви, примирення з королем і негайне закінчення революції.

Індепенденти спирались на торгову і промислову буржуазію, середнє дворянство (джентрі). Вони були прихильниками енергійного ведення війни, більш радикальної церковної реформи, а також деяких політичних і соціальних

реформ, що забезпечували їм спочатку підтримку з боку не лише дрібної буржуазії, заможного і середнього селянства, але, навіть, частини сільської і міської бідноти.

І якщо в пресвітеріан була більшість у парламенті, то в індепендентів – підтримка армії на чолі з Кромвелем.

В результаті дій індепендентської армії її керівники влітку 1647р. здобули перемогу над пресвітеріанами Довгого парламенту і створили в палаті общин індепендентську більшість.

Розбіжності між різними течіями парламентської більшості наростали і весною 1648 р. спалахнула Друга громадянська війна. На захист монархії піднялись головним чином шотландські аристократи – пресвітеріани, їх підтримав флот. Армія Кромвеля придушила виступи, вступила в Лондон і підтримала організований Радою офіцерів розгон монархічно налаштованих членів парламенту (близько 140). Після цього парламент став по суті знаряддям індепендентської диктатури.

Кульмінацією революції став організований по рішення парламенту суд над королем Карлом I (січень 1649 р.). В склад суду – першого у світовій історії суду нації над короною – були включені до 150 правників і членів парламенту. Судовий розгляд тривав 5 днів. В результаті Карл I був визнаний «тираном, зрадником, вбивцею і ворогом держави». Під тиском армії і в результаті політичних змін в країні, що відбувались паралельно процесу суд виніс смертний вирок. 30 січня 1649р. в присутності багаточисельного натовпу на лондонській торговій площі Карлу I відрубали голову.

Другий етап революції. Страта короля стала заключним, формально – юридичним завершенням встановлення в Англії республіки. Слідом за процесом Палата общин 19 березня 1649 р. прийняла постанову про ліквідацію палати лордів – верхньої палати парламенту члени якої не підтримали ідею суду над королем.

Акт від 17 березня 1649 р. скасував королівську владу «як марну, тяжку і небезпечну для свободи, безпеки й інтересів англійської нації». 19 травня 1649 р. Англія була проголошена республікою, яка повинна управлятися «вищою владою нації, представниками народу, в парламенті при цьому не повинно бути ні короля, ні лордів».

Верховним органом влади в Англійській республіці став парламент, що складався з однієї Палати общин. В Постанові про оголошення себе вищою владою в державі (4 січня 1649 р.) Палата общин проголосила: 1) визнання народного суверенітету як основи всякої влади, 2) представницьку і виборчу від общин організацію вищої влади, 3) законодавчі необмежені повноваження представників общин.

Парламент зосередив у себе практично всю повноту державної влади, включаючи організацію урядової влади, адміністрацію, керівництво армією і вищий судовий контроль.

Вища виконавча влада передавалась Державній раді із 41 члена. Члени ради вибирались парламентом на 1 рік з числа військових, юристів, вчених. Формально Раді належали тільки повноваження по виконанню рішень парламенту. Фактично ж в ній і в її комітетах зосереджувалась урядова влада. Таке перерозподілення повноважень від парламенту до урядових інститутів також було своєрідною рисою нової республіки.

Політична система влади була нестабільною. В складі Довгого парламенту після 1649 р. залишалось близько 80 депутатів. Більшість з них були одночасно членами Державної ради і Ради армії. Надзвичайно вирости авторитет і особиста військова влада О.Кромвеля. В цих умовах організація влади виявляла очевидне тяжіння до військово диктаторського режиму і одноособової влади.

Третій етап революції. В 1650 р. Кромвель замінив Ферфакса на посаді генерала армії, що ще більше зміцнило його позиції серед офіцерів. 20 квітня 1653 р., спираючись на підтримку армії Олівер Кромвель розігнав так зване

«охвістя» Довгого парламенту(усього 50 депутатів). Ця подія була початком встановлення військової диктатури.

Новий державний лад був юридично закріплений Конституцією від 13 грудня 1653 р. під назвою «Знаряддя управління», яку запропонувала Державна рада, а затвердила Рада армії.

«Знаряддя управління» встановлювало зовні республіканську, а по суті диктаторську систему влади. Законодавча влада «вільної держави Англії, Шотландії і Ірландії» зосереджувалась в подвійному інституті – парламенті і заново заснованому лорді – протекторі. Парламенту належали виключні повноваження змінювати, призупиняти, вводити нові закони, встановлювати податки. Парламент повинен був скликатись регулярно(раз в 3 роки) і самостійно, не можна було розпустити його раніше ніж після 5 місяців його роботи. Право обирати депутатів до нього надавалось особам, які володіли майном вартістю 200 фунтів стерлінгів і яким виповнився 21 рік. Парламент повинен був складатись не менш ніж із 60 членів, відомих своєю чесністю, богобоязливих і доброї поведінки».

Поруч із парламентом засновувалась влада лорда протектора. Вибори на цю посаду проводились Державною радою(членів якої у кількості 15 чоловік обирав парламент). Лорд – протектор мав право затверджувати чи відхиляти закони парламенту. Він користувався практично необмеженою владою у справах управління. Протектор вважався головнокомандуючим армією, йому повністю належали права в сфері зовнішньої політики. Від його імені проводились всі призначення посадових осіб. Тільки призначення вищих посадових осіб вимагали згоди парламенту чи Ради.

Особливою статтею конституції повноваження лорда протектора довічно закріплювались за О.Кромвелем.

Прийняття конституції і переобладнання верхів політичної системи не ліквідували протиріч між суспільством і індепендентським керівництвом. Під

натиском генералітету принципи військової організації були перенесені на адміністративно – територіальний устрій. Літом 1655 р. країна була поділена на 11 військових округів на чолі з генерал – майорами (тобто старшими генералами). Намісники були як би протекторами в мініатюрі і наділялись значними повноваженнями.

22 травня 1657 р. Кромвель одержав право самому призначати собі наступника. Одночасно відновлювалась Палата лордів(63 лорди).

Режим протекторату був тісно пов'язаний з особою і авторитетом Кромвеля. Як тільки він помер (3 вересня 1658 р.), режим потрапив в тяжкий кризовий стан безвладдя. Призначений наступником батька Річард Кромвель не зміг втримати владу і в 1659 р. його змусили відректися від звання і відновити умовну республіку. Громадське невдоволення режимом індепендентів і безвладною республікою одночасно стало настільки значним, що питання про відновлення монархії і історичної конституції в країні стало предметом практичної політики.

В пошуках стабільності виходом стало представлятись повернення на престол династії Стюартів (спадкоємець престолу Карл II знаходився у Франції). Відіграли свою роль і протиріччя в вищому військовому керівництві.

В цих умовах воєначальник і намісник одного з найбільших шотландських військових округів генерал Монк здійснив державний переворот. Його війська вступили в Лондон для здійснення політичного контролю над владою, а генерал попередньо встановив контакт з спадкоємцем престолу.

Парламентський конвент (в склад якого ввійшли і лорди) прийняв рішення про відновлення монархії, запрошення Карла II і про пожалування йому прибутків замість конфіскованих в революцію володінь. Згідно постанови конвенту (25 квітня 1660 р.) республіканський лад і парламентське єдиновладдя в Англії знищувались: «По стародавніх основних законах королівська влада в ньому належить і повинна належати королю, лордам і общинам». У травні 1660 р. Карл II висадився в Англії і

в'їхав у столицю. Монархія була відновлена.

Ще до відновлення монархії Карл II підписав своєрідні гарантії своєї майбутньої політики у вигляді Бредської декларації 1660 р. Корона гарантувала повне і загальне прощення всім хто на протязі 40 днів визнає новий порядок(якщо тільки не буде особливих рішень парламенту), свободу совісті в країні, а також те що спори з приводу конфіскованого в революцію майна будуть вирішуватись не інакша як із згоди парламенту. Юридично декларація поклала початок конституції нової монархії, в якій корона вже не була головною частиною парламенту, а визнавала його верховенство і право на політичні прерогативи. Король підтвердив значення Великої Хартії вольностей 1215 р., Петиції про право 1628 р. і Великої ремонстрації 1641 р.

Практична політика нової монархії пішла цілком закономірно – по іншому напрямку. Незважаючи на гарантії прощення, був проведений суд над уцілівшими учасниками процесу над Карлом I який виніс 29 смертних вироків. Тіла головних антироялістів – Кромвеля, Айртона та ін. – були викопані із могил і підвішені. Були відновлені основи англіканської церкви.

Протекторат Кромвеля

З моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала залишкам Довгого парламенту, в якому після всіляких «чисток» залишилися виключно індепенденти. Другою важливою силою в державі була армія, яка підкорялась особисто О. Кромвелю. Вона й забезпечила проведення всіх тогочасних реформ. Тривале правління Довгого парламенту викликало обурення населення, особливо армії, яка протягом значного часу не отримувала платні, тоді як депутати збагачувалися завдяки зловживанням під час продажу королівського майна. Армія вимагала нових виборів. Розуміючи неминучість переобрання, депутати прагнули закріпити за собою місця з новому парламенті. Відтак Кромвель розігнав Довгий парламент і скликав конвент (Установчі збори), в якому

були самі лише індепенденти. Цей конвент назвали «парламентом святих» (через побожність депутатів). «Святі» прийняли низку важливих реформ:

- оголосили свободу совісті (віросповідань);
- запровадили цивільний шлюб;
- ввели вибори священників мирянами і скасували церковну десятину;
- вирішили замінити стару (прецедентну) систему судочинства, що спиралася на закони різних часів, новою, заснованою на єдиному судовому статуті (кодексі), прийнятому 1653 р.

Проти таких реформ виступили священники, юристи, а також армія. О. Кромвель розпустив «парламент святих». За згодою армії було прийнято нову конституцію («Знаряддя управління»), розроблену комісією під керівництвом генерала Ламберта. Схвалена 16 грудня 1653 р. Державною радою, вона передавала всю владу Оліверові Кромвелю – лорду–протектору Англії, Шотландії та Ірландії. Кромвель зосереджував у своїх руках всю виконавчу владу, отримував право затверджувати членів Державної ради, а також право збирати податки в розмірах, достатніх для утримання армії. Після цього в його руках було більше влади, ніж у короля напередодні революції. Законодавчу владу, за конституцією, було передано однопалатному парламентові, який складався з депутатів від найважливіших міст країни. Прийняття конституції 1653 р. свідчило про те, що народ був невдоволений як монархією, так і республікою. Парламент, обраний за новою конституцією, виявив непокору Кромвелю. Парламентарі вимагали свободи віросповідань і політичної діяльності. Кромвель, погоджуючись із першою вимогою, категорично відкидав другу. Зрештою, він розпустив парламент, розділив країну на 14 військових округів, в яких усю повноту влади передав призначеним ним генерал–майорам. Прихильників короля було обкладено спеціальним податком. Святкування Великодня і Трійці було заборонено, як і недільні гуляння, спортивні змагання. Головними заняттями визначалися праця і молитва.

Отже, протекторат Кромвеля виявився військово–релігійною диктатурою, яка трималася на авторитеті сили, пуританських уявленнях про життя та успіхах диктатора у зовнішній політиці. Так, англійська армія оволоділа містом Дюнкерк у Бельгії, що знаходилося під владою Іспанії. Англійський флот захопив острів Ямайка і розгромив іспанський флот біля Канарських островів, відкривши дорогу англійській торгівлі в Карибському і Середземному морях. «Ключі від континенту, – казали про Кромвеля, – висять у нього на поясі».

Реставрація монархії Стюартів у 1660 р. Політика Стюартів

Смерть Кромвеля сталася одночасно з наростанням серйозної економічної кризи. Фонд конфіскованих земель, розпродаж котрих забезпечував республіку фінансами, був уже практично вичерпаний. Наступник Кромвеля – його син Річард, на прізвисько «невдаха Дік», відразу ж потрапив під контроль Ради офіцерів, а згодом нею ж був усунений. У січні 1659 р. парламент висловився проти того, щоб країною і надаті правила армійська верхівка в особі Ради офіцерів. 22 квітня 1659 р. Річард Кромвель розпустив парламент, а уже 25 травня його самого було відсторонено від влади.

В англійському суспільстві в цей час точиться боротьба трьох політичних сил: армійської верхівки, великої буржуазії (представленої колишнім «охвістям» Довгого парламенту) та роялістів. Командуючий шотландською армією генерал Монк, вступивши в змову з лідерами «охвістя», зайняв Лондон і розігнав Раду офіцерів. Було скликано новий парламент, в якому прихильники давніх порядків «з королем, лордами і общинами» становили більшість. Цей парламент звернувся до Карла II з пропозицією зайняти престол на умовах, що були викладені у Бредській декларації. Це були вимоги:

1. Збереження за новими власниками усіх, набутих до 25 квітня 1660 р., земель (ст. XLVIII), за винятком земель корони. Забігаючи наперед, зазначимо, що

парламент не повернув і цих королівських земель, а призначив родині монарха річну ренту 1 млн 280 тис. ф. ст.;

2. Визнання свободи віросповідань, за винятком католицької;

3. Надання політичної амністії усім тим, хто підтвердить свою лояльність короні.

Повернувшись до Англії, Карл II відразу забув про дані у Бредсь-кій декларації зобов'язання. Трупі цареубивць Кромвеля, Айртона та Бредшоу були вириті із землі, повішені і увечері того ж дня обезглавлені. Жорстока політична реакція і терор в країні супроводжувалися відновленням державної англіканської церкви. Почалося переслідування пасторів пресвітеріанської церкви. За Карла II була поновлена стара виборча система з її архаїчним розподілом виборчих округів. Ця система забезпечувала панування великих землевласників, але суперечила інтересам торгової та промислової буржуазії.

У 1661 р. був скликаний двопалатний парламент, який швидко дістав уїдливе прізвисько Кавалерського або Пенсіонерського (натяк на продажність королівській владі). Тим часом, розпочалося формування власної королівської армії. Одним словом, революція не навчила нічому династію Стюартів.

Опинившись на троні, Карл II і його син Яків почали відроджувати «старий добрий лад», не звертаючи ані найменшої уваги на зміни, що сталися у суспільстві за останні десятиріччя. На старих принципах будувалася і зовнішня політика – воля короля домінувала над інтересами держави. Так, Карл II продав Франції Дюнкерк, завойований в останній рік правління Кромвеля. В 1670 р. з Людовіком XIV було підписано Дуврський договір, що передбачав оголошення війни Голландії та відновлення в Англії католицизму. До того часу Англія перебувала в політичному союзі трьох протестантських (Англії, Голландії, Швеції) держав. Укладався Дуврський договір навіть без відома тих членів уряду, які були некатоліками. Натомість його скріпили особистими підписами три міністри–католики. Уже ця обставина говорила багато про що.

У 1672 р. під виглядом «Декларації про віротерпимість» Карл II спробував надати усі політичні права католикам. Проти цього рішуче виступив парламент. Він у 1673 р. прийняв Акт про присягу (Test Act). Згідно з цим документом, право займати державні посади мали лише послідовники англіканської церкви. Спадкоємець престолу, син Карла II – Яків, був католиком. Тим самим, Test Act підняв питання про усунення Якова від престолонаслідування.

У самому парламенті оформлюються два крила – торі та віги. Існують кілька пояснень походження цих термінів. За одним з них, «віги» або «вігамори» – це непримиримі шотландські пресвітери періоду громадянської війни 1640–х рр., а «торі» – прізвисько ірландських партизан–католиків, які в цей же період вели війну проти республіканської армії Кромвеля. За іншою версією, на ірландському арго «торі» – це вуличні злодії, а «віги» – також ірландське зневажливе прізвисько протестантів. Чиї ж інтереси відстоювали ці дві парламентські фракції? Торі первісно були представниками консервативно–роялістських елементів, пов'язаних з великими землевласниками–дво–рянами. Вони вимагали повернення земель, конфіскованих у період республіки і розпроданих для покриття її витрат. До вігів належали представники англійської промисловості та торгівлі і, як не дивно, найбільш знатні аристократи. Ці останні обурювалися тим, що король провадив зовнішню політику держави наче власну сімейну справу. Заперечували ці аристократи і божественність королівської влади.

У зв'язку з питанням про престолонаслідування атмосфера у парламенті була дуже напруженою. В цій ситуації віги, які до того перебували в опозиції, зуміли перемогти на парламентських виборах у травні 1679 р. Своє недовге перебування при владі партія вігів зуміла використати для прийняття Habeas Corpus Act, тобто Акта про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями. Згідно з цим документом:

а) арештованому має бути наданий письмовий акт про арешт, інакше його мають звільнити або терміново передати справу до найближчого суду. Саме суд

має вирішити питання про запобіжні заходи –ув'язнення чи звільнення під грошову заставу. Суд також повинен відпустити затриманого на свободу, якщо не виявить достатніх підстав для арешту. Порухення даного правила тягнуло за собою штраф у 100 ф. ст. для винної посадової особи, повторне порушення – штраф у 200 ф. Відпущеного за рішенням суду не можна удруге заарештовувати за тим же звинуваченням. Винного у повторному арешті чекає штраф у 500 ф. ст.;

б) арештований може вимагати, щоб його передали до найближчого суду для вирішення питання про законність затримання. Відмова у цій просьбі (наприклад, начальника в'язниці) каралася штрафом у 100 ф. на користь ув'язненого, повторне порушення вело до усунення з посади;

в) те ж право звернення до суду з вимогою дотримання Habeas Corpus Act надавалося і родичам арештованого та іншим заінтересованим особам. Судді не могли відмовити їм під загрозою штрафу.

Водночас дія Акта про захист прав особи не поширювалася на справи, пов'язані зі звинуваченням у державній зраді. Крім того, Habeas Corpus Act міг бути призупинений окремим парламентським актом, що неодноразово і робилося. Документ дозволяв судам відпускати звинувачених під грошову заставу. Насправді ця застава була настільки високою, що скористатися наданою можливістю могли лише багаті люди.

Громадяни Великобританії дуже пишаються цим документом, вважаючи, що саме він став наріжним каменем усіх закріплених у подальших національних і міжнародних документах прав людини. Дійсно, Акт урегулював особливу процедуру, завдання якої полягало у визначенні правового статусу особи, що перебувала під вартою до суду. Була встановлена і чітко окреслена відповідальність посадових осіб за недотримання законної процедури арешту. Разом з тим, не слід переоцінювати значення цього документа саме в галузі прав людини. Країна, в якій на час прийняття Habeas Corpus Act'а страчували за рецидивні дрібні крадіжки чи ув'язнювали за спробу організації страйку, країна,

громадяни якої отримали загальне виборче право двома сотнями років потому, не повинна надто переоцінювати значення одного, хоча і, безперечно, дуже важливого документа.

Карл II погодився – вимушено – на Habeas Corpus Act, але розпочав приготування до розгону парламенту. Парламентарі перебралися до Оксфорда, віги з'являлися на засідання озброєними. Здавалося, що країна стоїть на порозі нової громадянської війни. Карлу II вдалося цього разу опанувати ситуацію. Частина вігів–деггутатів була заарештована. В останні роки правління, з 1681 по 1685 рр., король обходився взагалі без парламенту. На цей час англійський монарх уже перебував у повній залежності від Людовіка XIV, отримуючи французькі дотації.

В 1685 р. після смерті свого брата на престол сходить Яків II. Він скасовує Habeas Corpus Act 1679 р., а також знижує ввізні мита на французькі товари. Всупереч Акта про присягу 1673 р., король призначає католиків на провідні державні посади. В 1687 р. Яків II видає декрет про віротерпимість, за яким католики отримують усі політичні права. Логічним продовженням цієї політики мало б стати відновлення католицизму і монастирського землеволодіння. Одночасно було поновлено діяльність Високої Комісії – цього політичного трибуналу монархії. Зрозуміло, що подібні дії серйозно зшрожували інтересам буржуазії та нового дворянства.

Падіння Якова II було прискорене народженням його сина. Після появи спадкоємця Стюартів стало зрозумілим, що перервати цю династію на троні (а разом з династією – і зарозумілу зовнішню і внутрішню політику), можна лише радикальним шляхом. Торі та віги знайшли спільну мову, не в останню чергу тому, що остерігалися революційного перебігу подальших подій. Запобігти громадянській війні був покликаний дворцевий переворот 1688 р.

Взимку 1677–1678 рр. Марія, старша дочка Якова II, вийшла заміж за Вільгельма Оранського, штатгальтера Голландії. Вільгельм Оранський був

протестантом, вихованим у дусі конституційного правління. В особі голландського штатгальтера намічався в перспективі новий англійський король, але для цього вимагалось усунення Якова II. Поки Яків II усував суддів-вігів та відновлював права католиків, його й без того слабка підтримка в суспільстві танула на очах. Коли ж король почав позбавляти міста їх давнього права самоуправління, союз торі з вігами, спрямований проти Якова II, сформувався остаточно. З Лондона Вільгельма поінформували про тяжку хворобу Якова II і неможливість виконання ним функцій монарха. Хоч це і було дезінформацією, проте у листопаді 1688 р. флот Вільгельма Оранського відплив до Англії, маючи на борту потужний експедиційний корпус під командуванням маршала Шомберга. До складу цих сил входила голландська гвардія, найманці-шведи, бранденбуржці, вюртембергська кавалерія, швейцарські війська та, навіть, великий англо-шотландсь-кий загін. Ця армія рушила на Лондон. Людовік XIV не надав підтримки Якову II, і англійський король був змушений втікати з власної столиці. В січні 1689 р. в Лондоні зібрався парламент, названий «Конвентом», з надзвичайними повноваженнями. Було оголошено, що Яків II добровільно зрікся престолу, а королівську владу буде передано Вільгельму Оранському, штатгальтеру Голландії.

Передача влади Вільгельму 13 лютого 1689 р. була гучно названа «Славною революцією». Того ж року Вільгельм III видав «Декларацію про права», яка лягла в основу пізнішого «Білля про права». Саме цей документ заклав основи конституційної монархії в країні. В ньому зазначалося, що:

а) усякий закон приймається лише за згодою парламенту, рівно як усякий податок накладається виключно рішенням парламенту. Королівські намагання призупинити дію законів – завідомо незаконні;

б) ніхто, крім парламенту, не може звільнити з-під дії законів, скасувати закон чи призупинити його дію;

в) узаконюється свобода дискусій у парламенті: «свобода слова, дискусій і усього того, що відбувається в парламенті, не може дати привід для переслідування чи бути предметом розгляду в будь-якому суді, крім суду парламенту»;

г) гарантувалося часте і регулярне скликання палат, а «вибори членів парламенту повинні бути вільними»;

д) саме парламент визначає склад і чисельність армії на кожний рік та виділяє для цього необхідні кошти;

є) підданам надається свобода петицій, вони мають право носити зброю.

Як уже вказувалося, запрошення на трон Вільгельма Оранського було справою як торі, так і вігів. Такий союз між феодалним дворянством і буржуазією не був випадковим чи тимчасовим. Компроміс двох класів зберігався й у XVII–XIX ст., він простежується і надалі.

Після 1689 р., тобто уже понад 300 років, Англія розвивається без революцій та громадянських війн. Напевно, в усьому світі лише Швейцарія може похвалитися подібним тривалим періодом безкровного еволюційного розвитку. Що ж лежало в основі історичного компромісу 1689 р.:

а) буржуазія мовчки погодилася на те, щоб дворянству були залишені усі прибуткові місця в державному апараті;

б) парламент, унаслідок діючої системи виборів, залишався в руках переважно представників феодално–дворянського класу;

в) натомість дворяни–землевласники негласно погодилися при визначенні основ державної політики керуватися не лише вузькими класовими інтересами, а й брати до уваги потреби вітчизняної буржуазії. Закони, що приймаються в цей період, об'єктивно відповідають інтересам усїєї правлячої верхівки.

Англійська революція була першою буржуазною революцією, що на півтора–два століття випередила решту європейських революцій. Саме цією обставиною, обставиною часу, і пояснюється той факт, що англійська революція

не була доведена до кінця. Для прикладу, у Франції буржуазія уклала з широкими народними верствами політичний союз, спрямований проти короля, дворянства, церкви. В Англії нове дворянство об'єдналося з буржуазією. А народ – вільне селянство, ремісники, – ця основа армії Кромвеля, – виграв від революції найменше. Здійснене у 20–30–х роках XVII ст. пограбування общинних земель пізніше було санкціоноване парламентом. Згідно з Бредською декларацією, усі землі, набуті до 25 квітня 1660 р., закріплювалися за їх власниками. Здійснене в ході революції колосальне розграбування земель корони та роялістів залишило народні маси у програті – щорічна рента королівської сім'ї, яка стала своєрідною компенсацією за «прихватовані» землі, виплачувалася за рахунок платників податків.

Незавершеність революції виявилася й у тому, що до союзу із земельною аристократією була допущена перш за все фінансова аристократія, натомість промислова буржуазія залишалася дещо осторонь від цього блоку протягом тривалого часу. Лише після виборчої реформи 1832 р. можна говорити про залучення промислової буржуазії до правлячої еліти як рівноправного партнера.

Важливим наслідком революції в Англії стало зникнення класичного англійського селянства. Залишилися орендарі і наймити, з одного боку, та заможні господарі – фермери, які використовували найману працю своїх односельчан, – з другого. Соціальний прошарок селян–одноосібників практично вироджується і зникає.

Переворот 1688 р. і встановлення в Англії конституційної монархії

Після реставрації монархії в 1660 р. в англійському парламенті поступово утворюються дві протидіючі угруповання – торі, які виражали інтереси короля, придворної аристократії, а також частини джентрі, та вігі, які об'єднали представників опозиції: купців, фінансову буржуазію, верхівку джентрі, промислову буржуазію. Значною перемогою вігі в у цьому протиборстві став «Акт

про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями» (Habeas Corpus Act, 1679 р.).

Акт обмежив всевладдя короля і свавілля чиновників у галузі карного права і судочинства, проголосив недоторканність особи, а також принципи презумпції невинуватості, законності, оперативності правосуддя. Це дві змогу вважати його найважливішим конституційним документом в історії Англії поряд з Великою хартією вольностей 1215 р. Його значення полягає в карно–процесуальних гарантіях від необгрунтованих арештів і таємних розправ. Найважливіша з них – у тому, що Акт передбачав відповідальність тюремників і суддів за порушення відповідних статей закону.

Але значення цього документа як чинного джерела юридичної практики було обмежено низкою обставин:

- 1) його дія могла призупинятися парламентом;
- 2) статті Акта не поширювалися на цивільні справи;
- 3) розмір застави, передбаченої законом для видачі обвинуваченого на поруки, був значним, і далеко не кожен громадянин міг його сплатити.

«Habeas corpus act» від 26 травня 1679 р. став найважливішим документом англійської буржуазної революції, яка призвела до встановлення у політичній системі країни основ парламентаризму. Він поклав початок законодавчому обмеженню виконавчої влади в особі монарха і чиновників. Карно–процесуальні норми, сформульовані в Акті, є основою карного судочинства у багатьох сучасних державах, включаючи західноєвропейські країни, Україну та США.

У Бредській декларації 1660 р. Карл II обіцяв, що будуть вибачені учасники революції, а він без парламенту не вирішуватиме питання щодо утримання армії, земель роялістів тощо. Але з його приходом до влади розпочинається феодална реакція. Ліквідуються організації пресвітеріан та індепендентів, активних учасників революції кидають до в'язниць. Відновлюється Таємна рада та інші надзвичайні органи (за винятком одіозних «Зіркової палати» і «Високої комісії»).

Відновлюється у своїх правах англійська церква. Таку саму політику продовжує наступник Карла II – Яків II.

Така політика Стюартів призвела до короточасного об'єднання вігів і торі, які у 1688 р. здійснили дворцевий переворот з метою заміни Якова II на більш поступливого монарха, який не порушував би права парламенту. Цей переворот одержав назву «Славної революції». На престол зійшов запрошений принц Вільгельм Оранський, зять Якова II, який утік з країни.

«Славна революція» завершила оформлення компромісу між провідними політичними силами країни: буржуазією та аристократією. Політична влада в центрі і на місцях залишалася в руках земельної аристократії в обмін на гарантії додержання інтересів верхівки фінансової і промислової буржуазії. Цей консенсус позначив тенденцію еволюції англійської державності ХVII–ХІХ ст. від дуалістичної до парламентської монархії. Юридично перерозподіл владних повноважень між королем і парламентом було закріплено в "Біллі про права" від 13 лютого 1689 р.

«Біль про права» став основою англійської конституційної монархії, закріпивши верховенство парламенту в галузі законодавства і фінансової політики. Мета документа, який спочатку називався «Декларацією прав», полягала у забезпеченні «відновлення і підтвердження давніх прав і вольностей», які було визначено ще Великою хартією вольностей 1215 р., «Петицією про права» 1628 р. і найважливішими актами англійської буржуазної революції.

«Біль про права» проголосив незаконними призупинення дії будь-якого законодавчого акта з ініціативи короля без згоди парламенту і стягнення зборів та податків без його санкції. Обмежувалися повноваження короля стосовно керівництва армією і флотом. Набір та утримання постійного війська у межах королівства в мирний час могли здійснюватися тільки за згодою парламенту. Документ проголошував низку цивільних і політичних прав: свободу слова (право

звернення до короля з петиціями і проголошення незаконності переслідування за це), свободу волевиявлення, політичний плюралізм тощо.

«Білль про права» формулював принципи діяльності законодавчої влади у системі державно–політичних органів: вільні вибори до парламенту, регулярність його скликання, незалежність від виконавчої влади та ін. Згодом ці положення було уточнено, і строк повноважень парламенту визначено спочатку в три роки, а потім – у сім. У VII ст. «Білля» проводилася ідея підзаконності королівської влади, а у XI статті підкреслювалося, що ця влада встановлюється в суспільстві внаслідок досягнутого компромісу «на вічні часи за порадою і згодою духовних і світських лордів та общин, які засідають у парламенті...»

Таким чином, у реальній політичній практиці втілено ідеї Дж. Мільтона і Дж. Локка щодо рівності перед законом і договірного походження влади в суспільстві. Тенденція конституційного закріплення верховенства влади парламенту відбилася у змісті «Акта про уложення» від 12 червня 1701 р. «Акт щодо майбутнього обмеження Корони та про краще забезпечення прав і свобод підданих» («Акт про уложення») уточнював і розвивав деякі положення «Білля про права» 1689 р., головним чином у галузі регулювання порядку престолонаслідування.

Необхідність такого документа було викликано тим, що Вільгельм Оранський не залишив спадкоємців. Необхідно було запрошувати короля з іншої країни. Вирішено зупинитися на кандидатурі німецького герцога Ганноверського Георга I. Аби запрошення «іноземного» короля не зашкодило інтересам Англії, «Акт» містив низку умов і вимог, яким мав відповідати претендент на англійський престол. Проголошувалася заборона на зайняття трону прихильником католицизму. Тепер королем Англії міг стати тільки прибічник англіканської віри. Крім того, королю заборонялося покидати країну без згоди парламенту, що можна розглядати як обмеження свободи пересування монарха. Він позбавлявся права помилювання стосовно осіб, притягнених до відповідальності на підставі

імпічменту. «Акт» установлював правило: якщо королем Англії буде «особа, народжена за межами Англії, Шотландії та Ірландії», то англійський народ не зобов'язаний воювати за його інтепеси.

Крім регулювання престолонаслідування, документ надавав велике значення подальшому уточненню прерогатив законодавчої, виконавчої і судової гілок влади. Обмеження королівської влади виявилось в тому, що всі акти виконавчої влади, крім підпису короля, потребували підпису королівських міністрів (контрасиг натура), за порадою і зі згоди яких вони приймалися. Цей принцип став важливою умовою становлення інституту відповідальності уряду.

«Акт про уложення» значно змінював статус законодавчої і судової гілок влади, виводячи її з-під впливу короля. Жодна особа, яка одержувала платню за посаду, підпорядковану королю, або пенсію від короля, не могла стати членом палати обшин. Судді, які раніше підпорядковувалися королю і відповідали перед ним, не могли тепер бути позбавлені посади за його єдиним бажанням, крім як за поданням обох палат парламенту. Законодавче розмежування гілок влади з метою впровадження їхньої незалежності одна від одної зафіксовано в "Акті про посади" від 1707 р.

У заключній частині документа підтверджувався непохитний принцип підзаконності королівської влади.

Таким чином, на рубежі XVII–XVIII ст. в Англії оформлено найважливіші принципи та інститути буржуазного державного права: верховенство парламенту в галузі законодавчої ініціативи, право парламенту втувати бюджет і визначати військовий контингент, принцип незмінності суддів, підзаконність усіх гілок державної влади, відповідальність уряду. Але остаточного розмежування повноважень законодавчої та виконавчої гілок влади не відбулося, і дуалізм у політичній системі Англії продовжував зберігатися, що відповідало концепції єдиного парламенту, коли король і палати розглядалися як його елементи.

За умов подальшого соціально–політичного розвитку остаточно утверджувалася парламентська монархія, ознакою якої було становлення відповідальності уряду. Пов’язані з цим процесом зміни, як правило, не оформлювалися у вигляді конституційних актів, а мали форму конвенційних норм (домовленостей). У цьому полягає унікальна особливість англійського конституційного права.

Монарх продовжував залишатися главою держави, усе більше перетворюючись на символічного голову виконавчої влади. Прем’єр–міністр, який діяв номінально «від імені короля», фактично набув статусу самостійної політичної фігури. До політичної практики Англії увійшов принцип «король царює, але не править».

Протягом XVIII ст. більш чітко оформлено принципи взаємостосунків парламенту та кабінету міністрів.

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. в Англії у загальних рисах склалася система парламентаризму, остаточному закріпленню якої все ж таки заважав феодальний характер формування нижньої палати парламенту. Цей недолік було усунено в перебігу виборчих реформ XIX–XX ст.

Висновки з англійської буржуазної революції

Англійська буржуазна революція розпочалася в країні, де розвиток капіталістичних відносин значно випереджав сусідні континентальні держави, за винятком Голландії. Її початок прискорила невважена політика двох монархів династії Стюартів – Якова I та Карла I, релігійний та зовнішньополітичний чинники. Далось взнаки і острівне становище Англії, яке забезпечувало відносну ізоляцію від Європи та ускладнювало можливість ворожої інтервенції тих європейських монархів, які б вирішили надати допомогу Стюартам.

В основі конфлікту між королем і парламентом лежали фінансові проблеми, хоча сам конфлікт був набагато ширшим. Необхідність усунення з політичної

арени королівських фаворитів з усією гостротою поставила питання про реальну владу в державі. Початкові поразки армії парламенту в боротьбі з королівськими військами припинилися після військової реформи, здійсненої Олівером Кромвелем.

У стані революції більшої ваги набувають ті сили, які розглядають свою боротьбу проти монархії як справу Бога, а себе самих – його знаряддям. Така перебудова радикалізує антимонархічний рух, на місце поміркованих пресвітеріан до керівництва приходять індепенден–ти та левелери. Результатом стала страта короля і проголошення республіки. Однак розпочатий переділ власності призвів до конфлікту в самому таборі переможців. Розпадається союз центру (індепендентів) та лівих (левелерів), революційну армію використовують для придушення національно–визвольних рухів в Ірландії та Шотландії.

Згодом встановлюється військова диктатура буржуазії та нового дворянства у формі протекторату Кромвеля. Внутрішні та зовнішні негаразди спричиняють еволюцію Протекторату, його виродження у квазімонархічний диктаторський режим. Смерть Кромвеля прискорила реставрацію монархії Стюартів. Повернення династії на престол обставлене певними політичними та релігійними умовами. Мало зважаючи на досягнуті у Бредській декларації правила гри, Карл II розпочинає Реставрацію – штучне відновлення застарілих державно–

правових норм. Англійська політична еліта виявилася розколотою на торі і вігів, останні зуміли в інтересах власної політичної безпеки добитися прийняття важливого Акта про краще забезпечення свободи підданих.

Цей документ став визначною віхою у подальшій боротьбі за права людини. Покликання на престол Вільгельма Оранського супроводжувалося прийняттям не менш важливого Білля про права, котрий заклав підвалини англійської конституційної монархії. Нова громадянська війна, на порозі якої уже, здавалося, стояла країна, так і не розпочалася. Революція в Англії залишилася незавершеною. Склався союз феодального дворянства та фінансової аристократії. Саме цей союз

забезпечив вдалий старт подальшого еволюційного розвитку Англії, який триває ось уже понад три століття.

Питання для самоконтролю

1. Визначити окремо політичні та економічні причини англійської буржуазної революції середини XVII ст.
2. Охарактеризувати її етапи.
3. Суть диктатури Кромвеля.
4. Назвати причини реставрації династії Стюартів.
5. Зробити порівняльний аналіз внутрішньої і зовнішньої політики Стюартів до початку революції і після їх повернення на престол.
6. Суть «Славної революції» 1688 р.

Список електронних посилань до теми 5

Питання 1 <http://ukrmap.su/uk-wh8/1202.html> (дата звернення 06.03.2017)

Питання 2 http://studies.in.ua/vhist_shpor/214-prichini-osoblivost-ta-etapi-anglyskoyi-burzhuznoyi-revolyuycyi-17-st.html (дата звернення 06.03.2017)

Питання 3 <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/restavratsiya-monarhiyi> (дата звернення 06.03.2017)

Питання 4 <http://westudents.com.ua/glavy/60609-3-quotslavna-revolyuetsyiaquot-1688-roku-v-angl-quotbll-pro-prava> (дата звернення 06.03.2017)

Питання 5 <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/visnovki-z-anglyskoyi-burzhuznoyi-revolyuetsiyi> (дата звернення 06.03.2017)

Питання 6 <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/visnovki-z-anglyskoyi-burzhuznoyi-revolyuetsiyi> (дата звернення 06.03.2017)

ТЕМА 6 КРАЇНИ ЄВРОПИ У ПЕРШИЙ ПЕРІОД НОВОГО ЧАСУ

План

1. Передумови та причини Великої Французької революції.
2. Початок і хід Великої Французької революції.
3. Правління Наполеона Бонапарта. Перша імперія у Франції.

Передумови та причини Великої Французької революції

Франція від половини XVIII ст. зійшла з могутнього становища, на якому поставив її Людовік XIV. Занепад проявлявся передусім у воєнних невдачах: французький король мусив зректися проводу в Європі, а заморські колонії, в Індії й Америці, перейшли під владу Великої Британії. Але ще грізніші позначки розбиття проявлялися в самій державі.

Силою, що утримувала Францію кілька століть на високому рівні, була монархія. Абсолютизм, утворений зусиллями кардиналів Ришельє і Мазаріні, завершений «королем–сонцем», зв'язав в одне ціле відокремлені провінції і різні суспільні верстви та дав французькій державі провідне місце в Європі. Але французька монархія не утрималася на своєму високому рівні. Нащадок великого короля, Людовік XV, не визначався ані талантом свого прадіда, ані його почуванням відповідальності. Легкодушний і здеморалізований, він віддавався грубим розкошам життя, не дбаючи зовсім про державу, дозволяв управляти нею перекупним міністрам й амбітним жінкам. Він був винуватцем того, що авторитет корони упав і народ почав відвертатися від корони. До того ж Людовік XV своєю марнотратністю знищив багатий перед тим Державний скарб. Сам королівський двір налічував тоді 15 000 осіб: 4000 – цивільної служби, 9000 – військової, 2000 – служби королівської родини. Утримання цієї безлічі дармоїдів коштувало річно понад 40 мільйонів. Щоб роздобути гроші на ш видатки, треба було безнастанно підносити податки або затягати борги. І одне й друге компрометувало владу перед громадянством.

Виростали також чимраз більші протиріччя між суспільними класами. Ще від середніх віків французький народ ділився на три стани: духовенство, шляхту і «третьій стан», до якого належали міщанство і селянство. Два перші стани мали окремі права і привілеї.

Духовенство здобуло собі значення тим, що здавна вело школи, займалося письменством і творило та розвивало французьку культуру. Народ, вдячний за це, обдаровував своїх добродіїв побожними фундаціями й земельними маєтками. У XVIII ст. вартість церковних земель пораховано на чотири мільярди, а це давало щорічно 150 мільйонів доходу. До того ж народ платив духовенству десятини – понад 120 мільйонів. Церква була звільнена майже від усіх податків, тільки що п'ять років платила 16 мільйонів данини, та й то не завжди регулярно. Отже, духовенство було станом надзвичайно багатим. Але в тому часі воно вже не виконувало своїх обов'язків так ревно, як давніше. До винятків належали, наприклад, бенедиктини в Сен–Мор, котрі під час голоду жили ціле село, і за це пізніше, під час революції, селяни боронили їх монастир. Але то були винятки. Більша частина духовенства походила зі шляхти і піддалася загальній деморалізації, що опанувала французьку аристократію. Єпископи й абати жили так само, як і інші вельможі, утримували численний двір, улажували гучні бенкети, провадили життя серед ловів і забав. За їх прикладом йшли і деякі сільські парохі, що у своїх селах появлялися тільки за десятиною, а зрештою шукали веселого життя по містах. Монастирське життя підупало так, що навіть по жіночих монастирях відбувалися бенкети, а гістьми на них були офіцери місцевих залог. Багато духовників перейнялося ідеями раціоналізму і з презирством ставилося до церкви та релігії.

Другий привілейований стан – шляхта – також забув про свої колишні громадянські обов'язки й заслуги. Шляхта – це були ті колишні лицарі, що власною груддю обороняли свою землю, проливали кров за батьківщину та боронили міщан і селян від ворога. Зрозуміла річ, що народ відплачував своїм

оборонцям всякими данинами й роботами. Але від часу, коли держава сама перейняла на себе оборону країни, шляхта перестала служити у війську й тим самим перестала відігравати роль оборонця населення. Та давні привілеї при панах залишилися, й вони змагали ще до того, щоб їх побільшити. Розкішне і виставне життя, забави, бенкети, лови коштували багато, а гроші на них можна було добути тільки з підданих, – отже, шляхта безнастанно підносила свої вимоги до селян. Вельможі мали ще обов'язок утримувати двір, відповідно до свого стану, та з'являтися на королівському дворі, бо хто не складав чолобитні королеві і не брав участі у двірському товаристві, того підозрювали у неприхильності до династії. Шляхта, не маючи перед собою ніяких творчих цілей, деморалізувалася все більше і ставала верствою суспільних галапасів.

Увесь тягар життя вищих станів мусив нести на собі «третій стан». Він не був єдиним класом, а складався з різнорідних елементів. Сюди належали панські піддані, дрібне міщанство, заможні промисловці, люди вільних станів і міщанська інтелігенція. Найважчим було становище селян. У королівських землях доля їх була трохи ліпшою, бо тут зобов'язували деякі правні приписи, але в приватних маєтностях селяни не мали ніякої опіки. Селянин платив державні податки (земельний і маєтковий) з різними додатками до них, мусив щорічно купити означену кількість солі, що була державним податком, а крім того, був зобов'язаний давати панові різні чинші і данини. Всіх тих податків не стягали прямо Держава або власник, а орендарі, що старалися якнайбільше заробити на посередництві і здирали з селян, скільки могли. У таких відносинах рідко хто з селян міг утриматися при добробуті. Переважно селяни жили у великій нужді. Нові хати будувати було важко, бо за те треба було платити нову данину.

Міщанство було все ще зв'язане середньовічними цеховими приписами. Ані ремесло, ані велика промисловість, ані торгівля не могли розвиватися вільно. Тому, що не кожен міг дістатися до цеху й платити там значні оплати, багато ремісників й робітників працювали потаємно, особливо у великих містах, і терпіли

велику нужду. В Парижі такий ремісничий пролетаріат проживав на передмісті Св. Антонія і пізніше, під час революції, відіграв велику роль.

До третього стану належало також багате міщанство – промисловці, що вели фабрики, великі купці, банкіри, капіталісти, тобто новий стан, від якого головню залежало господарство Франції. Ці люди були незвичайно високо оподатковані, і це було причиною їхнього невдоволення, тим більше, що шляхта і духовенство не платили майже ніяких податків. Ця заможна верства знала добре відносини в сусідній Англії, де міщанство мало становище рівне із шляхтою, і бажала для себе таких самих політичних прав. Ця «буржуазія» радо вчитувалася у твори раціоналістів, що проповідували новий устрій, і чекала хвилини, щоб добути собі владу.

Король Людовік XVI (1774–1792 рр.) сів на престол в 20–му році життя. Це був володар сумлінний, доброї волі, але не дуже широких поглядів, тяжкий і малої енергії. Він охоче забавлявся ловами і любив слюсарство. У великих подіях, що захоплювали Францію, він не був у силі орієнтуватися, і при своїх добрих намірах не раз робив важкі помилки. Його дружиною була донька Марії Терези – Марія Антуанетта, ще молодша від короля. Їх весілля в 1770 р. залишило сумний споминок, бо під час фейерверка на одній з площ Парижа маса людей знайшла смерть серед глоти. Тодішні ворожбити передбачали нещасливий кінець молодій парі. Королева була більш талановита, ніж король, і мала свої політичні амбіції, але знайшлася у чужому середовищі, що їй не розуміло і вороже відносилося до всіх починів «австрійки».

Найважливішою внутрішньою державною справою була фінансова криза. Державні борги зростали до все більшої суми, і треба було шукати способів рятунку. Людовік XVI призначив міністром фінансів Анну Роберта Т'ю'р'го (1774–1776 рр.), що відзначився як інтендант Ліможа тим, що за 13 років урядування довів цю провінцію до великого господарського розвитку. Він був прихильником фізіократизму – економічної теорії, що виступала проти

меркантилізму. Коли меркантилісти звертали головну увагу на розвиток промисловості й дбали про те, щоб стягнути до краю якнайбільше золота, фізіократи вважали за основу народного господарства хліборобство й гірництво, як ті заняття, що приносили найпотрібніші продукти. Тому Тюрго особливою опікою окружав хліборобів і старався зняти з них надмірні тягарі, що гальмували свободний розвиток рільництва. Новий міністр представив королеві програму своєї діяльності. Він виступив проти дальших позичок, бо вони мусли довести державу до банкрутства, і проти нових податків на нижчі верстви. Натомість він радив завести новий спосіб оподаткування, опертий на загальному кадастрі (помірі ґрунтів), що мав також на увазі шляхту і духовенство. Далі Тюрго проектував обмежити обов'язки селян супроти шляхти, знести цехи, усунути внутрішні цла, завести різні міри і ваги – все те мало підняти міщанський і селянський стани. Далі він задумав дати толеранцію протестантам, обмежити число монастирів, підняти освіту, дати свободу пресі, завести новий кодекс і навіть запровадити народне представництво. Але Тюрго зміг провести тільки деякі з своїх реформ. Так, він зніс монополію на продаж збіжжя й муки, зв'язану з деякими містами, що шкодила як продуцентам, так і консументам. Заінтересовані в монополії підприємці розпочали т. зв. мучну війну, але міністр скоро дав собі з ними раду. Але проти цих важливих перемін виступила рішуче шляхта, духовенство, двір, а також амбітна королева. Король, хоч і був прихильником реформ, не знайшов настільки енергії, щоб оборонити Тюрго, і дав йому демісію.

В скорому часі по ньому управу фінансів перебрав Жак Некер (1777–1781 рр.), родом із Швейцарії, протестант, багатий банкір. Власною працею він дійшов до великого маєтку і пізніше віддався студіям економії й політики. Його дружина вела один із славних літературних салонів. Некер провів фінансові реформи, добув кращі умови кредиту і завів ощадності на королівському дворі, зменшивши гвардію та усунувши деяких почесних урядовців.

У 1778 р. Франція дала себе втягнути у війну Сполучених Штатів проти Англії, хоча Тюрго відраджував робити це й застерігав, що «перший гарматний постріл буде гаслом до революції». Але Некер і на воєнні потреби знайшов кредит. У 1781 р. він опублікував уперше державний бюджет, в якому так уміло закрит зобов'язання держави, що рахунки виказували перевищення доходів коло 10 мільйонів. Але у цьому звідомленні вперше подано до публічного відома, скільки коштує державі утримання двора. Це викликало проти Некера таке невдоволення вищих станів, що він мусив уступити.

Демісія Некера звільнила двір від примусової ощадності. Новий міністр Шарль Калон (1783–1787 рр.) почав вести господарство без усяких рахунків, сипав грішми на всілякі двірські забаганки, кредиторів умів заспокоювати обіцянками і затягав усе нові позички, так що державний борг сягав уже 900 мільйонів. Але врешті й Калонові не стало засобів продовжувати цю легкодушну політику і він почав думати про реформи. Він вніс на затвердження короля проект оподаткування вищих станів у таким самим напрямі, як це дораджував Тюрго. Вирішення цієї справи король доручив зібранню т. зв. нотаблів, визначних представників трьох станів у 1787 р. У зборах брало участь 7 членів династії, 14 прелатів, 36 князів, графів і маркізів, 12 членів королівської ради, 38 депутатів трибуналів (парламентів), 12 депутатів провінціальних станів і 25 представників більших міст. Зібрання відкрив король, а Калон подав звідомлення про стан фінансів і проєктовані реформи. Але нотаблі одностайно відкинули проєкт оподаткування вищих станів, а вістки про величезний дефіцит викликали таке обурення, що Калон мусив втекти до Англії.

Міністром фінансів став тепер голова опозиції, архієпископ Брієн (1787–1788 рр.). Він злагіднив у дечому проєкти свого попередника, але таки мусив домагатися поширення податкових законів на шляхту. Але проти цих планів почали гостро виступати парламенти, трибунали, що мали право реєструвати у своїх книгах королівські розпорядки. Тоді король взявся за гострі засоби, кількох

членів опозиції ув'язнив, а паризький парламент відіслав на заслання до Труа і врешті змінив устрій парламентів. Це справило велике враження, бо парламенти уважали за останніх оборонців громадських свобод. У різних околицях прийшло до розрухів, а в Бретані спалено портрети Брієна.

Король призначив удруге міністром фінансів Некера (1788–1789 рр.), і той оголосив вибори до генеральних станів. Половину депутатів мали вибирати вищі стани, половину – третій стан.

Початок і хід Великої Французької революції

У м. Кобленці, поблизу кордону, контрреволюційні емігранти за підтримки Австрії створили військовий табір роялістів і закликали європейські двори до інтервенції. Катерина II та англійський уряд нацьковували Австрію та Прусію до вторгнення у Францію. Катерина II відіслала з країни французького повіреного у справах Жене. Іспанський посол у Парижі Іріарте зажадав назад свої довірчі грамоти – таким чином Іспанія розривала дипломатичні стосунки із Францією. Іспанська армія розпочала маневри вздовж Піренеїв, які, як відомо, правили за кордон з Францією. Було відкликано з Парижу також голландського посла. Австрія і Прусія врешті уклали угоду між собою і проголосили, що перешкоджатимуть поширенню всього того, що погрожує монархії у Франції і безпеці європейських держав. Серйозна загроза інтервенції примусила Францію першою оголосити війну.

Королівський двір жадав війни у розрахунку на поразку Франції і допомогу інтервенції у відновленні влади короля. Проте з боку французького народу це була справедлива війна. Офіцери і генерали готували зраду. Королева Марія–Антуанетта таємно передала плани воєнної кампанії австрійцям. Це мало згубні для країни наслідки. У перших же битвах королівські війська зазнали поразки. Пруська армія під командуванням герцога Брауншвейзького вдерлася до Франції. У зв'язку з тяжким становищем на фронті Законодавчі збори проголосили:

«Вітчизна у небезпеці». Навесні 1792 р. молодий капітан інженерних військ, поет і композитор Клод Жозеф Руже де Ліль (1760–1836 рр.) у підйомі натхнення за одну ніч написав славетну «Марсельєзу», яка надалі стала національним гімном Франції.

Ця серйозна небезпека, що нависла над революцією та країною, викликала вибух національного натхнення французького народу. З департаментів до Парижа почали стікатися загони національної гвардії. Із цих загонів у Парижі створився збройний табір федератів. У Якобінському клубі Робесп'єр закликав до остаточного скинення монархії, але жирондисти¹ боялися повстання народу і сподівалися мирно домовитися з королівською владою.

Вибори потрясли Францію до основ. Появилось багато політичних брошур, у яких різні автори піддавали критиці плани реформ згідно з поглядами раціоналізму. Найбільший вплив мала книжечка абата Сіє: «Що таке третій стан?» Він рахував число духовенства в 80 000, шляхти – в 120 000, а третього стану в 25 мільйонів осіб і ставив три питання: «Чим є третій стан? Усім. Чим був дотепер? Нічим. Чим хоче бути? Дечим». Він доказував, що третій стан є нацією і йому має належати повна влада. Між селянством дуже популярним став «Катехизм третього стану», що починався такими словами: «Хто ти є? Мужик. Чим є мужик? Людиною, громадянином, членом третього стану. Чим є третій стан? Живителем держави, її найблагороднішим оборонцем. Чому живителем? Тому, що має в руках хліборобство, торгівлю і ремесла, що ведуть до добра всіх. Чому оборонцем? Бо посвячується для всіх без ніякої нагороди або надії, окрім п'яťох шагів, шпиталю й голоду». Виборці для своїх послів списували на старий лад інструкції, в яких виставляли свої вимоги: знесення абсолютизму, скасування феодальних прав, кращої адміністрації і судівництва.

Генеральні стани зібралися 5 травня 1789 р. у Версалі. Всіх депутатів було 1118, з них 291 – представник духовенства, 270 – шляхти, 557 – третього стану. За давніми звичаями, представники вищих станів зайняли перші місця, третій стан

засів позаду за ними. Король відкрив зібрання, але говорив тільки про фінансові потреби держави й жодним словом не згадав про бажані реформи. Некер подав оптимістичний баланс, рахуючи державний борг на 56 мільйонів, коли він був удесятеро більший.

Після першого спільного засідання виринуло питання, як мають відбуватися наради зборів. Шляхта і духовенство заявлялися за тим, щоб кожний стан радився окремо і свій голос подавав королеві. Але третій стан домагався, щоб наради відбувалися спільно і справи вирішувано більшістю голосів. Суперечки про це йшли кілька тижнів. Врешті 17 червня 1789 р. третій стан зважився на революційний крок. Його послі проголосили себе Народними Зборами, тобто представництвом цілого народу, і заявили, що не розійдуться доти, доки не добудуть для народу давніх прав. Король, під впливом шляхти, хотів зломити цей виступ і наказав замкнути залу засідань. Але депутати зібралися у т. зв. залі для гри в м'яч і тут 20 червня склали святочну присягу, що не розійдуться, поки не ухвалять для держави нову конституцію. Тоді король 23 червня скликав спільне засідання всіх станів, подав тут проект деяких реформ і закликав, присутніх, щоб розійшлися на наради в окремих залах. Частина шляхти і духовенства пішла за королем, але депутати третього стану залишилися на місці. Коли ж магістр церемоній закликав їх розійтися, граф Мірабо, представник поступової шляхти, відповів: «Ви не маєте тут місця, ані голосу. Скажіть вашому панові, що ми є тут з доручення народу й уступимо тільки перед багнетами». До третього стану пристала тоді частина шляхти і духовенства і король остаточно мусив погодитися на те, що всі депутати радитимуться разом. У недовгому часі Збори поділилися на три групи: правицю, на якій засідали прихильники абсолютизму, лівицю, що змагала до радикальних реформ, і поміркований центр.

Але оборонці абсолютизму намагалися ще протистояти народним змаганням. До Парижа стягнуто чужоземні війська, а король несподівано звільнив популярного Некера й установив уряд з прихильників старого режиму. Це дало

почин до розрухів у Парижі. Центром заколоту став т. зв. Пале–Рояль, комплекс крамниць, готелів і кав'ярень, що були власністю орлеанського князя Філіппа, де збиралися всякі невдоволені елементи. Дня 14 липня 1789 р. юрба, підбурена адвокатом Камілем Демуленом, здобула магазини амуніції й, озброївшись, кинулася на Бастилію, давній замок, що служив за в'язницю для політичних в'язнів. Бастилію здобуто, причому вимордувано частину залоги. Пізніше цю фортецю зруйновано як символ влади абсолютизму, а день 14 липня став національним святом. Щоб завести порядок у Парижі, міщанство зорганізувало народну гвардію під проводом Лафайєта й обрало нову демократичну управу міста. Як національну відзнаку, прийняли тоді трикольорову кокарду, синьо–червоно–білу. Король, наляканий цими подіями, наблизився до Народних Зборів і їздив з Версалю до Парижа, щоб заспокоїти розбурхане місто. Але в скорому часі такі самі розрухи вибухли по провінціальних містах, а далі революційний рух перекинувся на села, де селяни почали нападати на ненависних панів і нищили та руйнували їхні двори й замки.

Ці події неабияк вплинули на Народні Збори. На нічному засіданні з 4 на 5 вересня 1789 р., коли обговорювано селянські розрухи, один із представників шляхти виступив з пропозицією, щоб народ заспокоювати не словами, а ділами, а саме: знести середньовічні феодальні права. Це внесення прийнято з незвичайним ентузіазмом. Так, внесено було всі данини, чинші, роботи й інші тягарі, до яких були зобов'язані селяни, панське судівництво, церковні десятини, цеховий устрій, продажу урядів та ін. Як основу нового ладу, 26 серпня 1789 р. ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Всі люди є вільні і мають рівні права. Природні права людини – це вільність, власність, безпека й опір проти гніту. Джерелом влади є народ. Закон може забороняти тільки такі діла, які для громадянства є шкідливі.

Нікого не можна переслідувати за його погляди, навіть релігійні. Громадянин може вільно висловлювати свої погляди мовою, письмом і друком,

але за надужиття свободи відповідає перед правом. Для забезпечення прав людини і громадянина потрібна публічна влада. Вона повинна служити для всіх, а не тільки для тих, що її тримають. Податки треба розділити на всіх громадян рівно, відповідно до їх майна. Громадяни ухвалюють податки і контролюють їх використання. Влада повинна бути поділена на законодавчу, виконавчу і судову. Власність є святим і непорушним правом; можна її порушити тільки для загальної потреби, і то за заплату. «Декларація» містила в собі основні громадянські права, що пізніше увійшли до різних європейських конституцій.

Але розрухи в Парижі вибухали знову і знову. 5 жовтня 1789 р. юрба напала навіть на Версаль і присилувала короля переїхати до Парижа. Народні Збори також переселилися до столиці і підпали цілком під вплив розбурханого міста. Через те Збори не мали можливості зайнятися найпекучішою реформою фінансів, а всю свою увагу звернули на те, щоб дати Франції новий устрій.

Перша французька конституція (1791 р.) прийняла як основу державного ладу поділ влади. Законодавчу владу дістали законодавчі збори, що творили одну палату. Двопалатна англійська система, з палатою лордів, видавалася замало демократичною. Вибори мали відбуватися кожні два роки, а виборче право мали тільки громадяни, що платили вищі податки. Королеві залишено право відсувати на чотири роки ухвалені закони. Виконавчу владу мав король з відповідальними міністрами. Територію держави поділено на 83 департаменти і 40 000 громад з дуже широкою самоуправою, що давала право навіть вибирати державних урядовців і розпоряджатися народною гвардією. Через це французька держава, перше сильно централізована, розпалася тепер на нічим між собою не зв'язані частини. Судову владу віддано народним судам, що мали відбувати явні розправи.

Народні Збори ухвалили ще деякі закони, якими зреформовано дотеперішній устрій. Церковне майно проголошено власністю держави, знесено монастирі, вибір парохів віддано громадам. Духовенство мало за обов'язок складати присягу на конституцію. Збори зайнялися також державним дефіцитом. Державні доходи

під час революції дуже зменшилися, бо адміністрація не мала належної езекутиви, – а в багатьох околицях тривали заколоти. Тому ухвалено, що скарбниця має видати т. зв. асигнати, тобто паперову валюту, для якої підкладом мали бути skonфісковані церковні маєтності. Але число асигнат зростало так, що дійшло до суми 60 мільярдів, і через те їх вартість безнастанно упала. Прийшла нова фінансова криза.

Людовік XVI супроти перемін у державі займав усе більш нерішуче становище. Мірабо, що був прихильником конституційної монархії, намагався переконати короля про konieczність проведення реформ і добув у нього деякий послух, але, з іншого боку, аристократичний двір не погоджувався ні на які поступки і підбивав Людовіка до опору. Слабкий король схилився то в одну, то в другу сторону. Так, наприклад, він узяв участь у народному святі в роковини взяття Бастилії 14 липня 1790 р. і там склав присягу громадянина, що викликало незвичайне захоплення в масах. Але коли вже екіпаж із королем і його родиною був недалеко від кордону, один поштмейстер впізнав утікачів, залярмував народну гвардію, короля затримано і перевезено назад до Парижа 21 червня 1791 р. Народні Збори короля усунули й самі перебрали виконавчу владу.

Зрада короля та аристократії показала народові необхідність невідкладного скинення монархії. Федерати вимагали зміщення короля. Робесп'єр вимагав скасування майнового виборчого цензу і проголошення демократичної республіки. Але Законодавчі збори боялися народу і не бажали розриву з Бурбонами. Королівський палац перебував під охороною швейцарських гвардійців. Змінити становище могло лише рішуче повстання. У ніч з 9 на 10 серпня 1792 р. над Парижем залунав дзвін. Збройні загони приготувалися до виступу. Комісари секцій утворили революційну Комуни Парижа. 20 тисяч повстанців з гарматами оточили палац Тюільрі, оволоділи головною брамою й увірвалися до палацу. Швейцарці відкрили вогонь. У відповідь заgrimіли гармати і рушниці повсталих. У страшенному кривавому бою повсталі захопили палац.

Тих, хто намагався грабувати розкішні королівські апартаменти, вби–вали прямо на місці. Це був прояв високої свідомості та революційної дисципліни повсталих. При штурмі вони втратили 500 чоловік вбитими та пораненими. Монархію було повалено.

У цей момент революція піднялася на новий, найвищий щабель свого розвитку. Величезного впливу набула Комуна Парижа. Законодавчі збори змушені були усунути короля від влади та ув'язнити його у Тамплі. Багато роялістів також було заарештовано. Було скасовано майновий ценз та знижено виборчий вік громадян з 25 до 21 року. А 25 серпня 1792 р. збори також скасували феодальні повинності, які не були підтверджені документально (наперед було відомо, що за тисячу років, з часів Хлодвіга та Карла Великого, у жодній дворянській родині не збереглося таких документів про пожалування титулів та земель).

Падіння монархії привело до панування буржуазних республіканців. До підтримки республіки змушені були перейти навіть ті кола буржуазії, які воліли монархію і раніше сподівалися на згоду з Бурбонами. Жирондисти і далі мали повну перевагу в уряді, але міністром юстиції став Дантон, який мав величезний вплив у Паризькій комуні. Збори призначили вибори у Конвент, скасували королівську владу й аристократичні титули.

20 вересня 1792 р. французькі війська здобули перемогу в битві при Вальмі над прусською армією. У січні 1793 р. над королем відбувся суд. Його зрада була очевидною. Короля було засуджено і 21 січня 1793 р. його було страчено. Це було великою політичною поразкою жирондистів. Вони спробували перейти до наступу на революцію і домоглися віддання під суд Марата, одного з лідерів найбільш революційного угруповання у Конвенті. Але суд виправдав його. Це прискорило згуртування революційних сил навколо якобінців і підготовку нового народного повстання. Марат і Ро–бесп'єр закликали до повстання для скинення влади жирондистів. 31 травня 1793 р. повстання почалося. Збройні сили повсталих підійшли до Конвенту. Влада перейшла до радикально налаштованих верств

буржуазії, яка спиралася на основну частину міського населення і селянство. У той момент народні низи мали найбільший вплив на владу. Панування жирондистів скінчилося. Для врятування революції якобінці вважали за необхідне введення надзвичайного режиму – в країні сформувалася якобінська диктатура.

Втеча короля викликала серед мас велику ворожнечу проти монархії. Помірковані кола втрачали все більше свій вплив, а провід переходив до радикальних течій. Великого значення набули політичні клуби. Найстарший клуб мав назву «Товариства приятелів конституції». Він відбував наради у колишньому монастирі Св. Якова і членів його звали якобінцями. Клуб почав розвиватися тоді, коли його головою став талановитий демагог Робесп'єр. У клубі критиковано працю Народних Зборів, а народні промовці виступали щі скаргами проти тих депутатів, що йшли проти поглядів юрби. Клуб мав свої відділи у 300 містах і підтримував зв'язки з ними через своїх делегатів, так що його доручення доходили до найдальших околиць Франції. Ще більш радикальним був клуб кордельєрів, названий також від монастиря. Тут верховодили ідеаліст Демулен і кровожерливий лікар Марат, редактор «Приятеля народу», та спокійний, але фанатичний Жорж Дантон. Цей клуб мав велику популярність серед юрби в Пале-Рояль. Поміркованіші елементи, під проводом Лафайєта, збиралися у клубі фантів, але вони ніколи не дійшли до більшого голосу. Поруч із клубами У Парижі безнастанно відбувалися наради проводу 60 секцій, дільниць, що на них ділилося місто. Тут сходилися дрібні міщани й робітники і вислуховували промови принагідних промовців і представників клубів. Величезного розвитку досягла популярна преса, що мала повну свободу голосу. Ці Щоденники, друквані на поганому папері, з невдалими ілюстраціями, але з демагогічними, пристрасними статтями розходилися в сотнях тисяч примірників і тримали юрбу в безнастанному напруженні і роз'яренні. Невдала втеча короля дала демагогам бажану нагоду на повну силу виступити проти монархії.

Але більшість Народних Зборів була ще прив'язана до монархії, не піддавалася демагогії і бажала врятувати короля. Коли Людовік у вересні 1791 р. присягнув новій конституції, йому було повернено владу. Але разом з тим Збори уважали своє завдання виконаним і 30 вересня 1791 р. саморозпустилися. На останньому засіданні за пропозицією Робесп'єра вирішено, що дотеперішні депутати не мають права увійти до законодавчих Зборів, – це мав бути благородний доказ, що вони не змагають до утримання влади у своїх руках. До Законодавчих Зборів (1791–1792 рр.) увійшли зовсім нові депутати. Здебільшого це були люди молоді, яким не виповнилося навіть 30 років. Багато було між ними адвокатів і письменників, а політичну освіту вони здобули у клубах та на різних зібраннях. Не було вже зовсім представників вищого духовенства, аристократії чи багатого міщанства. Щодо політичних поглядів, то нові Збори були набагато радикальніші, ніж старі. Оборонців абсолютизму не було вже зовсім; прихильників конституційної монархії (феантів) знайшлося ледве 100. Натомість на лівих засідало понад 200 прихильників республіки. Поруч з якобінцями сиділи тут жирондисти – депутати департаменту Жиронда, що домагалися безоглядного проведення демократичних засад. Партія гори, що засідала на найвищих місцях, була найбільш радикальною і перебувала під впливом Робесп'єра, Марата й Дантона.

Тепер влада знаходилася у найбільш революційної частини буржуазії – дрібної буржуазії. Якобінці, які представляли її інтереси, прийшли до влади, коли обставини вимагали негайного застосування революційних заходів. Необхідною умовою врятування Республіки якобінці вважали централізацію державної влади. Конвент залишався вищим законодавчим органом. Обирався уряд у складі 11 чоловік, комітет громадянського порятунку на чолі з Робесп'єром. Становище якобінців було дуже складним. Країну було оточено ворожими арміями європейських монархій, усередині Франції (у провінції Вандея та деяких інших) лютували заколоти. Улітку 1793 р. унаслідок замаху дворянкою Шарлоттою Корде

було вбито одного з лідерів революції Марата. Але, незважаючи на тяжку втрату, діяльність якобінців тривала. Вони проголосили першу буржуазну демократичну конституцію, обіцяли повне вирішення аграрного питання й повне скасування феодальних повинностей.

Конституція 1793 р. передбачала свободу, рівність, братерство, безпеку і право на власність, свободу слова, друку, загальну недоторканість приватного підприємництва. Ця конституція проголошувала основи буржуазної демократії – ідею верховенства народу і рівності прав, було засуджено завойовницькі війни. Вона була більш демократичною, аніж усі наступні буржуазні конституції. Але, за всієї своєї прогресивності для свого часу, конституція 1793 р. мала обмежений характер. Демократичні права і рівність мали формальне значення і ніколи не забезпечувалися реальними гарантіями. Було узаконено приватну власність і капіталістичну експлуатацію.

Проте слід визнати, що якобінці своєю політикою піднялися на висоту революційних перетворень. Вони здійснили низку прогресивних реформ, у країні позначився промисловий підйом. Комітет громадянського порятунку також ужив низку заходів по реформуванню армії, зміцненню її боєздатності. Внаслідок цих перетворень за короткий час Республіка створила численну та добре озброєну армію, яка почала невдовзі отримувати перемоги над супротивником. На початок 1794 р. війну було перенесено на територію ворога. Отже, уряд якобінців озброїв та очолив народ, чим урятував країну і саму революцію від зовнішньої небезпеки.

Політика якобінців також дала могутній поштовх до прогресу науки, культури, освіти. Із жовтня 1793 р. Конвентом було запроваджено новий революційний календар. Точкою відліку часу було визнано 22 вересня 1792 р. – перший день оголошення Республіки. Відтепер кожен місяць поділявся на 3 декади і називався за характерною для нього погодою чи різновидом сільськогосподарських робіт. Недільні дні та католицькі свята були скасовані – натомість запроваджено революційні свята. Всі революційні перетворення,

здійснені під час революції, забезпечили умови для процесу капіталістичного розвитку країни.

Диктатура якобінців трималася на необхідності встояти перед зовнішньою загрозою. Щойно небезпеку було подолано – завдано поразку інтервентам, придушено внутрішні контрреволюційні заклоти, щойно відпала небезпека реставрації монархії, революційний рух і сам почав ущухати. Проступили назовні внутрішні розбіжності між якобінцями. Як наслідок цього в їхньому таборі почалися гострі суперечки і взаємовинищення. Так, один з лідерів якобінців, Дантон, почав вимагати пом'якшення режиму диктатури, припинення політики терору. За це його було звинувачено в зраді, піддано суду і, врешті, страчено. Його не врятував і величезний авторитет, який він мав серед народу. Революційні маси вимагали продовження реформ, серед них зростало невдоволення. Люди стомилися від постійного жаху перед революційним терором. Тим часом велика буржуазія переходила на ворожі, контрреволюційні позиції – диктатура якобінців була їй вже непотрібна. У Конвенті визріває змова проти них. 27 липня (9 термідора) 1794 р. заколотники П. Баррас, Ж. Фуше та Ж. Л. Тальєн здійснили переворот і скинули революційний уряд якобінців. Наступного дня, 28 липня, лідери якобінців: Робесп'єр, Сен-Жюст, Кутон та їхні найближчі прибічники були страчені. Заколотники розпочали свій терор. Вони звільнили своїх прибічників, ув'язнили послідовників Робесп'єра, скасували Паризьку комуну. Цей день став останнім днем Французької буржуазної революції.

Правління Наполеона Бонапарта. Перша імперія у Франції

Перший консул та імператор (з 1804 р.) Франції Наполеон Бонапарт належав до тих видатних осіб, які творять історію. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. він визначав перебіг європейської історії. Ним захоплювалися, вважали великою людиною, оскільки він завдяки власним силам, таланту і наполегливості зумів піднятися на вершину політики і перетворити Францію на наймогутнішу державу

Європи. Його боялися, називали «корсиканським чудовиськом», бо він перекроїв карту Європи, «творив королів і розправлявся з ними», втягнув народи Європи у багаторічні криваві війни.

Наполеон Бонапарт (італійською– Буонапарте) народився 15 серпня 1769 р. у бідній дворянській родині на острові Корсика, який за кілька років до того став французьким володінням. Волелюбні корсиканці зі зброєю в руках захищали свою незалежність і спогади про визвольну боротьбу назавжди залишилися в пам'яті Наполеона. Батькові вдалося влаштувати Наполеона на навчання за державний кошт у Брієнську військову школу у Франції. Позбавлений фінансової допомоги з боку батьків, юнак цурався компанії багатих однокласників і більше часу проводив у навчанні – віддавав перевагу математиці, географії, захоплювався історією та літературою. У 1784 р. Наполеона перевели в Паризьку військову школу, яку він успішно закінчив через рік і в чині молодшого лейтенанта артилерії був направлений у гарнізон міста Валенсії. На початку революції Наполеон повернувся на батьківщину і закликав народ Корсики до революційної боротьби. Його спроби наштовхнулися на байдужість і відверту ворожість співвітчизників. Загроза ув'язнення змусила Наполеона з усією численною родиною втекти до Франції.

Конвент призначив майора Бонапарта командувати артилерією під час облоги міста Тулон, де у 1793 р. спалахнув роялістський заколот, підтриманий іспанцями та англійцями. Під командуванням Бонапарта артилерія революційної армії декілька днів обстрілювала фортецю, що забезпечило її падіння. 24-річному Наполеону присвоїли чин бригадного генерала, що стало початком його стрімкої кар'єри. З метою досягти впливу й отримати владу він установив зв'язки з яacobінцями.

Після падіння яacobінської диктатури генерал Бонапарт потрапив у немилість і декілька тижнів провів за ґратами. Однак після того, як восени 1795 р. в Парижі почалося роялістське повстання, влада згадала про героя Тулона. Уряд доручив

йому придушити заколот і Бонапарт з гармат жорстоко розстріляв повстанців, відновивши спокій в Парижі.

Наполеону належить план проведення італійської кампанії, яка завершилася блискучими перемогами його армії й принесла величезні трофеї та нові території Франції й нечувану славу командувачеві. Перемоги армії Наполеона в Єгипті зміцнили його авторитет серед французького народу, а підтримка великої буржуазії дала змогу здійснити державний переворот 18 брюмера 1799 р. і зосередити владу у своїх руках. Уже в 1802 р. його було оголошено довічним першим консулом з правом призначати наступника. Однак це вже не влаштовувало Бонапарта. 18 травня 1804 р. він прийняв титул імператора французів, а у грудні був урочисто коронований Папою Римським. Після цього метою його життя стало завоювання світу.

Наполеон Бонапарт був не тільки талановитим та ініціативним полководцем, а й умілим організатором, передбачливим політиком. Він розумів, що неможливо знищити головні завоювання революції, тому намагався знайти форму правління, яка була б вигідна буржуазії та багатим селянам (бонапартизм). На думку першого консула, політичний хаос і розбрат, революційний ентузіазм мав поступитися місцем порядку. У зверненнях до громадян Наполеон повторював: "Революція повернулася на свої початкові позиції. Вона закінчилася. Я відкриваю широку вулицю, на якій всім вистачить місця".

Після перевороту 18 брюмера Наполеон юридично закріпив нову форму влади. Було прийнято нову Конституцію 1799 р., яка докорінно відрізнялася від попередніх. Франція залишалася республікою, за що проголосувала переважна більшість французького народу. Однак влада фактично зосереджувалася в руках першого консула: він самостійно призначав міністрів, відав питаннями зовнішньої політики, був головнокомандувачем французької армії тощо. Законодавчі органи поділялися на Державну раду, Трибунат, Законодавчий корпус, Сенат. їхні функції не були чітко визначені, що давало можливість Наполеону маніпулювати

державними органами і нехтувати думкою законодавців. До того ж кандидатури переважної більшості з них завжди погоджувалися з першим консулом. Після проголошення імперії деякі із законодавчих органів (Трибунат) були ліквідовані, а інші – збиралися нерегулярно й не відігравали помітної ролі у політичному житті країни.

Місцеве самоврядування було ліквідовано. У департаменти призначалися префекти, а в кожне місто, село та общину – мери. Величезне значення надавалося поліції, завдання якої Наполеон вбачав у боротьбі з різними політичними силами – роялістами, конституціоналістами, якобінцями та ін.

Зберігалася рівність громадян. Емігрантам дозволили повернутися у Францію, однак вони не мали права вимагати конфіскованих під час революції маєтків, які вже належали новим власникам. Непорушним залишався також принцип свободи віросповідання. Водночас Наполеон скасував попередні дискримінаційні акти щодо церкви, які торкалися релігійних почуттів більшості французів. У 1801 р. було підписано конкордат із Папою Римським, який скасовував попередні акти про відокремлення церкви від держави, відновлював релігійні обряди та свята. Папа Римський відмовлявся від конфіскованих церковних маєтків, погоджувався на призначення єпископів главою держави і затвердження державою священників.

Конкордат – угода між Папою Римським і урядом певної держави про становище католицької церкви, її права та привілеї (призначення єпископів, церковну власність, звільнення від податків, особливі права у питаннях сім'ї та шлюбу, умови дипломатичних відносин з Ватиканом).

Проголошення імперії внесло новий акцент у суспільно–політичне життя країни. Наполеон почав створювати нову французьку аристократію, намагаючись втілити у життя знамените гасло: «Без дворянства не існує монархії». Дворянські титули баронів, графів, герцогів отримували сподвижники імператора, його маршали і генерали, переважно вихідці з нижчих та середніх верств населення.

Було встановлено найвищу відзнаку Франції – орден Почесного легіону. Звичними стали розкішні бали та прийоми, які не поступалися прийомам монархічних дворів інших країн Європи. Родичі Наполеона отримували королівські трони на захоплених Францією землях.

Громадянські відносини у Франції регулювалися так званими Кодексами Наполеона, введеними у 1804, 1808 та 1811 рр. – Цивільним, Комерційним та Кримінальним. Вони гарантували недоторканність приватної власності, чим створювали гарні можливості для економічного розвитку країни, і були прогресивнішими порівняно з законодавством феодально–абсолютистських країн. Кодекси підтверджували та закріплювали революційні принципи попередніх конституцій: рівність усіх перед законом, свободу совісті, демократичні права і свободи тощо. Водночас Кримінальний кодекс зберігав закони про смертну кару та тілесні покарання, Цивільний узаконював безправне становище жінки в суспільстві, а Комерційний забороняв виступи робітників проти роботодавців, вводив трудові книжки тощо.

Селяни, які становили переважну більшість населення Франції, мали особисту свободу, користувалися правом володіти землею і купувати її на торгах. Це давало змогу розвиватися сільській буржуазії та створювало оптимальні умови для розвитку сільського господарства. Щорічно збільшувався збір зернових культур, зростало поголів'я худоби, розвивалося виноградарство, розширювалися посіви технічних культур тощо.

У промисловості розпочався промисловий переворот – у металургії, текстильній промисловості з'явилися парові машини, розширювався асортимент і збільшувалася кількість виробленої продукції. У перші десятиліття ХІХ ст. обсяг промислового виробництва у Франції зріс на 50 %. Вводилися нові форми управління промисловістю – було створено головне управління з мануфактури і торгівлі. Економічному піднесенню сприяли реорганізація фінансової системи та

надходження грошей і цінностей із завойованих Францією країн. Контролював фінансову систему Французький банк.

Кодекси Наполеона вводилися у завойованих і залежних від Франції країнах. Вони руйнували старі феодальні порядки, а тому із захопленням були зустрінуті передовою громадськістю цих країн, але викликали ненависть монархів Європи, які боялися поширення революційних ідей.

В інтересах великої буржуазії проводилась і зовнішня політика Наполеона, яка мала на меті забезпечити Франції політичне та економічне панування в Європі. Для боротьби з революційною Францією створювалися антифранцузькі коаліції. Водночас боротьба європейських держав з Францією мала певні особливості.

По–перше, на завойованих Францією нових землях утверджувалися демократичні принципи – ліквідовувалися феодальні суспільні відносини і проводилися демократичні реформи, що вітала передова громадськість завойованих країн.

По–друге, реорганізація французької армії, запровадження загальної військової повинності, відмова від догматизму і стереотипів у військовому мистецтві дали змогу Франції створити могутню і боєздатну армію, яка під керівництвом талановитого політика і стратега Наполеона Бонапарта протягом тривалого часу залишалася найсильнішою у світі.

По–третє, антифранцузькі коаліції послаблювалися суперечностями між союзниками, які часто довіряли спільному ворогові таємні плани один одного, намагаючись використати Францію для досягнення власної мети.

Після перевороту 18 брюмера 1799 р. Наполеон вирішив зміцнити свою владу, відновивши попередні завоювання в Італії. 14 червня 1800 р. Наполеон завдав поразки австрійцям при Маренго. Італія знову належала Франції. Відень не міг заспокоїтися і через декілька днів Австрія підписала таємний договір з Англією про продовження війни з Наполеоном. Англія пообіцяла австрійцям 2 млн фунтів стерлінгів. Австрійці шукали підтримку також у Росії. Однак

російський імператор Павло I (1796–1801 рр.) вирішив установити дружні відносини з Францією. До того ж у Росії вважали, що Австрія проводила підступну політику стосовно російських військ О. Суворова у швейцарських Альпах.

У Парижі також надавали велике значення франко–російсько–му співробітництву. У 1800 р. Росія розірвала дипломатичні відносини з Англією. Англійські судна в російських портах було заарештовано. З ініціативи Павла I Росія, Данія, Швеція і Пруссія підписали договір про збройний нейтралітет. Російський імператор прагнув війни з Англією, а Наполеон підігрив його войовничість планом вторгнення двох держав в Індію та спільним поділом Туреччини. У січні 1801 р. Павло I наказав отаману Війська Донського виступити з козацькими полками (22 тис. козаків) на Оренбург, а потім рухатися в Індію, щоб «уразити противника у його серце». Похід було зупинено лише після смерті Павла I. Причиною російсько–англійського конфлікту стало незадоволення Лондона посиленням позицій Росії в Середземному морі, зокрема на Іонічних островах, і захоплення англійцями острова Мальта. Павло I як великий магістр Ордену мальтійських рицарів сам прагнув оволодіти цим стратегічно важливим островом. У 1800 р. було створено Північну коаліцію у складі Росії, Швеції, Данії, Пруссії, офіційно – для захисту нейтральної торгівлі у Балтиці, а практично – спрямовану проти Англії. У відповідь англійська ескадра адмірала Г. Нельсона обстріляла столицю Данії Копенгаген і в березні 1801 р. увійшла в Балтійське море, намагаючись знищити російський флоту Ревелі та Кронштадті. Після дворцевого перевороту і вбивства Павла I новий імператор Олександр I підписав 5 червня 1801р. мирну конвенцію з Англією. Намагаючись зберегти нейтралітет у боротьбі між Англією і Францією, 8 жовтня 1801 р. він підписав із Наполеоном договір і таємну конвенцію, яка передбачала поділ сфер впливу між ними в Європі (зокрема в Німеччині).

Залишившись без союзників на континенті, Австрія почала переговори з Францією, сподіваючись виграти час і покладаючи надії на можливий антибонапартистський переворот у Парижі, звістки про підготовку якого надходили до Відня. Переговори вели брат Наполеона Ж. Бонапарт та глава австрійського дипломатичного відомства Л. Кобенць. Французи запропонували досить жорсткі умови, які австрійці намагалися всіляко пом'якшити. Зрештою, терпіння Наполеона увірвалося і він наказав командувачеві Рейнської армії генералу Ж. Моро перейти в наступ. 3 грудня 1800 р. австрійські війська зазнали поразки у битві поблизу баварського селища Гогенлінден.

Австрійська дипломатія втратила будь-яку можливість для маневру. 9 лютого 1801 р. Ж. Бонапарт і Л. Кобенць підписали мирний договір у Люневелі, за яким Франція отримувала лівий берег Рейну, Бельгію та Люксембург. Австрія визнала Гельветичну, Батавську, Лігурійську та Цизальпійську республіки. Французи окупували П'ємонт.

Після тривалих переговорів 27 березня 1802 р. було підписано Ам'єнський договір між Францією та Англією. Франція зобов'язувалась вивести війська з Неаполя, Рима й острова Ельба, а Англія мала звільнити всі порти та острови, зайняті нею у Середземному морі та в Адріатиці. Визнавалися незалежність та нейтралітет острова Мальта (він передавався ордену Іоанна Єрусалимського), Іонічних островів та цілісність Португалії. Друга антифранцузька коаліція розпалася.

Люневельський мир 1801 р. між Францією та Австрією означав перерозподіл політичних сил в Німеччині на користь Франції. Наполеон Бонапарт та його міністр закордонних справ Ш. Таллейран розробили систему заходів для того, щоб установити французьке панування в німецьких князівствах. Під тиском французів у м. Регенсбурзі було скликано представники від німецьких князівств, які утворили спеціальний комітет із 8 князів. Комітет повністю контролювали

Наполеон і Ш. Таллейран, які хабарами та обіцянками великих земельних володінь змусили його членів прийняти вигідні для них рішення.

Головними були постанови про проведення секуляризації та медіатизації – втрата імперського підпорядкування й об'єднання дрібних німецьких князівств у великі державні утворення. Секуляризація означала конфіскацію володінь церкви, надання загального світського характеру основним сферам життя. Вона була спрямована проти католицької церкви, проводилася в інтересах протестантів і мала опосередковане завдання – підірвати в німецьких землях вплив католицької Австрії.

Німецька католицька церква втратила 4 архієпископства, 18 єпископств, 80 абатств, понад 200 монастирів, 18 католицьких університетів, численні школи та семінарії. У багатьох місцях державні комісари діяли на власний розсуд, руйнуючи старовинні прекрасні церкви, перетворюючи їх на фабрики, будинки для душевнохворих, сараї тощо. Наприклад, у м. Трир хори однієї з церков були розібрані й продані на дрова. Цінні монастирські бібліотеки частково передавали до державного архіву або просто спалювали. Більшість католиків мали перейти у відання протестантських князів, які ставилися до своїх нових підданих з підозрою. Католики практично перетворилися на нижчий клас суспільства. Тільки протестантів могли призначати чиновниками. У католицькому м. Кельні протягом століття не було відповідальних чиновників–католиків. Католицькі церкви переходили до протестантів. Усі католицькі університети та школи закривалися, що істотно знизило освітній рівень католицького населення.

Попри очевидні негативні наслідки секуляризація створила нову церковну організацію в Німеччині, яка значно змінила ставлення до церкви населення та внесла корективи в його релігійний світогляд. Насамперед церква перестала обслуговувати інтереси лише панівних верств суспільства. Віднині, щоб стати священиком, потрібні були не походження і багатство, а внутрішні переконання. Церква стала ближчою до народу й авторитетнішою духовною організацією.

Дрібні й так звані карликові німецькі князівства були об'єднані у великі державні утворення. Незалежність втратили 160 держав та 51 вільне місто (залишилися тільки Гамбург, Бремен, Любек, Франкфурт–на–Майні, Нюрнберг та Аусбург). За задумом Наполеона, новоутворені німецькі держави мали бути достатньо сильними, щоб підтримати Францію, і водночас достатньо слабкими, щоб не змогли виступити проти неї. Колишні південнонімецькі князівства (Вюртемберг, Баден, Гессен–Кассель і Зальцбург) були перетворені на протестантсько–світські курфюршества й мали протистояти католицько–австрійському впливу на півдні Німеччини. Всі новостворені держави зобов'язувалися підтримувати Францію, надавши відповідну кількість солдатів для її майбутніх війн на континенті. Допомога нових німецьких держав знадобилась Наполеону вже у 1805 р. у війнах з третьою антифранцузькою коаліцією.

У 1802 р. Наполеон реорганізовує Італію: було відновлено Папську область і Бурбонське королівство в Неаполі, Тосканське герцогство проголошено королівством Етрурія, а Цизальпійську республіку перетворено на Республіку Італія, де першим консулом Наполеон призначив себе. Під французьким управлінням залишився П'ємонт.

Ам'єнський договір виявився німічним. Уже на початку 1803 р. загострилися відносини між Францією та Англією. Яблуком розбрату став острів Мальта, окупований англійцями. Лондон був також занепокоєний спробами відновлення французької колоніальної імперії, оскільки французи висадили десант на о. Гаїті та на Мартиніці. 12 травня між обома країнами було розірвано дипломатичні відносини і через 10 днів відновилися бойові дії. Англійці блокували французькі порти й захопили ворожі кораблі. У свою чергу французькі війська окупували Ганновер, який належав англійському королю Георгу III. Однак війна була «дивною» – французи не мали сильного флоту, щоб завдати поразки англійцям та висадити в Англії десант, а англійці не мали армії, щоб уразити

противника на суші. З самого початку це була боротьба за континентальних союзників.

Наполеон чекав лише слушного приводу для нової європейської війни. Ним став розстріл французькими солдатами свого співвітчизника— члена королівської родини герцога Енгієнського, який претендував на французьку корону і був небезпечним для Наполеона. Для цього французи не зупинилися навіть перед порушенням кордону нейтральної Баденської держави. Провокаційна акція французів викликала обурення монархів у всій Європі. Особливо негативною була реакція Петербурга, оскільки новий російський імператор Олександр I (1801–1825 рр.) особисто знав герцога Енгієнського і підтримував із ним дружні стосунки. В російській столиці було оголошено тижневий траур.

Улітку 1805 р. було створено третю антифранцузьку коаліцію, до якої увійшли Англія, Росія, Австрія, Швеція, Данія, Королівство обох Сицилій і згодом – Пруссія. Загалом коаліція могла виставити понад 500 тис. солдат. її метою було вигнання французьких військ із Німеччини, Італії, Швейцарії і Голландії та реставрація там монархічних режимів. Довідавшись про плани союзників, Наполеон зухвало заявив: «Якщо через 15 днів я не буду в Лондоні, то я повинен бути в середині листопада у Відні».

Скориставшись тим, що союзники зосередили значні сили на другорядному (Італійському) фронті, Наполеон перекинув французькі корпуси за Рейн і змусив капітулювати австрійську армію поблизу фортеці Ульм. 13 листопада 1805 р. французька армія вступила у Відень.

Однак Наполеона чекали невдачі на іншому театрі бойових дій. План вторгнення французьких військ в Англію виявився нереальним, оскільки французькі кораблі не змогли прорвати облогу англійського флоту в Кадіксі. Наступного дня після приголомшливої перемоги французів у битві поблизу Ульми, 21 жовтня 1805 р., біля мису Трафальгар, розташованого на північному

заході від Гібралтарської затоки, ескадра адмірала Нельсона вщент розгромила франко–іспанський флот, чим забезпечила повне домінування Англії на морі.

Російська і рештки австрійської армій об'єдналися в Чехії. Внаслідок неузгодженості командування в «битві трьох імператорів» під Аустерліцем у грудні 1805 р. союзники зазнали нищівної поразки. Австрія і Франція підписали мирний договір у Пресбурзі (Братислава). Франція створила з південних німецьких держав Рейнський союз під своїм протекторатом. Князем–примасом став Карл фон Дальберг, архієпископ Майнца і великий герцог Франкфурте. У серпні 1806 р. Франц II під тиском Наполеона відмовився від імператорської корони, що означало кінець Священної Римської імперії німецької нації.

Рейнський союз – конфедерація 16 німецьких держав (Баварія, Баден, Вюртемберг та ін.), створена у липні 1806 р. підписанням особливого трактату, що знаменувало остаточний розпад Священної Римської імперії німецької нації. Всі держави Рейнського союзу цілковито контролювалися Наполеоном Бонапартом, зобов'язувалися виступати на боці Франції у майбутніх війнах, надати Наполеону Бонапарту військовий контингент з 63 тис. осіб, провести політичні перетворення на зразок Франції.

До Італійського королівства Франція приєднала Венецію, Істрію і Далмацію. Батавську республіку перейменували в Голландське королівство, королем якого Наполеон призначив брата Людовіка. Франція отримала 40 млн флоринів контрибуції. Австрія втрачала територію в 1100 кв. миль та 2787 тис. населення. Її було витіснено з Італії й значною мірою з Німеччини.

Коаліція – політичний або військовий союз держав, які домовляються про спільні дії щодо тих чи інших питань зовнішньої політики.

Сепаратний мир – мирний договір або перемир'я, укладене з противником однієї з держав, що входить до коаліції держав, які ведуть війну, без відома і погодження зі своїми союзниками.

Ультиматум – категорична вимога однієї держави до іншої виконати до визначеного терміну конкретну пропозицію під загрозою розриву дипломатичних відносин, застосування військової сили або інших санкцій.

Перемоги Наполеона свідчили про те, що він готовий спрямувати удар по Пруссії та зосередити на її кордонах 200–тисячну армію. Пруссія приєдналася до антифранцузької коаліції і 14 листопада 1805 р. прусський міністр Х. Гаугвіц виїхав із Берліна, щоб вручити ультиматум Наполеону: 180–тисячна прусська армія готова до ведення бойових дій. Однак хитрий міністр спочатку у Відні зустрівся з Ш. Таллейраном. Там само Гаугвіц дізнався про поразку союзних армій під Аустерліцем. Це миттєво змінило плани прусського дипломата. Він привітав Наполеона з перемогою і запропонував тому підписати союзний договір з Пруссією. Шенбрусска угода між Пруссією і Францією 12 грудня 1805 р. гарантувала Пруссії Ганновер. Франко–пруський договір означав крах третьої коаліції.

Однак бурхлива «миротворча» діяльність прусського дипломата виявилася марною. Утворення Рейнського союзу зводило до нуля можливість втручання Пруссії у загальнонімецькі справи і зруйнувало плани прусського короля створити союз північнонімецьких держав під її контролем. До того ж Наполеон вирішив установити хоча б тимчасове перемир'я з Англією й запропонував їй повернути Ганновер, який перед цим пообіцяв Пруссії за фактичний розвал третьої коаліції. Франко–прусска війна ставала неминучою.

У липні 1806 р. між Росією і Пруссією було підписано союзний договір, який започаткував створення четвертої антифранцузької коаліції. До союзників приєднались Англія і Швеція. Однак їхня практична участь у боротьбі з Наполеоном була проблематичною, оскільки окупація Пруссією Ганновера, який належав до того Англії, зробила відносини між двома державами вельми напруженими. Отже, зовнішньополітична ситуація для Пруссії була вкрай несприятливою. Ще гіршим було внутрішнє становище королівства, особливо в

армії. Стосунки між офіцерами та солдатами фактично підірвали її боєздатність. Прусські офіцери були чванливі та надмінні, а солдати отримували мізерну платню й змушені були підробляти на стороні, страждали від побоїв, знущання та жорстокої дисципліни. Генералітет в армії був престарілий і нездатний до її керівництва. Забезпечення та оснащення армії були жалюгідними. Бойова підготовка не проводилася, оскільки армію готували до парадів, а не до війни. Стара система комплектування армії перешкоджала впровадженню нової тактики та стратегії.

Восени 1806 р. прусський король Фрідріх–Вільгельм III наказав військам вступити в союзню Саксонію, одночасно вимагаючи від Наполеона відвести армію від кордонів Пруссії. Проте вже 14 жовтня одночасно під Ієною та Аушtedтом було розбито головні сили пруської армії, яка практично перестала існувати. Лише фортеці Кольберг та Грауденц деякий час відчайдушно оборонялися. Прусський король утік спочатку до Кенігсберга а потім до Мемеля. 27 жовтня французька армія вступила до Берліна.

Спочатку Наполеон хотів ліквідувати незалежне Прусське королівство, однак на переговорах з російським імператором Олександром I вирішив задовольнити його прохання і зберіг незалежність Пруссії, яка, проте, втратила половину території (з її східних областей було утворено герцогство Варшавське, а із західних – Вестфальське королівство, королем якого став брат Наполеона Джером), а чисельність армії обмежувалася 42 тис. солдатів. Пруссія мала сплатити Франції контрибуцію у розмірі 120 млн франків (виплати розтягувалися до 1850 р.), конфісковувалися володіння Гогенцоллернів та інших дворянських сімей, музейні цінності із Пруссії вивозилися до Парижа (наприклад, знаменита Квадрига на Бранденбурзьких воротах у Берліні). Важким тягарем для Пруссії стало утримання значної (80 тис.) окупаційної армії. Ці заходи мали глибокі наслідки для внутрішнього становища країни, яка практично втратила своє високорозвинуте господарство і перетворилася на другорядну державу.

Поразка 1806 р. виявила недоліки абсолютистської держави. Багато німців, у тому числі окремі державні діячі, усвідомлювали необхідність докорінних соціально–політичних реформ для піднесення держави та звільнення від іноземного гніту. У державах Рейнського союзу такі перетворення вже було проведено. Окупанти не чинили опір нововведенням, оскільки вони загалом проводилися на французький зразок.

Реформи ініціював пруський король Фрідріх Вільгельм III, який призначив на відповідальні державні посади реформаторів – К. фон Штайна, К. фон Гарденберга, Г. фон Шарнхорста та відомого вченого В. фон Гумбольдта.

Карл фон Штайн (1757–1831 рр.) – пруський міністр фінансів та економіки, очолював пруський уряд у 1807–1808рр. Усупереч багатим юнкерам провів низку реформ: державного управління, звільнення селян від кріпосної залежності, введення міського самоврядування, ліквідацію станових обмежень. Був усунений з посади керівника пруського уряду за наполяганням Наполеона Бонапарта, якому потрапили до рук особисті листи Штайна, де той висловив думки про необхідність національного повстання проти французів. Реформатор змушений був тікати в Росію, де був радником при проведенні адміністративних реформ. Відіграв активну роль в анти–наполеонівській боротьбі – у Східній Пруссії сформував 20–тисячне народне ополчення, яке брало активну участь в остаточному вигнанні загарбників з німецької землі.

Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835 рр.) – німецький філолог, філософ, мовознавець, державний діяч, дипломат. Брат знаменитого природознавця О. фон Гумбольдта. Реформував гімназичну освіту в Пруссії, заснував у 1810 р. Берлінський університет. Видатний представник німецького гуманізму. Основоположник вчення про мову як безперервний творчий процес, як «орган, що формує думки» і про «внутрішню форму» мови як вираження індивідуального світо–уявлення народу.

Реформи почалися з реорганізації державного управління. Було створено Кабінет міністрів на чолі з К. фон Штайном (у 1810 р. його замінив Гарденберг, який одночасно був і державним секретарем). Кабінет складався з п'яти міністерств (внутрішніх справ, зовнішньої політики, фінансів, юстиції та військової справи). Міністри отримували рівні права і несли особисту відповідальність за сферу їхньої діяльності. Головною особливістю реформи управління була його централізація – повне підпорядкування місцевих органів управління міністерствам. Так закладалися бюрократичні принципи управління.

На місцях вводилося самоврядування, однак лише у містах, оскільки в сільських районах реформа наштовхнулася на шалений опір впливових аристократів і багатих поміщиків. Урядовим декретом у листопаді 1808 р. вводилося нове міське управління. Зі свого середовища міщани обирали депутатів до міських зборів, які відали фінансовими справами, будівництвом, організацією шкіл і соціальним забезпеченням бідних верств населення. Із депутатів міських зборів обирали бургомистра, що безпосередньо керував міськими справами.

Наступною важливою реформою К. фон Штайна було звільнення селян від кріпосної залежності. Урядовий декрет 9 жовтня 1807 р. проголошував, що з 1810 р. всі залежні від поміщиків селяни стають вільними, мають право залишати села й обирати будь-які професії. Втрати поміщиків компенсувалися частково сплатою їм грошей, частково селянськими земельними наділами (селяни повертали поміщику третину або половину земельних наділів, якими користувалися). Часто поміщики виділяли селянам гірші землі, які не давали можливості отримувати гарні врожаї. Більшість селян збідніли й змушені були найматися на роботу до поміщиків, знову потрапляючи у залежність від них.

Земельні володіння поміщиків зростали не лише від придбаних селянських наділів, оскільки вони зберегли за собою луки та ліси, які до того були у спільному господарському використанні. Згодом деякі з цих поміщиків стали великими землевласниками й реорганізували свої господарства на капіталістичний

зразок. Багато селян, рятуючись від злиднів, шукали роботу в містах, де поповнювали армію робітників. На землі залишилося працювати приблизно 70 тис. вільних селян.

Реформи у галузі освіти проводилися під керівництвом В. фон Гумбольдта. Він заснував у Берліні в 1810 р. перший університет, у якому органічно були поєднані наукові дослідження і викладання. Студенти здобували тут широку освіту, що ґрунтувалася на новітніх наукових дослідженнях. Нова організація вводилася в народних школах та гімназіях. У гімназіях започаткували випускні екзамени – на зрілість. Держава несла відповідальність за підготовку вчителів для навчальних закладів. Виховання було спрямовано на формування самосвідомого, відповідального громадянина, а не підданого абсолютистської держави.

Важливе значення для держави мали армійські реформи під керівництвом Г. фон Шарнхорста та А. фон Гнайзенау. Головним у них було виховання патріотично налаштованого, національно свідомого та гарно навченого військової справи солдата. Вводилася загальна військова повинність, заборонялося брати на службу іноземців, скасовувалися тілесні покарання, надавалася можливість наполегливим та працьовитим солдатам ставати офіцерами. Ставилася мета створити армію, що могла б «тісно зблизити й об'єднати націю». Оскільки французькі окупанти обмежили чисельність армії, Г. фон Шарнхорст знайшов вихід: усі здатні до військової служби юнаки були закликані на короткотермінові курси, після закінчення яких могли стати новими рекрутами. Значна кількість молоді пройшла військову підготовку й була навчена нової тактики. Так на очах у французьких окупантів було створено сильну нову народну армію, здатну незабаром воювати за свободу Вітчизни.

Соціально–політичні реформи в Пруссії мали значний вплив на піднесення національної самосвідомості німців, розгортання визвольного руху, зародження ідеї створення сильної національної держави, утвердження демократичних принципів громадянського суспільства.

Наполеон вважав, що одна Росія не зможе самотійно воювати проти Франції у Європі й вирішив підірвати могутність її можливого союзника – Англії – за допомогою економічних заходів – «завоювати море могутністю землі». 21 листопада 1806 р. Наполеон підписав знаменитий Берлінський декрет про континентальну блокаду Англії. Усім залежним від Франції та союзним їй державам заборонялися торгівля та будь-які зв'язки з Англією. Спеціально створена морська поліція стежила, щоб англійські товари не потрапляли контрабандним способом на континент. Захоплені товари знищувалися – як правило, спалювалися. В Європі не вистачало найнеобхідніших товарів повсякденного вжитку – чаю, цукру, кави, текстильних виробів. Обсяги торгівлі скоротилися майже удвічі. Однак розквітла контрабанда англійськими виробами, яка знаходила нові шляхи проникнення на континент. Щоб зробити блокаду ще міцнішою, Франція захопила всі німецькі північноморські князівства. Наслідки континентальної блокади для економіки Європи були відчутні. Так, майже повністю було зруйновано торгівлю хлібом.

Для Англії блокада також мала негативні наслідки, оскільки країна втратила європейські ринки. Англійці всіляко протидіяли блокаді – англійські кораблі захоплювали французькі та нейтральні торгові судна, блокували французькі порти, контрабандно ввозили товари у Францію та європейські держави. Водночас Англія швидко знайшла нові ринки збуту для своєї промисловості у заморських колоніальних країнах. Незабаром вона перетворилася на наймогутнішу морську й торговельну державу.

Більшої шкоди, ніж Англії, континентальна блокада завдала Франції та іншим європейським країнам. Окремі держави відмовлялися підтримувати Наполеона. До континентальної блокади не приєдналася Папська держава в Італії. Наполеона було відлучено від церкви. У відповідь французькі війська захопили Папську державу і Папа Римський був ув'язнений. Континентальна блокада також

мала для Наполеона негативні політичні наслідки й принесла Франції нових ворогів. У Європі наростав опір французькому пануванню.

Попри те, що Пруссія була фактично окупована французами, наприкінці 1806 р. у війну вступила Росія. Для прийняття такого рішення було декілька мотивів. По–перше, російський імператор сподівався завдати відчутних поразок французам і так отримати можливості для більшого маневру в переговорах з Наполеоном щодо долі Пруссії. По–друге, армія Наполеона все ближче підступала до кордонів Російської імперії, що напружувало ситуацію в Польщі, де магнати і шляхта зверталися до Наполеона з проханням про допомогу у відновленні Речі Посполитої, яка припинила існування внаслідок третього поділу Польщі у 1795 р.

Проти Наполеона була спрямована 100–тисячна російська армія, яка маршем рушила у напрямку Варшави назустріч передовим французьким військам. Проте випередити їх не вдалося і наприкінці листопада кавалерія маршалів Мюрата і Даву захопила Варшаву. Після декількох дрібних сутичок 26 грудня 1806 р. сталася перша битва між росіянами та французами поблизу Пултуске на р. Нареві. Загалом битва не принесла перемоги жодній зі сторін. З таким самим результатом завершилась і кровопролитна битва поблизу Прейсіш–Ейлау (Східна Пруссія) в лютому 1807 р. Російське командування втратило стратегічну ініціативу і, відмовившись від активних наступальних дій з чисельно майже рівноцінним противником, дало можливість Наполеону за чотири місяці майже вдвічі збільшити армію. Саме тому в битві поблизу Фридланда 14 червня 1807 р. російську армію було повністю розгромлено.

7 липня 1807 р. у Тильзиті на р. Неман відбулася зустріч французького та російського імператорів, на якій було підписано мирний і союзний договори. Росія визнавала всі територіальні завоювання Наполеона в Європі і ставала союзником Франції у війні з Англією, приєднавшись до континентальної блокади. Імператори визначили сфери впливу на континенті: Росія визнавала гегемонію Франції на Заході, а Франція обіцяла допомагати Росії у її бажанні оволодіти протоками

Босфор і Дарданелли, що неминуче мало призвести до війни з Туреччиною, та на Півночі Європи, де традиційним ворогом була Швеція.

Договір не міг бути міцним, оскільки різними були політичні інтереси країн. Уже в Тильзиті виявилися суперечності між союзниками. Наполеон намагався ліквідувати Пруссію, але зберіг її цілісність лише за наполяганням Олександра I. Його неприховані плани щодо світового панування робили цілком ймовірним майбутнє зіткнення Франції та Росії. Поблизу кордонів Роси створювалося залежне від Франції герцогство Варшавське, яке мало стати плацдармом для нападу французьких військ на Росію. Наполеон підтримував польських аристократів, які ненавиділи Росію за її участь у поділах Польщі й були готові вступити до французького війська. Боляче вдарило по економіці Росії також її приєднання до континентальної блокади. Англія протягом століть була головним торговельним партнером Росії, звідти вона отримувала важливі стратегічні товари (сукно для російської армії), а вивозила зерно та ліс.

Французька революція справила великий вплив на передових людей Іспанії та Португалії. Вони поділяли погляди французьких просвітителів та революціонерів, поширювали революційну літературу й правдиві відомості про революцію у Франції, закликали народ до повалення абсолютизму. Іспанський і португальський уряди намагалися перешкодити проникненню революційних ідей у їхні країни, заарештовували місцевих патріотів і перекрили кордон з Францією. У 1793 р. Іспанія та Португалія підписали з Англією союзні договори і приєдналися до антифранцузької коаліції їхні війська брали участь у бойових діях на території Франції.

У 1794 р. французькі війська вторглися на територію Іспанії й окупували її північні райони. Це змусило іспанський уряд підписати у 1795 р. мирний договір з Францією, за яким Іспанія поступалася Франції частиною острова Сан-Домінго (Гаїті) і ставала її союзницею. Португалії було виставлено ультиматум: розірвати

відносини з Англією, закрити для англійців морські порти і надати їх Франції та Іспанії тощо. Португальський уряд відмовився виконувати ці вимоги.

Наполеон Бонапарт змусив першого міністра Іспанії М. Годоя приєднатися до антианглійської коаліції та континентальної блокади Англії. Він присвоїв йому звання генералісимуса й доручив ведення бойових дій проти Португалії, яка була окупована у 1801 р. Португальська королівська родина виїхала до Бразилії.

Приєднання Іспанії до континентальної блокади завдало серйозного удару по економіці країни, адже в Англію вивозилася сільськогосподарська продукція, а звідти ввозилися необхідні Іспанії промислові товари. Тому іспанці не дотримувалися суворих правил континентальної блокади і продовжували торгувати з Англією. Це викликало гнів Наполеона і він не вивів французьких військ з іспанської території, а навпаки – їх чисельність продовжувала зростати й наприкінці 1807 р. становила майже 50 тис. солдат. Незадоволені таким становищем іспанський король Карл IV і М. Годой вирішили тікати в Південну Америку. Народ розцінив це як спробу віддати Іспанію на грабунок французьким окупантам. 19 березня 1808 р. у літній резиденції іспанських королів почалося повстання. Було зруйновано палац Годоя, який ледве врятувався від розправи розгніваного натовпу. Повсталі висунули вимогу зречення короля на користь його сина Фердінанда, сподіваючись, що той очолить боротьбу проти французів. Король змушений був погодитися.

Проте Фердінанд не збирався виступати проти Наполеона, а навпаки – покірно виконував всі його бажання. Навесні 1808 р. імператор французів зустрівся з королівською родиною в іспанському м. Байонна і змусив Фердінанда зректися престолу на користь брата Наполеона – Ж. Бонапарта. Байонна мала стати своєрідною розкішною в'язницею для королівської родини.

Однак у Мадриді залишався молодший син Карла IV й імператор наказав доставити його в Байонну. Ця подія стала сигналом до повстання іспанського народу проти французьких окупантів. 2 травня 1808 р. тисячі мадридців вступили

у нерівний бій з 25–тисячним французьким гарнізоном столиці. Наступного дня окупанти придушили повстання, жорстоко розправившись з його учасниками. Провінції Іспанії (Картахена, Сарагоса, Астурія, Гренада, Валенсія) ставали на повстання, створювали власні ополчення і хунти, які захоплювали владу й організовували опір окупантам. 6 червня хунта Севільї від імені всієї Іспанії оголосила Франції війну. Незабаром французи почали зазнавати перших поразок: у Кадиксі капітулювала ескадра адмірала Росії, під Бай–леном в Андалузії здалася 22–тисячна армія генерала Летана.

Не допомогли Наполеону заспокоїти непокірну Іспанію буржуазні реформи та введення конституції. У Байонні було скликано представників усіх іспанських станів, яким продиктували текст першої іспанської конституції. Вона передбачала створення парламенту, введення законодавчого кодексу, проголошення громадянських прав і свобод, ліквідацію внутрішніх митниць тощо.

Ненависть до окупантів була настільки сильною, що за зброю взялися прості селяни, які створювали партизанські загони й зненацька нападали на французів. До того ж англійські війська висадилися в Португалії й витіснили французів з португальської столиці – м. Лісабона. Португалія перетворилася на плацдарм антифранцузької боротьби на Піренейському півострові. Англійці постачали іспанцям зброю й допомогоюми в організації їхньої армії. Насправді французи володіли лише Північною Іспанією, а іншу територію країни було визволено від окупантів.

Наполеон ввів в Іспанію нові резерви і 10 листопада 1808 р. завдав поразки іспанцям у битві при Бургосі. Наприкінці року французька армія вступила в Мадрид і незабаром завдала поразки англійцям. Попри все опір іспанців посилювався. Героїчну сторінку в історію визвольної боротьби іспанського народу вписали захисники міста Сарагоса, яке трималося кілька місяців, й навіть після того, як французи захопили всі зовнішні укріплення й увірвалися у місто, його жителі перетворили кожний будинок на фортецю.

Розлючені таким опором французькі солдати маршала Ланна знищили понад 20 тис. солдат гарнізону і 30 тис. мирних жителів.

Після захоплення Наполеоном найбільших міст війна не припинилася, а набула рис партизанської війни – герільї. Наполеон направив в Іспанію 300–тисячну армію і в 1810 р. організував вибори до парламенту (кортеси), який прийняв у 1812 р. конституцію країни.

Повстання проти Наполеона в Іспанії стимулювали Австрію до нової війни. У 1809 р. було створено п'яту антифранцузьку коаліцію, до якої входили Англія та Австрія. Відень зумів зібрати 300–тисячну армію, яка була готова знову вступити у двобій з наполеонівськими військами. Однак попри сподівання австрійського уряду, що більша частина французьких військ залишиться в Іспанії, Наполеону вдалося зібрати велику армію, частина якої складалася із солдатів німецьких держав.

Наполеонівські армії вступили на територію Австрії, проте у травні 1809 р. вони зазнали поразки від австрійців у битві під Асперном, неподалік Відня. Однак це був останній успіх ерцгерцога Карла у боротьбі з Наполеоном. Вже 5–6 липня у битві поблизу Ваграма австрійці зазнали поразки і втратили понад 30 тис. солдатів.

14 жовтня 1809 р. у Відні було підписано мирний договір. Австрія втрачала південно–західні й східні провінції, зобов'язувалася сплатити Франції контрибуцію у розмірі 85 млн франків і скорочувала армію до 150 тис. осіб. Почалося поступове зближення Франції з Австрією, яке мало для Наполеона стратегічне значення у боротьбі з Англією.

1810–1811 рр. були періодом найбільшого піднесення Франції й могутності Наполеона. Намагаючись зробити владу спадковою, імператор вирішив вступити в новий шлюб. Спочатку була обрана сестра російського імператора Олександра I, але згодом вибір зупинили на дочці австрійського імператора – Марії Луїзі з династії Габсбургів. Незважаючи на союз із Росією, Наполеон приєднав до

Французької імперії нові території, впритул наблизивши до російських кордонів. Улітку 1810 р. до складу Франції увійшла Голландія, наприкінці року – міста Гамбург, Бремен, Любек. Війська й озброєння переміщувалися у герцогство Варшавське. Наступного року Пруссія та Австрія зв'язали себе зобов'язаннями надати війська Наполеону в майбутній війні з Росією.

Тильзитський мир не забезпечив міцного співробітництва між Францією та Росією. В наступні роки відносини обох держав постійно погіршувалися, хоч обидва імператори усвідомлювали необхідність миру. 27 вересня 1808 р. відбулася зустріч імператорів у німецькому місті Ерфурті. Вона мала продемонструвати міцність франко–російського союзу, але натомість стала свідченням нових міждержавних суперечностей. Наполеон наполягав на виконанні Росією зобов'язань вступити на боці Франції у війну з Австрією. Однак Олександр I не хотів брати жодних зобов'язань. Важкі переговори завершилися підписанням «Союзної конвенції між Росією і Францією». Наполеон визнавав права Росії на Фінляндію, Молдову і Валахію, а Росія мала вступити у війну з Австрією. Олександр I не хотів вести активних наступальних дій проти австрійців, цілком резонно вважаючи, що, знищивши Австрію, Наполеон впритул наблизиться до російських кордонів. Тому російська армія генерала С. Голіцина не поспішаючи просувалася Галичиною, що викликало незадоволення в Парижі.

Не поліпшила відносин обох держав і невдала спроба Наполеона одружитися з сестрою російського імператора – княжною Аниною. Щоправда, Олександр I всіляко ухилявся від позитивної відповіді на пропозицію Наполеона і відверто затягував час.

Приєднання Наполеоном до Французької імперії декількох німецьких держав, у тому числі герцогства Ольденбурзького (герцог Ольденбурзький був родичем Олександра I), викликало протест Петербурга і Олександр I на початку 1811 р. запровадив новий митний тариф на французькі вина, шовк і оксамит, які ввозилися з Франції.

Економіка Росії потерпала від континентальної блокади. Експорт пшениці в Англію припинився, що боляче вдарило по фінансах великих поміщиків – опори самодержавства. Уряд Олександра I мирився з контрабандною торгівлею. Не маючи власного великого торгового флоту, Росія вдалася до так званої нейтральної торгівлі, тобто використання ганзейських, американських і грецьких кораблів. Усе це викликало роздратування в Парижі.

Наполеон відверто готувався до війни з Росією. Він вважав, що розгром Росії допоможе перемогти Англію – головного супротивника, що стояв на шляху до світового панування.

Росії не вдалося зірвати плани Наполеона і він сформував широку антиросійську коаліцію. У 1811 р. майже всі держави Європи, у тому числі Австрія та Пруссія, стали під прапори французького імператора і були готові до війни з Росією.

Готуючись до війни, Наполеон провів додаткову мобілізацію серед французів, довівши чисельність власне французької армії до 250 тис. осіб. Вона була основним кістяком так званої Великої армії загальною чисельністю понад 600 тис. осіб. Маючи величезний досвід бойових дій, Наполеон та його маршали велику увагу приділили управлінню військами, взаємодії різних з'єднань і частин, досконало вивчили театр майбутніх бойових дій, вдало організували розвідку. Стратегічний задум французького імператора був таким: могутнім ударом розсікти російські армії, оточити їх та знищити у генеральній битві поблизу західних кордонів. На всю кампанію відводилося не більше місяця.

Петербург також готувався до війни. У 1810 р. військове міністерство на чолі з генералом М. Барклаєм–де–Толлі розробило програму переозброєння російської армії, збільшення її чисельності та зміцнення західних кордонів по річках Західна Двіна, Березина та Дніпро. Застаріла система комплектування армії за рахунок рекрутських наборів кріпосних селян з 25–річним терміном служби не давала змоги максимально збільшити чисельність армії, тому під час війни створювалися

ополчення. На початок війни російська армія налічувала понад 200 тис. солдатів та офіцерів, тобто втричі поступалася армії Наполеона. Невдалим було і розташування російських військ, поділених на три армії, між якими був величезний простір у 200 км. Перша армія під командуванням генерала М. Баркляя–де–Толлі розташовувалася на півночі й мала прикривати Петербург. Вона займала фронт протяжністю майже 200 км. Друга армія під командуванням генерала П. Багратіона розміщувалась між Німаном і Західним Бугом і прикривала шлях на Москву. Третя армія генерала О. Тормасова розташовувалася в Україні й вважалася резервною.

24 (12) червня 1812 р. армія Наполеона без оголошення війни переправилася через річку Шман і не зустрівши російських військ (вони були розташовані за 100 км. на південний схід) зайняла місто Ковно. Через 4 дні французька армія зайняла м. Вільно (нині – Вільнюс), де з Наполеоном зустрівся особистий представник російського імператора – генерал О. Балашов – з пропозицією миру. Така пропозиція на початку успішної кампанії була неприйнятна для Наполеона.

Однак Наполеону не вдалося реалізувати головної частини стратегічного плану – роз'єднати російські армії. З важкими боями армія М. Баркляя–де–Толлі відступала через Полоцьк і Вітебськ на Смоленськ. Там передбачалося з'єднання з армією П. Багратіона, який відірвався від військ маршала Даву і переправився через Дніпро. На початку серпня російські армії з'єдналися у Смоленську.

Французька армія зазнала перших труднощів. Катастрофічно не вистачало продовольства і фуражу для коней, відставали обози, послабилася дисципліна, в захоплених містах доводилося залишати великі гарнізони, постійні бої з росіянами призводили до значних жертв. У серпні Наполеон міг розраховувати лише на 200–тисячну боєздатну армію. Французький імператор прагнув генеральної битви, сподіваючись завдати поразки росіянам і укласти вигідний для себе мир.

Спроба французів захопити Смоленськ виявилася невдалою. На початку серпня корпус маршала Нея та кіннотники маршала

Мюрата атакували війська генерала М. Раєвського та кіннотників Д. Дохтурова. Протягом кількох днів вони прикривали відступ російських армій. Французи спробували обійти Смоленськ, але наštтовхнулися на героїчний опір солдатів і офіцерів дивізії генерала Д. Неверовського. На оборону міста стали його жителі. Лише після того, як були знищені порохові склади, російські війська залишили місто.

Російська армія відступала, залишаючи ворогу значну частину своєї території. Окупанти розорювали міста і села, грабували населення, яке з їхнім наближенням знищувало продовольство, фураж, ховалося в лісах і організовувало партизанські загони. Придворні кола в Петербурзі та громадська думка вимагали від армії рішучих дій. У відступі російської армії звинувачували військового міністра М. Барклая–де–Толлі, який у подібних обставинах діяв правильно. Наприкінці серпня головнокомандувачем російської армії було призначено учня О. Суворова – фельдмаршала М. Кутузова.

29 серпня М. Кутузов прибув у війська і наказав готуватися до генеральної битви. Місцем було обрано село Бородіно, поблизу Можайська (120 км від Москви). Ця позиція одночасно перекривала дві дороги на Москву. Перерізана місцевість із пагорбами, балками, рівчакми, дрібними кущами, з одного боку оточена річкою, а з іншого – суцільними лісами давала можливість найкраще організувати оборону. На цій вузькій території французи могли атакувати лише в лоб, що неминуче призвело б до величезних втрат серед атакуючих.

М. Кутузов наказав укріпити місцевість. На лівому фланзі поблизу села Семенівське було збудовано укріплення для артилерійських батарей– флеші. Попереду всієї позиції біля села Шевардіно спорудили польове укріплення для кругової оборони – редут, передовий оборонний пункт. На пагорбах розташували артилерійські батареї.

Наполеон зосередив поблизу Бородіно 134 тис. осіб з 687 гарматами. Російська армія налічувала понад 160 тис. осіб з 640 гарматами.

5 вересня понад 40 тис. французів безперервно атакували росіян, котрі захищали Шевардинський редут. Гарматний і рушничний вогонь змінювався рукопашними сутичками. Редут кілька разів переходив із рук в руки. Вночі росіяни відступили, залишивши на підступах до редуту 6 тис. трупів французьких солдатів. Битва на Бородінському полі почалася 7 вересня вранці й тривала 12 годин. Головний удар Наполеон спрямував на лівий фланг росіян, де займала оборону армія генерала П. Багратіона. Понад 45 тис. французьких солдатів за підтримки вогню 400 гармат атакували Семенівські флеші. Лише після восьмої атаки французи їх захопили, однак прорвати фронт російської армії не змогли. Наполеон перекинув удар на правий фланг росіян проти армії М. Баркляя–де–Толлі. Щоб досягти вирішального успіху, імператор наказав кинути в бій резерв – гвардію, але, довідавшись про рейд російської кінноти М. Платова і Ф. Уварова в обхід, змінив своє рішення. Надвечір, переконавшись у безцільності подальших атак, Наполеон відвів війська на вихідні позиції.

Втрати з обох сторін були колосальними: у французів – понад 58 тис. солдат, офіцерів і генералів, у росіян – 44 тис. М. Кутузов не наважився продовжувати битву без свіжих підкріплень і російські війська відступили до Москви.

13 вересня на нараді у підмосковному селі Філі М. Кутузов наказав російській армії залишити Москву і відійти на Рязанський шлях. Це рішення було прийнято без узгодження з Олександром І і диктувалося намаганням зберегти армію для майбутнього розгрому окупантів.

Наступного дня російська армія залишила Москву. Разом із нею відійшла й більшість жителів столиці. Того ж дня армія Наполеона увійшла до Москви. Бажаних запасів продовольства окупанти там не знайшли, а тому почали грабувати населення. Невдовзі у різних частинах Москви спалахнули пожежі й вогонь охопив центр міста. Звинувативши у них росіян, французи почали розстрілювати мирних жителів. Однак питання про причини пожеж досі залишається дискусійним. Підпали могли влаштовувати російські патріоти, щоб

ще більше дошкулити ворогу але так само пожежі могли спричинити і французькі солдати, які влаштовували безчинства і необережно поводитися з вогнем. Через декілька днів пішов дощ, який врятував Москву від остаточного знищення.

Зі вступом Наполеона в Москву різко впала дисципліна в його армії. Пияцтво, мародерство, дезертирство не могли зупинити ні накази імператора, ні показові розправи над винними коменданта та генерал–губернатора. Декілька разів Наполеон безуспішно пропонував російському царю укласти мир.

Водночас, залишивши Москву, російська армія здійснила блискучий так званий Тарутинський маневр – перехід армії з Рязанської на Калузьку дорогу, що дало змогу відірватися від ворога і закрити шлях французькій армії на південь до Тули, де були зосереджені збройні заводи. Також виникла можливість установити зв'язок з армією генерала О. Тормасова в Україні.

Російські війська розташувалася в м. Тарутино (80 км від Москви), де М. Кутузов реорганізував армії, поповнив їх резервами, забезпечив озброєнням і продовольством, організував ополчення. Регулярна армія зросла до 220 тис. осіб, а кількість артилерії досягла 600 гармат. Тим самим було забезпечено чисельну перевагу над ворогом. Головнокомандувач планував оточити і знищити французьку армію між Дніпром, Березиною та Західною Двіною.

У середині жовтня поблизу річки Чернішні Кутузов завдав поразки 26–тисячному корпусу маршала Мюрата, який був направлений Наполеоном для спостереження за росіянами. Ця поразка прискорила відступ французів з Москви. 19 жовтня Наполеон залишив Москву і віддав наказ армії прямувати на південь до м. Калуги, розраховуючи розгромити росіян і здобути продовольство в нерозорених губерніях Росії. 24 жовтня сталася битва під Малоярославцем, де французькій армії було завдано сильного удару, і Наполеон змушений був відступити розореним Смоленським шляхом. З цього часу ініціатива повністю перейшла до російської армії.

Через Можайськ і Бородіно Наполеон вирушив до Смоленська, думаючи знайти там продовольство і фураж. Однак надії імператора були марними. Через два дні деморалізована французька армія рушила до Орши, а звідти – до Борисова, де Наполеон вирішив переправитися через р. Березина. Напереріз французам з півночі рухався корпус генерала Г. Вітгенштейна, який прикривав Петербург, а з півдня – Дунайська армія генерала П. Чичагова. У середині листопада росіяни повністю розгромили корпус маршала Нея. Виконуючи стратегічний задум М. Кутузова, російські війська захопили Борисов і Полоцьк, створивши загрозу повного оточення французів. Наполеон зробив відволікаючий маневр: організував демонстрацію переправи на південь від Борисова і відволік сили армії П. Чичагова. Справжня переправа відбулася наприкінці листопада поблизу селища Студянка. Однак російський кордон перетнули лише 30 тис. солдатів із 600-тисячної французької армії. Це був повний розгром Великої армії та крах планів щодо світового панування. У середині грудня Наполеон залишив армію і відправився до Парижа.

Зазнавши поразки в Росії, Наполеон сподівався зібрати нову армію, щоб зупинити наступ росіян. Проте цього разу вже значно сміливішими були монархи європейських держав, які вирішили приєднатися до Росії. Навесні 1813 р. було створено шосту анти-французьку коаліцію, до якої входили Росія, Англія, Іспанія, Португалія, Пруссія, Швеція та Австрія. Міф про непереможність наполеонівської армії був розвіяно і проти Наполеона піднялася майже вся Європа.

На початку 1813 р. російська армія перейшла р. Німан і вступила до герцогства Варшавського. Незабаром між Росією та Пруссією у м. Каліші було підписано договір про спільні дії у боротьбі з Наполеоном. За його умовами Росія зберігала за собою Польщу й обіцяла допомогу у відновленні Пруссії (з включенням Саксонії). Це підштовхнуло прусського короля Вільгельма III оголосити війну Франції. В умовах патріотичного піднесення під керівництвом Шарнхорста формується народна армія, у тому числі знаменитий Добровольчий

корпус Лютцова, солдати якого були одягнені у мундири чорно–червоно–золотого кольору (кольори прапору сучасної ФРН). Під керівництвом М. Кутузова російська армія звільняла польські міста і в лютому вступила у Берлін. Управляти Східною Пруссією було доручено колишньому пруському міністру, непримиримому противникові Наполеона – барону К. фон Штайну. У складі російської армії активно діяв німецько–російський легіон під командуванням К. фон Клаузевіца, у майбутньому – генерала і видатного воєнного стратега.

Після смерті М. Кутузова (квітень 1818 р.) командування російськими військами перейшло до генералів М. Баркляя–де–Толлі та П. Вітгенштейна. Відсутність єдиного командування негативно позначилася на боєздатності російської армії. Водночас Наполеон зібрав майже 200–тисячну армію і в травні 1813 р. завдав поразки союзникам у битві поблизу Гроссгершена і Баутцена, відкинувши союзників до Сілезії. Французькі війська знову захопили Дрезден і Бреславль. Попри те, що Померанію зайняли шведські війська, успіхи Наполеона змусили коаліціантів влітку в м. Пойшсвіці підписати перемир'я з Францією.

Перемир'я виявилось короткочасним. Наприкінці літа до союзників приєдналися Австрія і держави, Рейнського союзу. Це змінило ситуацію на користь коаліції. Об'єднані сили союзників налічували понад 500 тис. осіб і значно перевищували французьку армію, до якої крім французів входили поляки, бельгійці, голландці та італійці.

У таких умовах 16–19 жовтня 1813 р. відбулася «битва народів» під Лейпцигом. З обох сторін у ній брали участь понад 500 тис. осіб. Кровопротитна битва, в якій загинуло більше 100 тис. осіб з обох сторін, тривала три дні й завершилася повним розгромом наполеонівських військ – Наполеон втратив дві третини французької армії і вона змушена була відступити до Рейну. Союзники оволоділи Лейпцигом. Восени іспанські та англійські війська під командуванням герцога А. Веллінгтона завдали поразки французам в Іспанії та повністю звільнили її територію від окупантів.

Після невдалих переговорів з Наполеоном на початку 1814 р. Росія, Австрія, Пруссія та Англія підписали так званий Четверний трактат із попередніми домовленостями щодо мирного врегулювання відносин з Францією. Він передбачав реставрацію у Франції королівської династії Бурбонів, відновлення її дореволюційних кордонів. Армії коаліції вступили на територію Франції та в березні увійшли в Париж. У Фонтенбло Наполеон зрікся престолу і наприкінці квітня виїхав на острів Ельба, який отримав як князівство з почесною вартою у 800 осіб. У Парижі було сформовано Тимчасовий уряд на чолі з Ш. Талейраном, який підписав мирний договір з державами коаліції. Сенат проголосив новим королем Людовіка XVIII, брата Людовіка XVI, графа де Лілля (граф Прованський), який майже 20 років жив за межами Франції. На початку травня новий король прибув у столицю.

Початок реставрації Бурбонів супроводжувався поверненням з еміграції дворян, які домагалися своїх конфіскованих під час революції маєтків та земель, відновлення дореволюційних порядків і феодальних повинностей. Вони не хотіли розуміти неминучості змін і своїм нахабством та презирливим ставленням до інших верств дратували народ і армію, ветерани якої з ностальгією згадували перемоги під командуванням колишнього імператора і його маршалів.

У таких умовах у вересні 1814 р. розпочав роботу Віденський конгрес, на якому держави-переможниці мали вирішити долю Франції, не зважаючи на думку її народу. Наполеон уважно стежив за подіями у Франції та Європі. Він не міг змиритися з поразкою і доклав усіх зусиль для реваншу.

З невеличким загоном (до 1 тис. солдат і офіцерів) Наполеон залишив о. Ельба і 1 березня 1815 р. висадився у Франції під Каннами. Народ із захопленням зустрів свого кумира. Вислані проти імператора війська перейшли на його бік. Не натрапляючи на опір, армія Наполеона рушила на столицю. В міру наближення Наполеона до Парижа змінювалося ставлення до нього французів, що засвідчили шпальти газет: «Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан» – «Людоїд

прямує в Грассу» – «Узурпатор увійшов у Гренобль» – «Наполеон наближається до Фонтенбло» – «Його імператорська величність очікується завтра у своєму вірному Парижі».

20 березня в оточенні свити Наполеон увійшов до Парижа. Людовік XVIII і королівський двір втекли до Гента. Це був найбільший тріумф імператора. Почалися його останні «сто днів» правління.

Віденський конгрес не встиг домовитися про остаточний поділ Європи і перервав свою роботу. Європейські монархи були здивовані й налякані таким поворотом подій у Франції та легкістю, з якою Наполеон відновив владу. Його проголосили ворогом людства і поспішно почали формувати нову сьому антифранцузьку коаліцію. Англія, Австрія, Пруссія, Швеція, Росія знову направили свої війська в Бельгію, куди спорядив 120-тисячну армію Наполеон. 18 червня 1816 р. поблизу Ватерлоо відбулася битва, в якій французькі війська зазнали поразки. Наполеон здався у полон англійцям, які незабаром відправили його на о. Святої Єлени, де він пробув під їхнім наглядом шість років і в травні 1821 р. помер. У листопаді 1814 р. було підписано так званий Другий паризький мир, за яким Франція позбулася Саарбрюккену і Савойї, які відповідно відійшли до Пруссії та Сардинії.

Віденський конгрес відновив роботу і його зібрання тривали до червня 1815 р. Він завершив період Наполеонівських війн і започаткував нову систему міжнародних відносин в Європі на основі принципів рівноваги, привів до створення системи союзів, що мали на меті реставрацію і підтримку монархічних правлінь на умовах легітимізму (законності).

Водночас країни–переможниці намагалися максимально задовольнити власні інтереси за рахунок територіальних надбань і суттєво перекроїли карту Європи. Віденський конгрес зосередив увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак щодо цього питання між його учасниками виникли гострі суперечності. Росія вбачала головне завдання в приєднанні герцогства

Варшавського, проти чого рішуче виступили Англія та Австрія. Російський імператор пообіцяв відновити в Польщі місцеві закони і прийняти конституцію. Намагаючись зберегти суперництво в Європі двох сильних держав – Австрії та Пруссії, які б відігравали роль противаги, Росія підписала таємну угоду з Пруссією про передачу їй Саксонії, де перебували російські війська.

Щоб запобігти зміцнення союзу Росії та Пруссії, Англія, Австрія і Франція підписали в грудні 1814 р. таємний договір про спільні дії. Австрійський канцлер К. Меттерніх намагався зміцнити вплив віденського уряду на німецькі держави і був противником їхнього об'єднання. Це влаштовувало також Францію і Англію. Лондон закріпив за собою захоплені під час Наполеонівських війн французькі, іспанські й голландські колонії, виношував ідею об'єднання Голландії та Бельгії в Нідерландське королівство.

У травні 1815 р. був підписаний остаточний акт Віденського конгресу. Більша частина Польщі переходила до Росії, Східна Галичина – до Австрії. Англія закріпила за собою о. Мальта у Середземному морі, Капську колонію на півдні Африки й о. Цейлон. Частину території Саксонії отримувала Пруссія. Німецькі держави і деякі володіння Австрії утворювали Німецький союз, до складу якого входили 38 дрібних держав. Керівна роль у ньому належала Австрії, яка відновила свою владу над Північно–Східною Італією, Ломбардією, Венецією та ін. Зміцніло Сардинське королівство, до складу якого входили Савойя, Ніцца і територія Генуезької республіки. Бельгія і Голландія були об'єднані в незалежне Нідерландське королівство. Із 19 кантонів утворилася Швейцарська конфедерація, яка проголосила вічний нейтралітет. Норвегія об'єдналася зі Швецією. Отже, в Європі було встановлено нові кордони, але збережена роздробленість Німеччини та Італії.

Важливу роль у підтриманні європейської рівноваги і монархічних режимів відіграла система союзів, У вересні 1815 р. Росія, Австрія і Пруссія домовились про створення Священного союзу, політичне завдання якого полягало у втіленні в

життя принципу легітимності. У документі зазначалося, що держави–учасниці «священними узами справжнього братерства і принципами християнської релігії» (звідси походить назва союзу) зобов'язуються надавати одна одній допомогу та підтримку. Англія не входила до Священного союзу, однак підтримувала реакційну політику його учасників. Головну роль у ньому відігравали Австрія і Росія.

На конгресі союзу в Аахені у 1818 р. було задекларовано право його членів втручатися у внутрішні справи інших держав, якщо виникає безпосередня загроза монархічній владі. Завдяки цьому рішення Австрія в 1821 р. провела каральну експедицію в Неаполі та П'ємонті. Конгрес Священного союзу у Вероні наприкінці 1822 р. передав Франції мандат на придушення революції в Іспанії.

Суперечності між членами Священного союзу загострилися, зокрема у питанні національно–визвольної боротьби в іспанських колоніях Латинської Америки і повстання в Греції в 1821 р. Зважаючи на власні інтереси, Англія домагалася визнання незалежності народів Латинської Америки, проти чого виступала Австрія. Росія підтримувала повстання грецького народу проти османського іра і висунула ідею автономії Греції, що викликало протест Англії та Австрії. Розкол у стані союзників засвідчив, що система європейської рівноваги не могла бути міцною. Священний союз припинив існування в середині 30–х рр. XIX ст.

Отже, Віденський конгрес зафіксував нову розстановку сил на міжнародній арені після закінчення Наполеонівських війн, сприяв стабілізації становища в Європі на основі реставрації монархічних режимів, що підтримували Четвертий і Священний союзи.

Питання для самоконтролю

1. Назвати політичні та економічні причини Великої французької революції.
2. Проаналізуйте Декларацію прав людини і громадянина 1789 р.

3. Якобінська диктатура і диктатура Кромвеля: спільне і відмінне.
4. Проаналізуйте внутрішню і зовнішню політику французької Директорії.
5. Проаналізуйте прихід до влади Наполеона Бонапарта.
6. Проаналізуйте внутрішню і зовнішню політику Наполеона Бонапарта.

Список електронних посилань до теми 6

Питання 1 <http://referat-ok.com.ua/vsesvitnya-istoriya/prichini-velikoji-francuzkoji-revolyuciji-1789-1799rr-ta-jiji-mizhнародne-znachennya> (дата звернення 22.03.2017);

http://pidruchniki.com/1277010840853/istoriya/pravlinnya_napoleona_bonaparta_persh_a_imperiya_frant (дата звернення 22.03.2017)

Питання 2 <http://referat-ok.com.ua/vsesvitnya-istoriya/prichini-velikoji-francuzkoji-revolyuciji-1789-1799rr-ta-jiji-mizhнародne-znachennya> (дата звернення 22.03.2017);

http://pidruchniki.com/1277010840853/istoriya/pravlinnya_napoleona_bonaparta_persh_a_imperiya_frant (дата звернення 22.03.2017)

Питання 3 <http://referat-ok.com.ua/vsesvitnya-istoriya/prichini-velikoji-francuzkoji-revolyuciji-1789-1799rr-ta-jiji-mizhнародne-znachennya> (дата звернення 22.03.2017);

http://pidruchniki.com/1277010840853/istoriya/pravlinnya_napoleona_bonaparta_persh_a_imperiya_frant (дата звернення 22.03.2017)

ТЕМА 7 КРАЇНИ ЄВРОПИ У 1870–1918 РР.

План

1. Міжнародні відносини наприкінці XIX на початку XX ст.
2. Причини, характер та учасники Першої світової війни.
3. Воєнні дії у 1914–1915 рр.
4. Воєнні дії у 1916–1918 рр.
5. Брестський мир 1918 р.
6. Поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні.
7. Підсумки Першої світової війни

Міжнародні відносини наприкінці XIX на початку XX ст.

Утворення воєнно–політичних блоків. Наприкінці XIX ст. змінилося розташування сил в Європі та в усьому світі. Головною причиною цього було посилення нерівномірності економічного розвитку індустріальних країн, що вело до загострення суперечностей між ними. Розвиток міжнародних відносин відзначався двома тенденціями: 1) зростання співпраці держав з метою ефективного використання світових ресурсів; 2) подальша відокремленість кожної держави з метою задоволення лише власних потреб. Індустріально розвинені держави мали перевагу не тільки у використанні своїх ресурсів, а й у пограбуванні відсталих народів Азії, Африки, Латинської Америки, над якими вони встановили економічний і політичний контроль. Значний вплив на характер міжнародних відносин мало посилення революційних і національно–визвольних рухів, намагання правлячих кіл подолати внутрішньополітичні кризи у своїх державах шляхом підготовки до війни.

Після 1871 р. в Європі існував так званий «озброєний мир», під прикриттям якого відбувалася підготовка до війни. Напруженість зростала в умовах швидкого технічного прогресу, який вів до постійної гонки озброєнь. Дипломатичні зусилля європейських урядів були спрямовані на пошук союзників у майбутній війні. На

межі XIX–XX ст. найгостріші протиріччя існували між Великобританією та Німеччиною. При колоніальному розподілі світу Німеччині дісталася значно менше колоній, ніж іншим державам. Випередивши Великобританію за обсягом промислового виробництва, Німеччина стала на шлях докорінного переділу світу на свою користь. Суттєвими залишалися і франко–німецькі суперечності.

Франція не могла примиритися з поразкою, а в Берліні, побоюючись реваншу, прагнули до остаточного розгрому Франції. У такій ситуації сторони почали інтенсивно шукати союзників.

Німеччина прагнула до ізоляції Франції. У 1873 р. було створено «Союз трьох імператорів» – Німеччини, Австро–Угорщини і Росії. Однак під час російсько–турецької війни 1877–1877 рр. цей союз тріщав по всіх швах, оскільки Німеччина й Австро–Угорщина стали на бік противників Росії. Одночасно зміцнів союз Німеччини й Австро–Угорщини, спрямований проти Росії. 7 жовтня 1879 р. була укладена таємна угода між обома державами, за якою вони зобов'язалися надати одна одній допомогу в разі нападу з боку Росії.

Після цього канцлер Німеччини О. Бісмарк спрямував свої зусилля, аби втягнути у союз Італію. Посваривши Італію з Францією з приводу захоплення Тунісу, німецька дипломатія досягла поставленої мети. 20 травня 1882 р. між Німеччиною й Австро–Угорщиною та Італією був укладений так званий Троїстий союз. Німеччина й Австро–Угорщина обіцяли Італії допомогу в разі війни із Францією. Надання військової допомоги передбачалося в будь–якому випадку, навіть якщо хтось із учасників був змушений воювати проти двох чи більше противників.

У результаті укладання Троїстого союзу в центрі Європи виникло військове угруповання держав на чолі з Німеччиною.

Одночасно відбувалося зближення позицій Франції і Росії. У липні 1891 р. пройшла демонстрація російсько–французької спільності – візит французького флоту до Кронштадту. Того ж року був укладений пакт про взаємні консультації у

випадку загрози війни. У 1893 р. російська ескадра прибула до французького порту Тулон із відповіддю, і 27 грудня 1893 р. була підписана франко–російська військова конвенція, де передбачалася взаємодопомога обох держав у разі нападу з боку учасників Троїстого союзу.

Таким чином у Європі утворилися дві ворогуючі між собою коаліції. Хоча між союзниками по коаліції теж часто виникали суперечності, перед лицем загрози з боку ворожого табору вони відходили на другий план. Англія спочатку проводила політику маневрування між коаліціями, так звану «блискучу ізоляцію», але на початку ХХ ст. її стратегічні орієнтири змінилися. Втративши промислову перевагу над Німеччиною і дедалі глибше втягуючись у виснажливе змагання з нею по гонці озброєнь, Англія потребувала союзників.

На початку ХХ ст. відбувається англо–французьке зближення, причинами якого стали англо–німецький та франко–німецький антагонізми. Англо–французька таємна угода була укладена в Лондоні 8 квітня 1904 р. Основний її зміст полягав у визнанні за Англією прав на Єгипет, за Францією – на Марокко.

У 1907 р. обидві сторони досягли компромісу з колоніальних проблем і уклали в серпні в Петербурзі договір про розмежування інтересів. Іран поділявся на російську та англійську сфери впливу, між якими проходила нейтральна зона. Афганістан визначався в зоні інтересів Англії. Цим договором і завершувалося формування Антанти. Трьохстороннього пакту між її учасниками не було укладено, він з'явився тільки на початку Першої світової війни.

Результатом оформлення двох ворогуючих коаліцій було посилення гонки озброєнь і спроби учасників обох союзів розколоти табори противника.

Міжнародні конфлікти на межі століть. Гонка озброєнь. Наприкінці ХІХ ст. великі держави розпочали боротьбу за перерозподіл світу. Міжнародні відносини позначені рядом воєн у різних частинах світу, що велися за перерозподіл колоній і сфер впливу. Навесні 1898 р. почалася війна між США та Іспанією. США захопили Філіппінські острови, о. Гуам, Пуерто–Рико і встановили протекторат

над Кубою. У 1899–1902 рр. відбулася англо–бурська війна, яка закінчилася загарбанням Великобританією двох бурських республік у Південній Африці – Трансваалю й Оранжевої республіки. Російсько–японська 1904–1905 рр. велася за переділ території і сфер впливу на Далекому Сході.

У 1905–1906 рр. виник гострий конфлікт між Німеччиною і Францією за панування в Марокко. Німеччина прагнула скористатися захопленням Францією Марокко, щоб посварити англійців з французами й отримати свою частку від поділу цієї країни на сфери впливу. Імператор Німеччини Вільгельм II заявив, що Марокко має бути незалежною. Проте Великобританія підтримала Францію – Марокко лише формально залишалася незалежною, а фактично країна потрапила під контроль Франції. Протиріччя між Німеччиною з одного боку та Великобританією і Францією – з іншого загострилися.

У 1908–1909 рр. вибухнула «Боснійська криза» між Росією та Австро–Угорщиною як наслідок анексії останньою Боснії та Герцеговини. Росія намагалася активним втручанням допомогти Сербії у протидії Австро–Угорщині. Однак у 1909 р. під тиском Німеччини Росія і Сербія змушені були піти на поступки. Німецько–австрійський блок отримав дипломатичну перемогу над Антантою, взявши реванш за Марокко. Результатом «Боснійської кризи» стало загострення суперечностей між союзниками – Італією та Австро–Угорщиною. У 1909 р. Італія укладає таємний договір з Росією, спрямований проти Австро–Угорщини. Фактично це означає розпад Троїстого союзу, хоч формально він продовжував існувати. У 1911р. знову загострилося марокканське питання у зв'язку з повстанням проти султана. Німеччина направила до марокканських берегів крейсер «Берлін» і канонерку «Пантера». І знову на допомогу Франції виступила Великобританія. Погрожуючи Німеччині війною вона змусила останню відмовитись від втручання в марокканську проблему. Міжнародні кризи початку ХХ ст. супроводжувалися небаченою гонкою озброєнь. Кожен крок будь–якої держави у напрямку збільшення військової могутності викликав кроки у відповідь

інших держав. Лише за 1909–1913 рр. Німеччина збільшила свої військові витрати майже на третину, що становило 50% всіх бюджетних асигнувань. Посилена підготовка до війни велася і країнами Антанти. Франція провела низку заходів з підвищення військово–промислового потенціалу. Загальні витрати на військові потреби були доведені до 40% державного бюджету (1914 р.). Було збільшено на 30% чисельність французької армії мирного часу. Військові витрати Великобританії також були значними.

Особливо бурхливо відбувалася гонка озброєнь на морі. У 1906 р. у Великобританії був закладений перший дредноут – великий лінійний корабель з потужною артилерією. Німеччина ще в 1906 р. розробила нову програму морських озброєнь з метою досягнути переваги над Британією. Хоча за іншими типами військових кораблів Великобританія значно випереджала Німеччину, змагання в будівництві дредноутів стривожило першу морську державу. Політики і військові діячі Великобританії заявили, що на кожний німецький дредноут вона побудує два своїх. Напередодні Першої світової війни в Британії вже було збудовано 20 дредноутів і закладено ще 12, а у Німеччині – 14 і 5 відповідно.

Посилено готувалася до війни і Росія. За допомогою французьких позик вона будувала стратегічні залізниці, збільшувала кадровий склад армії і флоту. За темпами переозброєння Росія значно відставала і від Німеччини, і від союзників. Військова програма була прийнята лише в 1913 р. і була розрахована аж до 1917 р.

Напередодні війни Німеччина зі своєю союзницею Австро–Угорщиною мали добре озброєну і краще підготовлену до війни армію, ніж французька чи російська. Німеччина встигла краще і швидше підготуватися до війни. Враховуючи, що співвідношення сил у 1914 р. склалося на її користь, вона шукала тільки привід для розв'язання війни.

Причини, характер та учасники Першої світової війни

Попри те, що по війні держави–переможниці найголовнішим її винуватцем визнають Німеччину, ця війна виникла через цілком певні історичні причини та безпосередні приводи.

Причини війни полягали в протистоянні між провідними європейськими країнами. Поява на політичній карті світу внаслідок франко–пруської війни об'єднаної Німецької імперії, порушення рівноваги сил на континенті поставили на чільне місце у Європі Німеччину. Через боротьбу за ринки збуту загострилися її відносини, насамперед економічні, з Англією, Росією та Францією. При цьому найглибша прірва у взаєминах пролягла саме між Британією та Німеччиною.

Взаємні претензії європейських держав спонукали їх до утворення ворогуючих військово–політичних об'єднань держав: Троїстого союзу у складі Німеччини й Австро–Угорщини (1879 р.), а також Італії (1882 р., розірвала договір у 1915 р.). У серпні 1914 р. було підписано німецько–турецький договір, а у 1915 р. до угоди приєдналася Болгарія, після чого об'єднання стали називати Четверним, союзом, або Центральними державами.

Натомість Англія, Франція та Росія 1907 р. завершили утворення союзу Антанти. Союз існував на підставі окремих англо–французької (1904) та англо–російської (1907 р.) угод. Єдиного договору між трьома державами не існувало до початку Першої світової війни.

Взаємні претензії:

Велика Британія

– Не могла вибачити Німеччині підтримку бурів у англо–бурській війні 1899–1902 рр.

– Не мала наміру відсторонено споглядати за проникненням Німеччини в райони, які вважала «своїми»: Східну та Південно–Західну Африку.

– Вела проти Німеччини неоголошену економічну та торговельну війну.

– Вела активні військово–морські приготування у разі агресивних дій з боку Німеччини.

– Через потенційну німецьку загрозу відмовилася від традиційної для країни політики «блискучої ізоляції» і перейшла до політики утворення антинімецького блоку держав.

Франція

– Прагла реваншу за поразку від Німеччини в 1870 р.

– Мала намір повернути Ельзас і Лотарингію, відокремлені від неї Німеччиною після франко–пруської війни 1870 р.

– Зазнавала збитків на своїх традиційних ринках збуту в конкуренції з німецькими товарами.

– Остерігалася нової німецької агресії.

– За будь–яку ціну прагла зберегти свої колонії, особливо Північну Африку

Росія

– Претендувала на вільний прохід свого флоту в Середземне море, а відтак наполягала на послабленні чи перегляді на свою користь режиму контролю над протокою Дарданелли.

– Розцінювала будівництво залізниці Берлін–Багдад (1898) як недружній з боку Німеччини крок, посилаючись на те, що це зазіхає на її права в Азії за російсько–британським договором 1907 р. про розподіл сфер впливу в цьому регіоні.

– Протидіяла австрійському й німецькому проникненню на Балкани.

– Наполягала на своєму винятковому праві протекторату над усіма слов'янськими народами; підтримувала на Балканах антиавстрійські і антитурецькі налаштованих сербів і болгар.

Сербія

– Новоутворена (1878 р.) держава прагла утвердитися на Балканах як лідер слов'янських народів півострова.

– Планувала утворити Югославію, включивши до неї усіх слов'ян, які жили на півдні Австро–Угорської імперії.

– Неофіційно підтримувала націоналістичні організації, що боролися проти Австро–Угорщини.

Німеччина

– Як нова динамічна імперія в Європі прагла стати військовим, економічним і політичним лідером на континенті.

– Включившись у боротьбу за колонії лише після 1871 р., претендувала на рівні права у колоніальних володіннях Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії та виявляла особливу активність у здобутті ринків.

– Розцінювала російсько–французький союз як угоду, що мала на меті підірвати могутність Німеччини.

Австро–Угорщина

– Як багатонаціональна імперія, через міжнаціональне протистояння країна була постійним вогнищем нестабільності в Європі.

– Прагла утримати захоплені нею в 1908 р. Боснію та Герцеговину.

– Протидіяла Росії, що перебрала на себе роль захисника усіх слов'ян на Балканах, та Сербії, яка зі свого боку претендувала на роль об'єднавчого центру південних слов'ян імперії.

У червні 1914 р. центром світової уваги стало боснійське місто Сараєво. Боснія була на той час частиною Австро–Угорщини, але її сербське населення виступало за приєднання до сусідньої Сербії.

28 червня 1914 р. член сербсько–хорватської націоналістичної групи Гаврило Принцип застрелив спадкоємця австро–угорського престолу ерцгерцога Франца–Фердинанда та його дружину. Вбивства відомих людей були в історії звичним явищем, але жодне з них не спричинило такої гострої міжнародної кризи, як убивство ерцгерцога. Австро–Угорщина поклала відповідальність за трагедію на Сербію, 23 липня пред'явила їй ультиматум і стала готуватися до війни. У

конфлікт між двома державами відразу були втягнуті інші країни, пов'язані з ними союзницькими договорами: Австро–Угорщину підтримувала Німеччина, а Сербія була тісно пов'язана з Росією. Росіяни розраховували на допомогу Франції та Англії. Із самого початку було очевидним, що у разі війни вона не обмежиться сербсько–австро–угорським фронтом. Проте впродовж трьох тижнів після Сараєва ніхто ще не усвідомлював, що насувається страшна війна, і заможні європейці звично виїздили на літні канікули. Навіть командувач сербської армії поїхав приймати ванни на австрійський курорт. У Берліні вважали, що навіть якщо Росія й виступить на боці Сербії, то неодмінно програє. Проте німці не могли бути певними, чи воюватиме Британія.

Наростання політичної кризи у світі, загострення капіталістичних протиріч наприкінці XIX ст. і особливо на початку XX ст., призвели до створення в Європі двох ворожих воєнно–політичних союзів: Антанти, що об'єднувала Англію, Францію, Росію та «Троїстого союзу», до складу якого входили Німеччина, Австро–Угорщина та Італія. Вони й зіткнулись у першій світовій війні.

На початку 20 ст. ситуація на Балканах стала вкрай напруженою. Балканські народи вели боротьбу за визволення з–під османського гніту. Їх підтримували держави Антанти, сподіваючись використати у боротьбі проти австро–німецького блоку.

Влітку 1914 р. протиріччя між двома воєнно–політичними блоками європейських держав – Троїстим союзом і Антантою загострилися до краю. «Пороховою бочкою Європи» став Балканський півострів. За підтримки Німеччини Австро–Угорщина почала відкрито готуватися до війни проти Сербії.

Поблизу сербського кордону австрійські війська проводили маневри. Наслідник австрійського престолу, войовничий Франц Фердинанд прибув з візитом до столиці Боснії Сараєво.

Франц Фердинанд був крайнім мілітаристом, керівником «воєнної партії» в Австрії, одним з головних підпалювачів війни. За три тижні до своєї загибелі він

приймав у своїй літній резиденції Конопиште німецького імператора Вільгельма II. Там вони домовлялись про плани війни.

Патріотичні кола Сербії розцінили приїзд принца до Сараєво як виклик. 28 червня 1914 р. Франц Фердинанд був убитий членом сербської націоналістичної організації «Млада Босна» Г.Принципом. Заручившись підтримкою Берліна, Відень пред'явив 23 липня Сербії ультиматум. Союзниця Сербії Росія спробувала владнати конфлікт мирним шляхом, запропонувавши проект дипломатичного демаршу країн Антанти. Однак союзники відмовились, а президент Франції Р. Пуанкаре наполягав на проведенні «твердої» політики щодо австро–німецького блоку. Незважаючи на те, що сербія погодилася майже з усіма вимогами ультиматуму, 28 липня Австро–Угорщина оголосила їй війну.

Першого серпня Німеччина оголосила війну Росії і відповідно до свого стратегічного плану концентрувала війська на західних кордонах. Росія почала загальну мобілізацію. 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції, а перед Бельгією висунула вимогу пропустити свої війська через її територію. З вимогою поважати нейтралітет Бельгії виступила Англія. Порушення нейтралітету Бельгії стало приводом для оголошення Англією 4 серпня війни Німеччині. Так почалася перша світова війна.

Перша світова війна різко загострила всі суперечності капіталізму, у тому числі й внутрішні суперечності країн–учасниць війни, створила в них обстановку революційної кризи.

Основною її причиною було небачене загострення суперечностей між провідними країнами світу, внаслідок нерівномірності їх економічного розвитку, змінилося співвідношення сил у світовій економічній системі.

Німеччина після 70–х рр. XIX ст. розвивалася у 3–4 рази швидше ніж Англія і Франція, а Японія – разів у 10 швидше, ніж Росія. Особливо високого рівня розвитку капіталізму досягли США, внаслідок чого США і Німеччина, які раніше відставали в економічному розвитку, на зламі XIX–II ст. вийшли на 1–е та 2–е

місця по випуску промислової продукції, відсунувши Англію і Францію. Це стало причиною виникнення гострого суперництва між цими країнами за політичне панування у світі, за переділ ринків сировини і збуту.

На той час важливу роль у боротьбі за політичне й економічне панування у світі відіграла наявність чи відсутність колоніальних володінь. До початку ХХ ст. поділ світу між великими державами в основному був завершений. Колоніальні імперії створили головним чином Англія та Франція, натомість у Німеччині, США ті Японії бракувало колоніальних володінь. Намагання переділити колонії і сфери впливу було однією з головних причин першої світової війни.

Другою причиною війни був той факт, що на початку ХХ ст. розвиток науково–технічного прогресу привів до появи нових, більш могутніх засобів винищення людей. Почалася гонка озброєнь, на якій наживалися військові монополії. Одночасно відбувалася мілітаризація свідомості величезних мас людей.

Існувала можливість владнати конфлікт мирним шляхом, об'єднавши зусилля Росії, Англії, Франції. Але аналіз міжнародної ситуації напередодні війни свідчить, що це не так.

По–перше,

поділ Європи на два ворогуючі блоки держав–Антанту і Троїстий союз вже означав неминучість великої європейської війни.

По–друге,

намітилися головні цілі протиборствуючих сторін і відповідно розроблялися плани ведення війни.

По–третє,

в усіх країнах Європи нечуваного розмаху досягла гонка озброєнь, зростала чисельність армій.

У липні 1913 р. німецький Рейхстаг затвердив закон про збільшення армії в мирний час на 136 тис. осіб, а на початок війни чисельність сухопутної німецької армії досягла 800 тис. осіб. У 1912 р. в Австро–Угорщині було прийнято

новий військовий закон, який передбачав збільшення рекрутського набору до 200 тис. осіб і додаткові асигнування на збройні сили. У серпні 1913 р. французький уряд ухвалив закон про подовження терміну служби з 2 до 3 років і зниження призовного віку з 21 до 20 р., що дало змогу довести чисельність армії майже до 900 тис. осіб. Найчисельнішою була російська армія. Якщо в 1912 р. вона становила 1 млн. 400 тис. осіб, то після прийняття у 1913р. «Великої програми щодо посилення армії» мала збільшитися на 400 тис. осіб.

Перша світова війна була наслідком протиріч капіталізму на його імперіалістичній стадії.

Стратегічні плани учасників війни. У результаті нерівномірного економічного розвитку різних капіталістичних країн, що посилювався у період імперіалізму, змінилося співвідношення сил в самій світовій системі капіталізму. Це стало причиною гострого суперництва між великими капіталістичними країнами за політичне панування у світі, за перерозподіл ринків сировини і збуту.

Суперечності насамперед виявилися між Німеччиною з одного боку і Великобританією, Францією та Росією з іншого.

Плани ведення війни розроблялися з урахуванням головних цілей протиборствуючих сторін.

Війна була несправедливою і загарбницькою для всіх держав воюючих блоків, кожна з яких переслідувала виключно свої цілі, намагаючись досягти їх за рахунок сусідів.

Німеччина прагнула покласти край пануванню Британії на морі, захопивши її колонії, промислово розвинені райони північно-східної Франції, відторгнути від Росії Прибалтику, Донську область, Крим, Кавказ. Планувала захопити велику територію в Європі та Африці, Бельгію, Марокко, Конго, Єгипту, закріпити своє становище в Туреччині й на Близькому Сході. Берлін прагнув створити союз європейських держав на чолі з Німеччиною. Виношувалися плани проникнення німецького капіталу в Китай.

Правлячі кола Великобританії хотіли зберегти свої колонії та панування на морі, відібрати у Туреччини багаті нафтаю Месопотамію і частину Аравійського півострова. Англія намагалася підірвати економічну могутність Німеччини, знищити її як суперника в торгівлі, посилити вплив на Близькому Сході.

Франція розраховувала повернути собі Ельзас та Лотарінію, приєднати лівий берег Рейна й Саарський вугільний басейн.

Австро–Угорщина винотувала експансіоністські плани щодо Росії та балканських країн–Сербії, Боснії, Герцеговини.

США до війни не підтримували жодного з європейських угруповань, але, безперечно, не були байдужими до європейської політики. Вступивши у 1918 р. у війну на боці Антанти, США забезпечили її перемогу в боротьбі з країнами німецького блоку.

США намагалися поширити свій вплив на весь американський континент і посилити проникнення в Китай, де велику активність проявляла Японія.

Загарбницькі плани щодо українських земель. Перша світова війна, на порозі якої стояв світ, носила загарбницький характер з боку обох ворожуючих блоків. Українські землі були об'єктом їх експансії. На них претендували Росія, Австро–Угорщина, Німеччина, Румунія.

Росія, яка на міжнародній арені виставляла себе захисником слов'янських народів, прагнула завершити справу російських царів, об'єднати всі землі Київської Русі під своєю зверхністю. В ході війни вона намагалася оволодіти Буковиною, чорноморськими протоками Босфором і Дарданеллами, Закарпаттям. Росія також прагнула приєднати Галичину.

Загарбання цих земель переслідувало мету придушити гніздо «мазепинства», яке поширювало свій вплив на Наддніпрянську Україну. Всі плани російського генерального штабу вістряли на наступу російської армії спрямовували в Галичину.

Австро–Угорщина зазіхала на Волинь і Поділля. Напередодні війни австрійський імператор обіцяв українським політичним діячам, що на українських землях Австро–Угорщини і відторгнутих від Росії буде створено окрему адміністративну одиницю з широкими автономними правами під зверхністю Австро–Угорщини.

Широкі плани щодо України розроблялись у Німеччині, як з боку військових, так і з боку промисловців і політиків. Так, один з найвпливовіших німецьких промисловців Август Тіссен заявляв: «Росія повинна віддати нам прибалтійські провінції..., частину Польщі і Донецький басейн з Одесою, Кримом і Приазов'ям...»

У 1897р. німецький публіцист Пауль Рорбах писав: «Хто володіє Києвом, той має ключ від Росії». Особливо привабливою Україна з її сировинними і продовольчими запасами стала для Німеччини на завершальному етапі війни, коли власні ресурси були фактично вичерпані. Відразу після початку першої світової війни українські землі стали театром бойових дій між російською армією та військами австро–німецького блоку або прифронтовою зоною. На цій території діяв російський Південно–Західний фронт. На завойованій території російська влада встановила режим, який за словами голови російської адміністрації Галичини генерал–губернатора графа Олексія Бобринського, мав запровадити «русские начала» у житті населення краю.

Так, у Галичині запроваджувались російська мова і російське законодавство. Закривалися українські школи, інші навчальні заклади, культурні організації.

Почалось повернення греко–католиків у православ'я. Майже всіх представників української еліти, що залишилась у краї, а також верхівку греко–католицької церкви на чолі з митрополитом А.Шептицьким, вивезено вглиб Росії. Відбулись єврейські погроми. Російська окупація тривала до весни 1915 р.

Воєнні дії у 1914–1915 рр.

Війна була продовженням політики територіальних захоплень, яку проводили великі держави. Це була імперіалістична політика, яка вела до утворення багатонаціональних і колоніальних імперій. На початку ХХ ст. світ значною мірою був поділений між ними. Багато народів Центральної та Східної Європи перебували у складі Німецької, Австро–Угорської та Російської імперій, володіння якої простягалися до східних кордонів Азіатського континенту. Майже вся Африка, Південна та Південно–Східна

Азія, землі в інших частинах світу стали надбанням Великої Британії, Франції, Португалії, Німеччини, Італії та інших європейських країн. На початку століття вони виношували плани нових захоплень, обґрунтовуючи це необхідністю захисту своїх співвітчизників, набуття «природних кордонів» або розширення «життєвого простору».

Відповідно розроблялися і стратегічні плани майбутньої війни. Так, у серпні 1913 р. німецький імператор Вільгельм II видав таємну інструкцію Міністерству закордонних справ про підготовку до глобальної війни. У жовтні того ж року начальник Генерального штабу Німеччини генерал Г. фон Мольтке подав імператору воєнно–оперативний план нападу на Францію і Росію. В його основі лежав план генерала Шліффена (попередника Мольтке), що передбачав блискавичну війну (бліцкриг) проти Франції, збройні сили якої мали бути розгромлені в одній вирішальній битві. Відтак планувалося завдати удару по Росії.

Російський Генеральний штаб напередодні війни розробив два варіанти плану ведення війни – «Г» і «А», за якими всі війська на заході об'єднувалися у два фронти – Північний (проти Німеччини) і Південний (проти Австро–Угорщини). Варіант «Г» мав бути реалізованим у разі нападу на Росію Німеччини та Австро–Угорщини. Тоді більша частина російських військ спрямовувалася проти Німеччини. У разі наступу Німеччини на Францію передбачалася реалізація

плану «А», за яким головний удар планувався на півдні – проти Австро–Угорщини. Кінцева мета наступу – оволодіння Віднем і Будапештом.

Південний напрям видавався перспективнішим. По–перше, шовіністичні кола Росії висунули ідею вирішення у ході війни «національного завдання» – вільного виходу до Середземного моря і встановлення контролю за протоками Босфор і Дарданелли. По–друге, австрійська армія порівняно з німецькою була слабшою, що давало змогу відносно швидко вивести Австро–Угорщину з війни, залишивши Німеччину наодинці з могутніми арміями Антанти. Але австрійська армія була однією з найчисленніших у Європі і це підігрівало мілітаристські амбіції правлячої верхівки Дунайської імперії. Проте вона була вразливим суперником. Упродовж тривалого часу зростали чисельність й витрати на утримання війська без належного технічного переоснащення, осучаснений військової доктрини, стратегічного і тактичного мислення. Австрійський Генеральний штаб дотримувався застарілих поглядів на ведення війни, надаючи перевагу обороні, облозі фортець, пішим передислокуванням військ, ударам кавалерії з обмеженими діями авіації. Політичне становище імперії Габсбургів з її невирішеними національними питаннями зумовило багатонаціональний склад армії. В ній існували військові формування змішаного складу і формування, утворені за національною ознакою. Це приховувало в собі потенційну небезпеку виникнення національних суперечностей усередині армії.

Плани ведення війни розроблялися з урахуванням головних цілей ворогуючих сторін. Німеччина планувала захопити велику територію в Європі й Африці: Бельгію, частину Франції, Прибалтику, більшу частину України, Кавказу, Марокко, Конго, Єгипту, закріпити своє становище в Туреччині і на Близькому Сході, витіснити Англію з Середземномор'я тощо. Берлін прагнув створити союз європейських держав на чолі з Німеччиною. Виношувалися плани проникнення німецького капіталу в Китай. Австро–Угорщина планувала захопити більшу частину Балкан, багаті нафтою райони Румунії. Англія намагалася підірвати

економічну могутність Німеччини, знищити її як суперника в торгівлі, встановити одноосібне панування на морях, захопити німецькі колонії, зміцнити своє становище у Середземномор'ї, посилити вплив на Близькому Сході.

Перша світова війна велася на багатьох фронтах в усіх куточках світу. Однак головними були Західний, де німецькі війська вели бойові дії проти французьких, англійських і бельгійських військ, і Східний, де російська армія протистояла австро–угорським і німецьким військам. Військовий, економічний і людський потенціал країн Антанти був набагато могутнішим, ніж у країн Троїстого союзу. Однак її територіальна роз'єднаність, віддаленість важливих джерел постачання і поповнення армій від основних театрів воєнних дій заважали реалізації цієї переваги. Тому німецьке командування зробило ставку на блискавичну війну.

Відповідно до свого стратегічного плану Німеччина зосредила головні сили на заході, щоб одним ударом розгромити Францію і заблокувати англійські сухопутні війська на її території. Реалізація цього плану означала б неминучу поразку країн Антанти, оскільки Росія залишилася б без союзників, а її недостатня підготовленість до війни мала призвести до швидкої капітуляції.

На початку серпня 1914 р. головні сили німецької армії підійшли до бельгійської фортеці Льєж, що прикривала переправи через р. Маас, і після кровопролитних боїв захопили всі її форти, а 1–ша і 2–га німецькі армії, не натрапляючи на опір, вторг–лися на територію Бельгії і 20 серпня захопили її столицю Брюссель. Німецькі війська вийшли до франко–бельгійського кордону і в «Прикордонній битві» завдали поразки французам, змусивши їх відійти вглиб своєї території, що створило безпосередню загрозу Парижу.

Німецьке командування явно переоцінило свій успіх і, вважаючи стратегічний задум на заході виконаним, перекинуло два армійські корпуси і кавалерійську дивізію на схід. На початку вересня німецькі війська вийшли до р. Марна, з тим щоб оточити французів. Проте союзники випередили їх і 5 вересня англо–фран–цузькі армії перейшли в наступ на широкому фронті від Парижа до

Вердена. Не витримавши натиску, німецькі війська почали відступати на північ. Зупинити наступ союзників німці змогли лише 15 вересня на р. Бман. Марнська битва (6–12 вересня 1914 р.) стала першим стратегічним успіхом союзників, оскільки не лише дала можливість відкинути німецькі армії від Парижа, а й змінила обстановку на заході загалом. Невдачі німецьких військ пояснювалися недооцінкою ними наступальних можливостей союзників, ослабленням армій передислокацією частини з'єднань на схід, втратою командуванням зв'язку з арміями, нечіткою взаємодією між ними.

У розпал німецького наступу в Бельгії 17 серпня російські війська силами двох армій (під командуванням генералів П. Реннен-кампа і А. Самсонова) перейшли в наступ у Східній Пруссії, щоб відрізати 8-му німецьку армію від Кенігсберга (суч. Калінінград Російської Федерації) й оточити її з флангів. Маючи чисельну перевагу, російські війська завдали поразки німцям в районі Гумбі-нена і почали тіснити їх до узбережжя. Але генерал Ренненкампа відмовився від переслідування противника, що дало змогу німецькій армії перегрупуватися і підтягнути резерви із Західного фронту. Скориставшись неузгодженістю дій російських командувачів, німці оточили два корпуси армії генерала Самсонова (в оточення потрапило 30 тис. осіб, 200 гармат і командувач армії генерал Самсонов, який застрелився), а у вересні витіснили росіян зі Східної Пруссії.

Невдачі на півночі було компенсовано успішним наступом Південно-Західного російського фронту, де, як і передбачалося, російські війська захопили 3 вересня Львів, відкинули австрійські війська за р. Сян і оволоділи фортецею Перемишль. Втрати австрійців становили до 400 тис. осіб, що свідчило про неминучу катастрофу Австро-Угорщини.

На Західному фронті, намагаючись утримати стратегічну ініціативу у своїх руках, німецьке командування розпочало атаки на півночі, внаслідок чого противники дійшли до узбережжя Північного моря, розтягнувши фронт на 170–180 км. Отже, на середину жовтня на західноєвропейському театрі війни

утворився фронт протяжністю від швейцарського кордону до узбережжя Північного моря поблизу Ньюпорта. Союзники укріпили підступи до узбережжя. В жовтні почалася битва у Фландрії. Німецькі армії наступали на широкому фронті протяжністю 70 км – від Ньюпорта до Ла–Бассе. Але їх численні спроби прорвати оборону союзників у районі Іпра і захопити французькі порти Дюнкерк і Кале зазнали невдачі. 17 листопада німецьке командування вирішило припинити атаки.

Німці не мали переваги в силах над арміями союзників, які поповнювалися резервами. До того ж на Іпрській ділянці фронту союзники почали будівництво добре укріплених позицій, що стримувало атаки німецьких військ. Внаслідок тримісячної напруженої боротьби противники стали перед укріпленими позиціями один одного на величезному фронті протяжністю 700 км, маючи фланги, прикриті природними перешкодами, або територією нейтральної держави. Надії на швидку перемогу були марні.

Восени австро–німецькі війська, побоюючись втратити промислову Сілезію, почали наступ на Варшаву. Однак у боях під Варшавою російські війська зупинили 9–ту німецьку і розгромили 1–шу австрійську армії. Невдачею завершився і наступ німецької армії в листопаді в районі Лодзі (Польща). Російські війська оточили і розгромили велике німецьке угруповання генерала Шеффера.

Недооцінка противника, втрата ініціативи, брак взаємодії між арміями і з'єднаннями, неспроможність зосередити війська на головному напрямку удару, щоб мати чисельну перевагу над противником, вдалі маневри та контрудари союзників спричинили крах німецького плану блискавичної війни.

У 1915 р. головними фронтами, як і раніше, залишалися Східний і Західний, хоча бойові дії велися також на Близькому Сході, в Африці, на Далекому Сході та в Океанії. Зрозумівши, що війною на два фронти досягти вирішального успіху неможливо, німецьке командування вирішило перейти на Західному фронті до

стратегічної оборони, а головні сили зосередити на сході, щоб завдати вирішального удару по російських військах і вивести Росію з війни.

Розрахунки німецького командування базувалися на даних розвідки про недостатню підготовленість Росії до війни: її військові запаси були розраховані лише на тримісячну кампанію і вже з кінця 1914 р. багато частин відчували брак боєприпасів і зброї. Вступ у війну Туреччини фактично означав економічну блокаду Росії, яка відтепер могла розраховувати лише на власні сили. До того ж із самого початку бойових дій Росія була поставлена у залежність від дій союзників на Західному фронті. Вона проводила наступальні операції не для досягнення стратегічного успіху, а переважно для того, щоб відтягнути німецькі сили під час їх активних бойових дій проти союзників. Це не давало можливості сконцентрувати війська для вирішального масованого удару, змушувало до численних передислокацій з'єднань, призводило до втрати ініціативи і, як наслідок, – до багатьох поразок з величезними втратами. Важливим було також те, що Східний фронт за протяжністю удвічі – втричі перевищував Західний і не мав такого скупчення військ та багатошарованої оборони.

На початку 1916 р. на сході ініціативу перехопили німецькі армії. Спроба росіян у лютому оволодіти Східною Пруссією зазнала невдачі. В боях біля Мазурських озер німці розгромили російську армію та звільнили Східну Пруссію. В травні почався широкомасштабний наступ німецьких і австрійських військ на півдні російського фронту. Австро–німецькі війська захопили Галичину і Буковину. У червні розпочався широкомасштабний австро–німецький наступ, під час якого було захоплено Варшаву, Ковно, Брест–Литовськ і Вільно. Російські війська залишили Львів. Тільки у вересні в битві під Тернополем вдалося зупинити наступ і стабілізувати фронт, але німецькі війська окупували Галичину, Польщу, частково Прибалтику і Білорусь, Половину російської армії було виведено з ладу (150 тис. вбитих, майже 700 тис. поранених, 900 тис. полонених), бойові дії набули позиційного характеру.

На Західному фронті відбувалися локальні битви у Фландрії та Шампані. У квітні 1916 р. під Іпром німці вперше застосували хімічну газобалонну атаку. Вони сподівалися прорвати оборону противника і досягти стратегічного успіху, деморалізувати англійців і французів новим видом зброї. Місцем для атаки була вибрана рівнинна місцевість на північ від Іпра, де тримали оборону війська 2-ї англійської армії. Постійні північно-західні вітри в цьому районі сприяли проведенню такої атаки. Німецьке командування завчасно встановило 150 газобалонних батарей на фронті протяжністю 6 км. 22 квітня о 17-й год з попутним вітром на позиції англійців було випущено 180 тис. кг хлору. Знаючи про наміри німців, командування союзників не вжило належних заходів і не забезпечило війська засобами захисту від газу. Англійські солдати задихалися і вмирили, а живі в паніці залишали позиції. Очевидці згадували: "Спочатку здивування, потім жах і, нарешті, паніка охопила війська, коли перші хмари диму вкрили всю місцевість і змусили людей, задихаючись, корчитися в агонії". Від хлору постраждало 15 тис. осіб, з них 5 тис. померло. Але німцям не вдалося досягти мети: французькі й англійські війська підтягнули резерви і ліквідували прорив в обороні, а німецькі війська не мали достатньо сил для розвитку успіху.

Безуспішними виявилися також спроби військ Антанти прорвати німецьку оборону в районі Лоретто і в Шампані, що свідчило про початок затяжної окопної війни. Війна була перенесена у Світовий океан. Після того як у грудні 1914 р. у битві поблизу Фолклендських островів німецький флот втратив три крейсери, німецьке командування віддало наказ про початок підводної війни проти торгового флоту.

Після тривалих переговорів у вересні 1915 р. Болгарія офіційно стала союзником Німеччини. В жовтні вона оголосила війну Сербії і невдовзі спільно зі своїми союзниками окупувала всю її територію. Рештки сербської армії були евакуйовані на грецький острів Корфу. Поразка Сербії мала стратегічне значення: Німеччині вдалося встановити прямий зв'язок з Туреччиною.

Воєнні дії у 1916–1918 рр.

На початку 1916 р. головні сили німецької армії були зосереджені на Західному фронті. У лютому почався їх наступ поблизу Вердена, що прикривав шлях на Париж. Німецьке командування сподівалося прорвати оборону союзників швидкою і масованою атакою, зруйнувавши всі укріплення французів могутньою артилерією. Це завдання покладалося на 5-ту німецьку армію, зміцнену 26 резервними дивізіями. Для удару по Вердену німці розгорнули 1200 гармат, 202 міномети (в середньому 60 гармат на 1 км прориву), 160 бойових літаків і 14 аеростатів, в артилерії вони переважали противника в 5,5 раза. Така кількість артилерії для наступу використовувалася у цій війні вперше, адже Верденський укріплений район мав якісно нову систему оборони, яка складалася з чотирьох оборонних позицій, з траншеями, окопами, ходами сполучень (частина з них була зроблена з бетону) і прикривалися дротяними загородженнями. Крім того, існували сильні опорні пункти з двома поясами фортів фортеці Верден. Оборону тримали 11 французьких дивізій з 632 гарматами.

Німецька атака почалася вранці 21 лютого могутньою артилерійською підготовкою, що тривала 9 годин. За 3 дні безперервних атак німцям вдалося захопити дві лінії французької оборони і низку фортів. Стримуючи наступ ворога, французи постійно підтягували під Верден резерви і збільшували кількість артилерії. Спроба німців розширити фронт наступу провалилася і стало очевидним, що їхні наміри захопити Верден миттєвою атакою приречені. Не допомогло ні використання у травні нових хімічних снарядів зі швидкодіючим задушливим газом («зелений хрест»), ні наказ кайзера взяти Верден до 15 червня. З жовтня ініціативу перехопили французи, які впертими атаками за допомогою хімічних снарядів і масованого артилерійського вогню повернули втрачені позиції. У грудні Верденська операція завершилась. У верденській «м'ясорубці» було перемелено до 120 дивізій, у тому числі 69 французьких і 50 німецьких.

За подібним сценарієм відбувалася й битва на р. Сомма, як головна частина англо–французького стратегічного плану наступу, що полягав у розгромі німецьких армій, які окупували північні райони Франції. Союзники задіяли 39 дивізій за підтримки 1700 важких гармат і 200 бойових літаків. Операцію на Соммі вони готували понад 5 місяців з величезним розмахом; побудували понад 500 км залізниці, 6 аеродромів, заготували мільйони снарядів тощо. Вони переважали німців у піхоті більш як у 4,6, в артилерії – у 2,7, в авіації – майже в 3 рази.

Оборону тримала 2–га німецька армія, яка за два роки зуміла створити сильну оборону, вміло пристосувавши для цього перерізану місцевість із болотистою р. Сомма. Вона складалася з трьох позицій, ліній суцільних траншей, системи опорних пунктів з круговою обороною, розвинутими ходами сполучень, сховищами з бетону тощо.

Наступ союзників почався 24 червня шквальною артилерійською підготовкою, яка тривала сім днів. Було випущено 2,5 млн снарядів, які вщент зруйнували дротяну загорожу і більшу частину окопів, траншей, ходів сполучень. Однак їм не вдалося прорвати оборону, а німецькі сили поступово нарощувалися за рахунок резервів. Союзники діяли неузгоджено, їхні атаки були розрізненими і на початок вересня вони не здобули значних перемог. З величезними втратами вони змогли просунути лише на 3–8 км. У вересні – жовтні атаки союзників досягли найбільшого розмаху, але резервні дивізії німців не давали змоги швидко просуватися. Не допомогло й застосування англійцями нової зброї – танків. Вони вплинули на німців психологічно, але атака з їх використанням мала лише тактичний успіх. Контратаками своїх дивізій німці стримували наступ союзників і нарощували систему оборони швидше, ніж союзники встигали її прорвати. 26 листопада активні бойові дії на р. Сомма припинилися.

Операція тривала майже 4 місяці, але не принесла перемоги союзникам. Позиційний фронт німців не було прорвано, а відвойована територія становила

лише 240 кв. км. Цього було досягнуто ціною величезних втрат: у французів загинуло 341 тис. осіб, англійців – 453 тис, німці втратили 538 тис. осіб (з них 105 тис. осіб – полонені).

Скориставшись тим, що більшість німецьких військ була втягнута в кровопролитну битву під Верденом, війська Південно–За–хідного фронту під командуванням генерала О. Брусилова у червні – серпні 1916 р. прорвали австро–німецький фронт протяжністю 350 км і зайняли Луцьк і Чернівці. Втрати противника становили до 1,5 млн осіб. Однак наступ російських армій не дав стратегічних переваг. Його не підтримали інші армії. Німецьке командування мусило припинити активні дії під Верденом і перекинути на схід 6 дивізій, щоб зупинити наступ російських військ. У жовтні бойові дії знову набули позиційного характеру.

У серпні 1916 р. на боці Антанти вступила у війну Румунія. Під натиском австрійських і німецьких військ румунська армія відступала, залишаючи ворогові свою територію. Лише наприкінці року за підтримки російської армії вдалося зупинити австро–німецькі війська, які захопили Бухарест і більшість нафтових свердловин.

Війна спричинила патріотичне піднесення та націоналістичні настрої в усіх воюючих державах. Це дало змогу створити атмосферу національного єднання всіх класів та партій для боротьби з ворогом: гасла «священної єдності», «громадянського миру» домінували. Колишні політичні противники заявили про припинення суперечок, а опозиційні партії (у тому числі соціалісти) заявили про підтримку урядів та проголосували за воєнні кредити. Лише революційні синдикалісти у Франції та «спартаківці» в Німеччині засудили війну як зраду пролетарської справи. Російські більшовики, щедро користуючись закордонними грошовими надходженнями, пішли далі, висунувши гасло поразки своєї батьківщини у війні.

Війна вимагала від воюючих держав мобілізації всіх людських, сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Чисельність армій двох коаліцій досягла 70 млн осіб. Для ефективної роботи промисловості й створення військового виробництва у воюючих країнах запроваджувалося державне регулювання економікою, було створено спеціальні органи – військово–економічні управління або комітети. Вони контролювали джерела фінансування народного господарства, розподіляли державні замовлення і необхідні для їх виконання сировину й обладнання, визначали обсяги виробництва, види продукції, терміни її виготовлення та ціни. Швидкими темпами зростали воєнні видатки.

Урядові комітети з сільського господарства визначали посівні плани, вимагали від селян обов'язкових поставок зернових державі. Для продовольчого забезпечення населення основними товарами вводилися картки.

Тривала війна згасила патріотичне піднесення. Численні людські жертви, матеріальний нестаток, крах надій на швидку перемогу, зловживання на військових поставках, хабарництво та корупція державних службовців викликали піднесення опозиційного та революційного руху. Уряди Франції та Великої Британії намагалися заспокоїти народ, провівши соціальні та політичні реформи. Так, у 1917 р. у Франції було ухвалено закон про прогресивний податок, у Великій Британії введено загальне виборче право. Однак і за таких умов поширювався антивоєнний рух. Влітку 1917 р. у Франції припинили роботу фабрики, робітники проводили антивоєнні демонстрації, зростало незадоволення в армії.

На початок 1917 р. найкритичнішим було становище країн австро–німецького блоку і Росії. Майже половина армій була виведена з ладу, стратегічні резерви закінчувалися, валовий збір зернових скоротився удвічі, зменшились розміри посівних площ. Німеччина опинилась в економічній блокаді. Англія зайняла майже всі її колонії. Спроба прорвати блокаду в морській битві поблизу Ютландського півострова 31 травня 1916 р. зазнала невдачі. В країнах здійснювалась хвиля антивоєнних виступів і «громадянський мир» змінився соціальним

протистоянням. Попри заборону страйків, кількість страйкуючих постійно зростала. Німецькі соціал–демократи 1 травня 1916 р. провели в Берліні масову демонстрацію під гаслами «Геть війну!», «Геть уряді». Звичним явищем стали дезертирство, «братання» солдатів ворожих армій.

В урядових колах визрівали плани мирних переговорів. Наприкінці 1916 р. «центральної держави» (Німеччина та Австро–Угорщина) запропонували укласти загальний мир. Однак країни Антанти відкинули цю пропозицію. Проблема мирних переговорів була в центрі політичних дискусій протягом усього 1917 р. Водночас австро–німецький блок використовував мирні ініціативи для підривної роботи всередині країн Антанти. Таємна агентура німецького Генерального штабу встановлювала контакти з активістами антивоєнного руху, щедро фінансувала антивоєнні та революційні виступи, намагаючись дестабілізувати внутрішню ситуацію в країні. Найбільших успіхів вона досягла в Росії, де більшовики вчинили Жовтневий переворот і Росія вийшла з війни.

У 1917 р. основні події розгорталися на Західному й Італійському фронтах. Навесні французька армія спробувала прорвати оборону німців на Західному фронті. У березні почався загальний наступ поблизу м. Аррас. Однак французькі війська натрапили на мінні поля і були знищені німецькою артилерією. У цій бойні загинуло 280 тис. солдатів і офіцерів армій Антанти, що спричинило масові антиурядові виступи на фронті та в тилу.

Важливою подією став вступ у війну США. З початку світової війни США були нейтральною державою. Цей давало їм можливість вигідно торгувати практично з усіма воюючими державами. Війна стала «золотою жилою» для американських монополій. Уже в жовтні 1914 р. уряд дозволив продавати воюючим країнам будь–які товари, у тому числі озброєння. Країни Антанти масово закуповували сировину для військової промисловості, продовольство, озброєння, що сприяло піднесенню економіки США. Прибутки монополій зросли в кілька разів. Через нейтральні країни США торгували з країнами австро–

німецького блоку. Збільшився торговельний флот, почалася реалізація широкомасштабної програми будівництва військово–морського флоту.

Наближення кінця війни викликало у американських імперіалістів занепокоєння, що вони можуть не встигнути до остаточного переділу світу. Тісно пов'язаний з фінансово–промисловими колами уряд США почав активну підготовку до вступу у війну. Приводом стала розв'язана Німеччиною «підводна війна». Командири німецьких підводних човнів отримали наказ топити судна навіть нейтральних держав. Це завдало відчутної шкоди США. 6 квітня 1917 р. США оголосили про вступ у війну на боці Антанти. Десятки тисяч американських солдатів було відправлено на Західний фронт.

Влітку англійська армія так само безуспішно атакувала німецькі війська в районі Іпра. Утримуючи оборону на Західному фронті, австро–німецькі війська в жовтні несподівано атакували італійців у гірському районі Капоретто. Італійська армія зазнала нищівної поразки і союзникам, аби врятувати Італію від капітуляції, довелося спішно перекинути через Альпи 12 французьких і англійських дивізій. Вони стримали наступ противника в Італії.

Армії Антанти досягли успіху лише на Близькому Сході. Навесні 1917 р. англо–індійські війська захопили Багдад, а восени британці спільно з арабськими повстанськими загонами звільнили Палестину і до кінця року повністю витіснили німецькі війська зі Східної Африки.

Жовтневий більшовицький переворот 1917 р. в Росії та підписання більшовиками Брестського миру з представниками Німеччини, Австро–Угорщини, Туреччини і Болгарії змінили становище на фронтах війни. Країни Антанти почали проти Радянської Росії інтервенцію, а Німеччина могла перепочити для зосередження своїх сил на Західному фронті.

Влітку 1918 р. німецькі війська прорвали оборону союзників і знову вийшли до р. Марна. Далекобійна артилерія навіть почала обстрілювати Париж. Але в липні союзники отримали свіжі підкріплення зі США, перейшли в контрнаступ і

поступово почали витіснити німців з окупованих ними територій Франції та Бельгії. Стратегічну ініціативу повністю перехопили армії Антанти. Становище Німеччини та її союзників було безнадійним.

Брестський мир 1918 р.

Наприкінці 1917 р. розпочалися мирні переговори між радянським урядом Росії та Німеччиною, Австро–Угорщиною, Туреччиною і Болгарією, що після тривалих дискусій і ультиматумів завершилися 3 березня 1918 р. підписанням Брестського миру. 15 березня угода була ратифікована Москвою, а 26 березня – німецьким імператором. Це була ганебна для Росії угода: Росія втратила майже 1 млн кв. км території, на якій проживали десятки мільйонів людей. Крім того, вона зобов'язувалася сплатити величезну контрибуцію у розмірі 6 млрд марок. Радянська Росія була змушена визнати анексію Литви, Польщі, значної частини Білорусі та Латвії, зобов'язувалася негайно вивести свої збройні сили з України, Естонії, Латвії, Фінляндії, Ардагана, Батума, Карса, демобілізувати армію та флот, визнати чинність Брест–Ли–товських угод УНР з Четверним союзом, укласти мирний договір, чітко визначити кордони між Росією та Україною, надавати Німеччині, Австро–Угорщині та Туреччині значні торговельно–економічні пільги. Четверний союз окрім зазначених контрибуцій одержав у повне хазяйнування Україну, Фінляндію, Естонію, Латвію, майже всю Ризьку затоку, Моонзундські та Аландські острови та ін.

Та все ж, скориставшись таким принизливим миром, більшовики дістали змогу сконцентрувати сили для боротьби з внутрішньою опозицією, розгромити її та утримати владу. Щодо мирних переговорів з УНР, то на відповідну пропозицію Української Центральної Ради від 3 березня 1918 р. РНК РСФРР через 4 дні погодилася, але зволікала зі скликанням мирної конференції аж до приходу до влади Павла Скоропадського.

Нищівна поразка Німеччини та її союзників у війні з Антантою дала змогу радянському уряду восени 1918 р. анулювати договір з Туреччиною і Брестський мир у цілому. Німеччина відмовилася від нього у листопаді 1918 р.

Після наступу армій Антанти на Балканах у деморалізованій болгарській армії почалося повстання і 29 вересня 1918 р. Болгарія змушена була укласти перемир'я. Успішним був наступ англійців у Сирії, Месопотамії та Палестині. Туреччина підписала перемир'я 30 жовтня. Її війська виводилися з арабських країн, армія роззброювалась, а флот переходив під контроль англійців і французів.

Австро–Угорська імперія розвалювалася під тиском національно–визвольних рухів. У Чехії загальний політичний страйк 14 жовтня 1918 р. переріс у національно–визвольну демократичну революцію. Чехія і Словаччина оголосили про створення незалежної Чехословацької республіки. Революційні виступи на Балканах привели до створення незалежного Королівства сербів, хорватів і словенців. Демократичні революції відбулися в Австрії та Угорщині, де було повалено монархії та проголошено незалежні республіки.

Неминучість поразки змусила Німеччину шукати шляхи для мирних переговорів. Уряд звернувся до США з проханням почати переговори на основі так званих «14 пунктів» В. Вільсона, які передбачали: виведення німецьких військ з окупованих територій; надання автономії народам Австро–Угорщини і Османської імперії; відновлення незалежності Польщі; скорочення озброєнь; створення Ліги Націй для забезпечення миру і безпеки всіх країн та ін. Водночас Німеччина вирішила розпочати велику морську операцію для демонстрації своєї сили. 30 жовтня німецька ескадра в м. Кіль отримала наказ вийти в море й атакувати англійський флот. Матроси відмовились виконувати авантюрний наказ командування. На початку листопада в Кілі почалась демонстрація матросів, солдат і робітників, яка згодом переросла у збройне повстання. Місто опинилося в руках повсталих. Було створено Ради робітничих і солдатських депутатів. 9

листопада почалося повстання в Берліні і в ході революції було повалено монархію.

У цих умовах німецька делегація, яка прибула для переговорів з командуванням Антанти, вирішила прискорити домовленості про припинення вогню. 11 листопада 1918 р. у Комп'єнському лісі представники Антанти і німецького генералітету підписали перемир'я на 36 днів. Воно передбачало: евакуацію німецьких військ з Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзасу і Лотарингії протягом 15 днів; відмову від Брест–Литовського договору; передачу всього озброєння переможцям; повернення на батьківщину полонених. Перша світова війна закінчилась.

Поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні

Наприкінці 1917 р. розпочалися мирні переговори між радянським урядом Росії та Німеччиною, Австро–Угорщиною, Туреччиною і Болгарією, що після тривалих дискусій і ультиматумів завершилися 3 березня 1918 р. підписанням Брестського миру. Німецькі війська захопили важливі території Прибалтики, Білорусі, Польщі. На користь Туреччини на Кавказі відходили Каре, Ардаган, Батумі. Ще раніше, 9 лютого, Українська Центральна Рада підписала договір з Центральними державами, згідно з якими німецькі й австрійські війська вступали на територію України.

У травні 1918 р. в Бухаресті між Румунією і Четверним союзом було підписано мирний договір та економічну угоду, що закріплювали права німецьких монополій на експлуатацію природних багатств Румунії.

Внаслідок цього кількість німецьких військ на Західному фронті значно зросла порівняно з чисельністю союзних армій. Проте становище країн німецького блоку було безнадійним: населення голодувало, продуктивність праці впала, бракувало важливих видів сировини. Обтяжені війною маси виступали проти продовження війни.

Економічне становище Англії, Франції та Італії також було не легким, але не критичним. Зі США та колоній вони одержували зброю, сировину та продовольство. Вони значно перевершували країни німецького блоку військовою технікою.

Поспішаючи розгромити англо–французькі війська до введення в дію значних американських сил, німецьке командування протягом березня – червня 1918 р. здійснило чотири наступи, зокрема досягло р. Марни. Проте вони не досягли головної мети – розгрому військ Антанти. Під час наступів танули останні людські резерви німецького командування, було підірвано фізичний і моральний стан німецьких солдат.

У липні–вересні 1918 р. французькі війська здійснили проти німців ряд контрнаступів, звільнили значну територію, яку ті загарбали. Наприкінці вересня союзні війська розгорнули загальний наступ на всьому фронті, полонили чимало німецьких солдатів і офіцерів, захопили 2 тис. гармат і 13 тис. кулеметів. Це прискорило революціонізування німецьких солдат.

Після вересневих поразок німецьких військ Австро–Угорщина офіційно повідомила про намір терміново укласти мир. Антанта намагалася остаточно розгромити своїх противників і продиктувати їм власні умови миру.

15 вересня союзні армії розпочали наступ в Македонії і розгромили болгарську армію. Болгарія капітулювала, прийнявши всі умови Антанти: демобілізацію армії, термінову евакуацію з усіх захоплених територій – Сербії, Греції, Румунії та ін. Розгром Болгарії був першим серйозним провалом у коаліції Центральних держав. Постала загроза вторгнення військ Антанти в Австро–Угорщину, а потім завдання удару і Німеччині. Союзні війська прорвали німецький фронт і у Фландрії.

Наприкінці вересня 1918 р. у Німеччині було сформовано новий уряд на чолі з принцом Максом Баденським. На думку німецької верхівки, новий уряд повинен

був стримати революцію в країні, зберегти монархію і досягти вигідних умов майбутнього перемир'я.

У жовтні новий уряд відправив американському президенту Вудро Вільсо–ну ноту з проханням укласти перемир'я і заявив про згоду Німеччини на мирні умови Антанти. Аналогічне звернення до Вільсона надійшло від Австро–Угорщини. Вільсон вимагав повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, звільнення всіх окупованих німцями територій у Франції, Бельгії, Росії і на Балканах, передачі Італії австро–угорських територій – Трієста і Трентіно, розчленування Австро–Угорщини, припинення підводної війни, зречення Вільгельма II.

У жовтні країни Антанти завдали поразки Туреччині, розгромивши її війська в Сирії і Палестині. Туреччина підписала перемир'я на умовах цілковитої капітуляції, які їй продиктувала Англія: піти з Аравії, Месопотамії, Сирії, відкрити для військових кораблів вільний доступ у Чорне море, демобілізувати армію, віддати союзникам військово–морський флот та ін. Після наступу італійських військ на австрійському фронті 28 жовтня командування австро–угорської армії запросило перемир'я, а 3 листопада підписало угоду про капітуляцію. Після капітуляції всіх союзників становище Німеччини стало цілком безнадійним, хоча німецький уряд сіяко намагався уникнути остаточного розгрому і розпаду армії. У жовтні 1918 р. воєнні дії на фронтах Першої світової війни були завершені. Проте ще довго будуть продовжуватися воєнні дії, пов'язані з втручанням іноземних держав у громадянську війну в Росії.

Перша світова війна супроводжувалася не лише перемогами і поразками на фронтах, колосальними людськими жертвами і матеріальними втратами, а й загостренням соціальних суперечностей у воюючих країнах. Це було характерно і для Німеччини.

Тяжке економічне становище, втома населення країни від війни, падіння життєвого рівня поступово поглиблювали антивоєнні та революційні настрої. За період війни податки зросли в 5 разів, робочий день тривав 12–14 годин.

Погіршувалося становище не тільки робітників і селян. Дрібна буржуазія була обурена масовим закриттям малих підприємств і майстерень, системою державного регулювання економіки, монопольним контролем за розподілом військових замовлень.

Дві революції в Росії справили безпосередній вплив на німецький народ. Посилення революційних настроїв, усвідомлення антинародного характеру війни, братання на російсько–німецькому фронті спонукали німецьких солдат і матросів виступати проти війни і тих сил, які її розв'язали.

Під впливом революційних подій посилилась криза в Соціал–демократичній партії Німеччини (СДПН). Ще в 1917 р. центристи покинули партію і створили окрему Незалежну соціал–демократичну партію Німеччини (НСДПН) на чолі з Карлом Каутським.

Правлячі кола країни перед однією поразкою провели деяку урядову реорганізацію. До складу нового уряду були введені соціал–демократи. З в'язниць були звільнені лідер лівих соціал–демократів Карл Лібкнехт та інші політичні в'язні. З допомогою реформ уряд намагався запобігти революційному вибуху.

Незважаючи на це, ліві соціал–демократи закликали до повалення уряду і розриву з центристами в соціал–демократичному русі. У жовтні 1918 р. конференція лівих соціал–демократів (група «Спартак») висунула програму з вимогами повалення монархії, припинення війни, проголошення демократичних прав і свобод, створення умов переходу до соціалістичної революції.

Тим часом військовокомандування 28 жовтня віддало наказ воєнним морякам вступити в бій з англійським флотом і прорвати блокаду німецьких портів. У відповідь на чершіння в м. Кіль повстали воєнні моряки. Одночасно з ними робітники міста проголосили загальний страйк. Створена повсталими моряками і робітниками Рад робітничих і матроських депутатів стала органом влади в місті. Революційний рух охопив Гамбург, Бремен, Мюнхен та інші міста країни.

9 листопада розпочався загальний страйк солдатів і робітників у Берліні, що переріс у повстання. Повсталі захопили важливі стратегічні пункти столиці. Кайзер Вільгельм II втік, монархія була повалена. Праві лідери соціал-демократії і центристи, які мали перевагу у керівництві більшості рад, проголосили «вільну німецьку республіку» і сформували уряд. Ліві соціал-демократи на чолі з Лібкнехтом вимагали проголосити країну соціалістичною республікою, передати владу в руки Рад і виключити зі складу уряду представників буржуазії. Проте «спартаківці» не мали значного впливу серед мас.

У результаті революції розпочався процес реорганізації і перебудови політичних партій: виникли Німецька національна народна партія, Демократична партія, Християнсько-демократична народна партія та ін. Профспілки добилися підписання угоди з підприємцями, згідно з якою узаконювалися профспілки, створювалися фабзавкоми, запроваджувався 8-годинний робочий день. Загальнонімецький з'їзд Рад у грудні 1918 р. прийняв рішення про проведення виборів до Національних зборів. Після передачі їм верховної влади в країні повинна була призупинитись діяльність рад.

Проти такого розвитку подій рішуче виступили ліві радикальні сили соціал-демократії, які реорганізували свою групу «Спартак» у «Союз Спартак» і розпочали підготовку до створення комуністичної партії. Відбувся Установчий з'їзд Комуністичної партії Німеччини (КПН). Програма КПН проголошувала завдання здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Молода компартія виступила за бойкот виборів до Національних зборів, відмовилася від роботи у профспілках, вважаючи їх реформістськими. Тим часом в Україні спалахнула гостра боротьба радикальних, центристських і реакційних сил. Були придушені революційні виступи робітників у ряді міст, заарештовані та убиті вожді компартії Карл Лібкнехт і Роза Люксембург. Компартія перейшла на нелегальне становище.

Вибори до Національних зборів не дали переваги жодній політичній партії. На цьому революція практично завершилася. Проте революційний рух тривав. У квітні 1919 р. ліві та незалежні соціал-демократи проголосили в Баварії соціалістичну республіку. Новий уряд, очолюваний комуністами, розпочав націоналізацію банків, встановив систему розподілу продовольства, створив Червону армію. Разом з тим уряд не конфіскував землі поміщиків, залишив фабрично-заводські комітети, обрані ще до революції. Радикальні дії радянської влади в Баварії викликали протидію з боку центральної влади, і 1 травня радянську республіку в Баварії було повалено..

У липні 1919 р. Національні збори Німеччини схвалили Веймарську конституцію, згідно з якою країна проголошувалася парламентською республікою. Законодавча влада належала рейхстагу і ландтагам 18 земель. Вибори в рейхстаг проходили раз в чотири роки на основі загального виборчого права, яке надавалося чоловікам і жінкам з 20 років. Конституція гарантувала недоторканність приватної власності, проголошувала громадянські свободи. Нова конституція була значним кроком вперед порівняно з довоєнною конституцією Німеччини. Президент – голова СДПН Фрідріх Еберт – одержав широкі права. Він призначав уряд, представляв країну на міжнародній арені, був верховним командувачем збройними силами, мав право на розпуск парламенту.

Навесні 1918 р. здавалося, що перевага на боці Німеччини та її союзників. У березні Антанта мала на Західному фронті 181 дивізію, а Німеччина – 193. Приблизно рівним було технічне оснащення армій воюючих сторін. Проте це не відображало дійсного становища. Ще до Брестського миру відбувалося братання німецьких і російських солдат. В армії і на флоті Центральних держав почалися відкриті виступи проти війни. На кораблях і у військових частинах обирались революційні комітети.

Позиції Німеччини і її союзників постійно послаблювалися. Із вступом у війну США її величезні ресурси використовувались для потреб армії Антанти.

Якщо на січень 1917 р. англійська армія нараховувала 1,5 млн. чоловік, то на кінець року – до 5 млн. Разом з тим США постійно збільшували свій контингент військ у Європі.

У 1918 р. армії союзників, посилені американськими військами – і значною кількістю бойової техніки, перейшли в наступ. Розпалася коаліція центральноєвропейських держав. Австрія звертається до союзників з пропозицією про мир. Нищівний удар коаліції центральних держав було завдано на Балканах. Турецька армія остаточно була розгромлена в Сирії та Палестині. Туреччина підписала перемир'я на умовах капітуляції. Доля Туреччини спіткала й іншого союзника Німеччини – Австро-Угорщину. Італія розпочала наступ проти австро-угорської армії. Угорські, чеські, південнослов'янські, українські і румунські солдати відмовилися виступати на передові позиції. У листопаді було підписано угоду про капітуляцію.

Капітуляція союзників зробила становище союзників Німеччини абсолютно безнадійним. Разом з тим у таборі Антанти виявилися серйозні суперечності з питання умов перемир'я з Німеччиною. Франція добивалася знищення військової і економічної могутності Німеччини. Англія і США не хотіли посилення Франції в Європі та були заінтересовані в Німеччині як противазі Франції та оплоті боротьби проти більшовицької Росії. Суперечності між союзниками доходили до того, що США погрожували підписанням сепаратного миру.

Врешті-решт союзники дійшли згоди і 5 листопада передали Німеччині умови перемир'я, за якими остання повинна була очистити всі території, захоплені нею у Франції, Бельгії, Люксембурзі, вивести свої війська із Австро-Угорщини, Румунії, Туреччини і з африканських володінь. Німеччина повинна була передати союзникам значну частину зброї, військової техніки.

11 листопада 1918 р. у Комп'єнському лісі (Франція) між Німеччиною, з одного боку, і США, Англією, Францією та іншими державами – з іншого, було

підписано перемир'я. В 11 годин пролунав перший залп артилерійського салюту в 101 постріл, який сповіщав про закінчення Першої світової війни.

Завершилася Перша світова війна, що на той час здавалася людству найстрашнішою. Проте вона непоклала кінець всім війнам.

Підсумки Першої світової війни

Найграндіозніша з подій, що стала рубежем нової та новітньої історії, Перша світова війна 1914–1918 рр. – тривала 4 роки, 3 місяці й 10 днів і принесла мільйонам людей небачені втрати та страждання, розруху й голод. За своїми масштабами вона перевершила всі раніше відомі війни. Як уже зазначалося, до смертоносної орбіти Першої світової війни було втягнуто 38 держав світу. Воєнні дії розгорталися на території загальною площею більше 4 млн кв. км.

Війна викликала небувале напруження людських ресурсів воюючих країн, які мобілізували до своїх збройних сил понад 70 млн осіб, у тому числі країни Антанти – більше 45 млн, коаліція Центральних держав – 25 млн осіб. Таким чином, з матеріального виробництва було вилучено найпродуктивнішу за фізичним станом і віком частину чоловічого населення. Відсоток мобілізованих щодо працездатного чоловічого населення був надзвичайно високим і в усіх воюючих країнах сягав у середньому 50 %, а в деяких із них, зокрема у Франції – ще вище. Тому збройна боротьба повсюдно здійснювалася не кадровими, добре навченими арміями мирного часу, а, переважно багатомільйонними військовими формуваннями, які були нашвидкуруч укомплектовані вчорашніми робітниками, селянами та представниками інших соціальних прошарків, призваних за мобілізацією в ході самої війни. Ця суттєва обставина істотною мірою визначила великі військові втрати.

Небачені в історії воєн людські втрати стали найтрагічнішим підсумком Першої світової війни. 10 мільйонів убитих і померлих від ран солдатів, матросів і офіцерів усіх воюючих держав сплатили своїм життям авторам і організаторам

цієї всесвітньої варварської авантюри. 20 млн осіб було поранено, з них 3,5 млн стали інвалідами на все життя.

У цілому ця війна відзначалася своїм запеклим характером. Давалися ознаки певні особливості й дикунські людиноненависницькі традиції воюючих країн. Відзначалися, зокрема, своєю крайньою жорстокістю специфічні пруські методи воєнних дій, в яких ігнорувалися норми міжнародного права, людської моралі та звичаїв війни, що вже склалися історично й мали певні риси гуманності. Кайзер Вільгельм II, наприклад, сповідуючи сумнозвісну ідею «бліцкригу», давав таку настанову своїм генералам: «Усе повинно бути втоплене у вогні та крові, необхідно вбивати чоловіків і жінок, дітей і стариків, не можна лишати жодного будинку, жодного дерева. Цими терористичними методами, єдиними, що здатні залякати такий вироджений народ, як французи, війну буде закінчено менш ніж за два місяці, в той час, коли я візьму до уваги гуманні міркування, війна триватиме кілька років».

Сумну першість за кількістю втрат виборолла, однак, не Франція, а Росія: 2 млн 300 тис. її солдатів – росіян, українців, представників інших народів навечно лишилися на полях битв. Німеччина втратила 2 млн осіб, Австро–Угорщина – 1 млн 440 тис, Франція – 1 млн 383 тис. У цілому це становить 66,6 % усіх втрат. Навіть Великобританія, яка послідовно дотримувалася свого принципу «воювати чужими арміями», втратила 744 тис. осіб, Італія – майже 700 тис, США – 53 тис осіб.

Суттєвою ознакою оцінки військових втрат Першої світової війни є те, що 4/5 усіх загиблих становлять бойові втрати; тобто на 4 убитих у бою припадає лише 1 особа з тих, які померли від хвороб чи нещасних випадків. Наводимо цю деталь воєнної статистики для того, щоб підкреслити зворотний бік тогочасної варварської цивілізації, яка відносила до своїх заслуг (успіхи військової хірургії, зниження епідемічних захворювань у військах, тощо) той факт, що досі в усіх війнах бойові втрати становили 1/5 кількості померлих від хвороб. Скільки ж ще

життів доведеться покласти, щоб людська цивілізація сягнула того рівня, який унеможливив би такий спосіб розв'язання незгод, як війна, що насильницьки (кулею чи хворобою – однакової) позбавляє людей їхнього найвищого дару – життя?

Число жертв Першої світової війни наведеними цифрами, зрозуміло, не вичерпується.

Внаслідок бойових дій на фронтах, що розгорнулися в густонаселених районах, артобстрілів та застосування ще однієї військово–технічної новинки цієї війни – бомбардування з літаків промислових об'єктів у тилу противника – значними були і втрати серед цивільного населення. Вони, на жаль, не узагальнені дослідниками. Крім того, голод та інші нещастя, спричинені війною, призвели до зростання смертності та падіння народжуваності населення. Тільки у 12 країнах – учасницях війни, в яких статистичні дані про це стали доступними історикам, зменшення кількості населення з указаних причин становило більше 20 млн осіб, тому числі в Росії – 5 млн, в Австро–Угорщині – 4,4 млн, у Німеччині – 4,2 млн осіб.

Війна 1914–1918 рр. вимагала великого напруження матеріальних ресурсів усіх воюючих країн. Фінансові затрати на її забезпечення буяй колосальними й становили 359,9 млрд дол. США в тогочасних цінах. Нашому сучасникові нелегко зорієнтуватися: мало це, чи багато? Зазначимо, що військові видатки Першої світової у 10 разів перевищували загальну суму витрат на всі війни у світі протягом останніх 150 років, що передували 1914 р.

Величезне збільшення потреб у постачанні армій воюючих країн вимагало такої масштабної мобілізації всього економічного потенціалу для виробництва військової продукції, що неспеціалістові навіть важко її уявити, якщо оперувати узагальненими даними розвитку економіки держав Антанти і Четверного союзу.

Готуючись до воєнного протистояння, головні країни – його майбутні учасники (Франція, Великобританія, Росія, Німеччина, США, Італія), в умовах

мирного часу заздалегідь нагромадили у своїх мобілізаційних запасах більше 16,2 млн гвинтівок; 24 652 кулемети; 24 857 артилерійських гармат і майже 10 млрд патронів до них (без США та Італії) та 26,6 млн снарядів. Однак цієї кількості зброї та боєприпасів вистачило лише на кілька перших місяців війни. Це, зрозуміло, продиктувало необхідність різкого піднесення виробництва озброєння безпосередньо в ході війни. В цілому промисловість дала фронтові майже 28 млн гвинтівок; більше 1 млн кулеметів; 150 тис. артилерійських гармат і 47,7 млрд патронів та більше 1 млрд артилерійських снарядів. Навіть просте порівняння наведених даних свідчить, що, працюючи у звичайному режимі, діючі військові підприємства не могли виробити такої кількості озброєння, що потребували надзвичайні заходи.

Якщо врахувати, що, крім названих найпростіших видів озброєнь, випускалися ще й набагато складніші й дорожчі, зокрема військові автомобілі, літаки та військові кораблі різних класів, що в ці роки почалося виробництво танків, що в цілому на одного військовослужбовця протягом року витрачалося 2,5–3 т металу, то можна скласти загальне уявлення про надзвичайно високе напруження промисловості та працюючих у ній, яке довелося витримати воюючим державам. Відбувалося масове переведення заводів і фабрик, які випускали народногосподарські товари, на виробництво військової продукції.

У цілому військові замовлення у важкій промисловості становили 70 % усієї продукції, у металургійній – 90, у легкій – 50 %. На задоволення невідкладних військових потреб у 1917 р. в Росії було залучено 76 % усіх промислових робітників, у Франції – 57, в Англії – 46, в Італії – 64, у США – 31,6, у Німеччині – 58 %. Всього на боці Антанти (без США) на військове виробництво працювало більше 40 тис підприємств із 13 млн робітників, у країнах австро–німецького блоку – майже 10 тис. підприємств, на яких було зайнято 6 млн робітників.

Швидке зростання військового виробництва в усіх воюючих країнах за рахунок мирних галузей промисловості та перенапруження народного

господарства призвело в кінцевому рахунку до розладу економіки. Протягом війни різко змінилися пропорції між різними галузями економіки, до краю зменшилося виробництво товарів широкого вжитку. Це, у свою чергу, породило товарний дефіцит, голод, підвищення цін, спекуляцію. Особливо швидко й гостро розвивалися процеси, пов'язані з розвалом економіки, в Росії. У зв'язку з нестачею сировини й палива почали закриватися важливі для народного господарства підприємства. Вже в 1915 р. тут припинили роботу 573 заводи та фабрики, в 1916 р. було погашено 36 доменних печей, спинилося 74 металургійних заводи. Це відбувалося в той час, коли в Росії потреби в металі задовольнялися тільки на 50 %.

Гостра нестача озброєння та боєприпасів змушувала уряд Росії, як, зрештою, й уряди інших воюючих країн, на не вигідних, кабальних умовах замовляти необхідну продукцію за кордоном, зокрема в США. У кінцевому підсумку всі країни Європи – учасниці війни виявилися боржниками США із загальною заборгованістю в сумі 15 млрд дол.

Небаченого занепаду в усіх воюючих країнах зазнало сільське господарство. У європейських державах вирощування зернових, цієї важливої бази для виробництва основного продукту харчування – хліба, знизилося з окремих культур на 33–59 %. Зокрема, в Німеччині збір зерна в 1918 р. становив (порівняно з передвоєнним 1913 р.) 58 %, у Франції – 60 %. У «всесвітній житниці» – Росії вирощування зернових культур зменшилося на 15–23 %. Різко скоротилося поголів'я худоби, особливо коней – так потрібних не лише кавалерії, а й для сільського господарського виробництва в ролі основної тоді тяглової сили.

Війна принесла населенню країн, які брали в ній участь, незчисленні жертви та страждання, неймовірні труднощі. Біль зазнаних втрат, тривалий робочий день і виснажлива праця за трудовими повинностями, нестача найнеобхідніших товарів і черги за ними, «чорний ринок», голод і високі податки – все це визначало не лише щоденний післявоєнний побут, а й ставлення народів до власних урядів і

політичних сил, які «втягнули» їх у війну. Зубожіння трудящих було зумовлено зниженням реальної заробітної плати на 15–20 %. Ціни ж, наприклад, у Великобританії і Німеччині виросли більше ніж удвічі, у Франції – втричі, в Італії – в 4 рази.

Різким соціально–політичним контрастом у загальній картині народного зубожіння є дані про збагачення в роки Першої світової війни тих донедавна «патріотичних» сил і соціальних груп, які гаряче виступали за війну як спосіб захисту «національних інтересів» своїх країн. Так, прибутки від військових поставок німецьких монополій становили на початок 1918 р. 10 млрд марок. Капітал німецького фінансового магната Стіннеса зріс у 10 разів, чисті прибутки «гарматного короля» Круппа збільшилися в 6 разів. Величезні прибутки одержали монополії Франції, Англії, Росії, Італії, Японії. Але найбільше збагатилися на нещасті народів, яке принесла їм війна, вже тоді визнані світовою громадськістю демократи – американці. Тільки 1916 р. 48 найбільших трестів США одержали майже 965 млн дол. прибутку. Загалом чистий прибуток американських промислових корпорацій становив протягом 1914–1918 рр. 35 млрд дол.

Ще одним підсумком Першої світової війни слід вважати вагоме значення її досвіду для дальшого розвитку теорії і практики підготовки та ведення війни.

Питання для самоконтролю

1. На підставі аналізу міжнародної ситуації наприкінці XIX – початку XX ст. визначити причини початку Першої світової війни.
2. Охарактеризувати стратегічні цілі ворогуючих сторін.
3. Проаналізувати ступінь військово–політичної готовності військових блоків у Першій світовій війні.
4. Зробити порівняльний аналіз бойових дій 1914–1915 рр. і 1916–1917 рр.
6. Брестський мир і його наслідки для закінчення війни.
7. Проаналізувати військово–політичні зміни в Європі і світі після війни.

Список електронних посилань до теми 7

Питання 1 <http://www.info-library.com.ua/books-text8850.html> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 2 <http://edufuture.biz/index.php?title> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 3 <http://history.vn.ua/article1/cyur9.html> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 4. http://pidruchniki.com/1060071440890/istoriya/persha_svitova_viyna_voyenni_diyi_1916-1918#159 (дата звернення 27.03.2017);

Питання 5 http://pidruchniki.com/1083062240889/istoriya/novitnya_istoriya#703 (дата звернення 27.03.2017);

Питання 6 <http://edportal.net/referaty/istoriya/112633/>

(дата звернення 27.03.2017);

Питання 7 http://pidruchniki.com/1566021243491/politologiya/pidsumki_pershoyi_svitovo_yi_viyuni (дата звернення 27.03.2017).

ТЕМА 8 КРАЇНИ ЄВРОПИ У ХХ СТ.

Лекція 1 Початок Другої світової війни

План

1. Передумови, причини, характер, періодизація Другої світової війни.
2. Радянсько–фінська війна та її наслідки.
3. Агресія Німеччини й СРСР проти Польщі.
4. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Утворення антигітлерівської коаліції.
5. Загарбання Німеччиною Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії. Поразка Франції.
6. Анексія Радянським Союзом Литви, Латвії, Естонії, Бессарабії й Північної Буковини.
7. Битва за Британію.
8. Вторгнення Німеччини та союзників на Балкани.

Передумови, причини, характер, періодизація Другої світової війни

Друга світова війна (1939–1945 рр.) була небаченим лихом в історії людства. Минуло вже 60 років після її закінчення, але й досі економісти та історики не можуть остаточно підрахувати матеріальних і людських втрат. У роки війни в більшості країн господарство занепало або розвивалося, орієнтуючись на задоволення лише воєнних потреб. Єдиною державою, що не лише не зазнала краху, а навпаки, виявилася в 1945 р. сильною державою, були США.

Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися зміни, пов'язані з збільшенням території та населення так званої світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав.

Війна дала могутній поштовх соціальному, антиколоніальному й визвольному рухам, що, зрештою, призвело до падіння колоніальних імперій і демократизації ряду європейських країн.

Друга світова війна змінила не тільки політичну карту світу, але й долю багатьох народів, зокрема депортованих і тих, що були піддані масовому геноциду. Відбувся розкол окремих народів і країн на два державні формування (В'єтнам, Корея, Німеччина, Китай), що на довгі роки затримало процес їхнього об'єднання.

Одним з результатів війни стало посилення ролі у світі двох наддержав – США і СРСР. Біполярність світу призвела до нестримної гонки озброєнь і неприхованої недовіри й ворожнечі протилежних таборів.

Фашизм у Німеччині зародився і прийшов до влади на хвилі ідей реваншу за поразку у Першій світовій війні. Його ідеологія поєднала в собі також ідеї расизму, тоталітаризму, соціальної рівності. Вони чудернацько переплелися між собою і набули привабливості для німецької нації, яка була принижена поразкою у війні, хижацькими і цинічними умовами Версальської угоди.

У 1915 р. у Німеччині робітником Антоном Дрекслером створюється гурток під назвою «Вільний робочий комітет за досягнення доброго миру». З нього пізніше виникає Націонал–соціалістська робоча партія Німеччини. У 1921 р. створюється також фашистська партія в Італії, яка у 1925 р. приходять до влади. У 1933 р. фашисти приходять до влади у Німеччині. Діючи за підтримкою німецьких монополій, вони почали успішно діяти у напрямі зміцнення воєнно–економічної могутності Німеччини, мілітаризації економіки. Вони швидко відродили економіку країни, спромоглися створити потужну армію, флот. При цьому вони, діючи прихованими методами, обійшли заборони Версальської угоди на шляху озброєння країни. Німеччина змогла забезпечити армію новими видами зброї, підготувати професійні офіцерські, командні кадри, які іноді навчалися за кордоном. При цьому часткову підтримку їй надавав і Радянський Союз.

Справа в тому, що за основними своїми характеристиками фашистський режим, як будь-який тоталітарний режим видавався близьким до сталінського режиму, який склався в СРСР протягом 30-х рр. За такі характеристики можна визнати: 1. Наявність офіційної ідеології, яка охоплює найважливіші життєві сфери людини і суспільства. Ця ідеологія має на меті згуртування суспільства для створення нового ладу, навіть насильницькими методами. 2. Панування масової партії, збудованої за ієрархічним принципом управління з вождем на чолі. 3. Наявність розвиненої системи поліцейського контролю за суспільним життям країни. 4. Повним контролем партії над засобами масової інформації. 5. Повним контролем партії над силовими структурами і, перш за все, армією. 6. Керівництво центральної влади над господарчим життям країни.

Саме така схожість систем влади не дала змоги політикам демократичних держав, а також уряду СРСР розпізнати небезпеку, яка надходила з боку фашистської Німеччини. Фашизм як політичний та соціальний феномен став проявом критичного стану західної цивілізації. Це була альтернатива демократії, ринковій економіці. При цьому він не мав на меті знищення Західної цивілізації і тому не видавався небезпечним.

Цим напевно можна пояснити той факт, що в 1935 р. Захід допустив, що Німеччина фактично відмовилася від виконання воєнних статей Версальської угоди. Далі відбулася окупація Рейнської демілітаризованої зони, вихід Німеччини з Ліги Націй, допомога Італії в окупації Ефіопії (1935–1936 рр.), допомога франкістам у заколоті в Іспанії (1936–1939 рр.), приєднання Австрії (1938 р.), розділ Чехословаччини у відповідності з Мюнхенською угодою західних держав. У 1939 р. Німеччина розриває угоду з Польщею про ненапад. Світ стояв на порозі нової світової війни.

Значна частина істориків, які досліджують ХХ ст., вважають, що напередодні Другої світової війни існували три політичні системи: буржуазно-демократична, соціалістична та фашистсько-мілітаристична. Взаємодія цих трьох

систем, розподіл сил між ними вирішували долю світу. Якби склався блок буржуазно–демократичної та соціалістичної системи, світової війни могло б не бути. Однак, буржуазно–демократичні країни не пішли на такий блок. Вони розглядали радянський тоталітаризм як найбільшу загрозу основам цивілізації. Причиною того було враження від революційних перетворень у СРСР від 1917 р до другої половини 30–х рр. Разом з тим, фашизм проголосив своєю метою хрестовий похід проти ко–мунізму. Тож Захід мав на меті підштовхнути Гітлера до нападу на СРСР. У свою чергу, Сталін мріяв спровокувати Гітлера до нападу на Європейські країни, щоб Німеччина виснажилася у цій війні. Тоді б Радянський Союз та його армію сприймали б у Європі як визволителя. Переможний похід Червоної Армії, за сталінським задумом, приніс би в Західні країни комуністичний режим. Тому не дивно, що спроби СРСР створити перед війною систему колективної безпеки в Європі зазнали невдачі. Ані Радянський Союз, ані буржуазна демократія Європи не прагнули по–справжньому до створення такої системи.

У той же час Німеччина у жовтні 1936 р. оформила воєнно–політичний союз з Італією, а місяцем пізніше підписала з Японією Антикомінтернівський пакт. Пізніше Італія приєдналася до нього. Таким чином, уміле використання німецькими політиками протиріч між антифашистськими країнами привело до розколу антифашистського блоку і згуртування сил агресії. Усе це мало для всього світу в подальшому трагічні наслідки.

Ще до початку світової війни Радянський Союз вступив у відкриту боротьбу з фашизмом: 1936 р. – Іспанія, 1938 р. – війна з Японією на о. Хасан, 1939 р. – війна з Японією на р. Халхін–Гол. Та раптом зовсім несподівано для всіх 23 серпня 1939 р. Німеччина та СРСР підписують між собою пакт про ненапад.

Більше, ніж півстоліття минуло з дня закінчення Другої світової війни, яка принесла людству чисельні жертви і руйнування. У цій війні брали участь понад 60 держав, на території яких проживало 80% населення Землі. Бойові дії точились

в Європі, Азії, Африці, Океанії на площі 22 млн. км². За роки війни в армії воюючих держав було закликано 110 млн. чол.

На фронтах загинуло, за різними підрахунками, від 50 до 65–67 млн. осіб, 90 млн. було поранено або покалічено. Близько половини загиблих становило мирне населення. Матеріальні витрати склали 4 трлн. дол.

Які ж причини цієї війни?

По–перше, несправедливість Версальської системи поставила багато народів у принизливе становище, сприяла приходу до влади сил, які прагнули до реваншу, нового переділу світу. У найбільшій мірі це проявилось у політиці Німеччини, Італії, Японії.

По–друге, економічна криза 30–х років загострила суперечності між країнами світу, що позбавило їх можливості об'єднати зусилля у боротьбі за збереження миру. Всю систему безпеки, створену у 20–ті роки, було зруйновано.

По–третє, розв'язанню війни сприяла політика урядів Англії та Франції, спрямована на «умиротворення» агресора, а також «ізоляція» США, які, прийнявши закон про нейтралітет, фактично самоусунулись від впливу на розвиток подій у світі.

По–четверте, не останню роль у розв'язанні війни відіграв СРСР, який, підписавши пакт про ненапад з Німеччиною і таємний протокол до нього, відкрив шлях Німеччині для нападу на Польщу.

Агресивні держави прагнули розширення власних територій, завоювання ринків збуту та джерел сировини. З їхнього боку війна була загарбницькою. Для країн, які зазнали агресії і які були окуповані, війна була справедливою. Найбільш складно визначити характер війни стосовно СРСР. У період з 17 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. він сам виступав у ролі агресора, приєднавши до себе значні території, які належали на той час Польщі, Румунії, Фінляндії, а також Прибалтику. Але після нападу Німеччини СРСР виніс на собі основний тягар

боротьби з фашистською Німеччиною і для нього війна мала справедливий характер. Її по праву назвали Великою Вітчизняною війною.

Другу світову війну можна розділити на кілька етапів:

I. 1 вересня 1939 р. – 19 листопада 1942 р. Стратегічна ініціатива належить агресивним державам. Німеччина, Італія, Японія та їх союзники зуміли оволодіти значними територіями в Європі, Африці, Азії, Океанії.

II. 19 листопада 1942 р. – 9 травня 1945 р. Стратегічна ініціатива повністю переходить до країн антигітлерівської коаліції, війська яких розгромили війська Німеччини і її союзників у Європі і змусили їх капітулювати.

III. 9 травня 1945 р. – 2 вересня 1945 р. Завершення.

Радянсько–фінська війна та її наслідки

Радянська ідеологічна машина працювала таким чином, що невігідні факти внутрішньої і зовнішньої політики подавалися неправдиво, були фальсифіковані, або, взагалі, замовчувались. Вітчизняна історична наука була одним із інструментів цієї ідеологічної системи і тому події радянсько–фінської війни до останнього часу були маловідомі як широкому загалу, так і фахівцям–історикам, які не мали вільного доступу до документів відповідного періоду.

Наразі ситуація змінилась і у багатьох наших співвітчизників з'явилося багато можливостей дізнатись правду про будь–які історичні події з джерел, що стали більше доступними.

Історія радянсько–фінських відносин складалась досить складно. Про радянсько–фінську війну 1939–1940 рр. в колишньому СРСР не говорили з багатьох причин. Однією з них є те, що війна з Фінляндією була безпосереднім наслідком пакту Молотова–Рібентропа, який зруйнував останні гальма в розв'язанні війни. Радянсько–фінська війна була невід'ємною частиною початкового етапу Другої світової війни. Якщо розділ Польщі, радянська пропаганда подавала як визволення західних українських і білоруських земель, то

у випадку з Фінляндією пристойного аргументу не знайшлося. СРСР виступив у цій війні відвертим агресором, за що був виключений з Ліги Націй у грудні 1939 р. І нарешті, не любили говорити тому, що війна призвела до величезних втрат з радянського боку та в свою чергу, продемонструвала згуртованість фінського суспільства в захисті національного суверенітету.

Як же виглядав мінімум радянських претензій до Фінляндії:

- оренда півострова Ханко, розташування на ньому радянської військово–морської бази;
- постійне перебування кораблів Балтійського флоту в затоці Лаппохайя;
- передача Радянському Союзу п'яти островів у Фінській затоці;
- перенесення кордону на Карельському перешийку на 20– 25 км на захід фінської території;
- передача СРСР східної частини півострова Рибачий;
- передача Фінляндії території площею 5567 кв. км в області Репола у Карелії;
- зобов'язання сторін не створювати нових оборонних споруд та демонтувати вже існуючі;
- заміна існуючого пакту про ненапад новим договором про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво .

Таким чином, Фінляндія втрачала 2 761 кв. км своїх кращих сільськогосподарських земель, акваторію інтенсивного прибережного риболовства, а головне позбутися статусу нейтральної держави, якого вона притримувалась з 20–х років ХХ–го ст. Очевидно з Фінляндією мало б відбутись те, що відбулося з Естонією, Латвією та Литвою.

Спроби фінської делегації апелювати до міжнародного права не брались до уваги. Додатковими аргументами на свою користь стало висунення Радянським Союзом у кінці жовтня 1939 р. на кордон з Фінляндією 25 дивізій. Після цього фінські дипломати, не діставши суттєвої міжнародної підтримки, почали

згоджуватись на часткові поступки, але вони не влаштували радянську сторону. 8 листопада Молотов заявив, що політики з своєю роботою не впорались, і тепер настав час воєнних дій. В радянських засобах масової інформації почалась кампанія проти «зарвавшихся белофинских авантюристов» .

Населення Фінляндії в 1939 р. складало 3,5 млн. осіб, відповідно армія мирного часу не перевищувала 35 тис. осіб. На її озброєнні було 60 легких танків і півтори сотні бойових літаків. Це було дуже мало у порівнянні з кількісними показниками радянської армії, керівники якої вважали, що надзвичайно легко переможуть фінські збройні сили.

Наприкінці листопада 1939 р. на радянсько–фінському кордоні відбулося декілька провокацій: «невідомі» обстріляли радянські прикордонні частини. Внаслідок обстрілу, ніби то, загинуло кілька радянських солдатів. Ці інциденти стали приводом для початку війни. 29 листопада уряд СРСР розірвав договір про ненапад з Фінляндією, а наступного дня о 8-й годині ранку радянська армія перейшла в наступ. Проти Фінляндії було кинута понад 400 тис. бійців і командирів РСЧА, біля 1,5 тис. танків, 1,5 тис. гармат, 1,2 тис. літаків. Дії сухопутних військ підтримували кораблі Балтійського та Північного флотів, що значно перевищувало потенціал фінських збройних сил. Військові дії розгорнулись практично по всьому радянсько–фінському кордону, який мав протяжність 1 200 км .

Головний театр військових дій розгорнувся на Карельському перешийку. Атаки радянських військ супроводжувались потужним артилерійським супроводом, діями танків та авіації. Однак, планам командування Червоної Армії завершити війну за два тижні не судилося збутися. Фіни героїчно оборонялися. Тільки до 11 грудня частини 7-ї армії РСЧА змогла здолати передові фінські позиції. Наступ радянської армії виявився малоуспішним, різні роди військ погано взаємодіяли один з одним. Сильні морози і відсутність достатньої кількості доріг, лісова місцевість заважали маневреності погано підготовленої армії. Фіни навпаки

організували маневрені невеликі загони, забезпечені лижами, які несподівано атакували ворога на марші і завдавали йому суттєвих ударів. Велику психологічну дію на радянських солдат мали ефективні дії фінських снайперів.\

Замість запланованого просування на 200–250 км Червоною Армією було подолано лише 50–70 км. До того ж, через нетривалий час, вони потрапили на укріплення лінії Манергейма. Це була потужна фортифікаційна лінія оборони, яку Фінляндія спромоглася побудувати за 10 попередніх років. Лінія являла собою три смуги укріплень на просторі довжиною біля 135 км і глибиною до 90 км. Вона перетинала Карельський перешийок від Фінської затоки до Ладозького озера. В склад лінії входило майже п'ять тисяч оборонних об'єктів. Під Сумма по фінських позиціях було випущено близько 150 тисяч снарядів. Радянська авіація за один тільки день (17 грудня) скинула на ворожу територію 15 тисяч авіабомб. Але й це не дало бажаних результатів. Втрати Червоної Армії були дуже великими, лише в грудні загальні втрати становили майже 70 тис. Радянському військовому керівництву довелося терміново зміцнювати сили свого угруповання, міняти командуючих армій. На початку 1940 р. на Карельський перешийок прибуло поповнення у складі 13 стрілецьких дивізій. Загалом до початку другого наступу у війні проти Фінляндії було задіяно 1,3 млн солдат і офіцерів, 1,5 тис. танків, 3,5 тис. гармат, 2,7 тис. літаків. Лише 11 лютого 1940 р. Червона Армія змогла перейти у рішучий наступ, неймовірними зусиллями і героїзмом солдат лінія Манергейма була прорвана .

До березня 1940 року фінський уряд вичерпав мобілізаційні ресурси своєї країни і усвідомив, що, зовнішньої військової допомоги, окрім добровольців, Фінляндія від союзників не отримає. За цих умов стримати наступ Червоної Армії було неможливо. Виникла загроза повного захвату країни, за яким не важко було собі уявити сценарій включення Фінляндії до складу СРСР.

Тому, уряд Фінляндії виступив з пропозицією почати мирні переговори. 7 березня в Москву прибула фінська делегація, а уже через п'ять днів був підписаний мирний договір. Його умови передбачали:

1. Перехід до СРСР Карельського перешийка, міст Выборгу та Сортавала, ряду островів у Фінській затоці, частини півостровів Рибачого і Середнього. У межах СРСР повністю опинилось Ладозьке озеро.

2. СРСР отримав в оренду на 30 років частину півострова Ханко (Гангут) для будівництва там воєнно–морської бази .

Радянсько–фінська війна тривала всього 105 днів. За цей час Радянський Союз втратив 126 875 військовослужбовців. Загальні втрати у фінських військах за час війни були вдвічі менші – 67 тис. осіб. У війні брали участь дві дивізії, які комплектувались в Україні. Це 44–та та 70–та стрілецькі дивізії. Перша з них потрапила в оточення і майже вся загинула, намагаючись вирватись з ворожого кільця. Але й ті, хто вирвався, були піддані військово–польовому суду. Командир дивізії, начальник штабу, начальник політвідділу, комісар були розстріляні. Загалом репресій зазнали кілька тисяч учасників цієї війни. Повчально, що фінська сторона впорядкувала могили загиблих радянських бійців. У місті Суомуссалмі встановлено монумент воїнам 44–ї дивізії.

Фінська війна показала недостатню підготовку керівництва радянської армії до ведення масштабних військових операцій. Великі втрати та неефективність ведення військових операцій Червоною Армією схилили Гітлера до плану блискавичної війни проти СРСР.

Зважаючи на те, що тема радянсько–фінських відносин до останнього часу не досить досліджена і різні джерела й довідники надають доволі різнобічну інформацію як про учасників бойових дій, так і полеглих в снігах Суомі.

Агресія Німеччини й СРСР проти Польщі

Підписання Німеччиною та СРСР договору про ненапад, а також таємного протоколу про розмежування сфер впливу у Центрально–Східній Європі (пакт Молотова–Ріббентропа) 23 серпня 1939 р. розв’язало руки Гітлеру і вже 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, розпочавши Другу світову війну. Тим часом, Радянський Союз, який, згідно з таємним протоколом, отримував східну частину Польщі, вичікував і готувався до здійснення широкомасштабної агресії зі сходу. Лукаво запевняючи поляків у своїй нейтральності, СРСР розпочав приховану мобілізацію. В той час Гітлер був занепокоєний зволіканням радянського наступу, який мав продемонструвати, що в нього є могутній союзник на Сході, і остаточно закрити би Кремлю шляхи для угоди з британцями та американцями. Починаючи з 8 вересня, німецька дипломатія декілька разів наполягала на тому, щоб Радянський Союз розпочав негайну інтервенцію проти Другої Речі Посполитої. Однак радянське вторгнення не починалося. Сталін побоювався, що синхронний з Німеччиною напад на Польщу може призвести до оголошення війни Радянському Союзу зі сторони Великої Британії та Франції. У Кремлі гарячково шукали формального приводу для агресії.

Врешті–решт, під тиском Німеччини, яка почала розігрувати «українську карту» проти Москви, намагаючись у такий спосіб прискорити прийняття рішень у Кремлі щодо вступу у війну проти Польщі (німці неприховано заговорили про можливість створення «Західноукраїнської держави» на територіях на схід від німецької зони впливу), 17 вересня 1939 р. Й. Сталін, вірний своїм домовленостям з Третім Рейхом, повідомив німецького посла В. Шуленбурга у Москві про початок військових дій проти Польщі. В повідомленні зазначалося, що «Радянський Союз вважає своїм обов’язком втрутитися для захисту своїх українських і білоруських братів».

У радянському наступі проти Польщі взяли участь понад 466,5 тис. регулярних військ у складі двох фронтів (Український фронт – 265,7 тис., Білоруський фронт – 200,8 тис. солдат). Ці сили одержали завдання блискавичним ударом розбити польську армію і вийти на лінію розмежування з німецькими військами, передбачену таємним протоколом, – лінію річок Піси, Нарви, Вісли і Сяну. Наступ Червоної армії став повною несподіванкою для польського політичного керівництва і військового командування, які не змогли прийняти адекватних рішень та організувати належного опору. Головнокомандувач маршал Е. Ридз–Смігли видав директиву, що передбачала відступ польських частин до Румунії та Угорщини. В документі зазначалося: «з більшовиками не воювати, хіба що в разі наступу з їхнього боку чи спроб роззброєння частин».

Одержавши повідомлення про перехід Червоною Армією польського кордону, німецьке командування віддало наказ військам зупинитися на лінії Сколе – Львів – Володимир–Волинський – Брест – Белосток. В ніч з 17 на 18 вересня радянськими військами було захоплено Тернопіль, 18–19 вересня – Сокаль, Броди, Бібрку, Рогатин і 19 вересня війська підійшли до Львова. 22 вересня 1939 р. польський гарнізон на чолі з генералом В. Лянгнером капітулював перед Червоною армією, за умови дозволити відступ польським військовим частинам. Проте роззброєні колони були оточені підрозділами НКВД. Більшість офіцерів потрапили у концтабори і були знищені весною 1940 р. Після остаточного розмежування демаркаційної лінії німецькі війська передали СРСР 22 вересня м. Брест, де було проведено спільний військовий парад, а 24 вересня – м. Дрогобич.

В ході радянського наступу Польща втратила 452,5 тис. осіб полоненими, з них 18,8 тис. офіцерів. Трофеї Червоної армії становили: 900 гармат, 10 тис. кулеметів, 300 тис. гвинтівок, 150 млн. набоїв, близько 1 млн. артилерійських снарядів, майже 300 літаків і т. д. Частина польських військових зуміла

врятуватися і перейшла на територію Угорщини (понад 50 тис. ос.), Румунії (близько 25 тис. ос.), Литви (близько 14 тис. ос.) та Латвії (близько 1,6 тис. ос.).

У ході наступу Червоної армії було врегульовано проблему розмежування радянських і німецьких військ. 28 вересня 1939 р. між Німеччиною та СРСР було підписано договір про дружбу і кордон, який зафіксував розподіл Речі Посполитої між двома країнами–агресорами. В окупованій червоними військами Галичині та Волині розпочалися масштабні перетворення (радянізація). Ці події увійшли в історію як «золотий вересень».

Напад фашистської Німеччини на СРСР. Утворення антигітлерівської коаліції

Два диктатори – Гітлер і Сталін – ніколи не довіряли один одному. Новий етап у взаємовідносинах із Москвою, започаткований договором про ненапад від 23 серпня 1939 р., Гітлер у колі своїх наближених одного разу назвав «шлюбом із розрахунку». Обидві сторони керувались корисливими цілями, кожний партнер розумів, що «дружба, скріплена кров'ю», рано чи пізно закінчиться сутичкою не на життя, а на смерть.

Вже влітку 1940 р. радянському керівництву стало ясно, що безпечний етап «дружби» із Німеччиною доходить кінця: надходили відомості про переміщення частин вермахту із Західної Європи до радянського кордону. В жовтні 1940 р. в Москву прийшло перше повідомлення про розробку штабом німецького верховного командування планів війни проти СРСР. А 29 грудня 1940 р., на одинадцятий день після підписання Гітлером директиви 21 (план «Барбаросса»), про неї вже стало відомо в Москві. Надалі потік тривожної інформації ставав все ширшим. У Москві робили відповідні висновки і з кінця 1940 р. почали більш інтенсивно готуватись до війни, що не залишалось непоміченим і в Берліні.

Можливо, у зв'язку з цією обставиною Володимир Резун (псевдонім Віктор Суворов), колишній резидент Головного розвідувального управління СРСР,

засуджений заочно на смерть за зраду, у своїх книгах «Криголам» та «День М» стверджує, що Сталін виношував плани превентивної війни проти Німеччини, намічаючи її початок на 6 липня 1941 р., і Гітлер 22 червня здійснив ніби справді превентивний удар, щоб відвести загрозу і позбутися конкурента в боротьбі за світове панування. До речі, аналогічної думки дотримуються і німецький історик Вернер Мазер у своїй книзі «Порушене слово» та деякі інші дослідники. Автори цих книг вважають, що політичне рішення про превентивну війну було прийнято на засіданні Політбюро ще 19 серпня 1939 р. Більшість російських, німецьких і українських істориків виступають із критикою ідеї превентивної війни з боку СРСР, адже в протоколах Політбюро за серпень 1939 р. такого рішення не виявлено. Але якщо врахувати, що деякі плани Сталіна широко не обговорювались, за протоколами Політбюро не проходили, окремі питання розв'язувались у дуже вузькому колі осіб, то названа та деякі інші проблеми передісторії й історії Великої Вітчизняної війни як складової Другої світової війни ще знаходяться в епіцентрі дискусій світової історіографії. А різниця поглядів українських вчених, безперечно, відображає стан нашого суспільства і вітчизняної історичної науки.

Правда, як свідчать німецькі архіви, готуючись до війни з Німеччиною, радянське керівництво все-таки намагалось її уникнути. Причини: слабкість керівництва Червоної Армії, вибитого «чистками», незавершеність переозброєння, незадовільна виучка військ,¹ їх неготовність користуватися сучасною технікою. У керівництві «третього рейху» вважали також, що боязнь війни з Німеччиною мала для радянського керівництва і внутрішньополітичні причини: невдала для Москви війна могла призвести до політичної дестабілізації СРСР, краху комуністичної системи.

Ні сам автор версії так званої превентивної війни проти СРСР А. Гітлер, ні нацистські воєначальники ніколи не вірили в те, що Радянський Союз першим виступить проти Німеччини. Так, на нараді з вищим військовим командуванням 9

січня 1941 р. фюрер твердив: "Сталін, хазяїн Росії, – розумний хлопець. Він не стане відкрито виступати проти Німеччини..." І наполягав на тому, що оскільки війна із СРСР неминуча, то Німеччина зобов'язана вдарити саме тепер, поки на її боці перевага.

Показові визнання зробив на Нюрнберзькому процесі керівник преси Третього рейху Г. Фріче. Зокрема, в бесіді з одним зі співробітників Міжнародного трибуналу він сказав буквально таке: "Я завжди говорив, що наша вина у розв'язанні війни проти західних держав – приблизно 50 відсотків, тому що вони все-таки були авторами Версальського договору. Але наша вина у війні проти Сходу – стовідсоткова. Це була потужна і неспровокована агресія".

Очевидно, Сталін розумів, яку величезну небезпеку криє в собі німецька агресія. Тим більше, що радянська дипломатія не зуміла домогтися ні перегляду Берліном своєї «східної» політики, ні зміни ставлення до СРСР деяких прикордонних із ним держав. Зазначимо лише два досягнення: Туреччина підтвердила радянсько-турецький договір про ненапад і нейтралітет (березень 1941 р.), а 13 квітня 1941 р. у Кремлі було підписано радянсько-японський пакт про нейтралітет.

Щоб відтягти війну, радянське керівництво в останній момент вирішило вплинути на Берлін за допомогою іншої тактики: продемонструвати свою готовність до пошуку політичних компромісів, з одного боку, і військову могутність СРСР – з іншого.

Це виявилось у тому, що починаючи з березня 1941 р. значно розширилися поставки в Німеччину нафтопродуктів, кольорових металів, зерна і бавовни; перевиконано план поставок у Німеччину, передбачений господарською угодою від 10 січня 1941 р.; радянський уряд підписав угоди про товарообіг і платежі з окупованими Німеччиною Бельгією, Норвегією й Данією.

Крім того, наприкінці квітня 1941 р. СРСР встановив дипломатичні відносини з урядом Віші, закрив дипломатичні представництва держав,

окупованих Німеччиною. З радянської преси зникло все, що Берлін міг би кваліфікувати як прояв недружньої позиції щодо Німеччини. Як впливає з німецьких архівів, Москва дала зрозуміти Берліну в травні 1941 р., що для врегулювання радянсько–німецьких відносин і приєднання СРСР до Троїстого пакту Сталін був готовий навіть прибути в Берлін. Та й заяву ТАРС від 14 червня 1941 р., в якій чутки про майбутню німецько–радянську сутичку було проголошено пропагандою ворожих СРСР і Німеччині сил, можна розцінити як пропозицію Кремля німецькому урядові приступити до переговорів і готовність до певних поступок.

Ці та інші дипломатичні жести, як і демонстрація сили (концентрація військ у прикордонних районах, навчання повітрянодесантних сил, показ німецьким спеціалістам новітньої авіатехніки, розповсюдження інформації про можливий авіаудар відплати по Берліну та інших містах і навіть застосування хімічної й бактеріологічної зброї у випадку нападу Німеччини на СРСР), успіхів Радянському Союзу не принесли. Більше того, у період між 18 і 20 червня Молотову відмовили у візиті в Берлін. Як записав у своєму щоденнику вже згадуваний Вайцзекер, головна політична турбота Німеччини полягала в тому, щоб не дати можливості Сталіну за допомогою «якого–небудь люб'язного жесту переплутати в останній момент всі карти».

Звичайно, сьогодні можна пред'явити цілий рахунок радянському керівництву за допущені промахи й помилки. Але не слід забувати, що напередодні нападу Німеччини на СРСР обстановка була вкрай заплутана. Ніхто не міг дати чіткої відповіді, чого хоче Гітлер від Радянського Союзу. Тим більше, що гітлерівці намагалися дезінформувати Москву, широко використовуючи для цього радянське посольство в Берліні, агентів–двійників тощо. До версії про можливу висадку німців у Великобританії весною або влітку 1941 р. і наступний удар на Близькому Сході радянське керівництво, як тепер відомо, ставилося з недовірою (особливо після польоту Р. Гесса в Шотландію 10 травня 1941 р.). І все

ж у Сталіна, очевидно, була надія, що все можна уладнати миром або ж війні, якщо вона розпочнеться, будуть передувати переговори чи якісь претензії Німеччини.

Отже, політика Радянського Союзу в 1939–1941 рр. мало чим відрізнялася від західної політики "умиротворення" Мюнхена, що й призвело до трагічного фіналу.

Нарешті настав день, коли все прояснилося.

Вторгнення фашистських армій на територію Радянського Союзу почалося о 3 годині 30 хвилин 22 червня 1941 р. Разом з гітлерівською Німеччиною у війну проти СРСР вступили Фінляндія, Угорщина, Румунія й Італія. Допомогу Німеччині надавали царська Болгарія і франкістська Іспанія, Словаччина й Хорватія.

Гітлерівська кліка, розірвавши пакт про ненапад, здійснила небачений акт віроломства. Уже після вторгнення німецький посол у Москві Шуленбург прибув до наркома закордонних справ В.М. Молотова і заявив про рішення його уряду виступити проти СРСР. При цьому ніяких обґрунтованих причин нападу посол назвати не міг.

План війни проти СРСР під назвою "Барбаросса", розроблений генштабом і затверджений Гітлером 18 грудня 1940 р., ґрунтувався на ідеї «блискавичної війни». Він передбачав швидке просування танкових з'єднань, оточення й знищення радянських сухопутних військ у західних районах СРСР ще до того, як буде закінчено війну проти Англії.

Бліцкриг, за розрахунками гітлерівців, мав зайняти 8–10 тижнів до початку зими. Кінцева мета операції: вихід на лінію Волга – Архангельськ. Уральську промисловість передбачалось "паралізувати за допомогою авіації".

Отже, на фронті між Балтійським і Чорним морями вглиб радянської землі розгорнули наступ три угруповання німецько-фашистських армій.

Група армій «Північ» зі Східної Пруссії через Прибалтику наступала на Ленінград. Її наступ підтримували німецькі й фінські війська з території Фінляндії.

Група армій "Центр" розгорнула наступ у напрямку Мінськ – Смоленськ – Москва.

На Україну наступала група армій «Південь». Головний напрям удару – Київ.

Почався один із найтрагічніших періодів Другої світової війни. Уже до 10 липня 1941 р. німецькі війська просунулися на північно–західному напрямку до 500 км, на західному – 350 км. Вони захопили Прибалтику, Білорусію і значну частину України. Тяжких втрат зазнали більше 100 дивізій.

Наслідки прикордонних боїв змінили співвідношення сил на користь ворога. Склалася катастрофічна обстановка для Радянського Союзу. Радянські війська відходили з боями, зазнавали величезних втрат. Героїчним опором радянські воїни затримували наступ гітлерівців, але зупинити його не могли.

Як тоді, у страшні й гіркі дні та місяці війни, так і сьогодні люди задають собі питання: у чому ж причини того надзвичайно тяжкого становища, в якому опинилася країна? Які фактори вплинули на величезні втрати і поразки Червоної армії уже в перші дні та місяці війни? Чому ціна перемоги СРСР стала надзвичайно високою?

У пошуках відповідей на ці непрості запитання історики тривалий час звертали увагу на такі чинники:

- Німеччина мала величезний військово–економічний потенціал, який спирався на ресурси майже всієї захопленої гітлерівцями Європи і перевищував радянський у 2,5 рази;

- німецька армія мала дворічний досвід сучасної війни, була озброєна за останнім словом техніки, а Червона армія цього досвіду й озброєння не мала;

- вказували на фактор раптовості нападу на Радянський Союз, всебічну розвідувальну й ідеологічну підготовку до війни з боку фашистської Німеччини;

– дискутувалось питання про ступінь готовності СРСР до війни, про некомпетентність Сталіна у воєнних питаннях, його невміння оцінити воєнно–стратегічну обстановку і наміри фашистського керівництва Німеччини (наприклад, напрямок головного удару) тощо.

Як бачимо, наголос робився на об'єктивних причинах поразок Червоної армії, що, звичайно, мали місце. Сучасний рівень історичної науки дає можливість повніше й об'єктивніше висвітлити цю проблему, дещо відійти від старих стереотипів, уточнити окремі положення. Зокрема, можна зробити такі узагальнення.

Перше. Утворення і зміцнення командно–адміністративної системи управління в 30–ті роки не дало бажаного результату в зміцненні економічних основ обороноздатності СРСР. Хоч витрати на оборону країни зростали, проте ефективність їх реалізації була недостатньою. Про це свідчать дані: на 1 листопада 1940 р. по восьми промислових наркоматах не було встановлено 33 тис. металоріжучих верстатів, а між тим за весь 1940 р. їх виробили 58 тис. У 1938–1941 рр. прийнято ряд урядових рішень: «Про заходи з упорядкування трудової дисципліни...», «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону робітникам і службовцям покидати підприємства й установи». Кожний робітник або службовець, який самовільно залишив роботу, міг бути покараний тюремним ув'язненням до 4 місяців. Через місяць після прийняття указу було порушено більше 100 тис. кримінальних справ, а за півтора наступних місяці – 900 тис. Це призвело до ще більшого безладдя, безвідповідальності та деморалізації кадрів. Прогули робітників зменшилися, але і приріст промислової продукції теж зменшився. Так, у 1939 р. приріст промислової продукції становив 14,7 %, а в 1940 р. зменшився до 11 %.

Друге. Проводячи лінію на зміцнення авторитарного режиму в країні та партії, на усунення всіх «небажаних», Сталін і його підручні, насамперед Л.П. Берія, К.Є. Ворошилов, В.В. Ульріх, Л.З. Мехліс та ін., ще із травня 1937 р.

розпочали надзвичайно жорстокі, нічим не виправдані репресії проти командного складу Збройних сил (М.Н. Тухачевський, І.П. Уборевич, А.І. Корк, Р.П. Ейдерман, В.М. Примаков, командувач військами Київського військового округу І.Є. Якір та ін.).

Армія втратила більш як 40 тис. досвідчених і кваліфікованих воєначальників, командирів та політпрацівників. (Щоправда, понад 13 тис. тих, хто вцілів, зрештою випустили з таборів і тюрем і повернули до армії.) Частка воєначальників із вищою військовою освітою на 1941 р. порівняно з 1936 р. скоротилася вдвоє і становила лише 7 % командного складу Червоної армії.

Різде зниження професійного рівня командного складу не могло бути непоміченим майбутнім ворогом і було однією із причин невдач на першому етапі війни.

У своїх мемуарах Маршал Радянського Союзу А.М. Василевський висловив думку про те, що якби не було 1937 р. (маючи на увазі репресії), можливо, не було б і війни в 1941 р.

Третє. Некомпетентність воєнно–стратегічного керівництва з боку Сталіна. Саме вона, наприклад у серпні 1941 р., стала причиною трагедії 6–ї та 12–ї армій Південного фронту в так званому «уманському котлі». Трагічні наслідки для Південно–Західного фронту мала заборона Верховного Головнокомандувача залишити напівоточений гітлерівцями Київ. Унаслідок цього в оточенні опинилися чотири армії.

Через переоцінку Ставкою, очолюваною Сталіним, власних сил і недооцінки можливостей ворога під Харковом та Керчу у травні 1942 р. були оточені й зазнали поразки шість армій. Дорого коштували ці полководницькі амбіції «вождя народів»: лише в названих операціях було втрачено полоненими 12 армій (1,2 млн бійців і командирів), тобто одна третина усієї кількості воїнів діючої армії потрапили у ворожий полон у 1941–1942 рр.¹

Четверте. У стратегічному плані на випадок війни не було передбачено оборонної операції. Війська ідеологічно були спрямовані на війну, якщо вона виникне, на чужій території. А фактор раптовості нападу Німеччини на Радянський Союз та його вплив на поразки Червоної армії на початку війни знадобився Сталіну для виправдання своїх помилок і прорахунків в організації відсічі агресору.

Яка ж тут була раптовість нападу, коли з 25 травня 1941 р. вермахт перекидав до західного кордону нашої країни 100 ешелонів на добу з військовою технікою й озброєнням? Все частіше спостерігалися порушення радянського кордону. За 11 місяців до початку війни прикордонники затримали 5 тис. німецьких лазутчиків. За шість місяців перед війною німецькі літаки 324 рази порушували повітряний простір і проводили розвідку. Крім того, агентурна розвідка Радянського Союзу інформувала уряд про час фашистського наступу на СРСР. Але ж була сувора вказівка Сталіна: не йти на «провокації», вогню не відкривати ні в якому разі. Він заборонив елементарні заходи з приведення військ у бойову готовність, а Л. Берія твердо контролював цю заборону.

Такі основні, об'єктивні й суб'єктивні причини поразки Червоної армії на початку Великої Вітчизняної війни. Проте і сьогодні ще немає повного аналізу причин трагедії перших місяців війни, тому що вони складні, різнобічні й зумовлені багатьма політичними, економічними і військовими факторами. Лише останнім часом, наприклад крізь товщу пропагандистського туману, почала проступати більш–менш правдива картина того, що являли собою німецькі збройні сили періоду Другої світової війни. Основні заходи, яких вжив радянський уряд, щоб вистояти в жорстокій боротьбі з фашистськими загарбниками, спрямовані на майбутню перемогу, полягали в такому.

Було створено надзвичайні органи влади й управління. 30 червня 1941 р. створено Державний комітет оборони, в руках якого зосередилася вся повнота влади. Його очолив Сталін. У 60 містах країни було створено міські комітети

оборони, В екстремальних умовах централізована система управління відіграла свою роль. Крім того, було створено Ставку Головного командування Збройних сил, Радянське інформаційне бюро, Раду з евакуації та ін.

У терміновому порядку було перебазовано на Схід 1523 промислових підприємства, у тому числі 1360 військових. У цілому Рада з евакуації провела значну роботу. Поступово економіку країни було перебудовано на воєнний лад.

У ході війни всебічно зміцнювались Збройні сили СРСР, створювались нові види і роди військ, удосконалювались стиль і методи управління. Вживались заходи щодо організації підпілля і партизанського руху.

Які ж головні віхи боротьби з агресорами до початку докорінного перелому в ході Другої світової війни?

На радянсько–німецькому фронті – це розгром фашистських військ під Москвою й оборонні бої під Сталінградом. Провал плану «Тайфун» на московському напрямку обійшовся військовому керівництву Німеччини покаранням 35 генералів, у тому числі було усунуто командувача групою армій «Центр» генерал–фельдмаршала фон Бока, головнокомандувача сухопутними військами генерал–фельдмаршала Браухіча. Головна заслуга в цій першій великій перемозі належить Західному фронту (із жовтня 1941 р. командувач Г.К. Жуков). Війська Німеччини зазнали воєнної і моральної поразки, було остаточно розвіяно міф про їх непереможність, зірвано план «блискавичної» війни, посилились антифашистські настрої у стані гітлерівців і їх сателітів. Японія і Туреччина не наважились вступити у війну проти СРСР. Посилився рух Опору в окупованих країнах. Це був початок докорінного повороту в ході Другої світової війни.

Розгромивши гітлерівців під Москвою, Червона армія продовжувала наступ до весни 1942 р. Але, скориставшись відсутністю другого фронту в Європі та прорахунками радянського командування, у травні ініціативу знову перехопила Німеччина. Її війська прорвали оборону під Курськом і Харковом і розгорнули наступ у двох напрямках: на Сталінград і Кавказ.

Водночас посилилась агресія Японії на Тихому океані та в Азії. Очікуючи слушного моменту, щоб напасти на СРСР, японські мілітаристи вирішили загарбати володіння США, Великобританії, Франції і Нідерландів у Тихому океані. Після бандитського нападу Японії на Тихоокеанський флот США, що базувався в бухті Перл–Харбор на Гавайських островах, полум'я Другої світової війни ще більше запалало. 8 грудня 1941 р. уряд США оголосив війну Японії. У війну з Японією вступили також Великобританія і її домініони, ряд держав Латинської Америки та ін.

11 грудня 1941 р. Німеччина й Італія оголосили війну США, звинувативши їх у порушенні нейтралітету. їх приклад наслідували Румунія, Угорщина, Болгарія, Словаччина і Хорватія. Отже, війна охопила всі великі держави і їх союзників.

Оголосивши війну США, Німеччина і Італія в той же день підписали договір із Японією про взаємодопомогу, а 18 січня 1942 р. – угоду про розмежування зон воєнних операцій. Японія у «своїй» зоні почала вторгнення до країн Південно–Східної Азії, прикриваючись лозунгами «Азія для азіатів», «визволення від білого імперіалізму і колоніалізму». Під владу Японії, крім раніше захоплених територій, потрапили Філіппіни, Таїланд, Малайя, Бірма, Індонезія, частково Нова Гвінея, багато тихоокеанських островів. Лише в травні – червні 1942 р. США і Англія, перекинувши частину свого флоту з Атлантики, зупинили наступ Японії. Війна в Тихому океані й Азії набула затяжного характеру.

У Північній Африці італо–німецькі війська під командуванням генерала Роммеля в травні – червні 1942 р. почали новий наступ на Єгипет із метою захопити важливу англійську військово–морську базу Александрію і Суецький канал. Вони просунулись на 300 км і досягли містечка Ель–Аламейн. Але, не отримавши достатніх підкріплень, Роммель не досяг Александрії.

В Атлантиці Німеччина намагалась розірвати комунікації, які зв'язували Великобританію, США і СРСР, і досягла значних результатів. У 1942 р. німецькі

підводні човни потопили 1020 торгових суден. Ще 40 кораблів потопили італійські підводні човни.

Великобританія і США вимушені були направити на боротьбу з підводними човнами великі сили свого флоту й авіації. Крім того, а початку 1942 р. англійська авіація, а потім і літаки США, що базувались в Англії, стали систематично бомбардувати міста і промислові підприємства Німеччини (іноді одночасно вилітали 100–200 літаків). Але їм не вдалося завдати серйозної шкоди роботі німецької військової промисловості.

Отже, у другому періоді світової війни (22 червня 1941 р.–листопад 1942 р.) на боці агресора ще була значна перевага.

У тяжкі роки війни обставини вимусили лідерів великих держав всупереч ідеологічним розмежуванням об'єднати зусилля в інтересах перемоги над спільним ворогом. Недовір'я передвоєнних років було відкладено в сторону, адже доля Великобританії і США тепер залежала від того, чи вистоїть у цій війні СРСР.

Склалася антигітлерівська коаліція держав – унікальне політичне досягнення Другої світової війни. Які ж перші кроки й основні віхи її утворення?

По–перше, зміна воєнно–політичної обстановки в Європі після поразки Франції змусила США, зберігаючи офіційний нейтралітет, все більше втягуватись у боротьбу проти Німеччини. В липні 1940 р. за ініціативою уряду Рузвельта багато латиноамериканських країн спільно зі США підписали Гаванську декларацію, яка заявляла, що американські держави не допустять переходу американських володінь європейських держав (володіння Франції в Карибському морі) у руки якої–небудь іншої держави (тобто

Німеччини). У вересні 1940 р. США передали Великобританії 50 есмінців, необхідних для супроводу торгових суден і взамін дістали можливість створювати військові бази на англійських островах в Атлантичному океані. 11 березня 1941 р. за ініціативою Рузвельта (у листопаді 1940 р. вперше в історії США обраний президентом на третій термін) було прийнято закон про ленд–ліз1, тобто

постачання зброї, спорядження і продовольства тим країнам, оборона яких, на думку президента, є важливою для інтересів США. Першою такою допомогою отримала Великобританія.

По-друге, уряди Великобританії (22 червня 1941 р.) і СІЛА (23 червня 1941 р.) проголосили, що вони підтримують Радянський Союз у його війні проти фашизму. «Це початок кінця для Гітлера», – заявив міністр закордонних справ Великобританії А. Ідей. А прем'єр-міністр У. Черчілль, виступаючи по радіо 22 червня 1941 р. і визнаючи, що за останні 25 років не було більш послідовного противника комунізму, ніж він, все ж заявив, що все це блідне перед тим, що трапилось. Небезпеку, що загрожує Росії, прем'єр розцінив як небезпеку, що прямо загрожує Великобританії і США. Тому вже 12 липня 1941 р. СРСР і Великобританія підписали угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Уряди взяли взаємне зобов'язання надавати всебічну допомогу і підтримку, не допускати сепаратних переговорів про мир або перемир'я з агресором. Так було покладено початок утворенню антигітлерівської коаліції великих держав.

По-третє, 18 липня між СРСР і чехословацьким урядом укладено угоду про спільну боротьбу проти Німеччини і формування чехословацьких військових частин на території СРСР, а 30 липня аналогічну угоду підписано з польським урядом у Лондоні.

По-четверте, 30 липня – 1 серпня під час місії особистого представника президента США Г. Гопкінса до Москви було підписано документ про матеріальну допомогу США Радянському Союзу.

По-п'яте, у серпні 1941 р. Рузвельт і Черчілль, зустрівшись в Атлантичному океані, біля берегів Канади, підписали так звану Атлантичну хартію, в якій зазначались офіційні цілі США і Великобританії у війні. Хартія стала одним із програмних документів антигітлерівської коаліції. У ній йшлося, що США і Великобританія поважають право всіх народів "обирати форму правління, за якою вони хочуть жити", вважають за необхідне роззброїти агресорів і створити надійну

основу загальної безпеки, закликають всі держави в майбутньому «відмовитися від застосування сили». Хоч Атлантична хартія мала досить абстрактний характер, радянський уряд погодився з її основними принципами.

По–шосте, було встановлено зв'язки СРСР із Національним комітетом «Вільна Франція» і 27 вересня 1941 р. Радянський уряд визнав генерала де Голля керівником всіх вільних французів, обіцяючи надати їм всебічну допомогу і співробітництво у спільній боротьбі з гітлерівською Німеччиною та її союзниками. У відповідь генерал де Голль від імені вільних французів зобов'язався боротися на боці СРСР і його союзників до повної перемоги над спільним ворогом і надати СРСР у цій боротьбі всебічну допомогу і сприяння.

По–сьоме, 29 вересня – 1 жовтня 1941 р. відбулась Московська конференція представників СРСР, США і Великобританії про взаємні військові поставки. Західні держави зобов'язались передати Радянському Союзу значну кількість озброєнь, у тому числі більше 3500 літаків і 4500 танків, відповідну сировину, а Радянський Союз – сировину для військової промисловості союзників. Крім того, 7 листопада 1941 р. Рузвельт поширив дію закону про ленд–ліз і на Радянський Союз. Поставки американської й англійської зброї здійснювалися трьома шляхами: північним, через Північний Льодовитий океан у Мурманськ і Архангельськ; південним – через Іран; східним – через Владивосток. У загальній сумі радянського виробництва зброї за роки війни допомога за ленд–лізом, за підрахунками американських істориків, становила 7–10 % .Ось лише один показовий приклад: більшість «Катюш» у роки війни було встановлено саме на американських автомобілях («Студебекер», «Форд–Мармон», «Шевроле» та ін.). США поставляли також необхідні компоненти для виробництва пороху, що використовувався в ракетних установках.

По–восьме, зростання масштабів війни і фашистської загрози вимагали розширення і зміцнення антигітлерівської коаліції, надання їй офіційно організованої форми. Тому 1 січня 1942 р. представники 26 держав, у тому числі

СРСР, США, Великобританії, Китаю, Індії, Австралії та інших європейських і латиноамериканських країн, підписали спільну Декларацію Об'єднаних Націй. Поділяючи цілі та принципи Атлантичної хартії, вони зобов'язалися об'єднати свої військові й економічні ресурси для боротьби проти членів Троїстого пакту, співробітничати один з одним і не укладати сепаратного перемир'я.

По-дев'яте, після того, як США стали воюючою країною, з'явилась можливість тісніше координувати політику і воєнні плани трьох провідних держав антигітлерівської коаліції – Великобританії, США, СРСР. Зокрема, 26 травня 1942 р. було підписано англо–радянський договір, за яким підтверджувалась угода про спільні дії у післявоєнний період.

11 червня 1942 р. у Вашингтоні відбулось підписання радянсько–американської угоди "Про принципи, що застосовуються до взаємодопомоги у веденні війни проти агресії". Сторони зобов'язалися сприяти обороні один одного і взаємно надавати для цього матеріали, обслуговування й інформацію. У післявоєнний період передбачалась можливість погоджених дій у дусі Атлантичної хартії. Підписанням цих угод завершилось оформлення союзу трьох великих держав. Крім того, 12 червня 1942 р. було опубліковано радянсько–англійське і радянсько–американське комюніке про домовленість відкрити другий фронт у Європі в 1942 р.

Так поступово склалася антифашистська, антигітлерівська коаліція, основу якої становило співробітництво трьох великих держав. Зауважимо, що взаємодія країн антигітлерівської коаліції іноді здійснювалася складно і суперечливо, із затримкою виконання угод. Наприклад, уряди західних держав затягували відкриття другого фронту. Але все–таки перемога у Другій світовій війні – це спільна заслуга і загальний капітал всіх держав і народів, які боролися проти сил агресії.

Загарбання Німеччиною Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії. Поразка Франції

Протягом кількох днів у вир другої світової війни були втягнуті великі й малі держави. З вересня 1939 р. уряди Англії і Франції оголосили війну Німеччині, але понад сім місяців ніяких бойових дій на Західному фронті не велося. Цей період іронічно називали «дивною», «сидячою» або «іграшковою» війною. Проте на морі німецький флот потопив понад 400 торгових англійських і французьких кораблів. У свою чергу англійці знищили 27 німецьких підводних човнів.

З вересня у війну вступили Австралія, Нова Зеландія та Індія, 10 вересня – Канада і Південно–Африканський Союз. США вважали війну справою Європи і заявили про свій «нейтралітет», хоча з наростанням воєнних дій все більше орієнтувалися на зближення з Англією та Францією.

Розгромивши Польщу, Німеччина розпочала підготовку для вирішального удару по Англії і Франції. 9 жовтня 1939 р. Гітлер видав директиву про наступ на Західному фронті, незважаючи на те, що в цьому районі було зосереджено 23 німецькі дивізії проти 100 французьких і англійських. 22 лютого 1940 р. німецьке командування затвердило «Жовтий план» – оперативний план війни проти Голландії, Бельгії та Франції.

На світанку 9 квітня 1940 р. німецькі війська розпочали воєнні операції проти Данії та Норвегії. Окупація Данії відбулася блискавично. Опівдні було зайнято Копенгаген, а вже наприкінці дня німці окупували всю країну. Датський уряд відмовився від боротьби, звернувшись із закликом до народу не чинити опору окупантам.

14–тисячна армія Норвегії була відведена для «маневрів» вглиб країни, тому німецькі війська майже не зустріли опору. Протягом кількох годин німці оволоділи основними портами й аеродромами. Столицю Норвегії Осло гітлерівці окупували на очах здивованого населення, яке не розуміло, що, власне, відбувається.

В руках німців опинилися стратегічно важливі командні пункти. Лише в середині квітня англо–французькі війська висадилися в декількох районах Норвегії. Після двотижневих боїв союзники оволоділи Нарвіком і відкинули німецькі війська від шведського кордону. Але на початку червня, у зв'язку з наступом гітлерівців у Франції, союзні війська були виведені з Норвегії.

Окупувавши Данію і Норвегію, німецьке командування зосередило на кордонах з Францією і Голландією 115 дивізій. На світанку 10 травня 1940 р. почався наступ на Францію – через Бельгію, Голландію, Люксембург – в обхід французької оборонної «лінії Мажино» вздовж кордону з Німеччиною.

Уже в перший день німецькі війська зломали опір прикордонних військ Голландії та Бельгії, прорвали фронт і рушили до узбережжя. 15 травня голландська армія змушена була капітулювати, що дало змогу німецькому командуванню перекинути війська до Бельгії.

11 травня група військ генерала Рундштедта прорвалася через територію Люксембургу і увечері 12 травня завоювала Седан. Форсувавши Маас, німецькі танки прорвалися до Ла–Маншу. Англо–французькі війська чисельністю 340 тис. чол. були притиснуті до моря біля Дюнкерка. 17 травня німці без бою увійшли в Брюссель, 18 травня – в Антверпен, 22 травня – в Булонь, 23 – в Кале. За наказом короля Леопольда III бельгійська армія припинила опір, і 28 травня Бельгія капітулювала.

Наприкінці травня у районі Дюнкерка німці оточили союзні війська, яким загрожувало знищення. Кинувши напризволяще військову техніку, союзники почали евакуацію на Британські острови. Проте через не з'ясовані і дотепер причини Гітлер дозволив англійським, французьким і польським військам евакуюватися. Можливо, він розраховував укласти мир з Британією.

Таким чином, перший етап німецького наступу в Західній Європі завершився поразкою Данії, Норвегії, Бельгії та Голландії і розгромом Північної групи союзних армій. Німецьке командування отримало можливість

сконцентрувати всі свої збройні сили для вирішального удару по французькій армії.

5 червня 1940 р. розпочався наступ на півдні. 124 німецьким дивізіям протистояло 65 французьких. 7 червня німці прорвали французьку оборону і рушили у напрямку Руана, Сени і Бове. 10 червня німецькі війська окупували Реймс. Зв'язок між французькими арміями було розірвано. 11 червня генерал Вейган дав наказ відступати, залишаючи німцям всю Північно–Західну Францію разом з Парижем.

Становище Франції ускладнилось вступом у війну на боці Німеччини Італії та необхідністю відкриття фронту в Альпах. Але наступ, розпочатий італійською армією від Монблану до Середземного моря, провалився, хоч італійська армія у 6 разів чисельно переважала французьку.

10 червня уряд Рейно втік із столиці, оголосивши Париж «відкритим містом». Командувач столичним гарнізоном генерал Денц отримав наказ розстрілювати кожного, хто буде чинити опір німцям.

Вранці 14 червня німці без бою вступили в Париж. Рейно пішов у відставку. Маршал Петен, зайнявши 17 червня пост глави уряду, запросив у Гітлера перемир'я.

22 червня 1940 р. у Комп'єнському лісі, в тому самому вагоні, де в листопаді 1918 р. маршал Фош продиктував умови перемир'я німецькій делегації, було підписано угоду про перемир'я між Німеччиною і Францією.

Угода передбачала повну капітуляцію Франції. Французькі наземні і військово–морські сили повинні були скласти зброю, передати її Німеччині і демобілізуватися. Німецькі війська окупували північно–західні промислові райони Франції. Ельзас і Лотарингія увійшли до складу Німеччини.

У південній Франції владу було передано маріонетковому уряду Петена, який обрав своєю резиденцією невеличке курортне містечко Віші. Економіка

країни контролювалась німецьким урядом. 24 червня, через 44 дні після початку війни, Франція підписала угоду про перемир'я з Італією.

Капітулянтська політика уряду викликала всенародне обурення. Генерал Шарль де Голль проводив у Лондоні переговори про військову співпрацю з Англією. 18 червня він звернувся по радіо до французьких військових, котрі перебували за межами метрополії, із закликом об'єднатися для боротьби за визволення Франції.

Капітуляція Франції зробила реальною загрозу німецького вторгнення на Британські острови. 19 червня 1940 р. Гітлер публічно запропонував Англії вибір: продовжувати війну або встановити мир на вигідних для Німеччини умовах. Цю пропозицію відхилив уряд Черчілля. Тоді гітлерівці блокували Англію з моря і почали масовані повітряні нальоти на британські міста, які тривали 10 місяців. Британська авіація відбивала ворожі атаки, завдавала відчутних ударів по стратегічно важливих центрах Німеччини.

Німецький уряд відклав атаку на Англію до завершення уже запланованої війни проти Радянського Союзу. Він вважав, що Німеччина, перемігши Радянський Союз, тим самим змусить Англію капітулювати.

27 вересня 1940 р. Німеччина, Італія та Японія підписали в Берліні Троїстий пакт – воєнно–політичний союз держав–агресорів. Його учасники зобов'язувалися допомагати один одному всіма засобами, вести спільні військові дії на всіх фронтах.

Конгрес США ще восени 1939 р. скасував закон про нейтралітет і ухвалив рішення про відміну заборони на вивіз зброї. Відтак уряд США постачав Англії та Франції зброю на умовах оплати готівкою. 11 березня 1941 р., коли Англія вичерпала валютні і золоті запаси, у США був прийнятий закон про «ленд–ліз», за яким зброя надавалась противникам Німеччини в кредит або на умовах оренди.

Анексія Радянським Союзом Литви, Латвії, Естонії, Бессарабії й Північної Буковини

Після початку Другої світової війни зобов'язання, взяті Німеччиною щодо Прибалтики за секретним протоколом від 23 серпня, вже не могли задовольнити СРСР. У Москві було визнано за необхідне прийняти додаткові заходи безпеки і укласти з Балтійськими країнами дого–вори про взаємодопомогу, які передбачають розміщення на їх території окремих радянських воїн–ських частин. 31 серпня 1939 р. голова Раднаркому і нарком закордонних справ СРСР В. Молотов виступив із заявою, в якому заперечував наявність яких–небудь домовленостей з Німеччиною про раз розподілі сфер державних інтересів. Передбачалося, що це внесе заспокоєння в політичні крути Естонії, Латвії і Литви. Радянська зовнішня політика на прибалтійському напрямку в той час–ма мала яскраво виражений оборонний характер, так як спроба радянізації Прибалтики могла викликати різку реакцію Англії і Франції. Правда, на випадок відхилення прибалтійськими республі–ками радянського пропозиції про укладення пактів про взаємодопомогу у Москви була і військова аль–тернатива. До цього, однак, справа не дійшла.

28 вересня 1939 р. відбулося підписання пакту про взаємодопомоги між СРСР і Естонською республікою. Договірні сторони брали на себе зобов'язання надавати одна одній всіляку допомогу, в тому числі і військову, у випадку нападу або загрози нападу з боку будь–якої великої європейської держави. СРСР також зобов'язався надавати допомогу Естонії постачанням військових матеріалів на пільгових умовах. Радянський Союз отримав право мати на естонських островах Сааремаа і Хійумаа, а також в портах Палдіскі та Таллінну бази військово–морського флоту і кілька аеродромів на правах оренди. Протоколом передбачалося, що загальна чисельність радянських гарнізонів в Есто–нді на час йде в Європі війни не буде перевищувати 25 тис. осіб. 5 жовтня відбулося під–

саніє пакту про взаємодопомогу між СРСР і Латвією. Текст його в основному збігався з текстом радянсько–естонського угоди. 10 жовтня був укладений договір про взаємодопомогу між Радянським Союзом і Литвою. Згідно з протоколом Литві передавалася її стародавня столиця Вільні (Вільнюс), захоплену Польщею в 1920 р. і відійшла до СРСР у вересні 1939 р. Чисельність радянських військ у Литві визначалася цифрою в 20 тис. чоловік. Майже одночасно з підписанням пактів про взаємопо–моці Радянський Союз відновив торговельні угоди з прибалтійськими країнами. Радянські по–ставки приносили їм безперечні економічні вигоди.

Політика невтручання Москви у внутрішні справи Прибалтики в цей час простежувалася дуже чітко. Молотов, наприклад, вимагав припинити там «усякі загравання і спілкування з лівими колами». В одному з документів, адресованому працівникам радянського повпредства і військового атта–ше у Литві, він вказував: «Категорично воспрещаю втручатися в міжпартійні справи в Літве, підтримувати будь–які опозиційні течії і т. д. Найменша спроба кого–небудь з вас втрутитися у внутрішні справи Литви спричинить найсуворішу кару на винного... Слід відкинути як провокаційну і шкідливу балачки про радянізації Литви». У наказі наркома оборони від 25 жовтня 1939 р., відданий у зв'язку з набранням частин РСЧА в Прибалтику, від особового складу вимог лось «ні в якому разі не втручатися у внутрішні справи» Естонії, Латвії та Литви, а будь–які розмови серед військовослужбовців «радянізації» цих країн повинні були припинятися «беспощадным чином». Дотримуватися такої лінії Москви примушувало те, що країни Прибалтики мали дружні відносини з Англією та Францією. Більш активні дії СРСР у цьому регіо–не могли бути розцінені в Лондоні і Парижі як ворожі і спрямовані проти великих євро–пейською держав. Невизначеність ситуації в ході війни в Європі змушувала сталінську дипломатію до певного моменту не форсувати події.

Ситуація різко змінилася до літа 1940 р. Швидка перемога Німеччини у весняній кампанії 1940 р. на" Західному фронті означала, що Гітлер отримував

свободу дій стосовно СРСР. З'являлася реальна загроза втілення в життя тези фюрера: «Якщо я досягну своїх цілей на Заході – я круто зміню свій курс і нападу на Росію. Ніхто не зможе утримати мене від цього». При сформованих обставинах СРСР необхідно було подумати про зміцнення своїх західних оборонних рубежів. У розумінні Сталіна і його найближчого оточення це означало включення нових територій до складу СРСР і подальше розміщення там радянських військ.

До літа 1940 р. в прибалтійських республіках були сформовані прорадянські уряди. 21–22 липня сейми Литви і Латвії та Державна дума Естонії прийняли декларації про державній державної влади та про входження цих країн до складу СРСР. 3–6 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР, заслухавши заяви спеціально спрямованих в Москву повноважних представників цих країн, прийняв закони про вступ Латвії, Литви та Естонії до складу Союзу РСР як союзних республік.

14 червня 1940 р., коли німецькі війська вступали в Париж, радянський уряд направив ультиматум Литві – єдиній країні, яка мала спільний кордон із Третім рейхом. Сталін вимагав відставки литовського уряду, арешту деяких його членів і згоди на введення в країну підрозділів Червоної армії. Ультиматум був прийнятий, і наступного дня радянські війська окупували країну, яку Сталін виторгував у Гітлера у вересні 1939 р. в обмін на територію Польщі до Вісли. Услід за цим аналогічні ультиматуми були направлені Латвії та Естонії, після чого ці країни теж були окуповані.

Ще 23 травня 1940 р. генеральний штаб Румунії надіслав об'єднаному командуванню вермахту панічну телеграму з повідомленням про зосередження радянських військ біля румунського кордону. Вермахт залежав від румунської нафти, і можлива окупація цієї країни Радянським Союзом тривожила керівників німецького рейху. Проте Гітлер був схильний не втручатися в конфлікт, якщо претензії Сталіна обмежаться Бессарабією. А тому, коли в ніч на 26 червня посланнику Румунії в Москві була вручена нота ультимативного характеру,

Ріббентроп порадив румунам прийняти ультиматум, щоб усунути загрозу окупації Червоною армією всієї країни.

28 червня Червона армія перейшла через Дністер. Щоб попередити спробу евакуації матеріальних цінностей і прискорити відхід румунських військ, Жуков здійснив дві повітрянодесантні операції – в районі Белграда та Ізмаїла. 3 липня румунські війська повністю залишили територію Бессарабії і Буковини.

Після приєднання Бессарабії і Північної Буковини Кремль доручив розмежувати новоприєднані території керівникам УРСР і Молдавської автономії у складі УРСР. Молдавська АРСР була утворена у листопаді 1924 р. на українських землях як зародок майбутньої союзної республіки, що повинна була включати територію Бессарабії і, можливо, всієї Румунії. М.Хрущов запропонував ділити територію за етнографічною ознакою. В Молдавській АРСР, за переписом 1939 р., налічувалося 304 тис. українців (50,7 % всього населення), 171 тис. молдаван (28,6 %), 61 тис. росіян (10,2 % населення). В Аккерманському повіті налічувалося 368 тис. осіб, з них: 19,6 % молдаван, 39 – українців та росіян, 43 % – болгар, німців, гагаузів та євреїв. В Ізмаїльському повіті проживало 256 тис. осіб, з них: 32 % молдаван, 34,7 – українців та росіян, 33,3 % – болгар, гагаузів та представників інших національностей. Звідси компартійно–радянське керівництво УРСР на чолі із впливовим у Москві М.Хрущовим зробило висновок про те, що до УРСР мають бути приєднані північний і два південні повіті Бессарабії у повному складі, а також сім районів МАРСР з переважно українським населенням.

Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. прийняла закон про створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Північна частина

Буковини, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіті Бессарабії увійшли до складу УРСР. Указом президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі УРСР були утворені нові області: Чернівецька, в яку, крім буковинських земель, увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії, і Аккерманська у складі двох повітів Бессарабії (При–дунайський край). У грудні

1940 р. центр Аккерманської області був перенесений з Аккермана в Ізмаїл. Відповідно область була перейменована в Ізмаїльську.

Після возз'єднання в 1939–1940 рр. західноукраїнських земель з основною територією України населення УРСР у червні 1941 р. зросло на 8,1 млн осіб, тобто до 41 657 тис. осіб, а територія – до 560 тис. кв. км. Безсумнівно, що це возз'єднання було актом історичної справедливості, як казали і в радянські часи. Однак у ту епоху на нього лягла тінь пакту Ріббентропа–Молотова. Питання про легітимність нових кордонів України, які були одночасно кордонами Радянського Союзу, залишалось нерозв'язаним, хоча мова йшла про корінні етнічні або віддавна колонізовані українцями землі.

На початку липня 1940 р. Верховна Рада УРСР утвердила склад виконкомів повітових рад. Вони розгорнули роботу зі створення органів управління на місцях. Після утворення Чернівецької області адміністративно–територіальний устрій Буковинського краю було приведено у відповідність із пануючим в СРСР устроєм: повіти ліквідовані, а волості об'єднані в райони. Покликані для широкої взаємодії з населенням владні структури радянських органів створювалися за найбільш масової участі місцевих жителів. Кандидатури в ці органи спочатку підбиралися компартійними комітетами і органами державної безпеки, а потім висувалися і обговорювалися на зборах робітників, селян та інтелігенції за місцем проживання або роботи. На керівну роботу в органи державної влади і управління було підбрано близько 14 тис. осіб, з них майже тисяча жінок. При комплектуванні місцевих радянських органів враховувалися інтереси всіх національностей. Зокрема, у склад сільрад було висунуто 2410 депутатів, з них – 1677 українців, 218 росіян, 214 румунів, 199 молдаван, 88 євреїв, 14 поляків. У складі рад почали працювати комісії (земельні, шкільні, дорожні, охорони здоров'я, фінансові), до яких було залучено десятки тисяч осіб з числа місцевого населення. Побудована таким чином влада сприймалася як цілком народна.

Одночасно і навіть з деяким випередженням будувалася мережа органів компартійної диктатури. Спочатку були створені Хотинський і Чернівецький повітові комітети КП(б)У, із залученням деяких колишніх працівників Буковинського і Бессарабського крайкомів Комуністичної партії Румуни. Після утворення Чернівецької області були створені обласний, три міських і 17 районних комітетів КП(б)У.

15 серпня 1940 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про націоналізацію банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку Північної частини Буковини». Націоналізовані підприємства передавалися у підпорядкування відповідних союзних або республіканських наркоматів. Було відновлено виробництво на більш ніж 50 підприємствах, законсервованих у румунські часи. Потрібне їм устаткування терміново завозилося з підприємств–шефів східних областей УРСР. Все це дало можливість за рік підняти рівень промислового виробництва в області удвоє. Майже вдвічі збільшилася кількість промислових робітників – з 12,2 тис. до 23,2 тис. Понад 14 тис. бажаючих отримали можливість виїхати у східні області УРСР на металургійні заводи, шахти, новобудови. Таке соціальне лихо, як безробіття, було ліквідоване за півроку.

15 серпня 1940 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про націоналізацію землі на території Північної частини Буковини», за яким у державну власність перейшло 836 тис. га землі. У поміщиків і церкви було конфісковано 181 тис. га земель. У заможних селян вилучено 150 тис. га землі. Все це дало можливість виділити земельні наділи понад 60 тис. безземельних і малоземельних селян. Сільському господарству нової радянської області надавалися різноманітні пільги за рахунок напруження ресурсів східних областей. В села завозилися міндобрива і сільськогосподарські машини. Була створена державна зооветеринарна служба. Понад 60 % господарств держава звільнила від сплати податків.

Поступово буковинське село готували до суцільної колективізації. Навесні 1941 р. було організовано понад 24 тис. супряжних груп, які обробляли землю 45,5 тис. господарств. В області було також створено 62 колгоспи, які об'єднували 4,5 тис. селянських господарств.

За таким же сценарієм розгорталася радянська і Придунайська країна. Влітку 1941 р. в області існувало 216 колгоспів із земельною площею в 215 тис. га, які об'єднували 27 тис. господарств – майже чверть їх загального числа. Кількість місцевих селян, які об'єдналися в колгоспи, була не більшою, ніж на Буковині, основну частку колгоспників склали переселенці.

Битва за Британію

Після капітуляції Франції у червні 1940 року Англія залишилася єдиною країною, яка продовжувала боротися з переможною німецькою армією. У гromі перемог вермахту багатьом здавалося, що Лондон повинен і просто змушений буде погодитися на пропозиції миру. У своїй промові в рейхстазі, виголошеній 19 липня 1940 року, фюрер для початку пророчив, що Черчилль буде незабаром шукати притулку в Канаді. Потім були сформульовані умови, як він вважав, почесного миру. Зміст їх був досить простим: Німеччині – Європа, Британії – її імперія під гарантії Третього рейха. Наприкінці цього переможного спічу пролунали погрози, якщо Британія не погодиться здатися на милість переможця Франції.

«У цей час я думаю, що моя совість велить мені ще раз звернутися до розуму й здорового глузду Великої Британії та інших країн. Я вважаю для себе можливим виступити із цим закликом, бо є не переможеним ворогом, який просить милості, а переможцем, який промовляє в ім'я розуму. Я не бачу підстав продовжувати цю війну... Можливо, містер Черчилль відкине цю мою заяву... У цьому випадку я позбавлю себе докорів сумління відносно того, що станеться».

Черчілль не удостоїв Гітлера відповіддю. Німецький посол у США шукав можливості передати мирні пропозиції фюрера своєму британському колезі. Тому Черчілль через відсутність міністра закордонних справ у Лондоні та терміновість питання послав телеграму до Вашингтона: «...лордові Лотіану варто сказати, що в жодному разі не можна давати будь-якої відповіді на послання німецького повіреного у справах». Офіційну відповідь дав 22 липня міністр закордонних справ лорд Галіфакс: «Ми не припинимо боротьби, доки свобода не буде в безпеці», а Британська імперія «шукатиме рішення силою зброї... Якщо необхідно – роками, якщо необхідно – самостійно». Певної пікантності ситуації додавало те, що лорд сам був одним із активних «умиротворителів» і сприяв мюнхенській угоді. Власне, нічого іншого очікувати й не доводилося. Ще до виступу Галіфакса міністр закордонних справ Італії Галеаццо Чіано після зустрічі з Гітлером 20 липня написав у звіті: «Реакція англійської преси на вчорашній виступ не дає підстав сподіватися на досягнення угоди. Тому Гітлер готується завдати військового удару по Англії».

Ще 30 червня німецькі штаби почали розробку плану вторгнення, який отримав після директиви Гітлера кодову назву Unternehmen Seelowe – операція «Морський лев». Після опрацювання було вирішено в південній Англії висадити першу «хвилю» у 100 тис. чоловік, а потім другу в 160 тис. між Дувром і Портсмутом. Перекидання військ планувалося в найвужчій частині Ла-Маншу з окупованих портів Франції та Бельгії. Це було пов'язано з нестачею плавзасобів. За найскромнішими підрахунками, їх було потрібно понад два млн. тонн, у той час як мобілізація всіх видів суден, що загрожувало порушенням функціонування економіки, давала тільки 1,2 млн. тонн. При цьому військово-морський флот вимагав безумовного панування германської авіації в повітрі, оскільки англійський флот перевершував німецький у співвідношенні 6:1, а за есмінцями 10:1. Геринг обіцяв. Понад те, він вважав, що його льотчики змусять англійців здатися ще до повноцінного вторгнення.

Запаморочення від успіхів завжди чревате провалом, а на війні особливо. Грозним застереженням хвалькуватому рейхсмаршалу був результат боїв у травні–червні 1940 р. під час проведення операції «Динамо» – евакуації англійських, французьких і бельгійських військ із Дюнкерка. Тоді Геринг обіцяв ударами з повітря зірвати вивід військ союзників. Однак це не лише не вдалося – за планом передбачалося евакуювати 100 тис. чоловік, фактично через протоку вивезли більше ніж 340 тис., у тому числі 60 тисяч французів, бельгійців і голландців, – а люфтваффе фактично програли бій у повітрі. Англійські винищувачі не дали можливості вести прицільне бомбометання, посадка на кораблі проходила швидко й організовано. Втрати були мінімальними, та й то не від бомбардувань, а від морських мін. Другий чинник, який насторожує, – нездатність німецького флоту в протоці завадити вільному руху англійських кораблів. Усі спроби крігсмаріне підійти до місць посадки або перехоплення транспортів із військами були рішуче припинені британським флотом. І третій чинник. У повітряних боях над Дюнкерком і Кале німці втратили набагато більше літаків, ніж англійці. Противник цього разу дістався їм досить підготовлений і завзятий, а його літаки мало в чому поступалися німецьким, а в дечому й перевершували. Особливо добре показав себе винищувач спітфайр (повна назва Supermarine Spitfire), створений Реджинальдом Мітчелом. На жаль, талановитий авіаконструктор не побачив, як показало себе його дітище в бою. У червні 1937 року він помер від прогресуючого раку, за іншими даними, від туберкульозу.

Після того як у липні 1940 року Гітлер підписав директиву про операцію «Морський лев», королівські ВВС і люфтваффе втягувалися в чимдалі запекліші бої. Хоча із Франції англійцям вдалося вивести понад 500 літаків, перевага була на боці німецької авіації. На початок липня люфтваффе мало у Франції, Нідерландах і Бельгії 2800 літаків. Із них 1300 бомбардувальників. Не 111 «Хейнкель», Ju 88 «Юнкерс» і Do 17 «Дорньє», 280 пікіруючих бомбардувальників Ju 87, крім того, 790 одномоторних винищувачів Vf 109 «Мессершмітт», 260 штурмовиків Vf 110

та Ju 88С та 170 літаків–розвідників різних типів. З усієї цієї кількості в стані повної бойової готовності перебувала приблизно половина. Здійснення повітряного наступу покладалося на 2–й повітряний флот генерал–фельдмаршала Альберта Кессельрінга та 3–й повітряний флот генерал–фельдмаршала Хуго Шперле. Останній був головнокомандуючим люфтваффе на заході й координував дії обох повітряних флотів.

Проти цього головний маршал авіації Х'ю Даудінг, творець наприкінці 1930–х рр. англійської винищувальної авіації, міг протиставити лише 640 винищувачів, серед яких нараховувалося 347 Hawker Hurricane (Хокер Харрікейн), 199 спітфайрів, 94 нічні винищувачі. Британська винищувальна авіація була розподілена на чотири авіагрупи – 10–у, 11–у, 12–у та 13–у (57 ескадрилій). Основний удар взяла на себе 11–а, що захищала південний схід країни, у тому числі й столицю Лондон.

У липні й на початку серпня завданням німецьких льотчиків був напад на англійські конвої в Ла–Манші з метою знищення англійського судноплавства в протоці. Уже в результаті цих боїв, у яких люфтваффе зазнало відчутніших втрат, ніж королівські ВВС, було зрозуміло, що виграти бій у повітрі для німців буде дуже важким завданням, якщо взагалі можливим. Втрати британців у липневих двобоях у небі становили 77 винищувачів, половина пілотів яких загинула, німці втратили удвічі більше. Ставка була зроблена на війну на виснаження, доки кількісна перевага була на боці противників англійців. До того ж, відбувалося перекидання німецьких літаків із Норвегії та внутрішніх районів рейху, тож у Геринга була надія утримати чисельну перевагу. З даних розвідки також було відомо, що англійці відчувають брак досвідчених льотчиків, хоча їхня підготовка велася дуже активно. Не лише на островах, а й у Канаді та Південно–Африканському Союзі. Однак потрібно враховувати, що були ще середземноморський і північно–африканський театри воєнних дій, тому частину літаків і пілотів довелося відправити туди.

У штабі Геринга було розроблено операцію Adlerangriffe («Орлина атака»). Початок її припав на 8 серпня 1940 року, так званий Adlertag («День орла»). Деякі історики вважають цей день першим у бою в повітрі над Англією. В англо-американській історіографії цей період часто називають Battle of Britain – «Битва за Британію». Першим цей вислів вжив прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль 18 червня 1940 року. Відомий радянський і російський історик В'ячеслав Дашичев назвав її «повітряним Верденом» Другої світової війни.

Цього дня 139 німецьких літаків почали масоване бомбардування Саутгемптона та радіолокаційних станцій. Бої йшли з наростаючою напругою цілий день. Втрати англійців – 19 винищувачів, німців – 24 бомбардувальники й 36 винищувачів. Кілька днів була перерва через погану погоду, але 11 і 13 серпня бої відновилися. За ці два дні люфтваффе втратило близько 70 літаків, англійці 45.

У «чорний вівторок» 15 серпня цілий німецький повітряний флот у складі 122 бомбардувальників під прикриттям винищувачів здійснив наліт на аеродроми 13-ї винищувальної групи. Люфтваффе втратило 79 літаків, а британці втратили 34 машини.

Бойові результати цього дня поставили під сумнів здатність німецької авіації завоювати панування в небі Англії. Командування люфтваффе дійшло висновку, що повітряної переваги можна досягти лише масованими нальотами, а не «диверсійними» рейдами. Літаки Vf110D та Ju 87 поставлених завдань вирішити не могли, а денні бомбардувальники можна було використати лише над Південною Англією в межах радіуса дії одномоторних винищувачів Vf 109E.

У свою чергу, уроки з повітряних боїв вивчили й англійці. Вони встановили, що німецькі бомбардувальники мають значну практичну стелю, але їхнє оборонне озброєння слабке. Шістнадцятого серпня британці зафіксували зміну тактики дій німецької авіації – тепер винищувачі Vf 109E йшли попереду й обабіч груп бомбардувальників. Люфтваффе обрушилося на британські аеродроми на півдні країни. Втрати німців становили 45 літаків, британці втратили 22.

Після короткої паузи повітряний наступ на Англію поновився 16 серпня. Бомбардувальники *Cognier* завдали з малої висоти удару по Біггін–Хіллу, пікірувальники *Ju 87* бомбили Форд та острів Торні, а *Ju 88* – Госпорт. Винищувачі з 10–ї та 11–ї груп королівських ВВС боролися з противником над Сассексом, Сюрреєм і Кентом. Це був один із найважчих днів – британці втратили в повітряних боях 71 літак.

У період з 8 по 18 серпня втрати британців становили 90 льотчиків загиблими і 60 пораненими, було збито 176 винищувачів, 65 літаків отримали важкі пошкодження, а 30 – знищені на аеродромах. Брак льотчиків у винищувальному командуванні становив 160 чоловік, через що в частини першої лінії довелося переводити льотчиків із резервних і навчальних частин, багато з яких мали загальний наліт лише у вісім годин.

До початку вересня напруга винищувальних боїв досягла апогею. Ціною неймовірних зусиль німцям вдалося знекровити винищувальні частини королівських ВВС. Тільки з 24 серпня по 6 вересня вони втратили 295 винищувачів, а 171 був серйозно пошкоджений. Але головна їх біда полягала в тому, що до цього моменту загинули або отримали важкі поранення багато асів, а пілоти, які залишилися в строю, були до межі виснажені як фізично, так і морально. Знаменитий британський ас Джим Лейсі (28 перемог) з 501–ї ескадрильї згадував: «На час закінчення «Битви за Британію» я так утомився, що вже не міг цього витримати. Мої нерви перетворилися на мочалку, і я боявся, що одного разу не витримаю і вийду з бою...»

Гостра, особливо влітку 1940 р., нестача пілотів змушувала англійських льотчиків робити іноді до чотирьох вильотів на день. Командир ескадрильї «Тигр» Адольф Малан – південноафриканець, один із кращих британських асів Другої світової війни, збив у битві за Британію шість літаків, загалом на його рахунку 32 літаки противника. Йому належить крилата фраза: «Важко пошкоджений

ворожий бомбардувальник, котрий повернувся додому з убитими та вмираючими – що може бути гірше для морального духу люфтваффе?»

Дуглас Байдер – знаменитий безногий ас, командир уславленого «Великого Авіакрила», який здобув до осені 1941 р. 23 перемоги, був збитий над Францією. Німці були вражені тим, що льотчик із протезами замість ніг міг керувати спітфайром, і, зв'язавшись із королівськими ВВС, організували доставку нових протезів Байдеру. Серед небагатьох льотчиків–винищувачів, учасників битви за Британію, які пережили Другу світову війну, Байдер взяв участь у спеціальному параді, присвяченому п'ятирічному ювілею битви.

Серед більш ніж трьох тисяч льотчиків, які брали участь у Битві, було понад 2500 британців, 147 поляків, 127 новозеландців, 112 канадців, 89 чехів і словаків, 32 австралійці, 26 бельгійців, 13 французів, 10 ірландців, 9 американців, 8 південноафриканців, 3 родезійці, 1 льотчик із Ямайки. Найбільша кількість повітряних перемог під час Битви (17) належить чехові Йозефу Франтішеку. Здійснивши втечу із Чехословаччини після її захоплення Гітлером, він воював у складі польських ВВС, потім, після окупації Польщі, приєднався до французів і влітку 1940 р. записався до Першої польської ескадрильї британських ВВС. Франтішек загинув у жовтні 1940 року.

Польські льотчики воювали у складі 303 ескадри (аналог нашої авіадивізії). Вона виявилася однією з найбільш результативних у королівських ВВС. Польські пілоти підлітали до німецьких бомбардувальників на відстані 90–100 м і вели вогонь на ураження. З такої дистанції вони майже не промахувалися. Цікаво, що за англійськими нормами відкривати вогонь слід було з відстані в 350 м. Цю тактику швидко освоїли й англійські пілоти, через що втрати німецьких бомбардувальників дуже зросли.

Серед польських льотчиків був сержант Шапошников, який збив вісім ворожих літаків, – імовірно, росіянин, яких було чимало серед офіцерів польської армії. Ще один росіянин, який воював у небі над Англією, – князь Еміль Голіцин,

якому належить перемога в повітряному двобої на найбільшій за всю війну висоті. Ще один поляк, який боровся в лавах королівських ВВС – Вітольд Урбанович. Він потрапив до Англії з Франції в червні 1940 р., став асом. На його рахунку 14 збитих літаків за літо–осінь 1940 р. З 1942 р. він воював у складі американських ВВС на Тихому океані. Урбанович – один із небагатьох льотчиків, відзначених вищими військовими нагородами трьох країн – Польщі, Великої Британії і США.

До 6 вересня на південному сході Великої Британії практично не залишилося вцілілих аеродромів. Системи оповіщення й зв'язку також були серйозно пошкоджені, втрати льотного складу нараховували більше ніж 250 убитих і поранених. Із цього моменту командування королівських ВВС було змушене скасувати поділ ескадрилій на такі, що воюють і такі, що відпочивають. Тепер усі пілоти, здатні літати, отримали наказ безупинно перебувати в повітрі й відбивати атаки німців. Був момент, коли Британія мала трохи більше ніж 100 винищувачів. Але був і підбадьорюючий фактор. Льотчики королівських ВВС, які стрибали з парашутами зі збитих літаків, приземлялися на своїй території і швидко поверталися до лав. Льотчики люфтваффе, навпаки, часто потрапляли в полон, тому втрати німців у льотному складі перевищили втрати британців майже у п'ять разів. А це було набагато важливіше, ніж кількість літаків.

Цікаво те, що, попри нелюдську напругу, обидві сторони не втратили якогось джентльменства один до одного. Німецький льотчик Еріх Руддорфер після одного з боїв у серпні 1940 р. «проводив» через Ла–Манш британський харрікейн, який отримав важкі пошкодження. А зробив він це для того, щоб у разі падіння літака у воду повідомити по радіо його координати рятувальним катерам. Справа в тому, що льотчики обох сторін найбільше боялися падіння в холодну воду – швидко знайти їх було нелегко, і навіть на той випадок, якщо льотчик не був поранений, смерть від переохолодження була неминуча. Харрікейн тоді благополучно дотягнув до рідних берегів, а Руддорфер, помахавши на прощання крилами, повернувся на свій аеродром. Лише за два тижні його зрешечений Vf–

109 «супроводжують» до берегів Франції два харрікейни. Чи був серед них той самий англієць, Руддорфер не дізнався, але цей факт став широко відомим.

Роздратований втратами Герман Геринг змінив завдання люфтваффе. Прибувши 7 вересня на мис Гріне – передовий пост управління німців на французькому узбережжі, – він оголосив, що командувати операцією тепер буде особисто. Він також видав наказ, що пропонував відтепер зосередити всі зусилля на бомбардуваннях англійських міст. Наступного дня кілька «хвиль», у цілому 625 бомбардувальників і 649 винищувачів, пішли на Лондон.

Новий стратегічний план Геринга приніс німцям великі проблеми. Тепер, коли бомбардувальники стали літати вглиб острова і вдень, і вночі, у винищувачів, що їх супроводжували, пального вистачало максимум на 10 хвилин бою, а якщо бій затягувався, то купання в крижаній воді Ла–Маншу по дорозі назад пілотам було гарантоване, що й почало відбуватися з німецькими льотчиками щодня. У відповідь «турботливий» командуючий велів збільшити кількість катерів і літальних човнів, які патрулюють протоку, не забувши при цьому ще раз нагадати про свій наказ винищувачам не відриватися від бомбардувальників. Таким чином, він фактично заборонив «вільне полювання», заявивши, що німецькі пілоти–винищувачі «тільки й знають, як ганятися за легкими перемогами». Однак втрати люфтваффе росли й 17 вересня Гітлер був змушений відкласти операцію «Морський лев» на невизначений термін.

Для Геринга ж початкова ейфорія невдовзі змінилася важким похміллям. Тепер назустріч німецьким бомбардувальникам піднімалися не розрізнені ескадрильї, які вступали у бій окремо, а так зване «Велике крило», до якого входили від 4 до 6 ескадрилій. Це змусило німецьке командування відмовитися від постійних масованих нальотів і перейти до бомбардувань малими групами. «Битва за Британію» була виграна.

Попри досить гострі проблеми британців протягом усього періоду літаосені 1940 р., перспектив виграти повітряну війну в люфтваффе не було.

Німецькі ВВС будували з розрахунку на їх бойове застосування в тісній взаємодії з наземними силами. Для проведення ж майбутньої операції була потрібна стратегічна авіація, якої у німців не було. Всі їхні бомбардувальники були мало пристосовані для вирішення завдань стратегічного повітряного наступу. Вони мали для цього недостатнє бомбове навантаження й головне – слабке оборонне озброєння. Так, уже в перші ж дні «Битви за Британію» німецьке командування було змушене відмовитися від застосування пікіруючих бомбардувальників, які ставали легкою здобиччю британських винищувачів. Виявилося також, що двомоторні винищувачі Vf 110 самі потребували прикриття одномоторними Vf 109. Все це сильно обмежувало можливості німецької бомбардувальної авіації – командування повітряних флотів, як правило, могло щодня посилати на бомбардування Великої Британії не більше 300400 літаків.

Тим часом двомісячний перепочинок, який британці отримали після Дюнкерка, був успішно ними використаний для посилення королівських ВВС. Якщо на 4 червня (день вступу германських військ до Дюнкерка) у лавах винищувальної авіації на Британських островах було 446 справних літаків, то на 11 серпня – уже 704. Значно збільшився й резервний парк. Вдалося також різко підвищити випуск літаків. Загалом у липні–жовтні 1940 р. королівські ВВС отримали 2116 літаків проти 688, отриманих люфтваффе. Попри жорстокі бомбардування центрів англійського авіабудування Ковентрі, Бірмінгема і Манчестера, випуск літаків не лише не зменшувався, а навіть зростав. До цього варто додати, що з Канади було доставлено 219 винищувачів, а тільки в серпні додатково надійшло 236 американських. Була налагоджена підготовка пілотів, кількість годин їх нальоту перед вступом до бою збільшилася, відповідно, втрати зменшувалися.

До того, ж англійці виграли «битву розумів». Поряд із застосуванням радіолокаторів, які вибили з рук люфтваффе фактор раптовості, вдалося зірвати радіотехнічний супровід німецьких бомбардувальників за так званим

радіопроменем. Цим цілі ескадрильї німців збивалися з курсу, наводилися на хибні цілі. У результаті ефективність бомбардувань знижувалася іноді на 80%, хоча великим за площею англійським містам сильно діставалося. Бували випадки, коли німецькі пілоти настільки втрачали орієнтацію, що сідали на англійські аеродроми, приймаючи їх за свої.

Слід зазначити, що, попри досить великі втрати в результаті боїв над Англією, майстерність німецьких льотчиків помітно зросла. На жаль, їхні професійні навички були застосовані вже проти нашої країни. І хоча на радянсько–германському фронті влітку 1941 р кількість радянських літаків явно перевищувала кількість німецьких, наші втрати були незрівнянно вищими.

Англо–американська історіографія вважає, що «Битва за Британію» тривала з липня по жовтень 1940 р, проте сильні бої в англійському небі відбувалися до кінця травня 1941 р. Вони стали частиною системи дезінформації гітлерівського командування перед нападом на СРСР. Але до остаточної перемоги було ще дуже далеко, і майбутнє було приховане за щільною завісою невідомості. Саме тому Черчілль сказав: «Це не кінець; це навіть не початок кінця, але це може бути кінцем початку».

Значення «Битви за Британію» не лише суто військове. Хоча цей чинник мав у той момент першорядне значення. По–перше, англійці першими розвіяли міф про непереможність німецької армії, хоча б у повітрі. Більше того, не така вже й потужна в німців виявилася авіаційна армада. Принаймні, вона зовсім не відповідала завищеним очікуванням і невиправданим надіям гітлерівського керівництва. По–друге, перемога в цьому бої зміцнила моральний стан британців. Їхня країна одна воювала проти всієї Європи й вистояла в жорстокій битві.

Близько трьох тисяч британських льотчиків та їхніх бойових товаришів із інших країн унеможливили вторгнення гітлерівських орд на острови. Що дало підставу Черчіллю сказати: «Кожна родина в Британській імперії зобов'язана життям нашим льотчикам. Будучи в смертельній небезпеці, вони змогли

переломити хід Другої світової війни. Ніколи на полях людських конфліктів не залежало так багато для людства від стількох небагатьох».

Вторгнення Німеччини та союзників на Балкани

На думку деяких фахівців, операція по відправці військ генерала Вілсона, в Греції, хоча і закінчилася поспішною евакуацією, все–таки мала сенс, оскільки вона на шість тижнів затримала вторгнення німців у СРСР. Правомірність подібних висновків спірна. Багато військові фахівці, добре знайомі з ситуацією в районі Середземного моря, і зокрема генерал де Гінас, засудили цю небезпечну політичну гру. Щодо невеликі сили, перекинуті в Грецію, зовсім не мали реальних шансів врятувати її від німецького вторгнення. Однак при цьому була упущена блискуча можливість скористатися поразкою італійців в Кіренаїці і захопити Тріполі до прибуття німецьких військ. Правильність подібної точки зору підтвердили наступні події. Греція була окупована німцями протягом трьох тижнів, і англійців видворили з Балкан. В цей же час позбавлені більшої частини своїх сил англійські війська в Кіренаїці також були викинуті звідти німецьким Африканським корпусом, якому дали можливість висадитися у Тріполі. Ці поразки означали для Великобританії втрату престижу і перспектив і тільки посилили нещастя, що обрушилися на грецький народ. І навіть якщо допустити, що грецька кампанія затримала вторгнення німців в СРСР, ця обставина не може служити виправданням, оскільки, приймаючи своє рішення, англійський уряд не переслідувало в то час такої мети. Однак в історичному аспекті це питання представляє інтерес. Дійсно ця кампанія мала такі наслідки? Відповіддю на цей питання є той факт, що спочатку Гітлер наказав завершити підготовку до нападу на СРСР до 15 травня, в кінці березня попередньо встановлена дата нападу була зрушена приблизно на місяць, а потім вторгнення було призначено на 22 червня. Фельдмаршал Рундштедт зазначає, що підготовка його групи армій затрималася у зв'язку з зайнятістю танкових дивізій в балканській кампанії і що це, поряд з

несприятливими погодними умовами було основною причиною відстрочки нападу на СРСР.

На погляди фельдмаршалів Рундштедта і Клейста, зрозуміло, чинило вплив те, що наступ на їх ділянці фронту залежало від повернення цих танкових дивізій. Інші ж генерали надавали менше значення балканській кампанії і підкреслювали, що головна роль в настанні проти СРСР відводилася групі армій фельдмаршала Боки, діяла з північної Польщі, і що шанси на успіх залежали головним чином від її успішного просування. Ослаблення військ Рундштедта, групі армій якого належало виконувати допоміжні завдання, ймовірно, не повинно було позначитися на результаті кампанії в Росії, так як російською нелегко було перегрупувати свої сили. Воно могло б навіть стримати наміри Гітлера перенести основні зусилля німецьких військ на другому етапі вторгнення в СРСР на південний ділянку фронту. Все це, як ми побачимо далі, фатальним чином вплинуло на перспективи взяття Москви до настання зими. Зрештою можна було вторгнення б почати, не чекаючи, коли група армій Рундштедта буде посилена дивізіями з Балкан. Проте в даному випадку зіграли роль сумніви щодо того, чи достатньо буде сухим ґрунт, якщо почати вторгнення в більш ранні строки. На думку генерала Гальдера, погодні умови дійсно не сприяли вторгнення до того часу, поки воно було розпочато фактично.

І все ж ретроспективні судження генералів не можуть бути надійним показником того, яке рішення було б прийняте, якби не виникли ускладнення на Балканах. Варто було тільки попередньо намічену дату нападу перенести з цієї причини, як став відхилятися будь-який термін нанесення удару до повернення дивізій з Балкан.

Однак затримку викликала зовсім не кампанія в Греції. В план дій на 1941 р. Гітлер включив вторгнення в Грецію як прелюдію до нападу на СРСР. І все ж вирішальним фактором, що вплинув на зміна строків, виявився несподіваний державний переворот в Югославії. 27 березня генерал Сімович та його

прихильники скинули уряд, яке тільки що уклала пакт з країнами осі. Гітлер був настільки розлючений цією неприємною новиною, що в той же день прийняв рішення розпочати рішучий наступ проти Югославії. Для нанесення такого удару потрібно більше сил (сухопутних військ, так і авіації), ніж для проведення кампанії тільки в Греції, і це змусило Гітлера прийняти повний фатальними наслідками рішення перенести раніше намічену дату нападу на Росію.

Саме побоювання, пов'язані з висадкою англійців, а не сам факт їх висадки змусила Гітлера ввести війська в Грецію. Результат цієї кампанії приніс йому заспокоєння. Висадка англійців не завадила тодішньому уряду Югославії вступити в угоду з Гітлером, але, з іншого боку, вона, можливо, надихнула Сімовича на успішно закінчився спробу повалити уряд і на боротьбу, вже менш успішну, проти Гітлера.

Ще більший світло на це питання проливає аналіз балканської кампанії зроблений генералом Грейфенбергом, колишнім начальником штабу 12-ї армії фельдмаршала Листа, здійснювала операції на Балканах.

Грейфенберг, нагадавши, що захоплення союзниками плацдарму в Салоніках в 1915 р. в кінцевому рахунку дозволив їм розгорнути вирішальне стратегічне наступ у вересні 1918 р., підкреслює, що Гітлер в 1941 р. побоювався нової висадки англійців в Салоніках або на південному узбережжі Фракії: тоді англійці виявилися б у тилу групи армій «Південь» під час її настання на схід, в південні райони Росії. Гітлер виходив з припущення, що англійці знову спробують просунутися на Балкани, і пам'ятав, що дії армій союзників на Балканах в кінці Першої світової війни істотно сприяли їхній перемозі. Тому в якості заходи обережності він вирішив перед початком дій проти СРСР зайняти узбережжі південної Фракії між Салоніками і Александрополисом.

Для проведення цієї операції була виділена 12-я армія, включала танкову групу Клейста. Армія зосередилася в Румунії, переправилася через Дунай і вступила в Болгарію. Потім їй належало прорвати лінію Метаксаса, наступаючи

правим флангом на Салоніки, а лівим – на Александруполіс. Після виходу німецьких військ до моря болгари мали взяти на себе основне завдання по обороні узбережжя, де планувалося вставити лише незначні сили німецьких військ. Потім головні сили 12-ї армії, насамперед танкова група Клейста, повинні були розвернутися і рушити у північному напрямку через Румунію, щоб прийняти участь у бойових діях на південній ділянці Східного фронту. Спочатку цей план не передбачав окупації основних районів Греції.

Коли з цим планом познайомили болгарського царя Бориса, той заявив, що не довіряє Югославії і що вона може загрожувати правому флангом 12-ї армії. Представники Німеччини запевнили царя Бориса, що вони не очікують ніякої небезпеки з цієї сторони, оскільки в 1939 р. між Югославією та Німеччиною укладено пакт. Тим не менше їх доводи не цілком переконали царя Бориса.

І він виявився правий. Коли 12-я армія у відповідності з планом була готова почати дії з Болгарії, в Белграді раптово стався переворот, який привів до зречення від влади принца-регента Павла

Танковим дивізіям Клейста довелося негайно виступити з Болгарії у північно-західному напрямку на Белград, а з'єднання 2-ї армії під командуванням Вейхса спішно рушили на південь з Карінтії і У штирії Югославію. Загострення ситуації на Балканах змусило перенести початок радянської кампанії з травня на червень. Отже, в цьому плані белградський переворот істотно вплинула на терміни нападу Гітлера на РосіюПрим.

Втім, в 1941 р. погодні умови також зіграли важливу роль, хоча це і був випадковий фактор. На схід від кордону Буг, Сан в Польщі до травня проводити наземні операції можна було вельми обмежено, так як більшість доріг ставало непрохідним через бруду, а навколишня місцевість перетворювалася в болота і трясовини. Густа мережа річок з нерегульованим стоком викликала повінь на великій площі. Ніж далі на схід, тим більше відчувалися ці перешкоди, особливо в болотистих лісових районах по берегах річок Прип'ять і Березіна. Навіть у

звичайний час можливості просування в цьому районі до середини травня вельми обмежені, а 1941 р. був виключно несприятливих відносно погоди. Зима тривала довше, ніж зазвичай. Аж до червня протягом багатьох миль берега Бугу були приховані під водою.

Така ж погода стояла і в районах, розташованих північніше. Генерал Манштейном, який командував у той час ударним танковим корпусом у Східній Пруссії, згадував, що в кінці травня і початку червня там пройшли сильні дощі. Якби вторгнення почалося раніше, то шанси на його успіх були б невисокими, і, як заявив Гальдер, вельми сумнівно, що більше ранній термін вторгнення був би більш прийнятним, і тому затримка, пов'язана з кампанією на Балканах, не грає великої ролі. Погода у 1940 р. вельми сприяла вторгнення на заході Європи, а в 1941 р. вона серйозно ускладнила вторгнення на сході.

Коли в квітні 1941 р. після висадки в Салоніках невеликого контингенту англійських військ німці вторглися в Греції, грецька армія прикривала в основному гірські перевали з боку Болгарії, де були зосереджені німецькі війська. Однак очікуване наступ по долині р. Струма маскувало менш прямий маневр. Німецькі механізовані колони рушили вгору по долині р. Струмїца, що простягнулася паралельно кордоні.

Через гірські перевали вони вийшли в югославську частина долини р. Вардар, здійснивши таким чином прорив на стику грецької і югославської армій. Розвиваючи успіх, німці завдали швидкий удар вздовж р. Вардар на Салоніки. Цей маневр дозволив їм відсікти більшу частину грецької армії у Фракії.

Після нанесення цього удару німці з району Салонік стали просуватися не прямо на південь, повз гори Олімп, де зайняли позиції англійські війська, а через прохід у Монастіра. Просуваючись до західного узбережжя Греції, німецькі війська відрізали грецькі дивізії в Албанії, обійшли англійські війська з флангу і, створивши загрозу удару по лінії відходу залишилися союзних військ, змусили їх

швидко припинити всяке опір у Греції. Велика частина англійських і інших союзних військ була евакуйована на острів Крит.

Захоплення Криту шляхом висадив повітряного десанту був самою яскравою повітряно–десантною операцією у Другій світовій війні. Операція пройшла успішно з–за промаху англійців і повинна служити пересторогою на майбутнє: ніколи не можна забувати про можливості раптових «ударів з ясного неба».

О 8.00 20 травня 1941 р. на Крит було скинуто близько 3 тис. німецьких парашутистів. Острів обороняли англійські, австралійські і новозеландські війська чисельністю 28600 осіб, а також дві грецькі дивізії приблизно такої ж чисельності.

Союзники передбачили можливість нападу на Крит – надійну інформацію про це дали англійські агенти до Греції. Однак загрозу викидання повітряного десанту англійці не прийняли всерйоз. Його більше турбувало вторгнення на Крит з моря, хоча ця загроза в даному випадку знімалася присутністю англійського військово–морського флоту.

Черчілль теж виявляв занепокоєння з приводу загрози Криту. Він наполягав на те, щоб послати «щонайменше ще дюжину танків» у додавання до шести–семи танків, які там знаходилися. Серйозним прорахунком англійців було також повна відсутність авіації для боротьби з німецькими пикируючими бомбардувальниками і для перехоплення літаків з повітряним десантом. Дуже мало було і зенітної артилерії.

До результату першого дня чисельність німецьких військ на острові більш ніж подвоїлася і безперервно зростала, оскільки виймання парашутистів тривала. Десант висаджувався з планерів і доставлявся на транспортних літаках. Транспортні літаки стали приземлятися на захопленому аеродромі у Малеме, хоча він ще перебував під обстрілом артилерії і мінометів захисників острова. Загальна чисельність німецьких солдат, перекинутих повітрям, досягла приблизно 22 тис. осіб. Німці несли великі втрати вбитими і пораненими при аваріях літаків під час

приземлення, однак перевершує їх чисельно супротивник не був так добре навчений і все ще перебував під враженням шоку, отриманого при вигнанні з Греції. У англійців також не вистачало озброєння, відсутні радіостанції для тактичної зв'язку. Тим не менше багато англійські і грецькі солдати билися хоробро, і їх стійке опір мало важливі наслідки, які з'явилися пізніше.

У вищих сферах Великобританії деякий час продовжували панувати оптимістичні настрої. У світлі отриманих повідомлень на другий день Черчилль заявив у палаті громад про те, що більша частина німецьких десантників знищена. Штаб командування на Середньому Сході продовжував ще два дні повідомляти, що острів очищають від німців.

Однак на сьомий день, 26 травня, командувач англійськими військами на Криті був змушений визнати: «Мені здається, що війська під моїм командуванням досягли межі витривалості... положення тут безнадійно». Оскільки цей вирок виходив з вуст такого стійкого солдата, як Фрейберг, його не піддали сумніву. Ніч на 28 травня почалася евакуація військ, що закінчилася вночі 31 травня. Англійський військово–морський флот, прагнучи евакуювати з острова максимальне число військ, поніс важкі втрати під ударами панувала в повітрі авіації противника.

В цілому було евакуювало 16 500 осіб, у тому числі близько 2 тис. грецьких солдатів. Інші або загинули, або опинилися в у полоні німців. Втрати флоту склали понад 2 тис. осіб. Були потоплені три крейсера і шість есмінців, серйозні пошкодження отримали тринадцять інших кораблів, у тому числі два лінкори і єдиний наявний тоді в складі англійського Середземноморського флоту авіаносець.

Німці втратили біля 4 тис. чоловік вбитими і близько 2 тис. пораненими. Таким чином, їхні втрати становили менше третини втрат англійців. Але якщо врахувати, що втрати німців припадали в основному на добірний особовий склад

єдиної тоді в них парашутної дивізії, легко зрозуміти, який вплив справили вона на Гітлера, що згодом обернулося вигодою для Англії.

Однак у той момент поразки на Криті виглядало катастрофою. Цей удар був настільки болюче для англійського народу ще й тому, що послідував одразу ж за двома іншими катастрофами: у квітні протягом десяти днів англійські війська були викинуті з Роммелем Кіренаїки, а через три тижні після початку німецького вторгнення – з Греції. Зимовий успіх Уэйвелла по захопленню Кіренаїки у італійців був лише скороминущим проблиском у темних хмарах. Нова серія поразок і відновлення навесні німецького повітряного «бліцу» над Англією малювали більше похмурі перспективи, ніж в 1940 р.

Гітлер після третьої перемоги в районі Середземного моря не обрав ні один з тих шляхів для продовження дій, які вважала можливими англійська сторона, – раптовий удар по Кіпру, Сирії, Суэцу або Мальті. Місяцем пізніше він почав вторгнення в Росію і, таким чином, упустив відкрилася перед ним можливість вигнати англійців з районів Середземного моря і Середнього Сходу. Відмова від використання цієї можливості пояснюється головним чином тим, що увагу Гітлера повністю поглинула авантюра в Росії, але, безсумнівно, на нього також вплинули підсумки боїв на Криті. Гітлера не стільки обрадував захоплення острови, скільки засмутили втрати. Ця перемога різко відрізнялася від минулих його успіхів, які давалися йому набагато легше і в той же який час були набагато більшими.

Його нові танкові з'єднання настільки ж легко ламали опір в Югославії і Греції, як і на рівнинах Польщі та Франції. Вони пронеслися за цим країнам, як смерч, і расшвыряли протистоять армії, як кеглі.

Армія фельдмаршала Листа захопила в полон 90 тис. югославів, 270 тис. греків і 13 тис. англійців, втративши, як стало відомо пізніше, всього 5 тис. чоловік убитими і пораненими. А в той час англійські газети повідомляли, що німці втратили близько чверті мільйона людина, і навіть в офіційному

англійською заяві говорилося, що втрати німців складають, «ймовірно, 75 тис. осіб».

Зворотним боком медалі у перемозі Гітлера на Криті були не тільки високі втрати, але і те обставина, що вони тимчасово послабили єдиний наявний тоді у нього новий рід військ, здатний вести наземні бойові дії після перекидання через морські простори без ризику перехоплення англійською військово–морським флотом, який, незважаючи на важкі втрати, все ще панував на морі. Образно кажучи, на Криті Гітлер «розтягнув зв'язки на руці, якою наносив удар».

Після війни командувач німецькими повітряно–десантними військами генерал Штудент викликав загальне здивування, розповівши, що Гітлер вельми неохоче погодився з планом нападу на Крит.

Авіаційну підтримку забезпечували пікіруючі бомбардувальники і винищувачі 8–го повітряного корпусу Ріхтгофена, які зіграли вирішальну роль при «виламування воріт» у Бельгію, а потім у 1940 р. у Франції.

Питання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте передумови і причини Другої світової війни.
2. Обґрунтуйте агресивний, загарбницький характер радянсько–фінської війни?
3. За яких обставин стало можливим захоплення Німеччиною й СРСР Польщі.
4. Охарактеризуйте стратегічні цілі і тактичні завдання антигітлерівської коаліції.
5. Якою була роль королівської авіації у захисті Британії від нацистів?
6. Анексія СРСР Прибалтійських країн як практичний прояв пакту Молотова–Ріббентропа.

Список електронних посилань до лекції 1

Питання 1 <http://referat-ok.com.ua/vsesvitnya-istoriya/pochatok-drugoisvitovoji-viini-jiji-prichini-ta-harakter-vinikn> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 2 <http://www.memory-book.org.ua/Researches/Finland.aspx> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 3 <http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=425> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 4 http://pidruchniki.com/1494051143498/politologiya/napad_fashistskoyi_nimechchini_srsr_utvorenniya_antigitlerivskoyi_koalitsiyi(дата звернення 27.03.2017);

Питання 5 http://eduknigi.com/istor_view.php?id=345 (дата звернення 27.03.2017);

Питання 6 <http://westudents.com.ua/glavy/29988-pridnannya-bessarab-pvnchno-bukovini-do-srsr.html> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 7 <http://westudents.com.ua/glavy/31428-pochatok-quotholodno-vyniquot.html> (дата звернення 27.03.2017);

Питання 8 http://eduknigi.com/istor_view.php?id=345 (дата звернення 27.03.2017);

/

ТЕМА 8 КРАЇНИ ЄВРОПИ У ХХ СТ.

Лекція 2 Початок «холодної війни»

План

1. Становлення двох курсів у міжнародній політиці після Другої світової війни.
2. Створення та діяльність ООН у перші повоєнні роки.
3. Початок «холодної війни» та посилення протистояння між двома наддержавами.
4. Доктрина Трумена та «план Маршалла».
5. Історія створення НАТО: цілі та структури.
6. Основні етапи створення і розвитку Європейського Союзу.

Становлення двох курсів у міжнародній політиці після Другої світової війни

Проблеми розвитку міжнародних стосунків у повоєнний період завжди привертали увагу дослідників. Як могло статися, що вчорашні союзники по антигітлерівській коаліції надовго опинилися у стані протиборства та конфронтації? Певною мірою тут спрацювала формула, висловлена колись англійським прем'єр-міністром Пальмерстоном: «В Англії немає вічних ворогів і друзів, у Англії є вічні інтереси». Для того, щоб стала зрозумілою поведінка колишніх союзників після війни, варто згадати, на чому саме трималася антигітлерівська коаліція. Виявиться: на національно-державних інтересах. Коли Німеччина у 1941 р. напала на Радянський Союз, Вашингтон і Лондон довго не вагалися. З двох тоталітарних режимів, які ще в 1939 р. кинули виклик миру на планеті, не безпечнішим для існування західних демократій було визнано німецький фашизм. Це засвідчило прийняття лідерами Англії та США – У. Черчіллем та Ф. Рузвельтом – Атлантичної хартії 14 серпня 1941 р. Саме вона лягла в основу антигітлерівської коаліції. Хартія започаткувала коаліцію на принципах, запропонованих Заходом. Радянський Союз, фактично, беззастережно

прийняв її, змінивши при цьому класові пріоритети зовнішньої політики на національно–державні й погодившись, по суті, на майбутні умови післявоєнного устрою світу, запропоновані Заходом.

Війна завершилася перемогою антигітлерівської коаліції. Кожна з великих держав–учасниць коаліції виношувала свої власні плани і бачення післявоєнного світу. Так, Черчілль був не проти повернутися до традиційної рівноваги сил у Європі, створити таку модель європейського порядку, в якій Велика Британія, Франція, а також переможена Німеччина могли б протистояти Радянському Союзові. Метою Черчілля було не допустити панування СРСР у Європі. Водночас він добре розумів, що самотійно відновити європейську рівновагу Британія не зможе. Американський президент Рузвельт, зі свого боку, сповнений романтичних надій на продовження товариського діалогу й співробітництва в рамках антигітлерівської коаліції, плекав ідею «чотирьох поліцейських», відповідно до якої США, СРСР, Англія та Китай, як всесвітня рада директорів, силою забезпечували б мир та безпеку у світі. Американська доктрина своєї моделі колективної безпеки виявилася неспроможною. Тверезий прагматик Рузвельт опинився у ролі мрійника щодо моделі післявоєнного світу. По–перше, між переможцями існувала глибока ідеологічна прірва. По–друге, надзвичайно слабкий Китай, заглиблений у внутрішню боротьбу, не міг виконувати функції одного із світових «чотирьох поліцейських». План Черчілля виявився більш реальним. І цілком закономірно, що американці після смерті Рузвельта поставилися до нього з розумінням, взявши на себе тягар захищати європейські демократії. А Радянський Союз, захоплений перемогою, повернувшись на позиції класових інтересів і нехтуючи Атлантичною хартією, почав активно просувати ідею соціалізму в Центральну та Південно–Східну Європу, грубо насаджуючи систему, яка від 1917 р. існувала на теренах колишньої Російської імперії. У приватній розмові з одним із тодішніх югославських лідерів Мілованом Джіласом Сталін зауважував: «Війна тепер не така, як у минулому; той, хто захоплює

територію, запроваджує на ній свою власну соціальну систему. Кожен запроваджує свою систему скрізь, куди може дійти його армія. Інакше не може бути». Сталін, як бачимо, мислив категоріями комуністичної ідеології і традиційної російської політики (чого варті війна і перемога, якщо не розширено кордони і сфери впливу). Того ж Джіласа Сталін запевняв: «Якщо слов'яни залишаться об'єднаними і виявлять солідарність, то ніхто в майбутньому не зможе навіть пальцем поворухнути. Одним тільки пальцем». Генрі Кіссінджер у своїй «Дипломатії» зауважує з цього приводу: «Той новий міжнародний порядок, який мав на увазі Сталін, являв собою панславизм, підкріплений комуністичною ідеологією». Усе це різко контрастувало зі спільно здобутою перемогою над фашизмом, загостило ситуацію і змінило баланс сил у Європі. Таким чином, завершення Другої світової війни не принесло бажаного спокою. Причин цьому було кілька. По–перше, до країн Центральної та Південно–Східної Європи радянське керівництво почало насильно експортувати комуністичну систему, перетворюючи їх на форпост дальшого просування соціалізму в Європі. По–друге, унаслідок розгрому Німеччини була порушена традиційна конфігурація сил у Європі, створився своєрідний вакуум рівноваги сил.

Посилення СРСР та реалізація радянських планів у Центральній та Південно–Східній Європі сприймалися недавніми союзниками як загроза їхнім життєвим інтересам. Ні для кого не було секретом, що Радянський Союз не відмовився від реалізації ідеї світової революції. Навпаки, вона відверто проголошувалася як основний зміст епохи, суть якої, на думку радянського керівництва, полягала в революційному переході від капіталізму до соціалізму. І якщо Радянський Союз ставив своєю метою насадження соціалізму у світі, то Захід всіляко протидіяв цьому. Соціалізм як система однозначно відкидався західними суспільствами. Одним із перших кроків Західної Європи у цьому напрямі стало запрошення США на роль лідера Вільного світу. США, най–сильніша в економічному відношенні країна світу, заповнили вакуум сили в

Західній Європі. Для США теза радянської загрози стала основою мирного завоювання Західної Європи. Надовго встановилася своєрідна, неприродна рівновага сил у формі виснажливого протиборства та всеосяжної, за винятком прямого воєнного зіткнення між лідерами двох світів, «холодної війни», що тривала десятки років. Жорстка хронічна конфронтація поглинала сили та засоби сторін. А тому звалювати вину за розв'язання «холодної війни» виключно на якусь одну сторону було б некоректно.

Зовнішня політика СРСР була значною мірою зумовлена внутрішніми процесами. Надцентралізація у внутрішній політиці неминуче породжувала гегемонізм та великодержавність у зовнішній політиці. Міністр закордонних справ

СРСР Молотов ще до війни так визначив завдання СРСР: «Якомога більше розширяти межі нашої вітчизни». Після Другої світової війни ці завдання ставилися ще масштабніше: «З частини Німеччини зробити свою соціалістичну Німеччину». Чехословаччина, Польща, Угорщина, Югославія, на думку радянського керівництва, перебували у «розрідженому стані», «тут належало наводити порядок, притискати капіталістичні порядки». Політика «розширення» соціалістичного простору бачилася як «політика салямі» – відрізання від капіталістичної системи шматка за шматком на користь СРСР. Розширення просторової і силової сфери соціалізму стало основною метою радянського керівництва. Воно розглядало США як найбільш придатну для насадження соціалізму країну, оскільки комунізм у багатій країні наступить швидше, аніж в інших. А тому в 1946 р. на Чукотці була зосереджена десантна армія, перед якою Сталін ставив конкретне завдання: у випадку війни висадитися на Алясці й уздовж узбережжя Тихого океану наступати на США. На розширення «меж» витрачалися величезні кошти. Нікого з вищого радянського керівництва не турбувало те, що замішана на авантюризмі політика «ощасливлення» народів прирікала їх на злидні, трагедії, відставання від цивілізації.

Усе це призвело до балансування на грані війни. Інтереси експансії соціальної революції відсували на задній план відвернення загрози війни. Пропагандистська логіка, прийнята для внутрішнього користування, виглядала приблизно так: «Оскільки західний імперіалізм чинить опір прогресивним соціальним і територіальним змінам у світі, які ідуть від Радянського Союзу, значить, він агресор». Адекватною була й тактика. З одного боку, СРСР, наступаючи на позиції Заходу, підвищував рівень воєнної небезпеки, а з іншого, зауважував російський історик В. Дашичев, – розгортав широку кампанію на захист миру і не жалів сил і засобів для організації масового руху прихильників миру. Не випадково у 50–ті роки жартували: «Буде така боротьба за мир, що каменя на камені не залишиться». Таким чином, СРСР став заручником власної пропаганди. Захід сприймав Радянський Союз як небезпечну державу, яка прагне воєнним шляхом ліквідувати демократію і встановити комуністичний лад в усьому світі, і нарощував зусилля для «стримування комунізму», що, своєю чергою, підвищувало рівень напруженості й посилювало загрозу глобального ядерного конфлікту.

На такому тлі розгорталось об'єктивне змагання між двома світами – демократичним і тоталітарним, в основі яких лежали доктрини: «пакс американа» і «пакс советіка». СРСР програв це змагання, і шлях до остаточного краху «світу по–радянськи» лежав через прозріння та відмову від утопії.

Таким чином, міжнародні відносини після 1945 р. формувалися тими стратегічними політичними установками двох світів, які суперечили, не допускали нормального цивілізованого співіснування. Однак вимушене співіснування, під загрозою глобального зіткнення цивілізаційної катастрофи, сформувалося у специфічну «рівновагу жаху».

Створення та діяльність ООН у перші повоєнні роки

Атлантична хартія від 14 серпня 1941 р. підштовхнула до створення могутньої антигітлерівської коаліції. Вашингтонська декларація від 1 січня 1942 р. завершила її оформлення у вигляді Об'єднаних націй. Однак з наближенням завершення війни постала проблема устрою післявоєнного світу, створення надійного механізму безпеки. 21 серпня – 7 жовтня 1944 р. у Думбартон–Оксі (США) відбулася конференція великих держав (СРСР, США, Англія, згодом до них приєднався також Китай).

Учасники конференції одностайно підтримали ідею створення міжнародної організації і висловили загальні міркування щодо її характеру та цілей. З цією метою було вирішено скликати спеціальну міжнародну конференцію для вироблення статуту організації. Конференція 50 держав розпочала свою роботу 25 квітня 1945 р. у Сан–Франциско. 26 червня учасники форуму прийняли Статут, який набув чинності 24 жовтня 1945 р. Цей день вважається днем ООН (Організація Об'єднаних Націй). У Статуті проголошувалися рівноправність усіх людей, повага до прав людини і основних свобод. Пізніше цей розділ документа був доповнений Декларацією прав людини, прийнятою у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Статут зобов'язував учасників міжнародного співтовариства вирішувати всі суперечки мирним шляхом, дотримуватися міжнародних договорів та зобов'язань. Основне призначення ООН, наголошувалося у Статуті, – забезпечення загального миру та безпеки в усьому світі. Основними робочими структурами ООН є Генеральна Асамблея, яка щороку збирається на свою сесію і приймає рішення 2/3 голосів, та Рада Безпеки, що складається із п'яти постійних (США, СРСР, Китай, Англія, Франція) і десяти тимчасових членів, котрі обираються строком на два роки Генеральною Асамблеєю ООН. Сьогодні місце СРСР у Раді Безпеки займає Росія.

Рада Безпеки – дуже важливий, постійно діючий орган ООН. На нього покладається відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Рішення у ньому приймаються на основі принципу одноголосності постійних членів і є обов'язковими для всіх членів ООН. До порушників можуть застосовуватися санкції. Однією з основних функцій Ради Безпеки є також урегулювання суперечок між державами. Крім Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки, ООН має досить розгалужену структуру різноманітних міжнародних інститутів, головне призначення яких – сприяти взаємодопомозі та налагодженню співробітництва всіх країн світу. ООН фінансується за рахунок відчислень з ВВП країн-членів. Чим більший валовий національний продукт, тим більшими мають бути відчислення на рахунок ООН. Головні структури організації розміщені у Нью-Йорку, низка служб – у Женеві, Відні та інших містах.

Перші практичні кроки ООН засвідчили доцільність створення такої організації. У післявоєнні роки, коли за інерцією ще працював дух компромісів, у діяльності ООН виявилися перші успіхи. Так, у 1946 р. ООН домоглася виведення англійських і французьких військ із Сирії та Лівану. У 1948 р., під час першої арабо-ізраїльської війни, вперше були використані сили ООН («блакитні шоломи») для підтримання миру на Близькому Сході.

Неодноразово у ці роки ставилося питання про роззброєння. 24 січня 1946 р. за пропозицією СРСР Генеральна Асамблея ООН створила спеціальну комісію по контролю за ядерною енергією. Радянський Союз пропонував вилучити з національних озброєнь зброю масового знищення, а всі її запаси зліквідувати у тримісячний строк. За умов зростання конфронтації у світі це була явно нереальна пропозиція. Водночас Радянський Союз пропонував налагодити обмін інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. У Радянському Союзі в той час тривала гарячкова секретна робота по створенню власного ядерного потенціалу. Сьогодні багато хто вважає, що Сталін, будучи на місці Трумена, без вагань застосував би атомну зброю для здобуття перемоги над

«імперіалізмом». Усе ж радянська активність у питанні заборони атомної зброї не залишилася поза увагою. Американська атомна політика була сформульована у «плані Баруха», висунутому США в комісії ООН по атомній енергії в 1946–1947 рр. В основі плану лежала ідея створення міжнародного тресту, який контролював би всі запаси атомної сировини та компоненти, необхідні для виробництва атомної енергії (хімія, металургія, енергетика), і спрямував би розвиток атомної енергетики в мирне русло. Таким чином, США хотіли вивести ядерну проблему зі сфери міждержавної політики і надати їй особливого інтернаціонального статусу. Якби «план Баруха» був прийнятий, безперечно, не з'явилися б величезні арсенали ядерної зброї і ядерна загроза не набула б всесвітнього масштабу. Радянський Союз, котрий з пропагандистською метою виступав за заборону ядерної зброї і водночас таємно її створював, категорично відкинув «план Баруха» під тим приводом, що США корисливо намагаються встановити свій контроль над цією галуззю в усьому світі. Проте й сам не запропонував механізму припинення ядерної гонки. Головним для сталінського керівництва після появи у США атомної бомби було догнати США у військовому відношенні. Мета СРСР досягти ядерного паритету зі США не вписувалася у «план Баруха». Суперечки навколо ядерної проблеми зайшли у глухий кут. У 1948 р. Комісія з атомної енергії ООН припинила своє існування.

У такому ж руслі розвивалися події навколо гонки озброєнь. У 1948 р. СРСР вніс пропозицію про скорочення на 1/3 збройних сил п'яти великих держав. Захід наполягав на ефективному контролі за озброєнням, що на той час було реальнішим, аніж пропозиція безконтрольного роззброєння, коли обидві сторони не довіряли одна одній. Радянський Союз рішуче відкидав навіть саму ідею контролю за озброєннями, убачаючи в ній лише шпигунські наміри Заходу. Тим часом конфронтація у світі посилювалася. Зі зростанням напруженості та протистояння роль ООН на початку 50–х років дедалі більше зводилася до

дискусійного клубу, де оприлюднювалися «рішучі і найбільш правильні» заяви конфронтуючих сторін.

Початок «холодної війни» та посилення протистояння між двома наддержавами

В американському місті Фултоні (штат Міссурі) 5 березня 1946 р. У. Черчілль закликав демократичні країни об'єднатися проти СРСР. «Залізна завіса, – заявив він, – опустилася на континент від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці». Черчілль твердив про тиранію, яка вже здійснюється у країнах, що перебувають у зоні «панування росіян», закликав «до союзу між Великобританією і США», щоб зупинити просування комунізму, про можливість застосування в разі необхідності, навіть ядерної зброї. Усе ж стверджувати, що промова Черчілля започаткувала «холодну війну», було б, принаймні, наївно. Її перші ознаки простежувалися вже на заключному етапі війни. Події навколо Варшавського повстання 1944 р., боротьба щодо статусу емігрантських урядів Польщі, Чехословаччини, Югославії, нехтування розмежувальною лінією просування союзних військ та іншими ялтинськими домовленостями, взаємні «помилкові» бомбардування та обстріли військових колон – у цьому ряду.

Якщо рішення, прийняті в Ялті, ще певний час виконувалися великими державами, то в Потсдамі сторони вже не могли знайти спільної мови з більшістю питань, що обговорювалися. Спроби Сталіна отримати бази на Босфорі, добитися опіки над якоюсь італійською колонією в Африці, чотиристороннього контролю над Руром і визнання Заходом поставлених Кремлем урядів Румунії і Болгарії – були відкинуті. Відкинуто і план Трумена інтернаціоналізувати Дунай. Угоди було досягнуто лише з німецького питання (чотиристоронній механізм розгляду пов'язаних з Німеччиною питань, отримання кожною державою репарацій зі своєї зони). Союзники погодилися на запропоновану Москвою розділювальну лінію по Одеру – Нейсе, проте залишили за собою право пізніше повернутися до розгляду

цього питання. Сталін погодився брати участь у війні проти Японії. Практичним наслідком Потсдамської конференції було започаткування процесу поділу Європи на дві сфери впливу.

Нема також підстав вважати, що Захід прагнув «холодної війни». Уже наприкінці 1945 р., коли явно намітились тенденції до конфронтації, посол США в СРСР А. Гарріман, за твердженням американського історика А. Шлезінгера, запитав колишнього народного комісара закордонних справ СРСР М. Литвинова, чи можуть бути зупинені негативні тенденції розвитку напруженості та конфронтації, якщо США підуть на поступки, щоб задовольнити претензії Радянського Союзу. Добре знайомий зі сталінською політичною кухнею, Литвинов дав зрозуміти, що цього робити не слід: натомість будуть висунуті нові вимоги. Можливо, саме тому за два місяці до заяви Черчілля американський президент Г. Трумен писав державному секретареві США Дж. Бірнсу: «Росіянам потрібно показувати залізний кулак і говорити сильною мовою». У своєму зверненні до нації 16 квітня 1945 р. Трумен заявив, що єдина «альтернатива глобальній колективній безпеці – анархія». Це було визнанням неможливості післявоєнного консенсусного співробітництва. Захід відкрито заговорив про радянську військову загрозу. Ще через кілька місяців Джон Фостер Даллес, видатний політик і діяч Республіканської партії, закликав до створення оборонного блоку західних держав проти СРСР.

«Холодна війна» була не причиною міжнародної напруженості, а наслідком глобальної стратегії великих держав, яка проявилася у двох лініях, у двох курсах, у двох альтернативних баченнях світового суспільного порядку. Лінія Радянського Союзу була спрямована на «активне сприяння прогресові ліквідацію капіталізму в усьому світі, оскільки він «історично приречений». Лінія США та їхніх союзників по демократичному табору – на ліквідацію ліворадикального тоталітаризму – комунізму, – який загрожував свободі та демократії в усьому світі. В обстановці тотального озброєння, воєнного психозу та гонки озброєнь політика з позиції сили

стала віссю, карданом міжнародної політики, навколо якого небезпечно крутилась людська цивілізація десятки років після Другої світової війни. Мілітаризація економіки, військові бази різного призначення і, нарешті, військово–політичні блоки стали її складовими. В арсеналі «холодної війни» – також шпигунство, психологічна та ідеологічна війна, локальні конфлікти, економічне ембарго, інтриги у «третьому світі». Негативно оцінюючи сам факт існування ядерних арсеналів великих держав, варто зауважити: їх наявність тривалий час служила єдиним стримуючим чинником.

Доктрина Трумена та «план Маршалла»

І все ж не озброєння та військова сила визначали характер післявоєнного розвитку світу. Основну ставку в боротьбі проти комуністичної загрози Захід робив на економічну силу, на переваги економічної демократії над аморфною державною економікою з її зашоре–ним плануванням. Пущений в дію економічний важіль Заходу був саме тим валом, що зупинив комунізм, насамперед у Європі. І тут головну роль відіграли США. Уже 12 березня 1947 р. була оприлюднена доктрина Трумена. Відповідно до її положень, Туреччині, де внаслідок украй низького рівня життя населення назрівала небезпека соціального вибуху, та

Греції, де відбувалася громадянська війна, що підживлювалася радянським керівництвом з баз у Болгарії та Югославії, і де комуністи, заохочувані Сталінім, рвалися до влади, Сполучені Штати Америки надали допомогу обсягом 400 млн дол., що дало змогу обом країнам подолати кризу. У тому ж 1947 р. був оприлюднений ще масштабніший план оздоровлення Європи – план Маршалла. 5 червня 1947 р., виступаючи з промовою перед студентами Гарвардського університету, державний секретар США Джордж Маршалл заявив: «Роль нашої країни має полягати в тому, щоб надати дружню підтримку Європі при складанні програми її економічного відновлення, а потім повною мірою, наскільки це

можливо, допомогти проведенню програми в життя. Ця програма має бути спільною для всіх і виробленою спільно, якщо не всіма європейськими країнами, то багатьма із них». Програма економічного відродження, акцентував Маршалл, буде «спрямована не проти якої-небудь країни чи доктрини, а проти голоду, злиднів, відчаю і хаосу». Звичайно, висунута Маршаллом програма заслуговувала на підтримку, однак створені в 1944 р. Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції і розвитку не мали достатніх ресурсів для її реалізації. Проте такі ресурси були у США.

«План Маршалла» передбачав використання економічних методів для досягнення політичних цілей. Доларові ін'єкції у зруйновану економіку Європи мали на меті фінансове та господарське оздоровлення Європи, піднесення не лише економіки, а й життєвого рівня людей. А на цій основі, основі добробуту, досягти трансформації психології мільйонів людей, які мають усвідомити, що багате та заможне життя створюється не класовою боротьбою, не ліквідацією приватної власності, а зміцненням її, посиленням персонального інтересу кожного виробника. Американська допомога пропонувалася також і соціалістичним країнам, у тому числі й Радянському Союзові. Проте останній убачав в американській економічній допомозі своєрідну капіталістичну пастку, оскільки «план Маршалла» був спрямований насамперед на підтримку ринкової економіки. А тому Радянський Союз, побоюючись внутрішньополітичних та економічних метаморфоз і розвалу тоталітарної системи, не тільки не прийняв «план Маршалла», а й вчинив жорсткий тиск на ті східноєвропейські країни, які мали намір це зробити, наприклад Чехословаччину.

Шістнадцять західноєвропейських країн, які прийняли «план Маршалла», протягом чотирьох років (1948–1951 рр.) отримали 17 млрд. дол. (за сьогоднішнім курсом – 170 млрд. дол.). «План Маршалла», безперечно, сприяв відновленню західноєвропейської економіки на новій науковій та технічній основі, підвищенню життєвого рівня населення, відвернув небезпеку соціальних потрясінь. У цьому

його позитивне значення. Безумовно, «план Маршалла» сприяв консолідації Західної Європи під лідерством США, зміцненню там американської присутності, посиленню економічного, політичного та військового впливу США. Водночас слід зазначити, що американська присутність у Європі, «американізація» Західної Європи жодною мірою не ущемляла незалежність або інтереси тієї чи іншої західноєвропейської країни. США поводити себе як гарант цієї незалежності, її недоторканності.

Історія створення НАТО: цілі та структури

Історія створення НАТО безпосередньо пов'язана з тими подіями, що відбувалися в світі після другої світової війни. Але спробуємо виявити корені НАТО ще глибше. Три рази з часу Французької революції за останні двісті років Європа змогла мирним шляхом змінити основи своєї безпеки. Сьогодні континент знову стоїть на порозі таких змін. Перша постнаполеонівська архітектура європейської безпеки була розроблена на Віденському конгресі у 1815 р., що стримувала загрозу великомасштабної європейської війни на протязі 99 років. Молоді США залишились збоку, хоча за сорок років приймали участь у двох війнах з Англією.

У другий раз архітектура європейської безпеки була дещо змінена у Версалі в 1919 р. Центральну роль в цьому процесі відігравав президент Вудро Вільсон, але США поспішили відійти від участі в будь-яких структурах, створених за їх же допомогою. Цей крок сприяв послабленню Америки і призвів до трагічного відновлення загальної війни двадцять років потому. Коли у 1945 р. знову настав час перегляду засад європейської безпеки, великі держави спочатку збудували систему, засновану на принципах, проголошених на Ялтинській і Потсдамській конференціях і у Статуті ООН. Але вже у 1947 р., зрозумівши, що вона не здатна стримати советську експансію, лідери західних країн створили більш ефективну структуру колективної безпеки для мирного часу, в основу якої були покладені

«доктрина Трумена», «план Маршала», НАТО, атлантичне партнерство і лідерська роль Америки.

Ця система відображала головні цілі американської політики в Європі у післявоєнний період. Але в епоху після закінчення «холодної війни» перед Сполученими Штатами в їх європейській політиці поряд із старими постали і нові завдання. На цей раз США повинні були взяти на себе ініціативу європейського архітектора, з тим щоб охопити всі країни континенту і таким чином стабілізувати Європу в цілому. Сюди повинні були входити власно західні країни, країни колишнього соцтабору в Центральній Європі і саме головне Росія і колишні советські республіки.

Отже в період між 1945–1949 рр. між державами Західної Європи та їхніми союзниками в Північній Америці постала нагальна проблема повоєнної відбудови економіки.

22 січня 1948 р. Ернест Бевін (міністр закордонних справ Великобританії), виступаючи в Палаті громад британського парламенту, запропонував в тій чи іншій формі союз Західних країн. Пропозиція була підтримана європейською громадою, і підписавши в березні 1948 року Брюссельський договір, п'ять держав Західної Європи, а саме: Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Сполучене Королівство і Франція цим самим засвідчили своє рішуче прагнення створити ефективну і мобільну систему оборони і зміцнити та поглибити взаємні контакти таким чином, щоб бути спроможними протидіяти ідеологічній і політичній загрозі з Півночі.

Відтак 27–28 вересня 1948 р. міністри закордонних справ держав-учасниць Брюссельського договору заснували Організацію оборони Західного Союзу.

Потім відбулися переговори між США і Канадою про створення єдиного Північного Альянсу, заснованого на гарантіях безпеки та взаємних зобов'язаннях між Європою та Північною Америкою. І вже 10 грудня 1948 р.

представники держав–учасниць Брюссельського договору США і Канади розпочали у Вашингтоні переговори про укладання Північноатлантичного договору. Держави–члени Брюссельського договору запросили Данію, Ісландію, Італію, Норвегію і Португалію взяти участь у цьому процесі. Наслідком цих переговорів стало підписання 4 квітня 1949 р. Вашингтонського договору, що започаткував спільну систему безпеки, засновану на партнерстві цих країн. Мелодії, що звучали в залі, де проходила процедура створення НАТО, були американськими, і нагадували всім, хто тепер буде «замовляти музику», визначати воєнну доктрину блоку, політику країн, що входять до нього.¹² березня 1952 р. першим генеральним секретарем НАТО було обрано лорда Ісмея з Великобританії. У 1952 р. до договору приєдналася Греція і Туреччина. ФРН вступила до Альянсу у 1955 р., а Іспанія у 1982 р.

НАТО було створено як союз незалежних держав об'єднаних загальною зацікавленістю у збереженні миру та захисті своєї свободи на засадах політичної солідарності, забезпечення адекватної оборони з метою утримання і у випадку необхідності відведення будь–якої форми розв'язання проти них агресії. Створений у відповідності із статтею 51 Статуту ООН, яка підтверджувала невід'ємне право держав на індивідуальну або колективну оборону, Північноатлантичний Союз є співтовариством вільних держав, єдиних у своїй рішучості зберегти власну безпеку, на засаді надання один одному взаємних гарантій, та забезпечення стабільних відносин з іншими державами.

Організація Північноатлантичного договору має таку структуру, яка дозволяє здійснити всі цілі НАТО. Вона є міжурядовою організацією, в рамках якої країни–члени зберігають повний суверенітет і незалежність. Ця організація являє собою форум, на якому вони проводять спільні консультації з будь–яких проблем та приймають рішення з політичних та воєнних питань що стосуються їх безпеки.

Першочерговим завданням НАТО є захист свободи та безпеки її членів політичними та воєнними засобами у відповідності зі Статутом ООН. Спираючись на загальнодемократичні цінності, права людини та дотримання законності, з моменту створення Північноатлантичний Союз проводить діяльність, спрямовану на встановлення справедливого та міцного миру в Європі. Ця центральна мета залишається незмінною. НАТО також являє собою трансатлантичне звено, що пов'язує безпеку США з безпекою Європи. В цій організації знаходять своє практичне втілення дійсні колективні зусилля її членів на підтримку їх загальних інтересів.

Основоположним принципом діяльності Північноатлантичного Союзу є вірність прийнятим на себе загальним зобов'язанням та співробітництвом суверенних держав, яке базується на неподільності безпеки її членів. Приймаючи до уваги характер та результати щоденної діяльності НАТО в політичній, військовій та інших галузях, солідарність у рамках Північноатлантичного Союзу забезпечує такий стан, за яким ні одній із держав-членів не доводиться розраховувати лише на власні сили у рішенні основних проблем безпеки. Не позбавляючи держав-членів їх прав та обов'язків по прийняттю на себе суверенної відповідальності у сфері оборони, НАТО дозволяє їм спільно вирішувати життєво важливі завдання у сфері національної безпеки.

В результаті, не дивлячись на різницю у становищі та військовому потенціалі членів Північноатлантичного Союзу, у них з'являється почуття рівної безпеки, яке сприяє встановленню загальної стабільності в Європі та створенню сприятливих умов для розвитку співробітництва в рамках НАТО, а також співробітництва його членів з іншими країнами. Саме це і складає основу розвитку нових структур співробітництва у сфері безпеки, які відповідають інтересам такої Європи, що не переживала б через розрізненість та могла б вільно слідувати своєму політичному, економічному, соціальному та культурному призначенню.

До засобів за допомогою яких Північноатлантичний Союз проводить свою політику в галузі безпеки відноситься підтримка військового потенціалу, достатнього для попередження війни та забезпечення ефективної оборони існування спільного потенціалу попередження криз, які зачіпають безпеку її членів, а також активна співпраця з іншими країнами по вирішенню проблем європейської безпеки на основі співробітництва, включаючи заходи по досягненню подальшого прогресу у сфері контролю над озброєннями та роззброєння. Для досягнення своєї головної мети Північноатлантичний Союз виконує наступні основні завдання у сфері безпеки: забезпечення необхідної основи для затвердження в Європі умов стабільної безпеки, спираючись при цьому на розвиток демократичних інститутів та прихильність мирному вирішенню спірних питань. Прагнення до створення умов, в яких жодна країна не могла б залякувати або змушувати будь-яку з європейських країн або встановлювати свою гегемонію за допомогою використання сили чи загрози її використання.

Основи механізму співробітництва країн-членів були закладені в період формування Північноатлантичного Союзу. Цей механізм складається із наступних основних елементів:

1) Північноатлантична Рада, яка володіє реальною політичною владою та правом прийняття рішень; до неї входять постійні представники всіх країн-членів, які проводять спільні засідання не менше одного разу на тиждень. Рада також збирається і на більш високому рівні. Рада надає великого значення інформуванню суспільності та випускає заяви і коммюніке, яке пояснює їй, а також урядам країн, що не є членами Альянсу, політику і рішення Північноатлантичної Ради. Рада є єдиним органом Союзу, повноваження якої визначає Північноатлантичний Союз. У відповідності з ним саме Раді доручено сформувати допоміжні органи. За весь період діяльності Ради нею були створені комітети і групи планування з метою покращання роботи Ради або прийняттю на себе відповідальності у таких конкретних сферах, як планування оборони, ядерне планування та воєнне. Кожен з

урядів країн–членів Північноатлантичного Союзу представляє у Раді постійний представник у ранзі посла. Кожна країна, що представлена на засіданнях Ради або в будь–яких з підлеглих йому комітетів, повністю зберігає незалежність та несе відповідальність за свої рішення.

2) Комітет військового планування (КВП) – займається вирішенням більшості воєнних питань і проблем, які стосуються планування колективної оборони. В цьому комітеті представлені всі країни–члени Північноатлантичного Союзу, крім Франції. КВП дає вказівки військовому керівництву НАТО та у межах своєї відповідальності виконує ті ж функції, має ті ж повноваження, що і Рада в питаннях, які входять в його компетенцію.

3) Група ядерного планування (ГЯП) – є основним форумом для проведення консультацій з усіх питань, що стосуються ролі ядерних сил, у здійсненні політики НАТО у сфері оборони і безпеки. У роботі групи приймають участь всі країни–члени, крім Франції. Ісландія присутня на засіданнях ГЯП в якості спостерігача.

4) На посаду генерального секретаря НАТО країни–члени висувають високопоставлених державних діячів міжнародного масштабу. Одночасно він висувається на посаду голови Північноатлантичної Ради, КВП, ГЯП та інших основних комітетів. Генеральний секретар НАТО також виступає в якості головного представника цієї організації, як у відносинах із зовнішнім світом, так і в сфері розвитку зв'язків і налагодженні контактів з урядами країн–членів. В теперішній час посаду генерального секретаря НАТО посідає колишній міністр іноземних справ Іспанії Хав'єр Солана.

5) Міжнародний секретаріат – комплектується із персоналу країн–членів, обслуговує Раду, а також підлеглі йому комітети та робочі групи і на постійній основі займається широким колом питань, які стосуються діяльності НАТО.

6) Військовий комітет відповідає за розробку рекомендацій політичному керівництву НАТО, що стосуються заходів по забезпеченню спільної оборони

зони дій НАТО і за підготовкою спільних директив з воєнних питань, які призначені головнокомандуючим стратегічним командуванням НАТО. Військовий комітет є вищим керівним військовим органом Північноатлантичного Союзу, який проводить свою роботу під політичним керівництвом Північноатлантичної Ради та КВП або, якщо справа стосується ядерної зброї – під керівництвом ГЯП.

7) Політичний контроль та управління Об'єднаної військової структури здійснюється на вищому рівні. Роль об'єднаної воєнної структури складається у створенні організаційної основи для захисту території країн–членів від будь–якої загрози їх безпеці або стабільності. До цієї структури входить система головних військових командувань та командувань у складі ОВС НАТО, зона дій яких охоплює весь Північноатлантичний регіон. Вона складає основу організації спільних установ збройних сил та співробітництва в таких галузях як системи зв'язку та інформації, протиповітряної оборони, матеріально–технічного забезпечення збройних сил та стандартизація або оперативна сумісність методик та технічних заходів. Роль об'єднаних збройних сил Північноатлантичного Союзу зводиться до гарантії безпеки та територіальної єдності країни–члена, внесенню свого вкладу у збереження стабільності та рівноваги сил у Європі, а також у попередженню криз і в решті забезпеченню захисту стратегічно важливого регіону, який охоплює договір НАТО.

8) Міжнародний військовий штаб забезпечує роботу Військового комітету НАТО. Крім того існує ряд інших військових управлінь, які здійснюють нагляд за конкретними аспектами діяльності Військового комітету.

9) Військово–політичний координаційний комітет програми «Партнерство заради миру» – є головним робочим органом програми «Партнерство заради миру» та проводить свої засідання у різному складі, включаючи засідання за участю окремих партнерів та всіх країн–учасниць.

Тепер перейдемо до організаційної структури НАТО. Штаб–квартира НАТО знаходиться в Брюсселі, і є політичним штабом НАТО. В ній розміщуються постійні представництва та національні делегації, Генеральний секретар, співробітники Міжнародного секретаріату, національні воєнні представники, Голова Військового комітету та Міжнародний військовий штаб, а також низка створених Альянсом установ.

Отже, структура НАТО є досить розгалуженою, що саме і забезпечує таку ефективну і стабільну роботу цієї організації. Північноатлантичний Союз втілює в себе трансатлантичне партнерство міжєвропейськими членами НАТО і Сполученими Штатами Америки і Канадою, спрямоване на укріплення миру і стабільності у всій Європі. Цілі партнерства між європейськими і північноамериканськими членами союзу є, перш за все, політичними, з опорою на спільне планування оборони, військове співробітництво і на співробітництво і консультації в економічній, науковій, екологічній та інших відповідних сферах.

Рішення в НАТО приймаються на основі консенсусу, після переговорів і консультацій між країнами–членами. НАТО, як багатонаціональна міжурядова асоціація вільних і незалежних держав, не має функцію наднаціональних повноважень або формування політики поза залежністю від її членів. Тому рішення прийняті НАТО – це рішення, які приймаються всіма її країнами–членами.

Основні етапи створення і розвитку Європейського Союзу

Європейцям потрібно було пережити дві світові війни, перш ніж вони задумалися над необхідністю об'єднання своїх країн на зовсім нових засадах. На той час у світі існувало дві супердержави: СРСР та США. Західна Європа побоювалась сили та величі Радянського Союзу і шукала шляхи протидії його військовій могутності. Саме тоді, у 1946 році Прем'єр–міністр Великобританії

Вінстон Черчіль у своїй історичній промові в Цюріху (Швейцарія) заявив про необхідність створення «свого роду Сполучених Штатів Європи».

Влітку 1947 р. почав діяти американський план Маршалла, метою якого було сприяння прискореному відродженню економіки Європи. Допомогу було запропоновано всім державам континенту, проте прийнята вона була лише тими країнами, які в подальшому стали називатися Західною Європою.

Для розподілу допомоги згідно з планом Маршалла у 1948 р. було засновано Організацію Європейського Економічного Співробітництва (яку згодом було перейменовано в Організацію Економічного Співробітництва та розвитку), а в 1949 р. було створено Раду Європи (це об'єднання 40 країн, що займається переважно питаннями освіти і культурного співробітництва. Не плутати з Європейською Радою – вищим органом, який визначає основні політичні орієнтири Європейського Союзу, див. п. 3). У 1948 р. почав діяти митний союз країн Бенілюксу, який об'єднав Бельгію, Нідерланди та Люксембург.

Країни об'єднувалися, інтеграція нарощувала темпи. Перші конкретні кроки на шляху до нового союзу було зроблено завдяки французам Жаку Моне та Роберту Шуману, яким належить ідея і план створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Це відбулося 9 травня 1950 р. і відтоді ця дата відзначається як День Європи.

В основу створення ЄОВС було закладено ідею про передачу управління виробництвом вугілля та сталі єдиному наднаціональному органу, а метою стало переведення ключових галузей військової індустрії під міжнародний контроль (аби запобігти підготовці до нової світової війни). Договір про створення ЄОВС було підписано у Парижі 18 квітня 1951 р., а набрав він чинності 10 серпня 1952 р. Учасниками цього об'єднання стали шість країн – Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Німеччина та Італія.

Поступово шість країн–засновників ЄОВС продовжили активну діяльність у напрямі об'єднання своїх зусиль. Як результат, 25 березня 1957 р. «шісткою» було підписано Римські договори про заснування:

1) Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС);

2) Європейського Співтовариства з атомної енергії (Євратом). Римські договори вступили в дію з 1 січня 1958 р. і засвідчили про існування трьох Європейських співтовариств, діяльність яких мала на меті:

– сприяти економічному зростанню та підвищенню життєвого рівня народів Європи;

– запобігти війні, сприяти зміцненню миру і свободи;

– створити «як ніколи тісний союз народів Європи».

Кожне з цих об'єднань мало свої органи управління і контролю, і на практиці виходило так, що в них «засідали» одні і ті ж люди. Так продовжувалось до тих пір, поки не було прийнято рішення про створення єдиних органів управління для всіх трьох об'єднань. Це відбулося у 1967 р. і саме тоді стали говорити про створення Єдиного Європейського Співтовариства. Це ні в якій мірі не означало, що відбулася ліквідація трьох раніше заснованих об'єднань (ЄОВС, ЄЕС, Євратом): відбулося лише злиття їх органів керування з метою спрощення схеми управління, зменшення витрат на управління і підвищення ефективності у вирішенні економічних завдань. Головною метою Співтовариства було створення єдиного економічного простору.

Поставлене завдання вдалося успішно вирішити до початку 1993 р. шляхом створення Внутрішнього (Спільного) ринку – простору без внутрішніх кордонів, у межах якого забезпечено чотири свободи (свобода пересування товарів, послуг, робочої сили і капіталу). Це стало великим досягненням для країн–членів Співтовариства, але на порядку денному виникла необхідність вирішення нових завдань, тепер вже політичних. У зв'язку з цим з назви Єдиного Європейського Співтовариства було вилучено слово «економічне» як підтвердження того, що

віднині будуть вирішуватися не тільки завдання економіки. Це нововведення було закріплено в Маастрихтському Договорі, який було підписано в 1992 р. у нідерландському місті Маастрихт. Договір набрав чинності 1 листопада 1993 р. Саме з цього дня європейські співтовариства стали офіційно називатися Європейським Союзом.

Зміна назви – зовсім не формальність: трансформація співтовариств у Союз передбачає, що в багатьох сферах країни–члени перейдуть від координації дій національних урядів до проведення спільної політики. Отже, у відповідності з цим Договором було окреслено дві нові сфери співробітництва: 1) єдина зовнішня політика і політика у галузі забезпечення безпеки; 2) правосуддя і тісна взаємодія у вирішенні внутрішніх питань. Крім того, цей Договір називають ще Договором про Європейський Союз, оскільки саме тоді виникло питання про створення інституціональної і правової рамки для діяльності держав–членів Співтовариства по вирішенню нового комплексу політичних і економічних завдань.

Іншими словами, Європейський Союз – це правова і інституціональна основа функціонування Європейського Співтовариства як об'єднання трьох відомих співтовариств (ЄОВС, ЄЕС, Євратом). Європейський Союз на відміну від Європейського Співтовариства не має права юридичної особи.

Для більш зрозумілого пояснення відмінностей між поняттями «Європейський Союз» і «Європейське Співтовариство» користуються схемою, котра наведена нижче і має вигляд своєрідного будинку.

Цей «будинок» складається з трьох стовпів: 1) сама більша колона (основа основ), котра може втримати весь дах – це Європейське Співтовариство, котре тримається на трьох договорах про створення, відповідно, ЄОВС, ЄЕС і Євратому; 2) друга колона символізує співробітництво країн–членів Співтовариства у сфері єдиної зовнішньої політики і політики безпеки; 3) третя колона – співробітництво у галузі правосуддя і вирішення внутрішніх питань. А дахом цього будинку

виступає Європейський Союз – зведення законів і регулюючих актів для впровадження в життя головних напрямів співробітництва.

Таким чином, незважаючи на широко розповсюджену думку про те, що введено з 1 листопада 1993 р. поняття «Європейський Союз» цілком і повністю витіснило, змінивши собою, попереднє поняття «Європейське Співтовариство», ця точка зору виявляється помилковою. На сьогоднішній день обидва ці терміни існують і кожний з них має конкретну сферу застосування.

Нагадаємо, що створене у 1967 р. Єдине Європейське Співтовариство – прообраз Європейського Союзу, об'єднувало у своєму складі лише шість країн. У грудні 1969 р. у Гаазі було прийнято рішення про розширення співтовариств та поглиблення інтеграції. Так, з 1 січня 1973 р. до «шестірки» приєдналися Данія, Ірландія та Великобританія, в 1981 р. – Греція, в 1986 р. – Іспанія і Португалія, в 1995 р. – Австрія, Фінляндія і Швеція, Норвегія, яка також провела обговорення, вирішила не вступати до ЄС після того, як національний референдум в листопаді 1994 р. відхилив її членство в ЄС.

З 1 травня 2004 р. відбулося найбільше розширення ЄС за всю історію його існування. Саме тоді до ЄС приєдналися 10 країн – Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина, Кіпр, Мальта, Словенія, Латвія, Литва та Естонія. У січні 2007 р. ЄС поповнився ще двома членами – Болгарією і Румунією.

Отже, сьогодні Європейський Союз нараховує 27 країн із загальною чисельністю населення понад 400 млн. Що ж стосується України, то вона як і Туреччина, офіційно заявивши про намір вступити до ЄС, веде з ним інтенсивні переговори з цього питання. Нині Україні ЄС пропонує статус свого сусіда. Наша держава добивається більших прав і повноважень у ЄС, погоджуючись наразі стати його асоційованим членом.

Основними цілями Європейського Союзу є:

– створення міцного союзу народів Європи;

– сприяння збалансованому та тривалому економічному прогресу завдяки ліквідації внутрішніх кордонів, посиленню економічної і соціальної взаємодії, створенню Економічного і Валютного Союзу (ЕВС) і запровадженню єдиної валюти;

– утвердження власної ідентичності в міжнародній сфері шляхом проведення спільної зовнішньої політики і політики в області безпеки, а в перспективі – і спільної оборонної політики;

– розвиток співробітництва в юридичній сфері;

– збереження та примноження загального добробуту. Відповідно до цих цілей структура ЄС буде мати такий вигляд.

Офіційним прапором Європейського Союзу у 1986 р. було визнано символ, що має коло з дванадцятьма зірками на блакитному фоні (власне, його запозичено із символу, що був прийнятий Радою Європи ще 8 грудня 1955 р.). Згадаймо, що саме у 1986 р. до складу Європейського Союзу входило 12 країн. Проте, не дивлячись на подальші «розширення», кількість зірок, що символізує довершеність та повноту, завжди залишатиметься незмінною.

Офіційний гімн Європейського Союзу було затверджено керівниками держав та урядів у 1985 р. Ним стала прелюдія «Ода до радості» до останньої частини Дев'ятої симфонії Л. Бетховена.

Економічна інтеграція налагоджується і Європейський Союз вже сьогодні є найбільшим торгівельним блоком у світі. Але головною метою ЄС насамперед залишається політичний союз – вільне об'єднання націй заради збереження миру та процвітання, бажання зробити все можливе, аби не спровокувати загрозу внутрішнього розколу і відродження суперництва між державами.

Нині ЄС є одним із трьох основних і найбільш розвинених центрів сучасного світу поряд із такими країнами, як США та Японія, на ЄС припадає майже четверта частина обсягів світової торгівлі, що суттєво перевищує частку

США. Це також найбільший імпортер сільськогосподарських продуктів та сировини.

Понад півстоліття історія розбудови Європи глибоко змінила менталітет європейців та важелі влади. Уряди країн–учасників Союзу, незалежно від політичної приналежності, добре усвідомлюють, що давні часи абсолютного національного суверенітету закінчились і що старі нації зможуть іти шляхом економічного та соціального прогресу, лише об'єднавши свої зусилля. Методи Співтовариства ґрунтуються на постійному діалозі між національними та спільними інтересами. Долаються столітня ворожість, думки про гегемонію та панування, протистояння Сходу і Заходу. Закінчення етапу «холодної війни», економічне та політичне об'єднання континенту означає новий етап у європейській історії.

ЄС підтримує дипломатичні відносини з понад 130 країнами світу. Він бере участь у роботі Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (ОЕСР) та має статус спостерігача в ООН. ЄС є учасником щорічних зустрічей на найвищому рівні семи провідних держав Заходу – в особі чотирьох своїх найбільших членів – Франції, Німеччини, Великої Британії та Італії, а також президента Європейської Комісії, який виступає безпосереднім представником інтересів Союзу в цілому.

Отже, європейська інтеграція – це магістральний напрямок розвитку континенту, який визначає як ситуацію в самій Європі в третьому тисячолітті, так і її місце в світі. Від часу свого заснування Європейський Союз поступово перетворився на один із найпотужніших фінансово–економічних і політичних центрів світу, ключовий компонент нової архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте причини формування військово–політичного протистояння у світі після Другої світової війни.
2. Причини заснування ООН.
3. «Холодна війна» як віддзеркалення світового розколу за ідеологічним водорозділом.
4. Суть доктрини Трумена.
5. Проаналізувати практичне втілення «плану Маршалла».
6. Проаналізувати причини, основні цілі діяльності таких європейськи інституцій, як НАТО і ЄС.

Список електронних посилань до лекції 2

Питання 1 <http://bibliograph.com.ua/polk-24/12.htm> (дата звернення 19.04.2017);

Питання 2 <http://westudents.com.ua/glavy/31424-stanovlennya-dvoh-kursv-u-mjnarodny-poltits-pslya-drugo-svtovo-vyni.html> (дата звернення 19.04.2017);

Питання 3 <http://westudents.com.ua/glavy/31427-utvorennya-dyalnst-oon-u-persh-pslyavonn-roki.html> (дата звернення 19.04.2017);

Питання 4 <http://westudents.com.ua/glavy/31428-pochatok-quotholodno-vyniquot.html> (дата звернення 19.04.2017);

Питання 5 [://westudents.com.ua/glavy/31429-ekonomchn-vajel-zahodu-doktrina-trumena-ta-quotplan-marshallaquot.html](http://westudents.com.ua/glavy/31429-ekonomchn-vajel-zahodu-doktrina-trumena-ta-quotplan-marshallaquot.html) (дата звернення 19.04.2017);

Питання 6 http://www.ji.lviv.ua/n77texts/Istoriya_stvorennya_NATO.htm (дата звернення 19.04.2017).

Навчальне видання

ЯЦЮК Микола Володимирович

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для очної і заочної форм навчання освітньо-наукової програми підготовки
доктора філософії, галузь знань 03 – Гуманітарні науки, спеціальність 032 –
Історія та археологія)*

Відповідальний за випуск *О. Л. Рябченко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *М. В. Яцюк*

План 2018, поз. 196 Л

Підп. до друку 27.06.2018

Друк на різнографі.

Тираж 50 пр.

Формат 60 × 84/16

Ум. друк. арк. 26,0

Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002
Електронна адреса: rektorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017